

ISTORIA STATELOR BALCANICE

ÎN EPOCA MODERNĂ

◆ ◆ ◆

LECȚII ȚINUTE LA UNIVERSITATEA
DIN BUCUREȘTI

DE

N. IORGA

VĂLENII-DE-MUNTE

TIPOGRAFIA SOCIETĂȚII „NEAMUL ROMĂNESC“

1913

PREFAȚĂ.

În anul școlar 1912-3, în timpul când Turcia europeană cădea supt loviturile „cruciatei“ balcanice și România, total nepregătită pentru o așa de însemnată schimbare, căuta să se orienteze între deosebitele curente de opinie publică, țineam la Universitate un curs despre Istoria Statelor din Balcani. Între ascultători era principele Carol al României, și subiectul fusese ales cu specială privire la neobișnuitul student care avea să frecventeze un an de zile cursurile noastre.

De atunci Incururi mari s'aũ întâmplat. Orientarea și-a găsit-o România, în urma noii lovituri a conflictului armat între aliați pentru împărțirea teritoriilor cucerite E aceia care se cuprinde și în rezoluția de la 1908 a adunării ținute de Liga Culturală în sala Dacia și în programul partidului naționalist-democrat : desfacerea de alianțele costisitoare și primejdioase cu Puterile mari și apropierea de acele State din Peninsula Balcanică față de care, în puterea unei întregi tradiții, ni revine un rol conducător.

Sensul păcii de la București e acesta ; deci o idee desfăcută din studiul realităților trecute și actuale s'a impus prin însăși necesitatea lucrurilor. Pacea am făcut-o noi și potrivit cu interesele noastre. Ne îndrumăm în chip firesc către confederația balcanică, oricâte piedeci ar trebui să se mai înlătore încă și oricât sânge chiar ar trebui să se mai verse¹.

¹ „Grâce à la liberté et aux autonomies locales“, scrie Laveleye (II, pp. 62-3), „il est possible de constituer un État où différentes na-

IV

Pentru ca o direcție de politică externă să se stabilească definitiv se cere însă un consimțământ absolut al conștiinței publice.

Această conștiință trebuie pregătită printr'o informație sigură. Pentru a înțelege ce este, ea trebuie să știe ce a fost. Trebuie ca oricine să-și dea seama de rolul nostru în acele lucruri care au fost. Trebuie să recunoască aiurea fenomene care s'au petrecut și la noi și care se pot petrece și în mijlocul nostru. Trebuie să aibă ca forțe active toate elementele cu care se vor da soluțiile viitorului.

De aceia dau această carte, în care pentru întâiași dată viața Balcanilor se presintă din punctul lor de vedere și într'o legătură care li e proprie. Doresc să fie o carte populară și cred că, ajungînd a se răspîndi, ar da un ajutor singurei politice pe care de aici înaintea trebuie să o facem, sîntem siliți a o face.

Vălenii-de-Munte, 3 August 1913.

tionalités peuvent exister et se développer, sans se gêner et se nuire... Pourquoi donc aujourd'hui ces rivalités, ces hostilités, ces compétitions pour la suprématie entre des populations qui devraient s'unir?"

CAPITOLUL I-iũ.

Introducere : Necesitatea studiului istoriei Statelor balcanice.

Împrejurările de la hotarele noastre se schimbă cu desăvîrșire. Ceia ce se părea că va rămînea încă multă vreme numai visul unor idealisti romantici se preface într'o realitate care va fi plină de înfruriri asupra noastră. Cu o Mare Bulgarie, o Mare Serbie, o Grecie mai mare vom avea a face de acum înainte. Pentru a ne păstra în fața lor, pentru a lua în mijlocul lor rolul care ni se cuvine potrivit cu dezvoltarea noastră și cu o tradiție pe care nimeni nu se poate gîndi serios s'o tãgãduiascã, trebuie cunoștința deplină, adîncă a Statelor și popoarelor de dincolo de Dunăre, în starea lor actuală și — condiție neapărată — în dezvoltarea lor istorică.

Biruințele de ieri vor fi înlăturat cu totul anume prejudecăți desprețuitoare. Dacă nu, le vor înlătura în curînd. Ceî ce rîd ușor, se pleacă și ei înnaintea succesului, chiar dacă l-ar invidiã. Totuși nu strică să se fixeze în această introducere a cursului privitor la popoarele balcanice situația noastră *reală* față de dînsese, pe care o întunecã vechi prejudecăți de falșã noblețã“ etnicã.

Sintem noi balcanici ori ba? Dar oricine își aduce aminte că mai ieri încă „balcanic“ era un cuvînt de batjocură, cu care numiam mentalități inferioare și apucături sălbatece ale vieții politice. Totuși atunci, cînd ne supăram așa de rău, ca și acum, cînd începem a recunoaște, eram balcanici. Și încă în mai multe sensuri.

Avem de la 1878 un teritoriu dincolo de Dunăre, fie și în partea aceia unde o linie trasă de la cursul mijlociū al Dunării la Marea Neagră ar cuprinde și adausul nostru „balcanic“. E adevărat că din punct de vedere geologic acest pămînt dobrogean, cu caractere de mare și interesantă vechime, aparține tot așa de puțin formațiunilor din Balcani ca și celor din Carpați, mai nouă și unele și altele. Însă geografia politică și toate urmările ei etnice, religioase, culturale alipesc Dobrogea la complexul țărilor balcanice.

Dar, pe vremuri, balcanismul poporului nostru și chiar al cîte unuia din Statele ce am întemeiat a fost foarte pronunțat și de o însemnătate deosebită. Doar și azi trăiesc în acele părți sute de miū de Aromîni, de „Romîni macedoneni“ pentru noi, cari sînt și Romîni albanesi și Romîni tesalioți și Romîni din Vechea Serbie și, prin coloniile lor de industriași, de negustori, de hangii, Romîni din toată Peninsula Balcanică. A fost un timp cînd „Vlahii de la munte“ (*Vlachi de Montanea*), cari dădeaū la Ragusa, la Cattetaro și în alte porturi ale Adriaticei pe vînzătorii de caș și pe chiragii, pe chervanagii, pe *ôditi* de pe vremuri — căci acesta e sensul mențiunii din cronica bizantină prin care ei apar în scris pentru întăia oară —, cuprîndeaū cu cetele și cătunele lor tot Pindul. A fost un timp cînd elemente desfăcute dintre dînșii, întovărășind pe Albanesi în acea rătăcire de la sfirșitul veacului al XIV-lea care i-a dus pe aceștia până la Atena și în Egina, aū răsbatut și în văile Peloponesului, unde-ī pomenesc izvoarele venețiene de după

1400. A fost un timp cînd toată Serbia era împănată de păstori vlahi, pe cari și înaintea de 1300 îi colonisau pe pămîntul mănăstirilor ori îi legaau de averea lor cea d'întăiu regii sîrbești. Și Bosnia vecină era așa de plină de dînșii, încît la năvălirea lor Turcii au avut de lucru și cu acești Vlahi. În apropiere de Sava și Drava Imperialii se apărau în veacul al XVI-lea, pe vremea lui Alexandru Lăpușeanu, împotriva cetelor care, cu Voevozi, cu cnezii, cu harambași, duceau o luptă de hrană și de glorie la graniță, și, pe atunci, dacă nume ca Damian Frîncul se pot culege în rapoartele militare, aceasta înseamnă că serbisarea nu înlocuise încă graiul nostru. Și să nu uităm nici pe acei Uscoci, vestiți pirăți dușmanii ai Turcilor, cari și-au zis întăiu Morlahi, ceia ce înseamnă că și vechii Bizantini îi recunoșteau ca Maurovlahi, ca „Romîni Negri“, și că în această calitate i-au recomandat Venețienilor veniți mai tîrziu, căroro li-au fost timp de secole auxiliari, cam periculoși, dar foarte folositori, în părțile de la Segna (Zengg) și din împrejurimi: unul din ai lor, slavizat, italianizat, născut pe pămînt imperial, trecut prin Stambul, a fost Gașpar-Vodă Gratiani, Domn al țerii Moldovei. Fără a mai vorbi de faptul, în de obște știut, că neconținute emigrații țerănești de la noi, și nu numai în epoca de prigonire fiscală a Fanarioților, au dat Serbiei moderne cele peste 80 de comune, fără „enclave“ străine, din valea Timocului, iar Bulgariei și mai nouă grupele romănești compacte de la Vidin, de la Lom, de la Nicopol, de la Siștov și de la Turtucaia.

Am zis că și unele din Statele noastre au știut drumul Balcanilor. Nu mai vorbim de acele expediții de pe la 1260, cînd Voevozii și cnezii noștri rămași fără nume au întovărășit pe acel „rege tînăr“ al Ungariei, așezat în Ardeal și răzimat mai ales pe elemente romănești, pe acel Ștefan care pătrunse, îm-

potriva Bulgarilor, pe la Vidin și pe aiurea, până la Plevna, unde era să ne întoarcem și peste șese sute de ani. Dar a fost un timp cînd întreaga moștenire bizantină, balcanică părea că poate să revie Domnilor noștri, cari, singurii rămași în picioare dintre creștini, arătau că o doresc și că sînt în stare a jertfi pentru dînsa. De la începutul întemeierii principatului muntean, strînse legături de familie cu Casa domnitoare sîrbească—Domnița Anca după Uroș fiul lui Dușan—, cu Casa domnitoare din Tîrnova—numele de Alexandru al Țarului mort la 1365 și al Domnului contemporan din Țara-Românească; fiica lui Basarab măritată după acest Țar Alexandru; una din ficele lui Alexandru Voevod, soție a lui Sracimir din Vidin, fiul Țarului —, cu Bosniecii chiar — cum pare să arăte numele de Vlaicu al fiului lui Alexandru —, cu Bizantinii — de la cari ni-a venit principesa constantinopolitană Calinichia și, odată cu legătura de familie, titlul de „despot“ pentru Mircea, titlu care nu se dădea decît rudelor Împăratului, — toate aceste alianțe îndreptau spre Balcani pe Voevozii din Argeș Pentru păstrarea puterii în mîna creștinilor înrudiți aș dat ei partea lor în marile lupte de la Cirmen și de la Cîmpul Mierlei, în 1371 și 1389, și, după ce s'a văzut că rezistența Statelor mai vechi e cu neputință, ei aș încercat să le înlocuiască. Astfel ostașii lui Vlaicu el însuși aș stat în Vidin, ai cărui locuitori îl aclamaș pe Român cu titlul de „Crai“, și în Nicopol, iar ai lui Mircea aș păzit ani de zile Silistra. Toată Dobrogea, unde s'a revărsat în curînd prisosul poporației românești din partea răsăriteană a principatului muntean, ajunge după Dobrotici și fiul său Ivenco Ținut al Domnilor malului stîng dunărean. Și, dacă Mohammed I-iu n'ar fi izbutit, cu înlăturarea fraților săi, să reconstituie Imperiul otoman unitar, cine știe până unde și cu ce urmări ar fi putut înainta această veche penetrație românească în Balcani!

Și, în această expansiune națională, ca și în primirea și răpedea confundare cu noi a elementelor creștine refugiate de dincolo de Dunăre, pe care le-am contopit neconținut fără a da în schimb elemente românești nimănuia, eram ajutați esențial de o *veche comunitate carpato-balcanică, din care făceam parte și noi și care, supt o formă ori supt alta, s'a păstrat fără întrerupere și până ieri, așa încît e relativ ușoară refacerea ei în forma corespunzătoare timpului.*

Împărțim foarte lesne popoarele care locuiesc din vîrful Carpaților la insulele Arhipelagului și la capul Matapan în rase deosebite, care aū și dreptul, ba poate chiar datorია, de a se dușmăni neconținut pe basa amintirilor și tendințelor lor deosebite: Latini de o parte, — noi; de alta Turani — Bulgarii; Slavi, — Sîrbii; Iliri, — Albanesii; Elini, — Grecii. Afară de Bulgari, cari vorbesc de mai bine de o mie de ani o limbă slavă, graiul fiecăruia dintre popoare ar îngădui această osebite, cu toate că nu e unul din aceste popoare care să n'aibă cuvinte, și une ori foarte multe, împrumutate de la ceilalți.

Dar, dacă am avea cercetări antropologice serioase, am ajunge *de sigur* la alte rezultate. Spre aceleași rezultate ne îndreaptă și altceva însă, care și fără studii adînci permite recunoașterea asămănării lor și fixarea derivațiilor. Cum am arătat și aiurea¹, *viața populară e aceeași*, de la un capăt al acestei lumi la altul, și *ea nu e nici elină, nici slavă, nici latină, nici, bine înțeles, turanică*. Altfel trăiau vechii Greci, altfel trăiesc Latini din Italia, altfel Slavi din Boemia, Polonia și Rusia, decît Romîni, Bulgarii, Sîrbii și Grecii de astăzi. În alt element etnic străvechiu, anterior expansiunii latine, revărsării slave, cuceririi turanice, și an-

¹ *Trei lecții de istorie despre însemnătatea Romînilor în istoria universală, ținute pentru A. S. R. Principele Carol la deschiderea cursurilor de vară din Vălenii-de-Munte, Vălenii-de-Munte, 1912.*

terior chiar civilizației elenice, radiante și asupra barbarilor din vecinătate, trebuie căutată explicația acestor asemănări elementare și fundamentale, care uneori se înfățișează chiar ca o identitate absolută, în port, în ornamentație, în cromatică, în industria casnică, în clădirea și mobilarea casei, în cultura câmpului, în așezămintele patriarhale ce dăinuiesc încă, în superstiții, în muzică, în orînduirea ideilor și în nota sentimentală. *Marele popor al Tracilor*, care a creat la gurile Dunării pe Romîni și la izvorul Eufratului pe Armeni, cuprinzînd și Peninsula Balcanilor și peninsula Asiei Mici, *el e la începutul acestor dezvoltări culturale care ne apropie, cu saii fără voia noastră.*

Cînd apoi a venit întinderea latină, de sigur prin acea lentă infiltrație de țerani italici pe care am semnalat-o și altă dată, punînd-o alături de infiltrația analoagă spre Apus, către Galia celtică, ea a cuprins întăiū alte Ținuturi, care aū fost adînc romanisate — toată partea vestică a peninsulei — înnainte ca Traian să tragă ultimele concluzii politice ale acestei romanisări pe cale privată prin strălucita lui cucerire dincoace de Dunăre. Antropologul va găsi în toată această regiune măcar tot atîtea craniî latine ca și în acele părți de la noi de unde a plecat graiul colonilor romani ai Daciei. Legături de sînge rămîn astfel, neștiute, tăgăduite, chiar acolo unde deosebirea de limbă a împiedecat gîndurile de a se împărtăși.

Slavii n'au fost așa de mulți cum am fi dispuși să credem. Într'o măsură mai mică, trebuie introdusă și aici critica bănuitoare pe care Fustel de Coulanges a introdus-o în cercetarea năvălirilor germane în Apus. Orîcum, în părțile Adriaticei pline de orașe romano-ilirice, în văile Pindului locuite de țerani de același sînge, ei n'au putut substitui unui popor altul. Prin măceluri ei aū împuținat elementul indigen și apoi l-aū copleșit — dovadă biruința limbii lor, — dar nu l-aū putut distruge — dovadă păstrarea datinelor și

culturii populare a *celorlalți*. Alți Slavii s'au pierdut între noi —, lăsînd cuvinte multe fiindcă erau destui, de și multe alte cuvinte au fost luate de la negustorii slavii ai orașelor dunărene și de la stăpînitorii slavii, dar neputînd lăsa și o viață sufletească a satelor, pentru că în acest domeniu năvălitorul împrumută el de la indigeni, cari eram *noi*. Oricum, în toate națiile din Sud-Ostul Europei sîngele slav, al *aceleiași seminții slave*, de Anți și Venzi, s'a amestecat, — până la Grecii de azi, a căror țară e plină de numiri slave, cînd nu oferă numiri topografice albanese.

Dominația bizantină, înrîurirea bizantină în Statele barbare create după modelul Imperiului roman, dominația otomană, care nu e decît urmarea — cu altă religie, menită a rămînea mai ales la acei cari o aduseseră — a dominației bizantine, au adaus forme legale și politice unitare pentru această lume care și fără aceasta avea destule elemente de unitate.

* * *

Dar și alte motive se adaugă pentru a face *din cercetarea acestei lumi întregi o necesitate de neînlăturat pentru înțelegerea adevărată a propriei noastre vieți naționale*.

Am adăpostit, cum se va vedea, timp de cincisute de ani toată viața religioasă superioară, toată viața culturală a popoarelor de peste Dunăre. Bizanțul grec și Bizanțul slav derivat au trăit astfel încă o jumătate de miie de ani la noi și prin noi, dacă nu și pentru noi, cari cu altă atmosferă culturală puteam ajunge mai sus și mai departe. Dar, pe urmă, cînd puterea de viață a Orientului cultural s'a stins cu totul, rămîind numai goale forme moarte, cînd ideile Apusului au trebuit să răsbată pentru a vivifica popoarele carpato-balcanice, prin noi s'a primit acest impuls, prin noi s'au transmis formele nouă, prielnice

ivirii, mai târziu, a fondului moral care le produsese la origine.

La Sîrbi, prin Fanarioți și clericii noștri învățați, la Greci, prin aceiași clasă fanariotă, care nu era absolut greacă, precum nu era de sigur absolut românească și precum era așa de mult otomană, *imperială*, la Bulgari mai ales, prin întreaga noastră viață mai nouă, am răspîndit crezul politicei moderne, cu Constituțiile și partidele ei.

Astfel la experiența noastră se adaugă experiența lor. Pe cea d'întăiu n'o vedem așa de bine și nu voim s'o vedem așa de bucuros în părțile ei triste, care cer o urgentă îndreptare. Nu îndrăznim a fi destul de severi cu noi înșine. Firea poporului nostru ca și o educație care ne deprinde a privi cu considerație numai spre Apus fac însă ca noi să fim gata a observa cu pătrunzătorii noștri ochi critici răul, periculosul, ridicolul ce se întîmpină în viața contemporană a unor vecini mai slabi încă decît noi. Măcar din studiul vieții lor de ieri și de astăzi să ne deprindem a desprețui forma fără fond, zbuциumul pasiunii desprețuitoare a interesului public, clichele personale gata a jertfi țara, lipsa de continuitate prin capriciile și antagonisme de partid.

Dar, chiar din ultimele evenimente, care au smuls biruința pentru creștinii prin asaltul unei orășenimii simple ca moravuri, a unei țărănimii oarecum chiabure, mîndre peste măsură, fanatisate printr'o educație strict națională, exagerată pentru a mări energiile morale și a putea suplini pe cele materiale, chiar din acest strălucit succes al libertății țărănești și a simplității urbane, se desfac lecții mari și grave pentru noi. Distrugînd sus contagiosul lux și desfrîu al cheltuielilor și ridicînd jos șese milioane de oameni vrednici și viteji, vom adăugi mîne. — cît mai curînd! — la în-sușirile noastre un factor esențial al victoriei.

CAPITOLUL al II-lea.

Condițiile căderii Statelor creștine din Balcani supt stăpînirea turcească.

Statele creștine din Balcani, pe care le-a înlocuit în vre-o sută de ani dominația imperială otomană, n'au căzut, cum se crede în genere, — și nu numai de neînvățați, — printr'o catastrofă religioasă înaintea unui dușman fanatic, pornit pe distrugerea legii lui Hristos. Nu, Turcii lui Urcan, Murad, Baiezid, Mohammed I-iu, Murad și Mohammed al II-lea — cei șese Sultani ai cuceririi — n'au răsbunat Islamul pentru atacul creștin al cruciatelor.

Aceste State: grecești, slave, slavo-grecești, albanogrecești, albanoslave, latine — erau de toate felurile în nespusa complicație locală, crescînd pe fiecare zi — s'au sfărîmat pentru aceleași motive care au adus, în aceiași epocă și în împrejurări adesea asemănătoare, ruina formațiunilor politice locale, provinciale din lumea apuseană. Astfel de rămășițe ale evului mediu nu se puteau menține nicăiri: în Occident, ele s'au topit înaintea monarhiei absolute aparținînd aceleiași religii și aceleiași națiuni; în Orient stabilitorii unității monarhice, păcii absolutismului, ordinii unui singur stăpîn, au fost Osmanlii.

De aceea ei și pot să apară, nu ca un popor — căci acesta n'a fost și nici n'a trebuit să fie nici odată —, ci numai ca o armată, ca o dinastie, ca o clasă dominantă. Ce lipsia ca puteri, ca inteligență, ca pregătire se punea la loc prin înseși tendințele timpului, prin spiritul de neînving al unei nouă epoci în istoria omenirii.

O scurtă privire asupra Împărățiilor și domniilor care dispar, va învedera aceasta în cuprinsul capitolului de față.

1. *Imperiul bizantin* se întorsese din Niceia cu toate amintirile și normele sale tradiționale de guvern, dar nu și cu aceeași conștiință de care erau însuflețiți fugarii aristocrației grecești, Lascaris, Vatați, Paleologi, Comneni, când părăsiau, la 1204, Capitala cucerită de Latini a Imperiului de Răsărit. Și în această privință Răsăritul se supunea și el cerințelor timpului. Precum în lumea latină se trecea peste unitatea necesară a Romei pentru a-și avea expresia noile organisme naționale, care ajunseseră a-și da seamă de ele însele, tot așa acești „Romani”, Ρωμαίοι, încep a căpăta acum o conștiință special grecească. Odată cu dînsa trebuie să se constate însă și o manifestă slăbire a credinței în nevoia unei Împărății ecumenice, universale, legată de hotarele lui Constantin-cel-Mare și lui Iustinian, ba chiar de opera unei mai vaste unități de cultură politică romană, așa cum o cunoscuseră sau o refăcuseră aceștia.

Lîngă drepturile lor, mai vechi poate, mai depline, Paleologii și sfetnicii lor întorși în Constantinopol consimțiau să recunoască *alte* drepturi teritoriale, ba ei merseră chiar așa de departe, încît recunoscuseră alte forme de Imperiu decît a lor. Se împăcară cu ideia unui Țarat bulgar fără vre-o atîrnare, politică sau dinastică, de dînșii, cu un regat al Serbiei, căruia-i trimeteau principese de-ale lor ca tovarășe de tron

și viață ale Crailor cu coroana din Apus, cu un regat al Ungariei, al cărui aliat pe picior de egalitate e însuși Mihail Paleologul, cu Împărăția puternică din Apus, intrată acum pe mîna, tot mai îndrăzneată, a Habsburgilor, și cu cealaltă formă imperială, a Papalității, cu care negociază la Lyon pentru Unirea Bisericii, ajungînd și la încheierea unui tratat, zădarnic fără vina lor.

Dar tot odată se recunoștea, — supt înrîurirea unui mediu latin, feudal, pe care noi Împărați greci, de o seamă cu potențații slavî din preajma lor și cu Cesarii latini, predecesorii lor, nu erau în stare să-l înlătore, — legitimitatea acelei vieți separatiste latine, întru toate asemenea cu viața „francă“ din Siria cruciaților, din Cipru și alte teritorii asămănătoare, pe care o stabilise biruința Venețienilor, a lui Balduin de Flandra, a lui Bonifaciu de Montferrat, a lui Villehardouin și a lui Guillaume de Champlitte. În acest Imperiu, mai mult decît în al Comnenilor, așa de străbătut și el totuși de spiritul Apusului, dar nu pînă la derogarea de la normele îndătinate, se pronunța o tendință către apanagiile cadeților și rudelor mai apropiate, către înfeudările în favorul servitorilor mai prețioși ai dinastiei, către autonomia guvernelor provinciale.

Să amintim astfel rolul mare pe care l-au jucat Catalanii lui Roger de Flor, creat Cesar, pentru ca atîtea drepturi împărătești să fie cedate în mîinile sale, pe vremea războiului din Asia cu Turcii; să amintim situația particulară, împodobită tot cu titlul de Cesar, a Sîrbului Voihnas, aceia, analogă, a despotului Uglieșa, fratele Craiului Vucașin, saŭ a lui Constantin și a fratelui său Ioan, Dragașizii de la Velbujd (Chiustendil), situația celor doi capi de mercenari bulgari Momcilă și Dobroticî, din care acesta din urmă, creat despot la rîndul său, stăpîni cu autoritate de la Imperiu castelele Mării Negre de la Midia pînă sus la Chilia.

Cînd Ioan Cantacuzino ridică, împotriva lui Ioan al V-lea Paleologul, pretenții la tronul imperial, el împarte provinciile cîștigate de dînsul cu fiul Mateiū, căruia-i dă Adrianopolea și o largă parte din malul Mării Egee, și cu fiul Manuil, care recîștigă Moreia asupra locșitorilor Împăratului latin titular Robert de Tarent și o păstrează pentru sine. Și Mateiū Cantacuzino, împodobit cu titlul imperial, își păstră provinciile după retragerea tatălui său învins și restaurarea pe tronul împărătesc a Paleologului: pierzînd la rîndul său o luptă hotărîtoare, i se îngăduie a-și căuta undeva un cuib, și el îl află tot în Moreia, unde-și isprăvește viața. Asani se întîlnesc apoi ca dinăști la Cavala și în insula Thasos. Mama acelor tineri Cantacuzini era și ea nepoata de fiu a lui Ioan Asen, Ţarul Bulgariei — și Mateiū își zice cu mîndrie și Asanes, precum Constantin, ultimul Împărat, își va zice după mama slavă Dragases —, și soția lui Manuil, întăiū logodit cu o Lusignan, e o Sirboaică. O fată a lui Cantacuzino bătrînul iea pe despotul Epirului, Nichifor Angelos Dukas, iar alta pe însuși Sultanul Určan. *Ordinea politică bizantină, slavă, politică și osmană se confundă astfel într'una singură, din care va birui, fără osebire națională sau religioasă, acela care, mai potrivit cu nevoile cele nouă ale timpului, va fi, tocmai prin aceasta, mai tare.*

Sistemul se păstrează și mai departe, pîrînd, — în haosul luptelor cu Bulgariii la Nord, cu Sirbii la Apus, cu Turcii, în curînd, pretutindene, — singurul prin care s'ar putea păstra ceva din Imperiul de odinioară. Ioan al V-lea împarte feude fiilor întocmai cum o face în Apus Ioan-cel-Bun, regele Franciei: în locul lui Manuil Cantacuzino, săvîrșit din viață în despotatul său din Misithra, vechea Sparta, el așează pe fiul său Teodor, căruia-i urmă apoi Teodor al II-lea (1407-43), Dimitrie și în sfîrșit Toma Paleologul, frați cu toții ai lui Ioan al VIII-lea, ca și el fiu ai lui Manuil, și împotriva

celui din urmă luptă, cu ajutor albanes, Manuil Cantacuzinul, nepotul de fiu al principelui arătat mai sus ca recuceritor al Moreii. A fost un timp când și despotatul moreot se fărâmițase așa de mult, încît, lîngă Teodor cel tînăr, dominînd din Misithra, întîlnim la Vostița pe fratele său Constantin și la Kalavryta pe cellalt frate, Toma, și ei luptă cu Latini rămași acolo: cu arhiepiscopul de Patras (1429), cu Oliverio Francone, aventurierul așezat în Klarentza, pe urma înfrîngerii lui Centurione Zaccaria, bailul cel din urmă, apoi principele Ahaii (din 1417). În Salonic, același Împărat Manuil, care și el guvernase orașul, pure ca locțiitor pe al patrulea fiu al său, Andronic († 1429), și de la acest biet lepros și epileptic orașul ajunse în mîna Venetienilor, meniți a-l apăra, îndelung, dar fără folos, împotriva Turcilor. Boala și călugărirea împiedecău pe acest prinț de a lua parte la înviersunata luptă pe care o poartă pentru tron frații săi, dintre cari Constantin era merit să piară apărînd Constantinopolea împotriva lui Mohammed al II-lea.

Dacă în aceste părți de stăpînire directă opera de desfacere urmă neconținut, ni putem închipui că era imposibilă orice încercare de a face să reîntre în ordinea imperială provincii care de mult, de la căderea Constantinopolei supt Latini, se deslipiseră pentru a formă organisme independente. În Epir, despotul Mihail fu îngăduit să-și isprăvească zilele în pace, la 1271, ba chiar să lase țara fiului său Nichifor, care pierdu îndată cele mai multe din posesiunile sale în mîna Angevinilor din Neapole, pentru ca, după 1300, bailii regali din familia Tocco să se facă independenți, ca și bailii Împăraților latini din Constantinopol, în Ahaia. La 1337-8, Bizantinii erau să moștenească trecător pe Nichifor, și, îndată, pe lîngă acei dinaști italieni din familia Tocco și albanesi din familia Spatas, despoți de Arta și Ianina, familii grecești ca aceia, de origine

bulgărească însă, a Comnenilor se vor așeza în locuri prielnice pentru câștigul din comerț, ca Avlona și Kanina. O timidă intervenție bizantină fu răpede răspinsă. În Tesalia, locuită mai mult de Vlahi, bastardul lui Mihail, Ioan, cîrmui în voie cu titlul de șebastokrator¹. Andronic al II-lea, un viitor socru, nu putu să-l înlocuiască cu fiul său Teodor, care ținea pe moștenitoarea Companiei Navarese din Atena și căruia-i făcu totuși un loc în Etolia, care, unită cu Acarnania și cu Cefalonia, își avea alt stăpînitor, dintre Orsini, dar grecisat². Un urmaș depărtat al lui Ioan, Alexie Angelos, fu acel care pierdu țara în mîna Turcilor încă înainte de 1400³.

La începerea ofensivei lor, pe la jumătatea veacului al XIV-lea, Turcii n'aveau deci în față Imperiul, în vechiul sens unitar, roman, al cuvîntului, ci pretenenți în luptă cu deținătorul legitim al coroanei și stăpînitorii locali cari nu se deosebiau întru nimic de seniorii latini din vecinătatea lor, „mica monedă“ a Imperiului latin, a regatului de Salonic și a principatului Ahaii. Și această situație se menține apoi până la totala dispariție a Saloniceului întăiu (1430), a Constantinopolei (29 Maiu 1453), a despotatului Moreii (1458, 1460), asupra lui Dimitrie, care-și dă' fata în haremul Sultanului și primește de la el un apanagiu de bătrîneță, și asupra lui Toma, care-și caută adăpostul lingă Papa, în seama căruia-și lasă copiii, din cari însă unul trecu la legea noilor stăpînitorii în Orient.

Să adăugim că de la 1355, cînd Halil fiul lui Urcan călări lingă Ioan al V-lea, ca ginere lingă socru, în mijlocul populației bizantine bucuroase de splendorile

¹ Jireček, *Geschichte der Serben*, I, p. 322 și urm.

² Iorga, *Notele unui istoric*, în „Analele Academiei Romîne“ pe 1913, pp. 144-5.

³ Jireček, în *Byzantinische Zeitschrift* pe 1914, p. 585.

unei nunți împărătești¹, de la participarea lui Manuil, în 1391, la luptele lui Baieziid, care-î venia rudă și prin căsătoria, pomenită, a lui Urcan însuși cu fata lui Cantacuzino, crezându-se chiar că ar fi cu puțință ca Împăratul să comande flota Sultanului, ca unul ce era „întru toate supus la poruncile lui Baieziid“², de la presintarea „basileus“-ului, prinț sărac și slab, la Seres, alături cu alți vasali, în 1393-4³, nu mai poate fi vorba de un antagonism între două puteri politice ireconciliabile. Astfel de atitudini uciseseră moralmente Imperiul degenerat și necredincios tradiției sale cu mult înaintea de acea catastrofă din 1453, care singură a rămas în mintea urmașilor pentru a simbolisa căderea lumii bizantine întregi.

Pierdută la marginea de către Georgieni și Iberi, Împărăția Trapezuntului, creată de Comneni fugari la 1204, era cuprinsă încă mai mult în lumea turcească vecină, de la care-și lua apărătorii și patronii. Turcii din Amit și Paipert intervin în veacul al XIV-lea de atâtea ori hotărîndu-î soarta — arderea Trapezuntului la 1341 de cei d'întăiū —, ba chiar chira Maria din sîngele Comnenilor iea pe emirul Turali la 1352, pe cînd o fată a lui Vasile I-iū ajunge soția unui șef georgian, care va prăda peste puțin Kerasuntul, a doua cetate a Imperiului. La 1362 o principesă trapezuntină e pețită de Celebi-Tadzatin, iar la 1365 își face intrarea Maria de Trapezunt alături cu un Cutluc-beg⁴. Cînd ceasul peirii veni, nu era nimic neobișnuit pentru locuitorii, cari abia mai făceau deosebirea dintre Grec și Turc: dacă Statul Comnenilor se mai ținu până la 1461, aceasta se datorește altui Turc, Șahului turcoman al Persiei, Uzun-Hasan, care

¹ V. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, pp. 200-2.

² Jireček, în *Byzantinische Zeitschrift* pe 1911, p. 584 și urm.

³ Cronica lui Panaretos, *l. c.*

⁴ Cronica lui Panaretos; v. trad. francesă în Le Beau, *Histoire du Bas-Empire*, ed. Brosset, XX, pp 488-97.

luase pe una din fetele Împăratului. Un întâi atac de Ieniceri supt basileus-ul Ioan fu înlăturat numai printr'un mare preț de răscumpărare; urmașul lui Ioan, usurpatorul David, care-și înlăturase nepotul, somat a-și părăsi tronul, nu se împotrivi, cerînd numai despăgubiri și dreptul pentru fiica sa de a intra în haremul lui Mohammed al II-lea. Acesta găsi prețul prea scump și porunci asaltul. Îndată unul din fiii lui David îmbrățișă Islamul, și, dacă Sultanul porunci în curînd executarea familiei, aceasta n'o făcea din cine știe ce sentiment de ură față de Greci, cari ca renegați îl și încunjură, ci pentru a pedepsi o încercare de hainire către marele său dușman, Șahul.

Rasa grecească n'avea prin urmare Statul său, și principii înduşmăniți între sine cari o represintău fără un caracter național bine definit, jumătate pe basa veche romană, jumătate pe noua basă latină, se confundaseră în mare parte, prin căsătorii, servicii și speranțe, în noua formațiune politică menită a-i înghiți cu totul. O singură așteptare a lor fusese înșelată: aceia de a fi tolerați într'o situație locală, inferioară.

2. Nici *Bulgarii* n'au simțit primejdia și n'au luptat uniți împotriva ei. Imperiul Asăneștilor, întemeiat înainte de intrarea Latinilor în Constantinopol, avea ca și celelalte două Imperii care, la Preslav și Ohrida, îl precedaseră, un singur sens, și acesta era un sens roman, bizantin. *Trebuia să capete Constantinopolul său să piară.* Și, din cauza Latinilor mai ales, apoi din cauza rezistenței Epirului, din cauza avîntului Niceii, nu putură să-l capete. Îndată, încetînd, după Căliman, fiul lui Ioan Asan († 1246), și ordinea legitimă a succesiunii la tron, Împărăția se coboară la rangul unei puteri locale, resignată a vegeta lîngă Bizanțul restaurat, care și el era incapabil de a se ridica mai presus de

această viață vegetativă. Tracia ajunge niceiană în timpul cînd Macedonia se supune Epiroților, — din neamul cărora era și mama Țarului celui nou, Mihail, — apoi lui Vatatzes, Împăratul din Niceia. Urmașul adevărat al lui Mihail, ucis, e cumnatul său, soțul surorii sale, Constantin Tih, un Sîrb. Ungaria încercă o cucerire a Bulgariei, al cărei nume figurează în titlul regilor maghiari, și încercarea era să izbutească. Oricum, în locul ei, Bulgarii avură domnia lui Nogaï Tatarul, din care se desfăcură cu greu și peste măsură de slăbiți. Părțile de la Marea Neagră erau supuse unui vasal bizantin, Mrcșa, iar cele de la Vidin unui Rus sprijinit de Ungaria, și el despot în numele Împăratului.

După un Domn al țeranilor, o nouă dinastie, pe jumătate cumană, probabil cu sînge românesc, vine din acele părți ale Vidinului, mai vioaie prin vecinătatea Sîrbilor în progres: a Terterizilor, care începe cu Gheorghe Terterii (1280) și Teodor Sfentislav. Peste vre-o cinzeci de ani apoi, tot din părțile „cumane“ ale Vidinului pornește dinastia Șişmanizilor, care se găsește îndată între dușmănia Sîrbilor porniți pe cuceriri și între a Bizantinilor cari izbutesc a lua pentru cîtva timp, după ce Țarul Mihail e ucis în luptă de regele Serbiei Ștefan Uroș, atît Filipopolea, cu tot „ducatul“ latin de odinioară, cît și porturile Mării Negre: Anchialos, Mesebria ș. a.

Alexandru, soț, cum am spus, al unei Romînce, înainte de căsătoria sa cu o Evreică din Tîrnova, putu să joace un mare rol apărînd ortodoxia împotriva eresilor iubite de popor și avînd față de vecinii săi de la Mizazi rolul lui Ioniță de odinioară, Țarul bulgăresc aclamat de Greci ca stăpînitorul lor legiuit. Dar ceva statornic nu rămase din străduințele sale. Cînd închise ochii, la 1365, Ținuturile de la Mare, pînă la gurile Dunării, nu erau ale lui, ci ale despotului bizantin Dobrotici, de origine nelămurită, care stătea în legătură cu ierarhia politică și religioasă a Bizanțului. El însuși, care-și

pierduse alți fii în luptele mici cu cete turcești răzlețe, fără a fi de loc un apărător conștient al creștinătății, necum al viitorului nației sale, căci fiica sa Thamar fu soția Sultanului Murad,—își împărți moștenirea în două. Pe urmele lui Sișman strămoșul, Sracimir, soțul surorii lui Vlaicu-Vodă și cumnatul, prin această soție, a celui de-al doilea Țar sîrbesc, fu așezat în Vidin, de unde niciodată n'avu prilejul să provoace pe Turci, cari, după ce el petrecuse un timp în robia ungurească, îl înlăturară ușor, pentru ca după cîțiva ani să fie restabilit de cruciații de la Nicopol (1396), dar fără ca și această nouă stăpînire să aibă durată.

În Tirnova chiar, stătea fiul Evreiceii, alt Sișman. Era bun bucuros să fie tolerat și el de Turcii lui Lalâ-Șahin, cari puseseră mîna pe Filipopol și se gătiau să-l atace acum în ultimele lui stăpîniri, din Balcani și de la Dunăre. O singură dată îndrăzni să iea parte și el — se pare — la apărarea creștină represintată de Sîrbi, în lupta biruitoare de la Plocinic, dar fu răpede pedepsit pentru aceasta. După o întăie ocupație a Tirnovei, în 1387, el se înfățișează la Iamboli, vechiul oraș bulgăresc, ca vasal supus al Sultanului, oferindu-i, după ce fusese închis un timp în Nicopol, Silistra. Urmează lupte obscure, și acest biet Țar pe sfîrșite nu va fi fost la 1391 în oastea lui Baiezid. La 1393-4 el nu se putea înfățișa apoi la Seres alături de Împăratul Manuil, căci Tirnova-i fusese luată, jăfuită și distrusă. *În acel moment el nu avea mai mult decît atîta.* Și pierduse cetățile Balcanilor ca și ale Dunării fără să fi cugetat a da o singură luptă. Aceasta presupune o desorganizare tot așa de deplină, și din aceleași motive, ca și desorganizarea cu care se sfîrși Imperiul bizantin. *Era încă o anarhie permanentă care înceta cu cucerirea osmană.*

3. Rămîne să se cerceteze rolul, de sigur mai onorabil, dar *cu totul departe de al unei rezistențe naționale*, pe care-l joacă *Sîrbi*.

S'ar părea că, din partea Sîrbilor cel puțin, lupta, de sigur mult mai serioasă decît a celorlalți, a avut un caracter național și general creștin. În adevăr, după o scurtă și slabă stăpînire bizantină în văile Macedoniei, ele încap răpede, în timpul luptelor dintre Paleolog și Cantacuzin, în stăpînirea aceluî Craiu Ștefan Dușan, unul din factorii biruinței de la Velbujd asupra Bulgarilor, care iea la 1346 titlul de Țar, *negînd prin aceasta, oarecum, dreptul de existență al Statului bulgăresc învins* (să nu uităm că era fiul unei principese bulgare, fata „Țarului“ Smilec, și că soția sa, Elena, era sora lui Alexandru ¹). A doua zi după apariția triumfală a lui Andronic al III-lea — ca a Sultanului Mohammed dăunăzi — în aceste regiuni, de la Seres la Valona toate castelele trecuseră la dînsul sau fuseseră silite a-i recunoaște „Împărăția“ cea nouă, în titlul căreia, firește, figurau și „Romeii“, Grecii, stăpîni pînă acum ai acestor locuri. Dar și după încoronarea lui, la Peć (Ipec), seniorii cu titluri bizantine, ca Hrelia, Voihna, Voevozii, ca Bogdan, Deian, cumnatul lui Ștefan, și Preljub, Marii-Voevozi cu pretenții regale, ca Oliveriu sau Liver, cu nume împrumutat de la Napoletanii de pe coastă, *rămaseră liberi să se îndrepte după interesele lor locale; stăpînirea lui Ștefan Țarul era pentru dînșii mai mult o recunoaștere de bună voie din partea lor*. Și orașele, care aveau, pare că, o conștiință de „autonomie macedoneană“, urmau unor tendințe proprii, cînd cu un Împărat, cînd cu cellalt, Cantacuzino manifestînd, pe lîngă aceasta, o vizibilă tendință de a se așeza în aceste părți macedonene, care ar fi urmat exemplul de separatism îndărătnic al Epirului, ba chiar și al Tesaliei ². Albanesii se închinaseră lui Ștefan ca „despot de Arta“, venit în locul Epiroților, cari se mai luptau pen-

¹ La încoronarea lui ca Țar, iea parte și patriarhul de Tîrnova și cel de Ohrida era supus noului Împărat, care-i întărise privilegiile.

² Cf. și observația lui Jireček, *Geschichte der Serben*, I, p. 382.

tru stăpînire, dar, cît despre aceia, ei urmau numai viața lor îndătinată. Și, în sfîrșit, Vlahii Tesaliei, unii fără vre-o căpetenie regală sau imperială, trecuseră de la sebastocratorul Ștefan fiul lui Gavril la Dușan numai pentru că acesta se privia și ca un „conte al Vlahiei“, recunoscînd viața lor osebită. Și pentru unii și pentru alții, stăpînirea lui însemna scăparea de Greci, dar nu de aceștia ca element național, ci numai ca apăsătorii feudali în sens latin, și astfel ei își restaurau și asigurau supt „stăpînirea“ Sirbilor libertatea patriarhală.

De alminterea acest caracter de organizație slabă al „Imperiului“, care nu era în stare să concentreze nici să domine, ci, pus în serviciul unei reale expansiuni naționale sîrbești, nu putea decît să dea un nou nume asociației politice macedonene, de Voevozi în văi, de orașe și de poporații libere, se vede și în „administrația“ cuceritorilor: Prelub, cu titlul de Cesar, e așezat prin Tesalia în calitatea vechilor sebastocratori, presidînd numai viața pastorală vlahică și stringînd dijma oilor. În Albania de către Mare e un despot, „Comnen“, de fapt un Bulgar, frate al Țariței și soț al mamei moștenitorului epirot, și el va crea linia nouă de stăpînitori locali la Avlona și Canina. Cneazul Voislav stătea în spatele Ragusei. Mai încolo, în Dulcigno, Antivari, Budua, deci în Diocleia de odinioară, originea vieții politice sîrbești, forțele vlahe și albanese, cu cultură slavă, dau, pe la 1360, pe ruinele principatului lui Voislav și al nepotului său, Nicola Altomanovici, noul Stat al Balșizilor, creat de trei frați cu originea obscură, dintre cari unul foarte bine înrudit cu Împărații și Craii sîrbi. La Durazzo stă un principe, un „senior“ albanes, Topia, care de la Angevini își luase numele de Carol și religia catolică. Părțile de la Dunăre erau mai mult ungurești și bosniace, tot în legătură cu Ungaria. În Epir se coboară chiar, *descalceca* fratele Țarului, Simion, care va resida

în Tricala și Arta, înlăturînd prin luptă pe Epîrotul Nichifor, cumnatul său¹; el va lua, după moartea fratelui imperial, și titlul Albaniei pe lângă acela de Țar și se va întinde și în Tesalia, lăsînd lui Toma fiul lui Prelîub, pe care și-l făcuse ginere, numai Ianina². *Lupterea va trice însă rîpede la Albanesi chiar, prin usurparea familiei Spatas în Arta.* Ohrida, Vodena, Berrhoia (Veria) avură îndată după moartea lui Dușan dinaștii lor (Branco, Hlapen).

În sfîrșit, în părțile de către Seres se ridicase despotul—probabil de creațiune bizantină Uglieșa, gine-rele lui Voihnas, și fratele său Craiul Vlcașin, fost jupan de Prilep, care primise această calitate, credem, în chip pașnic, de la noul Țar, fiul lui Dușan, Uroș. Dintre toți, acesta din urmă era cel mai neînsemnat, un *roi fainéant*, care, și dacă ar fi avut însușiri, nu și-ar fi putut scrie numele în istorie, atît de fără atribuție era goala sa presidenție imperială.

Lupta împotriva Turcilor rămînea să fie dată *de Craiul și de fratele său*, și anume: *pentru Macedonia lor. Cel din urmă măcar, reîntrase, religios și, prin urmare, și politic, în ordinea bizantină.* Lupta de la Cir-men, pe rîul Marița, în Septembrie 1371, represintă, cu deosebitele contingente reunite în oastea creștină, ca și luptele, viitoare, de la Plocinic și de la Cosovo, o reacțiune a seniorilor balcanici, fără deosebire de naționalitate — Bizantinii se rezervaseră pentru a primi de la Turci Seres ca răsplată³—, împotriva tendinței unitare osmane: e ce va fi lupta de la Montlhéry pentru seniorii Franciei uniți împotriva lui Ludovic al XI-lea. „Vlahia“ luase parte la luptă, probabil a noastră de la Dunăre, și nu cealaltă, care pierde și ea a doua zi după peirea Macedoniei. Fiul lui Simion, Ioan Uroș Paleologul, care-și zice și Îm-

¹ V. și *Notele unui istoric*, p. 144 și urm.

² El ținea pe sora lui Toma; Jireček, *l. c.*, p. 420.

³ Jireček, *l. c.*, p. 439.

părat, se făcu deci călugăr, și Tesalia se supune Turcilor supt acel „Cesar“ Alexie Angelos¹. Moartea aminduror conducătorilor sîrbi se poate zice deci că petrecește soarta națiunii întregi: *căderea sîrbească s'a petrecut astfel în Macedonia, și poate că și viitorul națiunii celei nouă e cu mult mai mult acolo, cu îndreptarea spre Adriatică și Italia, decît la Dunăre, în fața primejdiei.*

Statul dunărean a căpătat consistență numai prin moartea fără moștenitor a lui Ludovic-cel-Mare al Ungariei, Angevin cu visuri de cruciată, patron al Bosniei, soțul fiicei Banului de acolo, din care făcuse un rege provisoriu, și creatorul Banatului Vidinului. Luptele între cei doi gineri ai lui Ludovic, Sigismund și Iagello, ajută formațiunea noii Serbii în jurul cetăților de hotar Belgrad, Semendria și Golubaci, supt un simplu cneaz său „conte“, vasal al Ungariei, cum a fost Lazăr Hrebelianovici, domn de Rudnic, apoi de Ipec, Prizren și Priștina, unde residase în ultimii ani și Uroș. Fiul său Ștefan, „domn al tuturor Sîrbilor“ — o simplă formulă luată de la Simion și Vlcașin, — „și al malului Dunării“, al Podunaviei, despot de al Bizantinilor decadentei, cari-i impun de sigur, în schimbul titlului și a înrudirii legate de el, alipirea religioasă la Patriarhatul ecumenic, se menține ca un supus vasal al Turcilor, precum vasali ai lui Baiezyd, după mărtașia lui Murad și a lui Lazăr pe cîmpul de luptă de la Cosovo, aș fost și fiul lui Vlcașin, Marcu Craiievici, „Craișorul“, și alți prinți sîrbi din părțile Macedoniei (Dragașizii din Velbujd-Chiustendil, Știp, Cratovo, Strumița, fiii Țariței Eudochia, de trei ori înrudiți cu Casa lui Osman²). Ștefan participă la lupta de la Angora, în 1402, cum unii din aceștia participaseră, lăsîndu-și viața, la lupta de la Rovine, în 1394.

¹ *Ibid.*, p. 442; Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, I, pp. 272-3.

² *Ibid.*, p. 244.

Baron ungar, proprietar de castele ungurești, urmașul său, Gheorghe Brancovici, *cu dominația intermitentă*, are numai hotarul de spre Ungaria, ca vasal al regelui-Împărat Sigismund, *adevăratul stăpînitor în aceste părți* — Belgradul lui a fost un timp, ca și Chilia noastră, garnisonat de Unguri —, și el își mai trage venituri, mulțămîtă legăturii cu Ragusa, de la minele de argint din Sud-Vest. Și-a dat fata, Mara, Sultanului Murad și e un vasal umil al acestuia, care-l gonește în Ungaria și Veneția la 1439. Nevoia îl sili să pornească un război cu Veneția pentru stăpînirea vechii Dioclei.

Campaniile lui Ioan Hunyadi singure păstrară Serbia încă douăzeci de ani, dar la 1455 Gheorghe fuge a doua oară la Unguri, după pierderea cetății minelor de argint, Novobrd. Fiii lui nu fură în stare să se păstreze decît până la 1459 în această situația grea.

În sfîrșit, dincolo de Morava, *Bosnia*, care încă din 1434 asculta mai mult de begul Isac, putu să reziste până la 1463 *din cauza legăturii sale cu Ungaria*, iar *Herțegovina*, desfăcută din regatul bosniac și organizată în ducat deosebit, de Împăratul, se mai menținu cîțiva ani, până în 1466 sau chiar 1480, *prin vecinătatea sa cu Adriatica și ajutorul italian*.

4. *Albanesii* dădură și ei, îndată după cucerirea orașelor Monastir și Prilep și doi ani înainte de căderea provisorie a Salonicului, — supus apoi din nou la 1391, — lupta lor, la Voiusa, în 1385, supt Balșizi, dar fără mai mult noroc. Thopia fusese trădătorul care chemase pe Osmani, cum s'ar fi chemat oricari alți auxiliari. Totuși Albanesii rămaseră, la Mare, la Scutari, la Croia, la Parga (Zenebisi), la Dagno (Coia Zaccarie), la Tzuphala (Ionima), în Zenta-de-sus (Iurasevici), la Ohrida chiar, unde se așeză un Gropa, la Lepanto (Paul Spatas), în Muntenegru, unde se mențin

Cernoieviciî, Arnăuți slavisați, cari se simt, fără dreptate, Slavî. Voievodul bosniac Sandali Hranici († 1435), înrudit cu puternicul senior croat Hrvoie, cu Balșizii, al căror Stat vroia să-l refacă, și cu Ștefan despotul¹, nu putu să-și păstreze nici el situația independentă. Dar în Croia și în părțile vecine ațițările de cruciată ale lui Hunyadi și alianța venețiană după lupta *contra* Veneției, potrivit cu tradiția neamului Balșa, ridică puterea, pe jumătate de simplu *condottiere*, pe jumătate de șef de răscoală, a lui Scanderbeg, eroul albanes mort în 1468.

5. Cît privește *Latinii*, unii sînt, cum am văzut, izgo-niți de recuperatia moreotă a Paleologilor, iar cei din Epir și din insule, represintați prin dinastia Tocco (cei doi Carlo), venită din Zante și Cefalonia în Arta și Ianina, pe care Turcii o luară numai în 1430, mai resistă aproape un veac mulțămită unei situații locale fericite care ocroti dominația familiei în cele două insule². În 1480-3 Cefalonia însăși și Santa Maura fură supuse dominației turcești, Zante trecînd la Veneția. Republica Sfintului Marcu se apără pînă la începutul veacului al XVI-lea, pierzînd Argos (1463), Negroponte (1470), Scutari (1478), Lepanto (1499), Coron și Modon (1500), rămășițele dominației france stabilite prin cruciata a patra. Ciprul era să cadă numai în a doua jumătate a veacului și Creta peste o sută de ani. Din dominația genovesă, după cucerirea Enosului și a insulelor Imbros, Samotracia, Lesbos (1462), de Mohammed al II-lea, împotriva dinaștilor din familia Gattilusio, nu rămăseseră decît privilegiile de autonomie ale insulei Chios (—1566), pe cînd Rodos fu luată de la Ospitalieri abia de Soliman-cel-Măreț (1522).

În aceste împrejurări Osmanlii aũ reunit supt varga lor de fier, grea, dar dreaptă, provinciile desbinate și sărăcite de anarhie ale Peninsulei Balcanice.

¹ *Ibid.*, p. 357.

² *Ibid.*, pp. 408-9.

CAPITOLUL al III-lea.

Viața creștinilor din Răsărit supt stăpînirea turcească.

A fost situația creștinilor în Împărăția turcească așa cum se înfățișează în broșurile de polemică și de propagandă? Aș fost oare rajalele supuse cincî sute de ani unei apăsări sistematice, dușmană și adevăratelor interese ale Statului, și, în tot acest timp, oamenii, despoiați, prigoniiți, siliți la renegare, loviți și uciși după bunul plac al organelor Cîrmuirii, au hrănit ei numai gîndul unei răscoale liberatoare?

Trebuie să răspundem hotărît: nu. Dacă ar fi fost așa, cu toată organizația lor admirabilă, netăgăduit superioară aceleia a țerilor creștine din centrul și din Apusul Europei, această dominație nu s'ar fi putut menține atîta vreme. Clasa stăpînitoare, — care, o spunem încă odată, n'a fost o nație și n'a căutat să fie una —, represinta o slabă minoritate, iar supușii, în număr covîrșitor, rămăseseră destul de compacti — colonisării nu s'au făcut decît prin orașe, și în unele părți ale Macedoniei, —, destul de voinici, destul de însuflețiți de o religie care în multe privinți era de o potrivă cu naționalitatea, pentru ca să fi fost în stare a protesta cu armele în mîna contra unei situații *din care ar fi avut numai jigniri fără niciun folos.*

Ca să judecăm adevărata situație, să ne gândim și la alte provincii creștine cucerite de Musulmani: Egiptul, Siria, Armenia Bizantinilor, Spania Visigoților. Este vre una singură în care să putem semna răscoale cu caracter religios? Și, cu toate acestea, nicăiri creștinii n'au fost distruși, ruinați, reduși la acea stare de ilotism fără vlagă care, face cu neputință orice mișcare de rezistență și răsbunare. În aceste țeri așa de deosebite, în care elementul cuceritor aparținea unor rase diverse, Islamul, singurul element care le leagă, a fost primit cu bucurie, salutat pe alocurea cu un entusiasm favorabil renegărilor în masă de populații care se asemănau în ceia ce privește o situație foarte grea față de fisc, o situație aproape lipsită de apărare față de puternicii locali, *δυναται* greci sau nobili visigoți. Nicăi chiar în Asia Mică, unde cuceritorii n'au fost numai Turcii osmanlii, cari nu se caracterisaseră încă prin această formă politică specială, ci toate ramurile Selgiucizilor, totala pierdere a elementului grecesc — episcopatele rămânând numai cu numele, fără o atingere cu locuitorii, și puținii creștini chiar uitând graiul părinților lor — nu se poate explica decât printr'o tendință sinceră și călduroasă a țeranilor nemulțumiți către noul crez social, care aducea forme mai corespunzătoare cu patriarcalismul lor sărac. Judecata directă la un singur tribunal, fără o procedură complicată, menținerea privilegiilor locale și putința înțelegerilor personale, largul democratism care permitea oricărui om isteț, energic și dibaci să se ridice din țerna drumului pentru a se sui pe calul de paradă al Vizirului, toate acestea atrăgeau pe indigeni, îi câștiga definitiv, înlocuiau vechea conștiință, păstrată numai de cărturarii deprinși a răsfoi în cărți, printr'o conștiință nouă, care deschidea alt viitor.

Pretutindenî înlocuirea rămășițelor feudalității decăzute printr'o monarhie de relații sigure, chiar dacă

ar fi supravegheat și cerut mai mult, a fost privită cu simpatie, dacă nu și ajutată din toate puterile, de clasele populare. În ajunul venirii Turcilor, chemați tocmai pentru a servi aceste discordii și întrebuințați, în luptele dintre partide, când de uniți, când de alții, nestabilitatea națională, fărâmițarea locală, frământările dintre facțiuni, rivalitățile personale, răscoalele, competițiile creaă pentru pașnicii muncitorii ai cîmpului, tulburăți neconținut în lucrul lor, și chiar pentru clasa orășenească, supusă asediilor dese, jafurilor repetate, o situație în adevăr imposibilă. Între Greci, Slavi, Latini, Albanesi situația se schimbă de pe o zi de alta, și istoria nu e în stare să fixeze precis pentru fiecare moment tabloul dominațiilor trecătoare. Îndată ce supunerea către Sultan se făcea, o nouă ordine, deplin asigurată prin cele mai strașnice mijloace ale sistemului de Stat mongolic, moartea și confiscarea, lua locul haosului, interesant, dar dureros pentru aceia cari aveau să-l sprijine. Administratorii erau numai rare ori Turci adevărați, cari, afară de două-trei familii, a lui Evrenos, a lui Ischender, a lui Malcociu, fură ținuți intenționat departe de afaceri, ci oameii de aceeași rasă cu vechii stăpînitarii și sfetnicii lor. Subașa, begul, chefaliia — numele se păstră și pentru Turci —, nu era decît fostul cneaz sau Voevod, ruda lui de aproape sau, mai adese ori, alt fost creștin, de aceeași calitate sau ba, venit din alt capăt al Impărăției. De sigur că el aducea cu dînsul aceeași trufie și lăcomie care-l făcuseră antipatic în condiția lui religioasă anterioară, dar el știa acum un lucru, pe care l-a aflat de curînd și pe care nu trebuie să-l uite niciodată : anume că nu mai e altceva decît un sclav al Sultanului, — cuvîntul de „sclav“, „schiavo del signor“ e sinonim cu trimes, ceauș, ca și cu administrator, în actele ragusane din veacul al XV-lea —, căruia nu-i e îngăduit a lucra altfel decît după poruncă, oricare ar fi ea. Și această poruncă a

Sultanului, care e „Domnul“ (Signor, Grand-Seigneur, Gross-Herr, ἀφέντης), proprietarul oamenilor și lucrurilor, nu poate fi decît în interesul unei Împărății care e creațiunea și moștenirea familiei sale, și nimic mai mult.

Să luăm cazul a doi Domni romîni, unul din Moldova, altul din Țara-Românească, pe cari împrejurările, amenințarea unei urmăriri pentru păcatele de extorziune și neliniște ale administrației lor, i-aŭ silit, în veacul al XVI-lea, să renege. Ilie-Vodă Rareș, Moldoveanul, tînăr crescut la Stambul ca ostatec al părintelui său, ușuratec, luxos, tiranic, căpricios, ridică pe toată lumea împotriva lui. Mihnea-Vodă, Munteanul, e împovărat cu o familie grea de spre partea maică-sa; el are datoriile strivitoare, ale lui și ale înaintașului; e vădit că țara nu-l iubește. Iată-i acum begi la Dunăre: unul la Silistra, cellalt și el acolo, dar apoi la Nicopol, la Vidin. Nimic nu se mai aude despre mîndria, despre intriga, despre lăcomia lor. Ajungînd sclavii Sultanului, care, oarecum, i-a răscumpărat de la temniță și moarte, ei se *despersonalizează*, ca să zicem așa; individualitatea lor nu mai există supt numele cel nou, ei sînt numai îndeplinitorii unor porunci pe care s'aŭ deprins îndată a nu le mai judeca nici în conștiința lor. Și uitați-vă la acel Bogdan fiul lui Iancu Sasul, care timp de douăzeci de ani își schimbă neobosit adăpostul, prin Moldova, prin Veneția, Anglia, prin Franța, pentru a se întoarce tot la Constantinopol, care trece de la un protector diplomatic la altul, care-și înlocuiește și numele printr'un nume nou, de care socoate că se leagă mai multe amintiri și mai multe perspective. A turburat, încurcat și exploatat o lume. La urmă, într'o crisă fără soluție, el se turcește: o adevărată sinucidere morală, căci acel care va răsări după aceasta pentru ca să administreze un Pașalic asiatic oarecare e altul, liniștit, supus, sigur. Fiii neastîmpăratei Doamne Elisaveta,

Alexandru și Bogdan Movilă, s'a făcut Turci la prinderea lor împreună cu energica mamă. Unul din ei a fost Domn cîteva luni de zile: odată ce a intrat în rîndurile sclavilor, fiul de Domn, pretendentul, fostul principe nu mai există. Vor administra undeva ca orice fiu de țeran sau de meșter ridicat prin credință și ascultare.

Avem atîtea și atîtea descrieri de călătorii ale unor oameni cari aștrăbătut, dacă nu și alte provincii ale Imperiului, măcar cele sîrbești și bulgărești care se aflau pe drumul cel mare „de oaste și de comerț” ce ducea de la Belgrad la Constantinopol prin Niș, Adrianopol și Filipopol. Și avem și multe povestiri ale călătorilor cari pe același timp străbăteau deosebite regiuni din Europa centrală și apuseană. Nicăiri nu se vorbește, la Turci, decît de aspectul particular al țerii, de îmbrăcămîntea locuitorilor, de lipsa lor de cultură, de prețul lucrurilor de mîncare, de drumurile și podurile făcute de Cîrmuirea otomană, — adecă de bogății, de îmbogățirii cari aveau roluri de căpetenie într'însa. Țeranul despoiat, orășeanul izgonit de la locul cîștigului său nu se întîlnesc niciodată. În cîte o provincie unde cucerirea s'a făcut în circumstanțe speciale, ca în Bosnia, vechea clasă dominantă a proprietarilor de pămînt primind întregă Islamul pentru a-și păstra situația agrară și privilegiile nobiliare, starea de lucruri e, în ce privește pe muncitorul de pămînt, în aparență aceeași ca și înainte, dar de fapt și aici s'a făcut o modificare însemnată: Statul cel nou e al „săracilor”, al celor mici, al raialelor Sultanului, care se bucură înaintea oricui de îngrijirea Guvernului. Acești begi cu numele musulmane și cu porecele slave *trebuie* să asculte de Pașă, care e un străin, decî fără legătură cu interesele lor și gata a le combate cînd ar intra în conflict cu interesul general. În cele mai multe însă din provincii, feu-

dalitatea războinică a dispărut, cu cea mai mare parte din urmările ei, spahiul, proprietar de terenuri cedate de Stat pentru vrednicia lui, din largul patrimoniu al cuceririi, fiind și el săracul de ieri, care, mulțămît cu o dijmă relativ ușoară, știe să cruțe pe săracii de azi, dați în seama lui. De alminterea în războaiele din fiecare an, mai totdeauna victorioase, el găsește o pradă îndestulătoare, care l-ar împiedeca de a cere pământului toate veniturile sale. În sfârșit satele de la drumul mare — unde oștile în trecere păzesc cea mai severă disciplină, căci altfel calăul e aproape —, satele de la pasuri, de la vechile „clisuri“, satele chemate la anume timpuri din an pentru servicii particulare — ca paza cailor Împăratului, — satele de „voinică“ (*voiniclar*), se bucură de întinse privilegii până în epoca decăderii răpezii și adîncii a Împărăției, în veacul al XVIII-lea.

Cîntecele populare ale Bulgarilor și cu deosebire ale Sîrbilor — mai numeroase și mai originale — nu se plîng de lăcomia și de cruzimea spahiului, begului, Pașei, cît de iubirea lui pentru femeile și fetele frumoase, care se ascund, dar fără mare folos, înaintea lui. Scenele de răpire sînt dese. Dar ele stăteau în da-tinile țerii, unde răpirca era forma îndătinată a pe-țirii. Și, dacă la furtul din partea Turcilor se vărsa sîngele apărătorilor, răpitorii plătiau și ei adesea cu sîngele lor isprava ce făuseră. Nu era de sigur nici în această privință idealul, dar îl găsim oare în mo-ravurile feudale din Apusul creștin?

Însă, chiar dacă Domnul de pămînt e nedrept și abusiv, chiar dacă begul și Pașa sînt însuflețiți de sentimente aspre, crude față de creștini — de o ură religioasă nestînsă nu poate fi vorba, căci *renegații nu se fac niciodată cu de-a sila*, între altele și pentru a nu crește concurența, și apoi supușii se rescumpără prin haraciū și Statul are nevoie de cît mai mulți cari să-l plă-tească —, aceasta nu cîntește încrederea în dreptatea

și mila aceluși „Împărat“ care înlocuiește deplin în concepția populară pe înaintașul său bizantin. El rămîne izvorul faptelor bune și al îndurărilor. *Arzurile* de plîngere se îndreaptă cu încredere către dînsul, și de regulă ele nu rămîn fără urmări. Pentru „suferințele săracilor“ aū fost chemați la răspundere atîția Domni de-aī noștri, creîndu-se astfel obiceiul maziliei lor, ca a unor depositari necredincioși, a unor haini; pentru dînsule a fost tăiat, în pragul timpurilor noastre, capul lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica în Iași, al lui Hangerli în București. „Săraca raiă“ nu trebuie nemulțămîtă—e un nestrămutat principiu al înțelepciunii de Stat osmane.

Ce pretindea de la supusul creștin Statul cel nou față de cel vechiū? Pe vremea Bizantinilor și a Slavo-Bizantinilor, cari-i imitaū, se răspundea, după tradiția romană : a) darea capului, capitația ; b) darea pămîntului, *capitatio terrena*, dijma din toate produsele saū, cum se zicea la noi, unde ea fusese cedată mănăstirilor și boierilor, *de-a zecca* ; c) darea tîrgului; d) vămile, *portoria, commercia*. Vistieria se mai hrănea pe alături din saline, din mine și din arendarea unor dări speciale, asupra peștelui, vinului, ș. a. Dar, scutindu-se Turcii de capitație, acestea sînt și veniturile Împărăției turcești : haraciū, dijma, goștină, darea tîrgului, ghiumrucul saū vama, la care se adauge același produs al veniturilor regaliene. Și felul de percepere e același, prin arendatori, ca „haragerii“, cari întrebunțează aceleași proceduri, bune ori rele, dar cu care toți erău deprinși.

Și de cele mai multe ori ei se recrutaū dintr'o clasă de capitaliști urbani, care se perpetuează supt Turci. Nicī nu era nevoie măcar ca oamenii de finanțe ai Imperiului să fie Musulmani : din potrivă, ca „mare negustor“ al Sultanului, mergînd pănă în Rusia Mare-lui-Duce după „dintți de pește“ și blăni, găsim supt Soliman-cel-Mare pe un Chalkokondylas și, ceva mai tăr-

ziū, cele mai multe arende le reunește în mîna sa strămoșul Cantacuzinilor, Mihail, zis Șaitan-Oglu, care-și ține case de plăcere ca acea de la Anhial și întrebuințează leniceri pentru paza persoanei sale, pecetluind fără sfială cu pecetea bizantină a vulturului împărătesc. Se poate zice chiar că o nouă și mîndră clasă de bogătași orășenești, în stare a cumpăra episcopate și Scaune domnești la noi, s'a alcătuit prin sprijinul neconținut al Sultanilor și Vizirilor, — și nu se poate spune că această clasă, care avea nevoie de ordinea politică otomană, nu-î era și politicește favorabilă, oricît s'ar fi purtat, ici și colo, prin cărți vechiul ideal împărătesc creștin.

Pe vremea Împăraților și regilor se făcea apel aproape continuu la participarea războinică a fiecăruia. Acuma fiecare e lăsat la casa lui, la munca lui, de și clasa dominantă, izolată în caracterul ei militar, poartă în schimbul dărilor bănești și a dijmelor războiū în fiecare an și la toate hotarele. Totuși înălțarea prin vitejie — aceia prin intrigă vine mai tărziū și nu ajunge niciodată mijlocul de căpetenie — e deschisă oricui își simte puteri și are suflet într'însul. Cine se presintă făcînd gestul obișnuit și recitînd formula tradițională *trebuie* să fie primit între credincioșii Islamului. Doar Împărăția n'a fost condusă — și nu e condusă nici până azi — de urmașii ostașilor simpli cari se strîngeau la amiazi supt steagul alb de înștiințare în jurul cazanelor lui Osman patriarhul. Viziri, demnitarî de Curte, comandanți de oștire — ceia ce sînt toți, pe rînd —, guvernatorii se aleg dintre creștini, fie că au renegat de bună voie, fie că au fost aduși ca robî și oarecare constrîngere a situației lor i-a adus să-și părăsească vechiul crez. Astfel Greci — și dintre Paleologi, cum am văzut, — Sîrbi, foarte mulți, nația affîndu-se 'n plin avînt în momentul cuceririi, Bulgari, mai puțini, nefînd așa de bine înzestrați, Albanesi, foarte viteji și foarte stăruitori, se urmează

în cele d'întăiū ranguri ale lumii politice și militare osmane.

Dar este și o altă cale de înaintare, Statul ajutînd parvenirea prin merit. De la început încă, se culeg prin sate copiii cei mai bine înzestrați pentru a fi închiși și pregătiți în *școala Seraiului*, din care vor ieși, după aptitudinile fiecăruia, Ieniceri, spahio-glanî — cavalerie permanentă, aleasă, de Curte —, Agi, viitori înalți demnitari ai Imperiului. Producea oare această ridicare a copiilor într'o anume proporție, cam nesigură din izvoare, o mare durere prin satele cercetate de agenții Sultanului? Erau copii destui, și viața se arăta grea pentru cei mai mulți. Și se umplură provinciile de povestea fiilor de țerani creștini cari, mutați cu sila în centrul Împărăției, ajunseseră conducătorii ei fără a uita de cei de acasă, ca acel Mohammed Socoli, care împodobi cu opere de utilitate publică țara sa da naștere și făcu din rudele sale călugărite, monahii sîrbi Macarie și Antonie, Patriarhî de Ipec. S'a ajuns ca părinți turci să cumpere pe recrutorii pentru a-și strecura odraslele în vederea viitorului care li se deschidea¹.

Această argumentație ajunge pentru a face să se vadă lămurit că, oricare ar fi fost defectele ei de la început, viciile desvoltate mai târziu, *din germent pe cari-i aduseseră tocmai renegații*, din vechiul mediu moral creștin: intriga grecească, trădarea sîrbească, aviditatea bulgară, încăpățînarea albanesă a unui Ferhad sau Sinan, cei doi mari rivali de la sfîrșitul veacului al XVI-lea, Împărăția turcească garantă fără îndoială pace, ordine, dreptate, înaintare după merit, fără care popoarele supuse n'ar fi tolerat-o a doua zi după zăpăceala înfrîngerii.

¹ V., ca ultimă lucrare în acest domeniu, Lybyer, *The government of the ottoman Empire in the time of Suleiman the Magnificent*, Cambridge 1913.

CAPITOLUL al IV-lea.

Principatele românești și viața de cultură religioasă a creștinilor din Balcani.

Viața religioasă a creștinilor balcanici nu fusese atinsă prin cucerire. Cîteva zile după intrarea lui în Constantinopol, Mohammed al II-lea chemă pe călugărul Ghenadie Scholarios pentru a-l așeza în locul, de multă vreme vacant, din cauza certelor furioase între uniți și neuniți, al Patriarhului ecumenic.

El era să fie ceia ce fuseseră înaintașii săi: nu numai șef al unei Biserici, dar și înalt judecător în domeniul jurisdicției eclesiastice și represintant în unele privinți al poporului său întreg. Dar situația pe care i-o crea Sultanul biruitor era și mai mare. Precum în lumea turcească nu era cu putință a se despărți națiunea religioasă de cea politică, ideia musulmană împletindu-se cu sistemul de Stat otoman și întregă această clasă luptătoare nefiind o națiune în alt sens decît ca membri ai vastei comunități sufletești mohammedane, tot astfel și în creștinii Mohammed al II-lea nu putea să vadă decît un *milet*, o comunitate, care, fiind fără îndoială religioasă, ortodoxă, era în același timp națională, greacă. Și mai mult decît o Biserică, mai mult decît *un* „milet“ n'a voit să re-

cunoască noul stăpînitor: în Serbia întîlnise doar ierarhia bizantină restabilită în drepturile sale, de dînsa se lovise pe malul Mării Negre, în despotatul lui Dobrotici, în părțile Vidinului, în moștenirea lui Sracimir, și pentru decăzutul patriarhat de Tîrnova, în care Constantinopolitaniî vedeau un simplu episcopat ca și în Patriarhatul, încă mai decăzut, din Ohrida, nu era să se îngreuije relațiile cu supușii prin recunoașterea încă a unei forme religioase-politice. Astfel cea ce Bizanțul bisericesc se străduise a face în tot veacul al XIV-lea, a înlocui rivalitatea ierarhică slavă — episcopul de Seres, de și Slav, lucrează alături cu Grecii la Atos pe la 1370 — se desăvîrșia prin măsura întreagă și definitivă pe care o lua Împăratul păgîn al Constantinoplei.

Patriarhia din preajma sa, ai cării ocupanți erau întăriți și sprijiniți în tot felul de Guvernul otoman, ar fi putut să aibă o situație încă mai bună dacă neiertate greșeli, în legătură cu o veche tradiție de intrigă, de gîlceavă și de corupție, n'ar fi adus răpedea succesiune silnică a șefilor „națiunii grecești“ și îngrămădirea unor datorii insuportabile, care încă de la începutul veacului al XVI-lea făceau pe un Patriarh să moară la Tîrgoviște, pe un altul să cercezeze cu mîna întinsă spre pomană Moldóva lui Alexandru Lăpușneanu, pe un al treilea să colinde Curțile lui Mihnea-Vodă, Domn muntean, și lui Petru Șchiopul din Moldova, înainte de a trece în Rusia, de unde aștepta milostenii mai bogate. Se crează pentru bani arhiepiscopii nouă, ca în Iberia, ba chiar Patriarhii ca acea din Moscova — și era vorba ca și Moldova lui Ieremia Movilă să-și capete Patriarhia.

În felul acesta, căpeteniile ortodoxiei, care vor fi cu vremea și suite în ștreang pentru trădare — Partenie din vremea lui Vasile Lupu și Matei Basarab, — ajung să se înnalțe și să cadă ca un Domn din București și Iași. Mohammed Socoli încearcă să învie, cum am

spus, pentru rudele sale Patriarhia din Ipec, ale cărui legături cu Romîniî din Ardeal, chiar și cu Principatele, poate, fură strînse și îndelungate. Europa catolică văzu și cite un arhiepiscop al Iustinianeî Prime, al Bulgariei, Serbiei, Macedoniei, Albaniei, „Moldovei, Țerii-Romănești“, cite un Ohridan, călătorind pentru sprijin pe la reședințele Împăraților, regilor și principilor. Ajung astfel să aibă une ori un mai mare rol, care se afirmă mai ales în veacul al XVII-lea întreg, acei patriarhi asiatici și africani cari stăteau mai departe de ochii stăpînului și de ghiarele oamenilor influenți și prin urmare puteau să fie aleși mai cinstit și mai în liniște, să se menție cu mai puțină cheltuială și umilintă și să-și isprăvească păstoria odată cu viața: cel de Antiohia, cel de Ierusalim, care conduce întreaga operă de combatare a catolicismului la Chiev, la Moscova în jumătatea d'întăiū a veacului și apoi, în a doua, la București, în jurul lui Constantin-Vodă Brîncoveanu, prin acțiunea inteligentă și organizatoare a lui Dosofteiu și a nepotului său Hrisant Notara; în sfîrșit Patriarhul Alexandriei, care dădu Constantinopolei în Meletie Pigas un vicariū de Scaun, în epoca lui Mihaî Vi-teazul.

Dar o parte din viața religioasă creștină nu-și mai găsi adăpostul în Împărăție: aceia a Slavilor. Furtuna din Tîrnova, unde era școala cărturarilor Vlădicăi Eftimie, aruncă peste Dunăre pe călugării învățați ai Bulgariei lui Șișman. Nicî Serbia belgrădeană nu-și păstră, în ultimele zile de decădere, caligrafii și grămăticii.

Cele d'întăiū manuscrite bisericești ce se păstrău la noi cuprind, între altele, și scrisori de ale vestitului Patriarh Eftimie ¹.

¹ Cf., pe lingă Iorga, *Istoria literaturii religioase*, și însemnările din Ștefulescu, *Măndstirea Tismana*, ediția a II-a, București, 1903, p. 22, nota 2.

Scrisorile acestea ale marelui cărturar se îndreaptă către un călugăr sîrb care era înzestrat și el cu bogate cunoștinți și cu frumoase daruri ale sufletului, Nicodim. Acest „popă“, ceia ce înseamnă ieromonah — lucru cam rar în schiturile noastre începătoare, cu călugări necărturari, — era fiu al unui Grec din Macedonia, de la Castoria, și al unei Sîrboaice. Creșterea și-o făcuse la muntele Athos, pe care Dușan îl cercetase și-l dăruise, peste care întinsese patronatul lui, dar care cuprindea în chiliile lui și pe fostul Împărat Ioan Cantacuzinul. De și iscăliturile de supt actele atonice din acest timp sînt numai arare ori slave, se putea face și aici desăvîrșirea învățăturilor în slavonește. Totuși Nicodim nu urmă și o politică religioasă în sens slavon separatist, ci, din potrivă, el ajută pe ruda sa, „cneazul Lazăr“ — așa-î zice și legenda, de două ori prelucrată în românește, a Sf. Nicodim — să se împace, cum făcuse înainte de dînsul Uglieșa, cu Biserica Bizanțului.

Pe la 1370, cînd începe opera lui de ctitor măuăstiresc, Turcii stăpîniau pretutiudenî în părțile acelea apusene de unde era obirșia lui Nicodim. El căută deci teren sigur aiurea : după o încercare în părțile Cladovei, unde găsi tot „puterea agarinească“, el alergă supt scutul lui Vlaicu-Vodă, ale cărui legături cu Vidinul și Nicopolea sînt cunoscute, și anume el trecu în partea severineană, de curînd smulsă de la Unguri, care era în fața Crainei sale. Aici clădi, în spirit strict monahic, așa cum el stăpînia în chinoviile Sfințului Munte, mănăstirea Voditei, cu hramul Sfințului Antonie. De aici trecu la Tismana, supt Radu, fratele lui Vladislav, și la Prislop, peste munți, așezat poate atunci între hotarele ardelenale ale lui Vlaicu. Apoi, creîndu-se un curent nou, tot mai puternic, în ciuda ierarhiei grecești, însuflețite de un îngust spirit bizantin, a Mitropoliei Țerii-Românești¹, el înmulți și dincolo

¹ V. memoriul mieu despre întemeierea Mitropoliilor, în „Analele

de Olt mănăstirile de cărturari, și peste douăzeci de ani de la sosirea sa în țară, întâmplată pe la 1370, se creau, la Neamț, Bistrița, Moldovița, mănăstiri moldovenești în același spirit.

Astfel, în același timp când principatul muntean primia organizația sa metropolitană cu elemente grecești de oarecare cultură — manuscrite însă nu ni s'au păstrat de la dînșii —, în același timp când Greci, un Sinadinos și alții, treceau în Muntenia, înrudindu-se și cu neamul Voevozilor, cultura slavonă se strămuta, căpătînd puternice așezăminte, foarte bogat înzestrate cu moșii — chiar și peste Dunăre, de la despotul Ștefan — în părțile noastre.

Această viață bisericească strîngea laolaltă și răs-pîndea pretutindenî cultura ei specială, departe peste hotarele celor două țeri. De și mănăstirea Rîlo, în Bulgaria ¹, cuprinde o mulțime de manuscrite, din care unele s'au și publicat dăunăzi în facsimile de Ministeriul de Instrucție din Sofia, ca specimene autentice ale „artei bulgare“, de și, ici și colo, în țările sîrbești, ca la Opovo, se mai pomeneste o mișcare culturală, de și unul din aceste lăcașuri a cuprins în veacul al XVI-lea și o tipografie, de puțină dăinuire și de mic folos, Peninsula Balcanică a fost lipsită veacuri întregi de învățătura, de arta slavonă pe vechiul lor teritoriu. De la Atos cărturarii slavî fuseseră pe încetul izgoniți de exclusivismul grecesc, dar nici acesta nu dădea roade prea însemnate într'un timp cînd predicatorul german Gerlach arată halul de neștiință în care se găsea și deținătorii Scaunelor me-

Academiei Romîne“ pe 1913.

¹ Mănăstirea-și *zidi* manuscritele la 1335 ; ea se pustii și rămase așa până la refacerea de prin 1460, dar fără a se fi făcut un centru de cultură. Manuscrisele din 1451 și 1483 (Jirecek, *Fürstentum Bulgarien*, p. 496) sînt lucrute de sigur de cărturari de la noi sau aduse de aici.

tropolitane vestite, din împrejurimea chiar a Constanțioopolei. De înălțarea unor mănăstiri nouă, de o desvoltare în ele a vechilor germenii de cultură, nici că se poate vorbi, — Turcii observînd foarte strict principiul politic de a nu se ridica turnuri nouă întru slava Dumnezeului celor învinși.

Se poate admite, astfel, în legăturile noastre cu coreligionarii, în multe privințe înrudiți cu noi, de peste Dunăre, o *fasă d'intăiū* care cuprinde întemeierea Mitropoliei muntene prin strămutarea de la Vicina, în Dobrogea de mai tărziū, a unui Mitropolit fără credincioși și fără venituri, Iachint, apoi încercările de așezare în Moldova a unui Teodosie și unui Ieremia, și, pe de altă parte, întreaga operă de cărturărie slavonă, în spirit credincios Bizanțului, a lui Nicodim, — fasă, care, pe lîngă aceasta, cuprinde și intrarea fugarilor dintre fruntașii vieții de Stat de dincolo de Dunăre în ierarhia începătoare româncască, prefăcînd datinile patriarhale în norme de oficialitate bizantină, cu graduri fixe și cu ceremonii imutabile. În această fasă, Grecii și Slavii — de și cei d'intăiū într'o măsură cu mult mai largă, — ne ajută a trece răpede peste o mulțime de trepte intermediare, făcîndu-ne în stare a reprezenta supt Mircea la Munteni, supt Alexandru-cel-Bun în Moldova — întemeietorii — cultura politică bizantină și slavo-bizantină în deplinătatea ei felurită.

Pe vremea lui Mircea. Bizanțul mai lucra de sigur asupra culturii românești din principatul mai vechiū; mediul politic trebuia să-l sprijine încă. În Moldova, cînd se impune împotriva Bizanțului persoana lui Iosif ca întăiū Mitropolit canonic, înfrîngerea „ecumenicilor“ constantinopolitani nu înseamnă de loc și izgonirea grecismului. Un patrahir de curînd găsit în Rusia¹

¹ V. notița mea despre *Patrahirul lui Alexandru-cel-Bun*, în „Analele Academiei Romîne“ pe 1913.

poartă chipul Domnului — asămănător cu cel de la Rădăuți — supt o pălărie ca a Paleologului din vremea sa, chipul Doamnei, fără coroană, și o inscripție grecească, în care și stilul politic e al Împăraților. Frumosul Evangheliar ce se află astăzi în Bodleiana de la Oxford poartă în fața textului slavon un altul grecesc, contemporan, foarte îngrijit caligrafiat și acesta. Mitropolitiții munteni se trimeteau poate încă „din chilia Patriarhului“, iar cei moldoveni erau siliți a face drumul Capitalei împărătești, fiind ținuți și afară de ziduri de către un Patriarh mînios.

De pe la 1430-50 legăturile cu Bizanțul se rup însă, teritoriul intermediar, atît bulgăresc, cît și sîrbesc — de și o Cantacuzină, Irina, e soția lui Gheorghe Brancovici — fiind ocupat de Turci, cari isolează cu totul Constantinopolea. E vremea cînd, dacă Moldova trimete la Conciliul de unire din Florența, în suita lui Ioan al VIII-lea și a Patriarhului Iosif, pe Mitropolitul Damian, probabil Grec, și pe protopopul Constantin, care, ca și Neagoe, trimesul mirean, știe să iscălească grecește, Țara-Românească nu-și are și ea represintantul. Atunci probabil, în lipsă de alt ierarh cu care să fi putut corespunde, Domniî munteni cer întărirea Vlădicilor de la Patriarhia din Ohrida, care, în împrejurări de alminterea necunoscute, a putut să aibă, *ca una ce era pe teritoriul Sultanului, interesat atunci să-î deie ei întăietatea*, cîteva clipe de înflorire.

A doua fasă se înseamnă prin totala dispariție a legăturilor culturale și chiar ierarhice cu Bizanțul, care e și desființat politicește prin cucerirea Capitalei sale în 1453. Astfel se întărește cu Slavii, dacă nu legătura ierarhică, — fiindcă, precum s'a arătat, Mohammed al II-lea își are acum alt Patriarh al său, pe cel de limbă grecească, — măcar cea culturală, rămasă fără concurență din partea Grecilor. Și nu e numai atît: acești Slavi aū pierdut acum în Balcani aproape orice îngăduință pentru viața lor bisericească și culturală

deosebită, căci Serbia, Herțogovina au căzut, mănăstirile, înfloritoare înainte de năvălirea turcească, de la Ravanița și de aiurea, s'au izolat în barbarie; nu mai e dincolo de Dunăre un singur Scaun de stăpînire creștină de la care să poată pleca ajutoare și sprijin moral pentru călugării copiști și meșteșugari.

Muntenegru Cernoievicilor, ajuns pe la 1500 la o autonomie deplină, era un centru prea sărac și prea răzleț. El poate primi la debarcarea sa pe călugărul Macarie, care învățase la Veneția arta cea nouă a tiparului, dar cnezii de acolo n'au nici gustul, nici mijloacele, nici legăturile politice necesare pentru ca ei să se puie în fruntea propagandei culturale pe care o poate face cuvîntul tipărit, cu atît mai ieften decît cel ce se însemna migălos și îndelung de caligraf.

Astfel, de la Domnii noștri se cere sprijinul, și el se capătă larg. Nu e o întîmplare că, după Doamnele slave și bizantine din veacul al XIV-lea, care chemau intervenția noastră în Balcani, vin acum, în „despina“ Milița a lui Basarab al IV-lea Neagoe, ctitoarea mănăstirii din Argeș, în Elena-Ecaterina lui Petru Rareș, „fata lui Ioan Despot“, din același neam al lui Gheorghe Brancovici, izgonit de Turci din ultima cetate sîrbească liberă, femeii de neam vechi și înalt, care înfățișează în vecinătatea Domnilor noștri *concentrarea culturală slavă pe pămîntul nostru*; ea va dura secole, dîndu-ni un mare rol de păstrători ai unității creștine în lumea supusă, politicește, Islamului, iar, cultural, elenismului, care înviase prin chiar cucerirea ce părea menită să-l distrugă. Nici personalitatea interesantă a lui Nifon, fostul Patriarh constantinopolitan, care, chemat de Radu-cel-Mare, organizează pe deplin canonic Biserica munteană, nu trebuie să ne înșele: el era din „țara Dalmației“, tatăl său fiind slujitor al lui Gheorghe, domnul acestei țeri, care nu e altul decît Brancovici, iar Manea Hlapen care-l pîrește se coboară din domnul macedonean cu acest nume; doamna Irina care-l mîn-

tuie e Cantacuzina din Semendria, fratele său, „Toma Voivod în ostrovul Pelipovului“, e Toma Cantacuzino, despotul peloponesian înlăturat de Mohammed al II-lea. Maria, mama lui Nifon, e și dînsa de bun neam sîrbesc. „Dascălul“ lui Nicolae, viitorul patriarh, a fost, fără îndoială, de limbă slavonă, ca și biograful sfințitului, care altfel n'ar spune aceste lucruri, Gavriil protul Atosului, de la vre una din mănăstirile care aū păstrat totdeauna slujba slavonă. Zaharia din „Narta“, din Arta, călugăr la Vatoped, „știind carte grecească și slavonească“, aparține poate aceleiași națiunii, dacă nu celei albanese, hirotonisit fiind diacon de Nicolae patriarhul Ohridei, „al Iustinianeii cei de'ntăiu și al tuturor Bulgarilor și al Sîrbilor și al Arvaniei și al altor laturi“ — fără pomenirea noastră, decî e înaintea de trecătoarea legătură însemnată mai sus—, și iată că *aici* ni se spune cum s'a restabilit acest Scaun, în urma Conciliului din Florența și ca o protestare împotriva actului de Unire, chemîndu-se de la Constantinopol acest arhiereu, de „ispravnicul cetății Linardiei“, care e tot Arta. Nifon stă și lângă Scanderbeg, fiind făcut preot în Croia. Zaharia ajunge noul Patriarh de Ohrida și el se luptă cu intrusul *grec* trimis de Sultan, de „Amiră“, Marcu Filocarab, ca episcop atîrnător de Patriarhia ecumenică, bizantină. După șederea la Athos, Nifon trece ca Mitropolit de Salonic, oraș încunjurat de Slavî, și numai acolo se va fi împăcat în sfîrșit cu Constantinopolitani. Suirea lui chiar pe tronul ecumenic părea astfel ca o biruință slavă. Poate, în afară de alte motive¹, căderea lui Nifon, prigonirea lui la Țarigrad, la Sozopole, la Adrianopol, să aibă *acest* motiv². Cîte amintiri de lupte și de suferințe balcanice nu aducea cu el acest pribeag!

Dar la sfințirea mănăstirii din Argeș, Neagoe, care

¹ *Magazinel istoric*, IV, pp. 373-4.

² V. *Viața lui Nifon*, ed. Erbiceanu, București 1888.

nu uitase în milosteniile sale lăcașurile macedonene, nu putu aduce, pe lângă patriarhul bizantin Teolept, decît Metropoliți greci, de la Midia la Marea Neagră, de la Seres și Melenic în Macedonia și de la Sardes peste Mare. *Cît se păstra din viața religioasă slavo-bizantină, era acum la noi, și numai la noi.*

Pe atunci, supt Radu-cel-Mare și urmașul său Mihnea, se publică în Țara-Românească cel d'întăiū Liturghierū slavon pentru toată lumea slavă din Balcani, și tipăritorul, Macarie, dă ocrotitorului său titlul, împrumutat de la dinastia sîrbî, de „Mare Voevod a toată Țara-Românească și al Podunaviei“. Mitropolitul sîrb Maxim, din neamul Despoților, era pe atunci la noi, stăruind pentru pacea între Munteni și Moldoveni, și, pe locurile unde predicase Nicodim, boierii din Craiova, cu Banul Barbu în frunte — numele e venețian, adus prin Sîrbî, și singe sîrbesc chiar poate să fi avut acești frați, a căror soră, mama lui Neagoe, se chema Neagoslava, — ridicău mănăstirea din Bistrița, care ajunsese Tismana în hărnicia caligrafilor săi¹.

Macarie va fi însuși Mitropolitul lui Neagoe, pe care-l intitulează tot Domn al „Podunaviei“, cum i se spune, de altfel, și pe piatra de mormînt de la Argeș, în stil slavon înflorit. Și, dacă am greși spunînd că Macarie Moldoveanul, cărturarul care a scris în cel mai frumos stil retoric după model bizantin viața lui Petru Rareș și care a transmis și el învățătura sa lui Azarie, lui Isaia de Slatina, era un ucenic al dascălului slavon din Țara-Românească, precum Doamna Elena însăși era o rudă mai tînără crescută și măritată în Moldova de Milița, putem admite totuși că acest ucenic al lui Teoctist al II-lea, — el însuși mare dascăl de slavonie, — își alesese numele călugăresc nou

¹ Am fixat legătura și în cartea mea *Istoria literaturii religioase*, p. 49 și urm.

din admirație pentru acela ale căruî frumoase tipărituri bisericești le avuse în mîină.

Cu o întărire de la 1560 înnainte, cînd, ce e drept, *era și înriurirea Scaunului din Ipec, înviat de Mohammed Socoli*. ca și înriurirea Doamnei Chiajna, mama lui Petru Voevod și fică a Sîrboaiței Elena și a lui Petru Rareș — presupunem că tot ea a provocat scrierea analelor muntene după modelul celor moldovenești —, ba poate și a *negotului de cărți al Sașilor în Balcani*, această cultură se păstrează cam până la sfîrșitul veacului, avînd același caracter general, pentru tot Sud-Ostul european. Șirul cărturarilor se mîntuie în Moldova cu acel Mitropolit Teofan, al lui Petru Șchiopul, care, trimis la Athos pentru clădirii sfinte, e înmormîntat sript o piatră cu inscripție grecească, — simbolul înlocuirii unei influențe prin alta.

Căci acum fasa a *treia* începuse: aceia cînd grecismul, trezit în Constantinopol, prin noul comerț, prin noile și vastele legături de afaceri cu lumea întregă, caută și află *la noi ce-i lipsia acolo*: siguranță, mediu creștin, superior în cultură și bogăție, onoruri supreme și, în sfîrșit și mai ales, *ilusia acelei Împărății* care perise din Bizanț, dar pe care învățații neamului nădăjduiau s'o poată totuși întoarce înnapoi.

N'a venit la noi întăi dascălul grec, care găsia alte locuri unde să lucreze: Ciprul, Creta care dă pe Hermodor Lestarh, Veneția, unde lucrează Gavriil Severos, Mitropolit de Filadelfia, cu reședința în bogata biserică a Sfîntului Gheorghe „dei Greci“; Lembergul, plin de aducători greci ai scumpului vin de Malvasia și de pribegii domnești și boierești din părțile noastre — toată familia lui Iancu Sasul, numai Greci din jurul Doamnei! —; Ostrogul, unde lucrează poetul Gheorghe Palamed, cîntărețul, ca și simplul Vistier Stavrinov, al isprăvilor lui Mihaî Viteazul. Oaspeții cari arată drumul cel nou, cunoscut de alminterea și negustori-

lor din veacul al XV-lea, pe cari Vlahia îi putea îmbogăți răpede, au fost datornici și sfătuitoari ai Domnilor, cari, *de la Mircea Ciobanul încoace*, vin la București din Constantinopol. Curtea lui Mircea e alcătuită mai mult din astfel de Orientali, și unul din ei, Ghiazi Comisul, a fost învinuit de legături cu Chiajna în văduvia ei. Una din fetele acesteia se mărită cu Șaitanoglu, și familia cade de la putere pentru silnica desfacere iute a căsătoriei, după sfaturile Patriarhului de Constantinopol, Ioasaf, un Albanes. Neptul Patriarhului, Stamatî, era și el soțul unei Domnițe a lui Mircea. Urmașul lui Petru, fratele lor, Alexandru-Vodă, fiul altui Mircea, vine tot de la Constantinopol, aducînd cu sine o Doamnă greco-levantină, Ecaterina, din neamul chiot al Salvaresilor, — și ea a fost și supt fiul ei Mihnea adevărata stăpînă a țerii.

Introducîndu-se și în Moldova datina nenorocită a Domniei de la Poartă, Petru Șchiopul, fratele lui Alexandru, aduce pe Maria Amirali din Rodos. Venit din aceleași locuri de surgun prin insule, Iancu Sasul e soțul Mariei Paleologa, văduva unui Grec și avînd un fiu din cea d'întăiu căsătorie; toate fetele ei — una se chiamă Chrysaphina — sînt măritate cu Greci negustori, cari fac comerț cu Galiția. Aron-Vodă e și el soțul unei Cantacuzine. Singe grecesc după mamă, rudă cu Banul Iani, avea însuși Mihaî Viteazul.

Așezările de Greci cari întră în boierie încep: Domniile se negociază pe la 1590 înainte de toate prin fiul lui Șaitanoglu jertfit de Turci pentru bogățiile sale, prin Andronic, căruia și Mihaî îi datorește Scaunul. El se asigură către sfirșit, bănește și personal, viind în Țara-Românească, unde ține Vistieria. Pe atuncî un Meletie Pigas, care a vrut să facă Patriarhie românească, e sfetnicul lui Mihaî Viteazul ca și al lui Ieremia Movilă. Se cer la noi nomocanoane bizantine; Iașul adăpostește un Sinod contra propa-

gandei latine între Rușii vecini; din ce în ce mai bogate curg daniile, nu numai la Atos, dar la Salonic (Mihnea), la Sf. Sava din Ierusalim (Petru Șchiopul); închinările mănăstirilor indigene încep: a lui Aron-Vodă e legată astfel de Sfântu'-Ioan de la Sozopole, unde stătuse ca mazil, înainte de a veni la Raducel-Mare, Patriarhul Nifon. Nichifor dascălul străbate, a doua zi după plecarea Patriarhului Ieremia, ca apostol al intransigenței ortodoxe, Principatele și Polonia vecină; Dionisie Râli, Mitropolit de Tîrnova, în ceartă cu Constantinopolea, întovărășește pe Mihai Viteazul în Ardeal și în Moldova, unde ține locul de Mitropolit, după fuga lui Gheorghie Movilă; Luca din Cipru, destituit pe urmă de al lui, e episcop de Buzău, apoi și Mitropolit pentru meritele lui de cărturar. Patriarhii de Ierusalim întrețin prin călătoriile lor în Rusia, unde se organizează Mitropolia Chievului, a lui Petru Movilă, legăturile cu Orientul grecesc.

Era oare într'aceasta o încălcare ambițioasă și o exploatare vicleană? Știm în de ajuns astăzi pentru a răspunde: nu, la amîndouă întrebările.

Afară de Luca și de Ignatie al Rîmnicului nu mai avem niciun episcop, niciun Mitropolit grec până la Mitrofan de Nisa al lui Constantin Brîncoveanu; dar avem supt Matei Basarab un Bulgar, acel care-i pregătise Domnia prin stăruințele lui la Abaza, Pașa Dunării. Boierii greci, fiii lui Andronic, Constantin, căsătorit cu fica lui Radu-Vodă Șerban, frații săi din Moldova, Iordachi, Toma, cari țin tot Romînce, vorbesc prost românește — ca și Vasile Lupu, el însuși, fiu al lui Nicolae Aga, venit cu Radu Mihnea de peste Dunăre —, dar nu vrea să treacă drept Greci. Școlii grecești nu se deschid, ci, din potrivă, influența lui Petru Movilă învie pe vre-o treizeci de ani cartea slavonă, care iese din întrebuințare numai la sfîrșitul veacului al XVII-lea.

Chiar cînd aveau la București, la Iași (supt Șerban

Cantacuzino) școli grecești, ele nu sînt unelte ale unei propagande naționale grecești, care pe vremea aceea nici nu s'ar putea înțelege, ci represintă forma culturală superioară în limba îndătinată, care corespunde limbii latine, păstrate de apusenii. Iar tipografiile grecești ale lui Duca-Vodă, ale lui Șerban, ale Brîncoveanului sînt menite a da numai arme ortodoxiei în lupta deschisă împotriva catolicismului, ce înaintea sprijinit de Casa de Austria.

În schimb, din această legătură țerile noastre trag înalte foloase *politice*.

Încă de supt Alexandru și Mihnea se vorbea de Domnii noștri ca de niște βασιλεῖς, Împărați. Patriarhul Ieremia credea că Petru Șchiopul și în Constantinopol ar putea să domnească. Găsim pe vremea lui Matei și Vasile clericii cari pomenesc pe Domnii noștri în locul Cesarilor. Vasile Lupu judecă între călugării muntelui Sinaî, și el plin de danii românești, și Patriarhul din Alexandria. La Ierusalim numește în Scaunul patriarhal clericii din preajma sa. Biserica cea Mare a Constantinoplei, căreia-i plătește din datorii, se supune administrației mărinimosului Domn și primește de la dînsul o nouă Constituție. Vlădicii siliți de el a pleca pe la diecesele lor, încetînd cu obișnuitele lor intrigii la Poartă, se declară gata a primi de la Domn pedeapsa neascultării lor întîmplătoare. La Constantinopol sfințirea Voevozilor, alaiul lor solemn sînt absolut împărătești, și în Capitalele lor, unde bisericile poartă chipuri de Domni încoronați, slujba se face ca pentru stăpînitorii Bizanțului. Tot clerul înalt oriental se strînge la hramuri și consacrări de lăcașuri nouă în jurul darnicului, mărețului Brîncovean, cu sînge cantacuzinesc în vine, prin mamă-sa. Și astfel acest Domn, care a cheltuit enorm pentru cultura popoarelor Orientului, nu și-a risipit banii în deșert, căci în schimbul

acestui sacrificiu ne-a înfățișat înaintea tuturor creștinilor din Răsărit ca următori, prin Domnii noștri, ai Împăraților bizantini de odinioară. Supliniam astfel prin carte și școală lipsa coroanei împărătești în trecutul nostru medieval.

CAPITOLUL al V-lea.

Legăturile dintre Ruși și populațiile din Balcani.

Prin ce împrejurări Statul *intern* al Moscoviei a luat drumul spre Constantinopol, părăsind multă vreme cu totul, afară de inițiative individuale, cum a fost a Cazacilor, drumul spre stepele asiatice ori acela spre Mările Nord-Ostului, de unde veniseră pentru Ruși chiar elementele de organizare a vieții lor de Stat? În ce chip Grecii din veacul al XVIII-lea au părăsit relațiile vechi, firești și folositoare, pe care le aveau cu Imperiul Otoman, pentru a deveni trădători în legătură cu planul acesta de extensiune a Împărăției rusești? Pentru a se înțelege bine aceste lucruri, trebuie să se părăsească de la început două vechi și puternice prejudecăți: una e aceea că tendința de expansiune în Orient a Rușilor ar fi veche, datînd încă din cele d'întăiū timpuri ale realizării unității rusești pe sfărîmăturile dominației tătărăști din veacurile al XIV-lea și al XV-lea, că ea ar fi continuarea acelor intervenții rusești în viața Peninsulei Balcanice, care, începute cu prădăciuni pe coastele Mării Negre și până în preajma Constantinopolei — ca ale Cazacilor de la începutul veacului al XVII-lea —, au dus pe urmă la creștinarea Olgăi-

Elena pe la 950, apoi la încercarea, așa de interesantă, a fiului ei, Sviatoslav, de a întemeia alt Țarat slav în Balcaui, în locul celui bulgăresc în decadentă, încercare ce se mîntuie cu înfrîngerea de la Silistra și, în sfîrșit, la căsătoria, în Chersonul cucerit de dînsul, a lui Vladimir (972-1015), fiul lui Sviatoslav, cu Ana, sora Împăraților bizantini Vasile și Constantin, — că, adecă, Moscova ar fi continuat Chievul de pe vremuri, cu toate că rădăcinile tătărăști ale acestui Stat erau așa de deosebite de rădăcinile normande și bizantine ale celui alt. Rusia Țarilor ar fi tins astfel, ca și Rusia vechilor cneji, la stăpînirea Peninsulei Balcanice, la dominația Constantinopolei și refacearea Împărăției romane de Răsărit. În polemicele politice se pot întilni astfel de puncte de vedere, dar ele trebuiesc izgonite dintr'o expunere istorică, pentru folosul unei mai depline înțelegeri a lucrurilor.

În genere, Rușii n'au fost un popor cuceritor, cum n'au fost un popor cu o organizație de Stat puternică, cu o continuitate absolută în menținerea unei anumite tradiții, care să îngăduie politica aceasta de expansiune. Dacă există un popor fără simț politic, acesta este de sigur poporul rusc, și, anume, ca tuturor elementelor slave din partea răsăriteană a Europei, simțul politic, caracteristica Romanilor odată, apoi a Chinesilor, a Tatarilor, i-a lipsit cu totul. Impulsiuni exterioare au determinat și la Chiev și la Moscova cristalisarea politică, și masele slave au primit, continuînd-o, cu supunere, dar fără inițiativă și fără avînt, această direcție. Varegii scandinavi, pe cari o anumită școală rusească vrea să-i facă Slavi, cu argumente foarte puțin convingătoare, Ruric și frații lui, au fost, cum se știe, aceia cari au dat cel d'întăiu element de organizație, cea d'întăiu conștiință unitară poporului rusc, alcătuit, fără vre-o pregătire anterioară, prin hotărîrea unor cuceritori cari au făcut

operă de „descălecare”¹. Pe de altă parte, dacă n’ar fi fost cultura Bizantinilor care să dea de la început, —căci chiar tovarășii Ruric, Ascold și Dir începură atacurile pe Mare, spre Sud,—toate elementele de care un Stat are nevoie, de sigur că din instituțiile patriarhale ale vieții rusești aceste elemente nu s’ar fi putut desvolta niciodată. „Boieria” care se adăuse la *drujina* scandinavă, a fost o importanță de la Bulgari. Și un popor ce are nevoie de un străin ca să-i dea impulsul la viață, ca să-l puie în mișcare, și de alți străini ca să-i dea instituțiile fundamentale, acel popor nu este un căutător grăbit de drumuri îndrăznețe.

Și mai târziu, după ce Statul Varegilor se împarte, ca și în Apus, al Carolingienilor, a trebuit a treia influență pentru a se relua o direcție politică în dezvoltarea Rusiei. După ce vechiul Stat chievian căzuse în fărîme — aproape douăzeci de cneji rivale, adesea dușmane, fără hotare și fără altă rațiune de a fi decît dinastia, cu hasardurile moștenirilor,—după ce Susdalul răsăritean, de la Volga, care-l înlocuise cîțva timp (de la 1157 mai ales), își pierdu situația lui cu greu cîștigată în cele d’întăiu secole, după ce Galitia, țara Haliciului, puțin de la întemeierea ei, căzu în atîrnare de Ungaria, dominația Tatarilor, la jumătatea veacului al XIII-lea, dă Rusiei, în locul unității naționale, care se dovedise imposibilă, o unitate prin străini. Totuși și atunci principatele, dușmane între ele, poartă dese ori războiū unele contra altora, și legăturile dintre ele nu vin dintr’o idee, sau măcar dintr’un instinct unitar, ci numai printr’un hasard, care, ca orice hasard, poate fi înlocuit prin altul. În mîinile aspre ale Hanului mongol, represintant al energiei și setei de pradă turcomane, cad Rușii pe la 1240, ră-

¹ Luitprand zice că Apusenii numesc Normanzii pe aceia cari în Apus se numesc Ruși. Cf. și argumentația lui Rambaud, în *Histoire de la Russie*, Paris 1879, pp. 39-41. Părerăa lui la p. 42: „În anarhia slavă ei aduceau acel element de putere războinică fără care nu poate să existe Statul“.

mînînd în această stare până departe, în veacul al XIV-lea, adecă aproape două sute de ani. Rusia se resimte și până acum, în mentalitatea poporului de jos și în apucăturile tradiționale ale cîrmuirii, de această dominație prin *iarlic*, care a devenit ucazul, prin crunte pedepse, imediate și nemiloase, prin birul plătit de toți și prin peșcheșul celor mari. Cînd biruința de la Culicovo (1380) a noului cnezat moscovit, *format supt Tatarî și emanînd de la ei ca și de la tradiția națională*, dă semnalul ruperii lanțurilor și sfărîmării Hordei de Aur ca Stat european, Rusia care se ridică nu e întregă. Apusul tot, legat strîns, parte cu Litvaniî păgîni, parte cu Ungaria, a trecut, prin dominația lui Ludovic-cel-Mare peste Ungurî și peste Polonî, la noul Stat unitar al Poloniei lui Vladislav Lochietec și lui Casimir-cel-Mare, — unit la 1386 în Litvania, — din care se va desface, cu mult greū, numai în timpurile moderne. Dar pierderea Chievului, a liniei Niprului, unde în curînd vor stăpîni cetele prădalnice ale Cazacilor, de rasă felurită, înseamnă imposibilitatea unei politice agresive împotriva Bizanțului decăzut și apoi a Turcilor, în curînd moștenitori ai Bizanțului. Și cu atît mai mult, cu cît trebuie mai bine de un secol pentru ca pămîntul rusesc să fie curățit de Tatarî (Cazanul se iea la 1552, Astrahanul la 1554). Poporul care scapă astfel abia după 1550 de supt această înrîurire puternică a străinătății, nu e, fără îndoială, pregătit să joace un mare rol de cucerire și de stăpînire asupra pămînturilor străine.

Este foarte adevărat că încă din veacul al XV-lea, cînd s'a sfărîmat Imperiul bizantin, o principesă din neamul Paleologilor, anume Sofia, fiica fugarului Toma, despot al Moreii, a luat în căsătorie, la 1460, dar din mînilor Papei—ceia ce nu era un bun început pentru o nouă tradiție — bizantină, pe un Mare-Duce al Moscovei, care nici pe departe nu visa viitorul strălucit ce trebuia să aștepte dinastia sa. El nu era

în stare atunci a trage niciun folos politic din această înrudire bizantină cu una din cele mai însemnate familii de Împărați ai Răsăritului, al căror loc abia îl luase Sultanul Mahommed al II-lea, în stare a înfrunța și altfel de pretenții decît acelea ale unui stăpînitor așa de slab și de puțin cunoscut cum era Ducele moscovit.

Astfel, până târziu, la sfîrșitul veacului al XV-lea, nici vorbă nu poate fi în politica rusească de o tendință de cucerire a Constantinopolei. Tot ceea ce s'ar spune pentru susținerea unei asemenea ipoteze, nu e altceva decît o înrîurire a lucrurilor întîmplate mai târziu, înrîurire care poate hotărî asupra concepției vieții anterioare a Statului rusc. *Țaratul*, care începe cu Ivan-cel-Groaznic, e mai puțin în legătură cu Bizanțul decît cu cartea Regilor din Biblie, care e a Împăraților, a Țarilor, orî cu acele cronografe bizantine care duc de la „Țarii“ evrei la cei romani, la cei bizantini și care, oprindu-se la cucerirea turcească, urmaseră trecător cu Romîni pentru a se încheia acum cu Ruși¹.

De altminterea, cum s'a spus, drumul spre Constantinopol îl ținea Polonia, și, dacă Moscova Țarului se luptă cu dînsa, o face pentru Livonia, și nu pentru Chiev orî pentru Moldova, pentru linia Niprului, a Nistrului, a Dunării. Cînd, cu Sigismund-August, se mîntuie dinastia Piaștilor și dieta trebuie să aleagă un străin pentru Polonia ca și pentru Litvania, unite acum și *constituțional*, nu numai personal, prin pactul din 1569, fiul lui Ivan se înfățișează alături de candidatul austriac, de candidatul frances, așa de neverosimil, Henric de Valois, care tocmai de aceia a și fost ales; dar el n'avea în vedere decît o legătură de ambiție; din acelea care ar fi lăsat viața politică a

¹ V. și Rambaud, *l. c.*, pp. 217-8. E și teoria apuseană a lui Sleidan, „de Quatuor Monarchis“, cea din urmă, a Romanilor, fiind continuată prin Sfîntul Imperiu Roman de nație germanică, al lui Carol Quintul.

Poloniei întregă. După plecarea lui Henric ca să ia tronul frances ajuns liber, candidatura moscovită fu învinsă a doua oară de a lui Ștefan Báthory, Voievodul Ardealului. Și ceia ce aducea el în Polonia era tocmai deprinderea luptei cu Turcii, amintirile de cruciată ale lui Ioan Hunyady, tendințele de expansiune la Dunăre ale vechiului regat unguresc. Biruitor al Rușilor, el îi aruncă în stepă, unde îndată-î va imobilisa lunga anarhie care precedează suirea pe tron, acum trei sute de ani, a lui Mihail Romanov. În acest timp Polonia, care fusese organizată militarmente de talentul superior al regelui Ștefan și era condusă după moartea lui de Ioan Zamoyski, Cancelariu și Hatman, ce unia cu tradiția regelui său învățăturile de „glorie“ căpătate în Universitățile Italiei, ca și cunoștința principiilor militare ale antichității, începea ea războiul împotriva Rusiei, care, și supt regentul Boris Gudunov, încercase o candidatură moscovită la tronul polon, contra lui Sigismund de Suedia, biruitorul. Așa dar, pe la 1610, departe ca Rusia să caute a se întinde ea către Polonia, Polonia este aceia care pornește împotriva Rusiei moscovite, unde crede să poată așeza pe Vladislav fiul noului ei rege, căruia i se supune și Moscova -- de fapt pentru regele însuși —, și de la care, neizbutind până la capăt, smulge, prin pacea de la 1618, Smolenscul.

Și de vreme ce Polonia pătrundea așa de departe în Rusia, care nu era în stare deocamdată să-î opueie nicio rezistență, își poate închipui oricine că de planuri rusești asupra Orientului nu poate fi vorba, și pentru multă vreme Cazacii de Răsărit fură lăsați să lupte singuri pentru păstrarea Azovului, pe care-l ocupaseră, iar cei de Apus, desfăcîndu-se de Polonia cu Bogdan Hilmnițchi, Hatmanul lor, fură lăsați a trăi de sine într'un nou Stat militar al Niprului. Numai după peirea lui Bogdan și a fiului său

Timuș, un Dorosenco, un Samuilovici intră în atîrnare de Moscova, și ea, are, în ajunul lungilor războaie turco-polone, pentru Cazaci, o întâie ciocnire, neînsemnată, cu Osmanii. Și, cînd, pe la 1650, aceasta s'a întîmplat, ea nu pleca de la sine în această direcție, ci era îndemnată, solicitată decenii întregi, în veacul al XVII-lea, a porni spre un nou ideal politic. Și, la sfîrșitul acestui veac, ea n'a făcut decît să cedeze necontenitelor îndemnuri, care veniau din partea clerului înalt grecesc, de la Constantinopol și Ierusalim, din partea lui Vasile Lupu al Moldovei, care voia să împartă cu un mai bogat decît el grija sarcinilor bănești ale Patriarhiei constantinopolitane, din partea deosebitelor popcare supuse Împărăției turcești, cît și din partea unor elemente ale politicii apusene, care aveau nevoie de amestecul Rusiei în Orient.

Pe la capătul veacului al XVI-lea, într'un proiect al episcopului Cedolini, găsim ideia că Rusia ar putea juca un rol răsăritean ridicînd pe Moldoveni, pe Munteni și pe Georgieni, — de Bulgari și de Sîrbi nu era vorba în această vreme. De ce însă Roma, care mai tîrziu a combătut din răsputeri expansiunea Rusiei în aceste regiuni, expansiune care însemna totdeodată un triumf al ortodoxiei, de ce Roma era atuncî bucuroasă de o acțiune rusească în acest sens? Să ne amintim și aceia că era vremea cînd misiunile Iesuiților în aceste părți sînt în floare, că un Padre Possevino umbla în voie prin Moscovia ca și pe la noi și credea că va izbuti să cîștige pentru Biserica romană și pe acești schismatici. În Roma domnia credința că, nu numai regiunea ardeleană și dunăreană, nu numai Rușii supuși Poloniei, dar și întreaga stepă rusească vor trece la catolicism sau la forma mijlocie a „Unirii“. Cunoaștem gîndul unui Clement al VIII-lea, în adevăr grandios: să pornească, împotriva Turcilor, de o parte pe Împăratul Rudolf al II-lea, după datoria lui

„romană“, iar, pe de altă parte, pe principele Ardealului Sigismund Báthory, născut anume pentru aceasta, împreună cu Domniii noștri, Mihai Viteazul în Țara-Românească, Aron și Ștefan Răzvan în Moldova, iar din Răsăritul mai depărtat să plece Cazacii cari primiseră bani de la Sfintul Scaun — pe lângă acei de la Aron și Mihai —, și de la Împărat steagul de război cu acvila bicefală, și, dacă nu și Hanul, solicitat de Rudolf prin soli de la Mihai-Vodă, măcar Țarul muscal unit acum cu Biserica latină, pentru ca toți împreună să înceapă lupta binecuvîntată și norocoasă pentru scoaterea Constantinoplei de sub stăpînirea păgînă și să facă din ea, în amintirea șefului luptei de eliberare, o „Clementina“. Planul acesta însă nu putu să se îndeplinească.

Dar, în timpul cînd Orientul era cutremurat de luptele lui Mihai Viteazul, de atacul biruitor al Imperialilor împotriva Turcilor pe linia Dunării mijlocii, în această vreme Grecii din Constantinopol începeau să se miște și ei în sensul unei desrobiri de sub jugul turcesc, *și anume prin Ruși*.

Am văzut cum, la o jumătate de veac după cucerire, Grecii își recăpătaseră pozițiile în viața financiară, culturală și politică a Împărăției. Alipindu-se tot mai strîns la viața de Stat creștină, ortodoxă, a Principatelor noastre, ei păstraū și nădejile lor proprii. Hierax, Logofătul Patriarhieii, care a trecut și prin Bucureștii noștri, scrie cu durere și nădejde despre căderea Constantinoplei, pe cînd înaintașul său, Kritobulos din Imbros, fusese lingușitorul entusiast al lui Mohammed al II-lea, în care, — ca și Laonikos Chalkokondylas Atenianul, — vedea oarecum pe urmașul, ba chiar și de sînge, al Împăraților creștini legiuitori ai Răsăritului. Mihail Cantacuzino, cu numele împărătesc, cu vulturul bizantin în pecete, însemnează, prin întreaga lui activitate, prin toată trecerea de care s'a bucurat în

mijlocul creștinilor, prin tot desprețul lui pentru puterea unor neamuri mai nouă, ca al „Vlahilor“, prin toată considerația acordată lui de către Turci, mai mult decît un bogătaș ambițios, mai mult decît trezirea la o nouă viață economică a elementului grecesc care acaparează, din Constantinopol chiar, din insule, tot comerțul acestor regiuni, mai mult chiar decît rivnirea, prin alianțe și interese, a Scaunelor de Domnie de la Dunăre¹. E „stîlpul Grecilor“, e „nădejdea“ lor, e omul mare al viitorului, Împăratul neîncoronat, pe care-l laudă Gheorghe Etolianul, poetul său de casă.

Încet, încet începe să se descopere astfel că aceste elemente grecești văd ceva înaintea ochilor, că ele s'au ridicat din amorteala înfrîngerii suferite; începe a se întrezări că ele cutează a dori ca Împărații, cari în ochii celor mai îndrăzneți visători de pe aceste vremuri ale trecutului trec iarăși în lor hainele de aur și de purpură, să se trezească din nou.

Răpede însă au trebuit să se convingă toți că, dacă din oameni ca Mihail Cantacuzino, bogăți, ambițioși, isteți, se poate face un negustor influent, nu se poate face însă și un Împărat războinic, biruitor într'o răscoală generală a creștinilor din Imperiu, cum o doria și Papași Cesarul apusean. Și atunci Grecii au început să caute aiurea.

„Împărăția“ *noastră* era foarte folositoare pentru Biserică, ale cării datorii se plătiau, pentru cultură, care putea înflori pe un pămînt de autonomie, dar ea s'a dovedit prea supusă, prea interesată chiar în păstrarea dominației otomane.

Avem atunci, într'o scriere în versuri grecești, despre Domnii munteni contemporani, a unui Vlădică ce a

¹ Și soția lui Radu Mihnea e o Greacă, Arghira, și el înlocuiește în mănăstirea lui Aron-Vodă pe călugării romîni cu Greci. Ca un Grec se înfățișează și contemporanul, rivalul său Alexandru Iliș, poate fiu de Greacă — tatăl său era Ilie Rareș —, și el soț al unei Levantine. Leon-Vodă Tomșa avea toată înfățișarea unui Grec constantinopolitan.

stat mult timp ca egumen la noi, în mănăstirea Dealului, Matei al Mirelor, această mărturisire spontană și călduroasă, cea d'întăi în felul ei: „Și tu, Constantinople, cum ai căzut în despreț și ai fost ajuns supt stăpînirea unui Domn de rînd! A perit slava ta, s'a pierdut cinstea ta și te ai în seamă barbari, odată cu pompa ta. Și ți-aș călcat în picioare zidurile, și ți-aș luat veșmintul, și cununa cea împărătească ți-aș smuls-o dușmanii tăi. Vai, cum de a dormit marele Constantin care te-a zidit din nou cu bucurie, și, de te-ar vedea acuma cum ești robită, nenorocită, ticăloasă și desprețuită, o, cum s'ar întrista, cum ar plînge, cîte lacrimi fără sfîrșit ar vărsa... Unde e slava ta cea multă și frumuseța cea mare, unde e mîndreța în care înfloriai? Unde sînt dumnezeieștile moaște ale multor sfinți cuminți cari au trăit pe pămînt viața îngerească? Unde sînt serbătorile și pompele ce se făceau în Biserică?... Unde e vestitul lăcaș al Sfintei Sofii, cel peste măsură de strălucit și plin de binecuvîntare? Vai mie, s'a făcut capiște lui Mohammed, cel ticălos și fără credință, cel necucernic și mincinos... Te va stăpîni vre-odată un Domn creștin, și Împărat dreptcredincios va sta în Scaun? În scaunul cel prea-strălucit al Împărăției? Să îngenunche în biserica Sfintei Sofii? Să lumineze soarele dreptății și slava și frumuseța creștină? Să iasă Împăratul din Biserică, împreună cu creștinii, să facă rugăciune? Să se ospăteze Împăratul cu Patriarhul la o masă, și să aibă tot o credință?” Și el arată cum s'a trecut de la încrederea în Romîni, în cruciații Papei Clement, la așteptarea Muscalilor: „Nădăjduiam în Deli-Mihali să scoată cununa bizantină cu sabia și să ni-o deie. Vai de noi, Doamne, cei cu puțină minte, cari ni puneam nădejdea în Spania și în corăbiile cele groase ce sînt la Veneția, să vie cu spada, să ucidă pe Turci, să ia Împărăția și să ni-o deie! Acum nădăjduim și în

neamurile cele bălane să ne scape, să vie de la Mosc să ne libereze...¹“.

În același timp cînd Vlădica Mateiū al Mirelor avea astfel de visuri în ceia ce privește renașterea politică a ortodoxiei, din ce în ce mai mult, după călugării de la Athos, cari încă de la sfîrșitul veacului al XVI-lea aveau voie să cerșească la Moscova, episcopi greci, și, după dînșii, mai târziu, și episcopi romîni, întăiū din Ardeal, apoi și din Principate, încep să găsească drumul către Curtea Țarilor ².

Un șir întreg de Patriarhi au bătut acest drum, care ducea la larga binefacere creștină a Țarului, începînd cu Patriarhul Ieremia din Constantinopol, care a trebuit să plătească binefacerile acordate de către Ruși prin ridicarea Scaunului din Moscova la demnitate patriarhală, și tot astfel, cum am spus, sprijinul Domnilor moldovenesți acordat Patriarhilor era să se plătească prin ridicarea Mitropoliei Moldovei la demnitatea patriarhală.

Din Ierusalim, din Antiochia merg la intervale scurte preasfințitii și străluciții cerșitori de eleimosină și îndreptători de credință în Rusia, și unii staū chiar mai multă vreme la Curtea Țarului Mihail, pe care-l găsim, de altfel, și ca ocrotitor al negustorilor greci veniți la el din părțile noastre. În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, la 1666, cînd a intervenit conflictul între Țar și Patriarhul Nicon, la resolvirea acestei discuții care a pasionat toată lumea religioasă a Răsăritului, un rol de căpetenie l-au jucat Patriarhii greci veniți la Moscova sau represintați prin trimeși anume pentru aceasta (din Antiochia și Alexandria).

Și cine ar vrea să știe impresiile unui asemenea Patriarh, cu privire la Statul încă barbar al Țarilor, mult mai barbar, oricum, decît Moldova și Țara-

¹ Papiu, *Tesaur*, I, pp. 373-5.

² V. mai ales memoriul d-lui Liviu Dragomir, în „Analele Academiei Romîne“ pe 1912.

Românească, poate să cetească descrierea, de Paul de Alep, a călătoriei Patriarhului Macarie de Antiohia, care a stat mai multă vreme pe la noi, în anii cînd Vasile Lupu se bătea cu Gheorghe Ștefan pentru stăpînirea Moldovei, și pînă cînd în Tirgoviște muria bătrînul Matei Basarab.

Și numai cu cîtiva ani înainte, în Mart 1657, Patriarhul de Constantinopol Partenie fusese spînzurat pentru că s'ar fi înțeles cu Țarul și cu Cazacii spre „a scoate Grecia din robie“. Dar, tot odată, pînă la căderea lui Vasile, al cărui urmaș, Gheorghe Ștefan, încheie un tratat de negoț cu Țarul (29 Iunie 1656)¹, înainte de a face altă legătură, ca pribeag, pentru restituirea lui în Domnie, și care era cercetat de „călugări moschicești“, pînă la moartea lui Matei, care izgonia pe asemenea emisari veniți la Curtea lui, Domnii noștri — mai ales Vasile — făceau și desfăceau Patriarhi, dînd, de pildă, Ierusalimului șefi religioși luați din mănăstirile închinat de lingă lași.

A fost decî un timp, foarte interesant pentru viitorul nostru, în care s'a dat o adevărată luptă în ceia ce privește influența în Orient, între Domnii noștri și Țarii Rusiei. Conflictul s'a întărit pe urmă cînd pe tronul pașnicului Mihail a rămas Petru războinicul. Vedem, de o parte, pe Țarul, trăgînd cît putea mai mult din viața Răsăritului, prin falși negustori și prin călugări cu zvon mare despre puterea lui, prin solii ce botează copii de Domni, iar, pe de altă parte, pe Constantin Brîncoveanu, mai aproape de Orient, cunoscător al limbilor orientale, mai amabil cu oaspeții străini, deprins cu eticheta bizantină rămasă din vremurile creștinilor. Și, prin urmare, de și Domnii noștri erau mai puțin bogați, totuși, mai darnici, mai primitivi, mai afabili, ei puteau duce cu succes lupta

¹ *Studii și documente*, IV, pp. 244-5, no LXXX.

pentru cîștigarea de influență. Cît a trăit Brîncoveanul, aici la noi, și nu la Moscova s'a strîns măcar viața sufletească a Răsăritului, de și o influență culturală rusească, măcar prin trimetera de zugravî buni și de frumoasă literă slavonă, se observă în Moldova încă din timpurile marilor Mitropoliți Varlaam și Dosofteiū. Dar aceasta nu putu să împiedece ca influența politică a Rușilor să ajungă foarte puternică, atît în regiunile locuite de Romîni, cît și în cele de dincolo de Dunăre, care se găsiaū în stăpînirea etnică a Slavilor.

În curînd vom avea însă și o intervenție rusească, cu caracter politic, în țerile noastre, chiar în epoca lui Constantin Brîncoveanu, în legătură cu evenimentele de politică generală europeană.

După despresurarea Vienei, atacată, cu speranțe mari, de urmașul Vizirilor Chiuprului, Cară-Mustafă, la 1683, după începerea campaniei de recucerire a Ungariei¹, un spirit de cruciată se trezește în Europa. Moscovia lui Petru-cel-Mare face ceia ce nu îndrăznise a face vechea Moscovie a lui Boris Gudunov, care se mulțamește a negocia cu Mihaî Viteazul contra Poloniei. Veneția intră de bună voie în Liga Creștină, pusă la cale de Papă, și pentru a o întări se capătă și intrarea Țarilor în această alianță creștină, întocmită hotărît în vederea distrugerii totale a Împărăției otomane, distrugere pe care mulți o credeau că se va putea realiza la acest moment norocos de pe la sfîrșitul veacului al XVII-lea.

Pe cînd Imperialii și Polonii se luptă pentru stăpînirea țerilor noastre, ocupîndu-le, trecător în mai multe rînduri, și Rusia lui Petru-cel-Mare încearcă să capete o înrîurire în aceste regiuni, tot în vederea unei anexări. Înainte de deschiderea războiului încă se trimesese la Șerban Cantacuzino o solie, care a

¹ V. lecția următoare.

fost primită foarte bine de către acesta, solie care se întoarce apoi de la Moscova, atunci când Șerban își încheia zilele înainte de vreme și i se astrucau rămășițele în biserica de la Cotroceni. Solia a găsit pe Constantin Brîncoveanu, care era înainte de orice un om foarte prudent. Foarte binevoitor cu toată lumea, el va fi asigurat și pe trimesii Țarului de toată simpatia pentru planurile politice ale Rusiei, tot așa cum asigurase și pe trimesul Polonilor regelui August.

În general, și nu numai la un Domn foarte chibzuit, aceste încercări au fost primite cu receală. Explicația se poate vedea dintr'un raport german de pe atunci¹. Țarul se părea „un domn de prea aspră disciplină“ pentru boierii noștri deprinși cu o „disciplină“ mult mai largă. Negocierile se opriă astfel aici.

Se putea opri însă Petru-cel-Mare în opera pe care o începuse prin cucerirea Azovului, prin participarea biruitoare la pacea din 1699? De fapt, politica lui e cu mult mai complicată de cum s'ar crede. Petru-cel-Mare n'a venit de la sine la ideia unei politici orientale active, fiind îndemnat cumva de o nespusă poftă de a stăpîni aici. Încă din tinereța lui, el avuse lângă sine—de și nu ca preceptor—pe acel Moldovean, activ traducător din grecește în rusește a felurite cărți, de la aritmetică până la rostul Sibilelor, pe acel îndrăzneț explorator în China care a fost Nicolae Milescu Spătarul, ale cărui vederi politice însă nu le cunoaștem. Oricum, prin el se putuseră căpăta în Rusia noțiunii sigure și bogate despre Sud-Ostul european.

El era, de altminterea, pentru cunoștința cea mare de limbă străine ce avea secretarul „biroului ambasadorilor“, acela care asculta soliile și raporta stăpînului spusele lor. Pe lângă atîția tineri moldoveni cari, ca Postolachi Chigheciu, ca întemeietorul nea-

¹ Iorga, *Documente privitoare la Constantin-Vodă Brîncoveanu*, București, 1901, no. I.

mului Calimachilor, Calmășul, și alții, luaseră serviciu în oastea muscălească, — în veacul al XVII-lea găsim doi la strelți —, precum alții îl luaū în oastea polonă ori, ca Sandu Colțea, în cea suedesă chiar, tot un Român, tot un Moldovean e acel care a solicitat pe Țar să întreprindă o acțiune în părțile noastre. Înainte de a fi omul cel mai învățat din Rusia, Dimitrie Cantemir fusese cel mai învățat om din Imperiul otoman, istoricul Sultanilor, tălmăcitorul Coranului, compozitorul care a pus pe note ariile orientale, ce se cîntă și până azi la Constantinopol.

Acest erudit nu era lipsit nici de vederi politice, pe care spiritul lui teoretic le reducea în formule, a căror simplitate logică era însă foarte înșelătoare. La 1710, restabilit, cu multă greutate, în Domnie, în ajunul neapăratului conflict cu Țarul pentru a se ajuta cauza lui Carol al XII-lea fugar la Bender, el își simția Domnia amenințată de Mavrocordați, cari nu-și priviau înfrîngerea ca definitivă. Doritor de stabilitate, de întemeiere a unei dinastii, de autonomie largă ca Domn al unei nouă Moldove, întregită cu ceia ce Turcii îi smulseseră la hotare, el avea tot interesul să aducă și să ajute pe Ruși în aceste părți, dar avea în același timp tot interesul ca să potrivească lucrurile așa, încît el să poată rămînea în Scaun, chiar în cazul unei înfrîngeri a creștinilor din partea Turcilor.

Nesuccesul Rușilor la Stănilești se datorește de sigur, nu numai marii neprevederi a Țarului, care înțelegea să fie dus de mîna fără a fi pregătit și cugetat ceva, dar și atitudinii curioase, împărțite în două, pe care era nevoit s'o aibă Dimitrie Cantemir. *Acestei* atitudinii i se datorește înfrîngerea rusească — aproape un desastru — mai mult decît lipsei acelor provisii ce trebuiau aduse din partea lui Constantin Brîncoveanu, care, urmînd politica lui, puțin strălucitoare, dar cuminte, le ținea pentru învingător, ori-

care ar fi el, stînd cu dînsule la gura Urlaților împreună cu oastea întregă, și evitînd cu îngrijire riscul, aproape criminal, de a se arunca în prăpastie pentru preferințe sentimentale față de unii săi alții dintre luptători.

Cu toate acestea, s'au găsit în Țara-Românească boierii cari să servească pe Țar mai bine decît Domnul lor și mai bine decît Dimitrie Cantemir însuși, și anume boierii Cantacuzinî — mai ales Mihaî și nepotul său Toma, cari l-au ajutat să aibă legături și cu Slaviî de peste Dunăre ¹.

Teodor Corbea, care rămase apoi la Moscova, în calitate de „canțiler“, purta scrisorile. Ragusanî, ca Sava Vladislavovici, traducătorul în rusește al lui Orbini, Greci ca Gheorghe Castriotul, care înțelegea să stabilească legături între umila sa persoană de Curtean domnesc și marele Scanderbeg, avea și ei rolul lor în această conspirație, întinsă, dar nedibace, pe care o tăie înfrîngerea de la Prut și pacea cerșită de Țar cu pierderea Azovului. Toma fugi în Rusia, Dimitrie Cantemir făcu știință pentru marele său prieten Țarul, Neculce și ceilalți boierii moldoveni fugari plîneră mult timp pentru țara pierdută, pe care unii nu erau s'o vadă niciodată. Și Țarul Petru, care fusese la Saardam și la Paris, muri fără să fi văzut malurile înflorite ale Bosforului.

Tocmai după douăzeci de ani apoi, Rușii pătrund iarăși la noi, de astă dată și ca aliați ai Austriacilor. Pe cînd se cuceriaș liniile Perecopului și se distrugeau așezările tătărăști din Crimeia, altă oaste rusească

¹ Totuși un Eftimie din Usciub mersese la Moscova. Patriarhul Sîrbilor din monarhia austriacă, Arsenie Cernoievici avuse legături, pe la 1700. cu Țarul. V. Ubersberger, *Die orientalische Politik Österreichs*, I, Viena 1913, pp. 42-3, 59. La 1697 merge Ostrovschi în „țara slavonă sau slovacă“ (*ibid.*), p. 60. nota 2; cf. și pp 63, 79. Tot pe atunci solie la Mitropolitul Daniil de Muntenegru, care merse și la Petersburg; *ibid.*, pp 93-4, 120. La 1700 Pantelimon Bojici oferă supunerea Sîrbilor; *ibid.*, pp. 95-6. Apoi prin David Corbe, prin Patriarhul Dosofteiu de Ierusalim se ajunse la legătura cu Cantemir. V. și glas din Belgrad, LVIII, LX.

biruiește pe Pașii cetăților de la Nistru și ocupă Moldova. Brutalitățile generalului Münnich înstrăinează însă pe multă vreme simpatiile Românilor din Moldova, cari crezuseră iarăși în liberarea lor prin Ruși. Cît privește pe cei din Țara-Românească, ei nu refuză nici acum oștile celeilalte Împărății creștine. O trezire agresivă a politicei rusești față de Turci, sprijinită pe popoarele de la Dunăre și din Balcani, se va găsi tocmai în timpul Țarinei Ecaterina a II-a, cînd vine în Țara-Românească, îmbrăcat ca monah, agentul Carazin, care aducea scrisori ale Împărătesei, — pe care le-am păstrat și în traducere românească, — cuprinzînd, în formă de proclamație, întreg planul răscoalei creștine pentru eliberare¹.

Trebuia atunci să se ridice Sîrbii și toți „ticăiții creștini ce lăcuiesc în Bulgaria, în Bosnia, Herțegovina, Machedonia, în Albania“ — terenul clasic al propagandei austriace — și prin alte Ținuturi „turcești“, tot „neamul creștinesc al Slavonilor“, „cari din Rusia s'a tras pe acolo“, pentru a se uni cu elementele românești răscolate, conduse de alți Cantacuzini, Mihail, în curînd general rusesc, și fratele său mai mare, Pîrvu. Cantacuzinii din diplomația și armata rusească sînt în parte descendenții Banului Mihail Cantacuzin, trecut în Rusia atunci în 1770. Nici de astă dată însă nu izbutise planul. Dacă Romîni, conduși de frații Cantacuzini, dintre cari Pîrvu a murit în fruntea ostașilor săi la Comana, aș pregătit ocuparea ușoară a Bucureștilor, cu prinderea lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica, dacă o parte din elementul românesc în amindouă țerile a ajutat statornic pe Ruși, Sîrbii și alți „Slavoni“ însă n'aș apărut ca să lupte și ei împotriva Turcilor.

Atunci Ecaterina a recurs, în războiul acesta de cinci ani, nu numai la Muntenegreni, ci și la Greci.

¹ V. și *Genealoģia Cantacuzinilor*, ed Iorga, la aceeași dată. În genere, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, V.

În Muntenegru, am văzut, Rușii își aveau vechii agenți, la Curtea Vlădicei de acolo cu atribuții de cîrmuitor și, întru cît se putea face ceva, s'a și făcut. Cînd a fost însă vorba de Greci, diplomația moscovită n'a vorbit, firește, Fanarioților bizantini, cari țineaū la existența Statului turcesc, de care profitaū supt toate raporturile, ci elementelor elenice care locuiaū în peninsula Moreii, și erau însuflețite de ură împotriva stăpînilor lacomi și cruzi în clipa înfrîngerilor, și mai ales Grecilor din insule, cari aveau o netăgăduită valoare militară.

Supt conducerea lui Lambro Katzonis se organizează astfel o adevărată flotă de pirați, plătită cu banii negustorilor greci din Triest, care aduce oarecare servicii, lucrînd cu propriile ei mijloace, după planul ei propriu, fără să voiască a primi vre-un fel de instrucții de la comandanții flotei rusești, în parte străini (și un Elphinstone, Engles). Ea isprăvește însă prin risipirea înaintea corăbiilor Capudanului.

Pacea care s'a încheiat la 1774 a fost o mare desiluzie pentru Greci. De și Rusia căpăta privilegiu pentru Principate, în care înțelegea să-și localizeze pentru citva timp influența, această pace a fost considerată ca o părăsire nedemnă a acelor cari aveau, de fapt, speranța să fie cuprinși în noul Imperiu bizantin. Cînd, după patrusprezece ani, Ecaterina începe al doilea războiu, la 1788, ea era sigură că împărțirea Statului otoman nu poate să întărzie. Împăratul Iosif al II-lea era doar înțeles în ce privește distribuția, și trupele lui erau să lucreze alături cu ale buneii aliate. În toată Europa nu era nicio putere hotărîtă să apere pe Turci. Iar Tatarii, cari până atunci ajutaseră războaiele Sultanilor, trecuseră după o serie de tulburări interioare, de certe pentru tronul urnilit al Hanilor, supt oblăduirea Împărătesei „ocrotitoare“, părăsind fără părere de rău o „libertate“ pe care n'o înțeleseseră niciodată.

O pregătire romantică a creștinilor din Imperiu lipsește în acest nou război. Legături de acest fel are doar Austria cu unii boieri din amîndouă Principatele. Nici colaborarea Romînilor nu se cere, nici îndemnuri nu se îndreaptă către creștinii de peste Dunăre. Pacea din Iași (Ianuar 1792) mută la Nistru granița posesiunilor rusești, dar ea n'are nicio însemnătate de propagandă la Dunăre ori în Balcani.

Doar se adăpostise, lîngă un arhiereu de valoarea culturală a lui Nichifor Theotokis, un fugar domnesc de istețimea ușuratecă a lui Alexandru Ioan Mavrocordat. Dintre emigrații greci din Crimeia, se crease un regiment al Fanagoriei; cîțiva din tinerii Greci se ridicaseră în rosturi însemnate de oaste sau diplomatie (Rodofinichin, Barozzi, Kiriko, Papadopulo, Pangal). Ei vor fi fermentul luptelor viitoare.

Dar planul restabilirii Imperiului bizantin căzuse, în chipul cel mai lamentabil. Constantin, nepotul de fiu al Țarinei, nu fusese așezat în Bizanț. *Se văzuse în Rusia că orînduirea succesiunii otomane nu e o chestie între dînsa și Turcia, cu amestecul doar al Austriei, ci o problemă mult mai grea, în legătură cu toate interesele europene, pe care Revoluția francesă le scormonia acum din nou.*

Aceasta este politica rusească în Orient pînă la începutul secolului al XIX-lea.

CAPITOLUL al VI-lea.

Legăturile dintre Austria și populațiile din Balcani.

O politică a *Austriei* în Balcani n'a existat, ea n'are rațiune să existe și nu va exista niciodată. Și e logic ca astăzi, și din ce în ce mai mult, această politică să fie îndreptată de Unguri și pe drumuri ungurești. Căci, de fapt, Casa de Habsburg n'a făcut altceva decât să urmeze tradițiile și să servească interesele esențiale ale Ungariei, pe care încetul cu încetul a cucerit-o și a adaus-o posesiunilor sale mai vechi.

Încă din cele d'întăiū veacuri ale dezvoltării sale, Ungaria fusese adusă a fi un Stat balcanic. Tendința de la început a Ungurilor, ca și a tuturor popoarelor pe care imigrațiunile le-au adus la Dunăre a trebuit să fie aceasta. Credința creștină au căpătat-o, încă din veacul al X-lea, doi șefi de seminție, în Constantinopol; regine din țerile rusești înălțară în Panonia cîrmuită de soții lor mănăstiri de lege răsăriteană. De fapt, Biserica ortodoxă a Bizanțului a dus în aceste locuri destulă vreme o luptă energică înainte de a părăsi definitiv terenul, în ce privește pe Maghiari, dacă nu și în cea ce privește pe Romîni supuși. Și, cînd Ștefan, cel d'întăiū rege, capătă, la 15 August 1000, *din Apus* recunoașterea situației sale superi-

oare, el trebuie să-și puie pe frunte o coroană în care și astăzi se văd, lucrate ca în Răsărit, autentice chipuri bizantine ¹.

Se cerea o îndelungată luptă, pentru ca noul regat supus, ca „apostolic“, Papei care-l crease, și adînc înrîurit de Imperiu, de unde-și luase și normele de civilizație și civilisatorii înșiși, să se desfacă din lumea germanică, gata să-l absoarbă, pentru a formă un organism de Stat independent, cu toată limba latină a Bisericii și oficialității, cu toată colonizarea de Germani a orașelor și a comitetelor apusene. Tisa fusese acum trecută, dincolo de munții Ardealului și de pădurile lor se căutase țară „transilvană“; amestecul în „țara de peste culmi“, a celorlalți Romîni, *Transalpina*, se făcea tot mai serios. Dar aici barbaria vitează a dominatorilor din stepă, Pecenegi, Cumanî, apoi și Tatarî, împiedeca o extensiune solidă și durabilă. Astfel Ungaria veche, arpadiană, fu îndreptată spre Sud, și supt acest nou raport ea se coborî iarăși în lumea balcanică, pe care de acum înainte nu era s'o părăsească niciodată,

După biruința asupra ducelui croat Crescimir, în veacul al XI-lea, după tutelarea urmașului său, înrudit prin căsătorie cu Arpadieniî, Zvonimir, care se încunună rege la 1076, se decretează unirea personală cu Croația. Indată Coloman I-iî răsbate prin Dalmația slavă, scăpată o clipă de Bizantinî și Venețieniî, pentru a găsi un nou stăpîn, poate mai puțin împovărător, la Marea Adriatică, lucru absolut necesar odată ce drumul la Marea Neagră era închis prin frămîntările fraților rămași în stepă: în Biograd, pe țărmul Mării apusene, regele maghiar e sfințit ca stăpînitor, cu o nouă coroană, a amînduror acestor teritorii slave, de confesiune catolică și cu îndreptare spre Apus. Încă de acum se vede că *pe această basă*

¹ Și altă coroană bizantină se păstrează tot în Tesaurul regal ungar.

latină Ungaria va putea să intervie în părțile răsăritene pentru a se întregi și întări, pe de o parte, iar, pe de alta, pentru a-și păstra cu Apusul și alte legătui decît acelea, incomode și periculoase, prin lumea germană. Adese ori aceste Ținuturi folositoare ajunseră a fi apanagiul pretendenților saū al membrilor mai tineri și neastîmpărați din dinastia Ungariei.

În cursul veacului al XII-lea, pofta de stăpînire peste Dunăre, Sava și Drava crescū. În clișpa cînd, pe lîngă Serbia de la Adriatică, din Diocleia de la Sudul Dalmației, latină ca și dînsa, se formează sîmburele unei nouă organizații politice sîrbești, ortodoxă și influențată în toate privințile de Bizanț, în părțile Rasciei, în jurul Novibazarului de astăzi,—Ungaria se pregătește a și-o adăugi, fie și numai în forma unei vasalități înșelătoare. Supt Ștefan al II-lea, fiul lui Coloman, se poartă la Belgrad, la Branicevo, la Niș, lupte cu Bizantinii pentru sfărîmarea ducatului împărătesc de hotar și pentru reunirea cu Coroana ungară a acestui nou teritoriu slav. Pentru a pedepsi acest atac, Împăratul Ioan Comnenul pătrunse în Banat, dar cu aceasta nu se mîntuie lupta pentru Serbia continentală. Ca s'o cîștige, același rege maghiar își însoară moștenitorul cu fata Marelui-Jupan Uroș. Supt puternicul Comnen Manuil, întregitorul Împărăției răsăritene, lupta se dă, timp de mai multe decenii, în aceleași locuri: Sîrbiî își apără neatîrnarea împotriva Grecilor urîți de dînșii, și, Ungurii de și opriți de împrejurările din Galiția, li dau tot ajutorul. La 1155 însă, Imperialii din Orient rămîn stăpîni pe Ținutul de hotar, și ei izbutesc chiar a da Ungurilor un rege după placul lor, pe Ladislaū al II-lea. După moartea acestuia, Bizanțul nu se osteni să sprijine însă pretendenți. În aceste lupte, trupe bizantine trec și prin pădurile Moldovei. Și în același timp Împăratul își supunea nu numai

Dalmația întreagă, ci și Diocleia. Provincia lui de la Adriatică purta și numele Croației maghiare.

E adevărat că, după moartea lui Manuil, de o parte și de alta va începe ofensiva ungurească; noul Mare-Jupan Ștefan Nemanja, întemeietorul de dinastie venit de la Mare, se dă de partea vecinilor de la Nord, de cari credea să se poată apăra pe urmă mai ușor. În sfârșit Statul vlaho-bulgar al Asăneștilor tăie Ungurilor drumul la cetatea împărătească. Dar în curînd, după încheierea păcii și legăturii de familie între Unguri și noul Împărat Isaac Angelos, regatul Arpadienilor se vede oprit în tendințele sale orientale prin așezarea Veneției în Dalmația, prin consolidarea Sîrbilor acestora din Rascia și mai ales prin înlocuirea lor, în rolul de propagatori ai catolicismului și culturii apusene în Orient, de către Imperiul latin de Constantinopol, creat accidental, prin amestecul cruciaților, în certele dinastice constantinopolitane, la 1204. Încercarea lui Andrei al II-lea de a lua moștenirea Împăratului Henric, la care-i dădea drept căsătoria sa cu Iolanta, și ea moștenitoare a Bizanțului, nu izbuteste, altul venind mai răpede decît dînsul, și cruciata sa în Siria se mîntuie cu un faliment ridicul.

Puterile trebuiau decî îndreptate și ambiția satisfăcută aiurea. Cumanii erau în plină decadență. După colonizarea Ardealului cu Sași în veacul al XII-lea se chiamă acum din Răsăritul sirian Cavalerii Teutonî pentru a-i așeza în părțile de hotar ale Brașovului, cu misiunea, lămurită, de a cucerii regelui Cumania, împotriva resturilor de stăpînire barbară și deprinderilor de neatîrnare românești. Ei izbutesc răpede în opera lor în ce privește părțile muntene vecine, și regele-i scoate în curînd pentru a li lua moștenirea. Cetatea Severinului se ridică, în același timp, pentru a stăpîni părțile de peste Dunăre și pentru a lucra din altă parte asupra Cumaniei. Cucerirea s'ar fi îndeplinit, împiedecîndu-se viitorul nostru întreg, dacă n'ar

fi intervenit năvălirea tătărească. Ea sfărîmă toate planurile Ungariei arpadiene. Încercările ulterioare față de Cumania noastră, unde Ungurii caută să așeze pe alți cavaleri ai cruciatei, Ospitalierii, ca și atacurile lui Ștefan cel Tânăr împotriva Bulgariei în decadentă, aventurile în Tîrnova ale principilor ruși sprijiniți de regi maghiari, nu duc la niciun rezultat.

Această regalitate va fi înlocuită în curînd cu alta, care, de origine francesă, avînd ca loc de plecare Neapole și încălzită de avîntul unei nouă cruciate, represinta expansiunea rasei sale, amintirile balcanice ale Normanzilor și tendințele de recuperare orientală ale epocii. Am văzut ce gînduri mari avu regele Ludovic, ce mijloace întrebuiță pentru a domina Balcanii—pentru el, nu pentru Ungaria, care însă a luat pe totdeauna asupra-și moștenirea lui — și prin ce fatalitate s'a sfărîmat și acest ideal.

Nu vom număra între fazele ofensivei ungurești în Balcani acțiunea regelui Sigismund, inconsecventă, — adese ori întreruptă de alte grijă, ale Împăratului ce era în același timp. A căutat să smulgă Moldova din clientela polonă, a intervenit în Țara-Românească de două ori pentru a sprijini pe Domnul legitim împotriva celui adus de Turci, pe Mircea împotriva lui Vlad, pe Dan al II-lea împotriva lui Radu Prasnaglava, a pus pe Florentinul Filippo Scolari, Pippo Spano, în Banat, l-a unit cu Dan-Vodă pentru o acțiune peste Dunăre, care n'a rămas fără succes, a căutat să așeze în Severin și Chilia pe Teutonii ca păzitori ai Dunării, a tratat chiar cu Polonia împărțirea pămînturilor moldovenești, a luptat la Golubaci pentru mîntuirea Serbiei, a ținut în atîrnarea de dînsul și pe despotul Ștefan și pe despotul Gheorghe,—însă toate aceste intervenții sînt numai un adaus întîmplător la acțiunea lui împărătească.

Ioan IIunyadi nu e nici el un represintant al po-

liticeî ungurești clasice. Am arătat aiurea ¹ originalitatea planurilor sale, de a întrebuinta pentru ținerea în loc și chiar răspingerea Turcilor elementele românești din Ardeal ca și cele din Principate. Atîta l-a preocupat aproape douăzeci de ani. Fiul său Matiaș însă a făcut politica imperială a lui Sigismund, pierzînd la 1462 prilejul de a interveni în Țara-Românească atacată de Sultanul Mohammed, lovind Moldova lui Ștefan în 1467 pentru a o părăsi soartei sale în cele trei momente de crisă, din 1475, 1476 și 1484, lăsînd ca întreaga cucerire turcească împotriva Slavilor de Sud să se îndeplinească, fără altă intervenție decît luarea Șabațului, ocuparea trecătoare a Iaicei și crearea unui ridicul „rege al Bosniei“ dintre Unguri, și îndreptîndu-se cu toată energia contra Austriei pentru onoarea de a-și sfîrși zilele la Viena.

La moartea lui, ofensiva ungurească era o imposibilitate și întinderea stăpînirii turcești asupra Ungariei înseși o consecință logică a celor petrecute pînă atunci. Slăbiciunea celor doi lageloni, ultimii stăpînitori ai regatului, au ajutat numai un proces istoric firesc. Iar, după catastrofa de la Mohács, Ferdinand de Austria, frate al lui Carol Quintul, moștenitorul nenorocitului rege Ludovic al II-lea, se coboară față de Turci, ca posesor al părților ungurești nordice și apusene pe care le poate smulge la dînsul, ceva mai jos decît înaintașul său căzut în luptă. Politica austriacă în Orient, îndreptată pe drumurile tradiționale ungurești, nu însemna și n'a însemnat pînă în vremea lui Rudolf al II-lea, pînă la încheierea veacului înfrîngerii, decît hărțuieii cu Ardealul pentru Oradea-Mare și Hust, ciocniri cu Pașii de graniță așezați pe teritoriul vechii Ungarii, la Buda și Timișoara, neînțelegeri cu fruntașii aristocrației maghiare și încălcări ale autonomiei provinciale, persecuții religioase în sens

¹ *Chestiunea Dundriș, Vălenii-de-Munte* 1913.

catolic, soliî umilite la Poartă, răspunderea birului și înfățișarea darurilor. Iar, afară de aceasta, doar cîte un amestec bine mascat, tăgăduit, al ofițerilor imperiali din Ardeal și Ungaria Superioară în luptele pentru tronul muntean său moldovenesc.

Cine a introdus, se poate zice, pe Austrieci în Ardeal, creîndu-li-se legături care nu se vor părăsi, a fost de fapt Mihai Viteazul. Războiul de la Dunăre din 1593 e pornit din setea lui Sinan de a răsbuna asupra creștinilor urîți de fanatismul său o înfrîngere a cetelor bosmiace; răscoala lui Sigismund Báthory, principele Ardealului, a deschis, între Unguri, Imperiali, Turci, Romîni și chiar Poloni, chestia Ardealului. Dar numai prin Mihai creștinătatea balcanică a ajuns să-și îndrepte speranțele către Împăratul de aceeași credință. Sigismund avea a face doar, prin căpitanul său de Lugoș și de Caransebeș, cu Sîrbii din Banat. *Biruitoarul Domn muntean a trezit la credința creștină pe Bulgari*, prin prezența sa de atîtea ori în mijlocul lor, prin stăpînirea lui de fapt pe malul drept al Dunării, prin raitele călăreților săi către Plevna și către Adrianopol. Și nu numai atît : catolicul prinț ardelean nu putea să aibă vre-o legătură cu ierarhia ortodoxă din Balcani, pe cînd aceia, Mitropolitul de Tîrnova, episcopii de Lovcea și alte localități de dincolo de Dunăre, vedeau reapărînd în Mihai izbîndirea visului lor. Prin relațiile lui la Constantinopol — și relații de înrudire —, prin boierii și negustorii greci din jurul lui el putea face aceia ce pentru oricine ar fi fost imposibil. Și, ca unul ce până la sfîrșit și-a zis căpitanul în Ardeal al „Chesarului“, ca unul care, aproape de ceasul morții, a făcut loial drumul Vienei și Pragei, asupra Împărăției se răsfrîngea gloria cîștigată de el, și Împărăției îi folosia situația cîștigată de dînsul.

Iar Împărăția părăsia la pacea de la Zsivatorok și Ardealul, pentru ca, potrivit cu dualismul basei sale,

să înceapă războiul de treizeci de ani, care a îngăduit Turcilor să se refacă și să dea strălucita epocă a lui Murad al IV-lea și a Chiupruliilor.

Prin nehotărîrea Curții imperiale la plecarea lui Sigismund din Ardeal, prin șovăirile ei față de Mihaî după înfrîngerea și moartea Cardinalului Andrei Báthory, provincia a putut să-și recapete viața națională maghiară, și principii din fruntea ei s'aû îndreptat necontenit împotriva Imperialilor, de cari se credeau primejduiți. Încurcăturile războiului din Europa centrală îngăduiră lui Gabriel Bethlen să înnainteze pe drumul Vienei, lui Gheorghe Rákóczy I-iû să impună o pace prielnică intereselor sale, celui de-al doilea Gheorghe Rákóczy să atace Polonia, în credința că va putea face ceia ce se făcuse de înnaintașul său Ștefan Báthory, ajuns din principe ardelean rege polon. Cînd Ahmed Chiupruliul, prădînd nemilos Ardealul, îi dădu principii în adevăr vasali ai Sultanului, Austria sprijini pornirile de independență creștină ale pretendentului Ioan Kemény și, garnisonînd cetățile ardelene, ea pregăti noul război cu Turcii, care, cu toată biruința de la Sankt-Gotthard, se mîntui prin pacea de la Vasvár, favorabilă învinșilor.

Pentru ca politica austriacă să fie mai energetică în urmărirea unor scopuri răsăritene, trebui un concurs de împrejurări favorabile, în afară de puțința concentrării militare pe care o oferia situația din Apus. Ahmed Vizirul moare, și urmașul său Cara-Mustafâ nu unește cu îndrăzneala însușiri de chibzuială și măsură. Ungurii, prin răscoala lui Emeric Tököly, primejduiesc stăpînirea imperială în Cașovia și întărită la asediul Vienei. Uitînd vechi prejudecăți, Ioan Sobieski, regele Poloniei, aleargă ca pentru o operă de cruciată. Se mai adăuga avîntul de cruciată, pornit din lungul asediu al Candiei de către Turci, asediu la care luară parte împotriva acestora creștinii din toate părțile

Europei și din lupta împreună cu Imperialii la Sankt-Gotthard a nobililor veniți din îndepărtata Francie, rivală firească a Casei de Austria. Imperiul german nu-și precupeți, data aceasta, ajutoarele, și marchisul de Baden ca și ducele de Lotaringia jucară un rol de căpetenie în conducerea operațiilor pentru sfărîmarea stăpînirii otomane în Ungaria. Eugeniu de Savoia el însuși e un produs al împrejurărilor timpului; Italian și Frances prin sînge, el luptă pentru Habsburgi, nu ca un simplu condottiere, cum o face Bolognesul Marsigli, ci pentru că vede în fața lui dușmanul firesc al creștinătății careia-i aparține mai mult decît Savoii de origine. Veneția, trezită la visuri nouă, se aruncă asupra Moreii, Moscovia Țarului Petru caută să-și capete intrarea la Marea Neagră luînd Azacul, Azovul, care fusese cîndva în mîinile Căzăcimii supuse Muscalilor. O Ligă Creștină se închiagă, și de la înălțimea Scaunului pontifical se aud autentice cuvinte de cruciată. ntre aceste puteri creștine venite de aiurea, ce slab rol joacă zăbavnicul Leopold I-iu, sosit în fața Capitalei sale în clipa chiar cînd acesta stătea să cadă și incapabil de a conduce însuși sau prin rudele sale austriace războiul de recuperare, sau slabul său urmaș Carol al VI-lea, preocupat înainte de toate de grija moștenirii sale în favorul ficei Maria-Teresa?

Ungaria se reiea întregă, Buda însăși căzînd doi ani după despresurarea Vienei. Dar, în plan: ca și în executare, Austria are mai mult rolul casierului plătitor și al administratorului provinciilor cucerite pe seama sa.

Odată ce linia Dunării ungurești e smulsă Turcilor, odată ce problema Banatului, unde trupele imperiale dau lupte biruitoare, a Ardealului, unde principele, Mihail Apaffy, intimidat, deschide Germanilor granițele țerii sale și li îngăduie a-și ținea garnisoane, în vederea unei apropiate anexări, de neînlăturat, se pune oame-

nlor din Viena. Pacea de la Carlovăț (Carlowitz) vine într'un târziu, la 1699, să confirme aproape complet această stare de lucruri: numai Banatul rămîne în afară de noile graniți ale noii Austrii care a devenit așa de mult o Ungarie. Dacă s'a primit această nefirească știrbire de hotar și primejd'a unui Pașă de Timișoara în coasta Ardealului, aceasta se datorește numai noilor amenințări din Apus, trezite de ambiția lui Ludovic al XIV-lea.

Cînd marele rege își încheie velleatul, îngropîndu-se cu dînsul și politica sa de dominație europeană, războiul cu Turcii, provocat de întoarcerea în Moreia a Turcilor lui Gin-Ali-Pașa, începe din nou. El aduce mai mult decît rezultatul ce se avea în vedere. La Banat se adaugă Oltenia noastră și partea de Nord a Serbiei.

Am arătat aiurea pe laș ce sens avea această politică. Ungaria însemna și pretenții asupra Bosniei, Serbiei, poate Bulgariei, în orice caz asupra Țării-Românești și a Moldovei. Marchisul de Paden, generalii Veterani și Heissler negociaseră cu Domniile noastre: cu Constantin Cantemir și cu Șerban Cantacuzino, apoi cu Constantin Brîncoveanu, încă din războiul cel dintăi. Cantemir încheiase și un tratat cu Imperialii; Șerban își pusese condițiile, cerînd, pe lîngă o intervenție efectivă, pe deplin asigurătoare, a armelor austriece, și întinse cesiuni de teritorii dincolo de munți. După Grigore Ghica I-iu, care-și adusesese aminte de vechile drepturi muncite asupra Făgărașului și Amlaşului, Șerban, cu toate aspirațiile lui către Împărăția bizantină a strămoșilor, al căror vultur îl purta în armele sale, voia și părți bănățene. „Pohtia“, scrie unul din negociatori, „pururea să fie Domn în Țara Muntenească din neamul Cantacuzinilor; al doilea c'era și țara Moldovei să fie în sama lor *Uirca* și Domn Cantacuzin să fie...; a patra, cerea să li dea o parte de loc a Ardealului, unde sînt cetățile acestea: Logoșul,

Cavaransebeș, Mehedia, Lipova; cu Ținutul Amlășului, ca să fie de moșie, cu privilegiile de la Împăratul date neamului cantacuzinesc¹. În același timp se răscoliau Sîrbii, dintre cari o parte fură așezați apoi pe teritoriul imperial, dincoace de Dunăre, termin de comparație și mijloc continuu de înrîurire asupra celor cari rămăseseră supt „jugul păgînilor“.

Politica față de țerile noastre se pierdu prin prea multă dibăcie. Moldova ajunsese obiectul lăcomiei Polonilor, cari, cu Sobieski în frunte, aū încalcat-o de două ori, la 1686 și la 1691, fără a putea rupe dintr'însa măcar o bucată la încheierea păcii. Muntenii văzură, după moartea lui Șerban, o singură dată pe Imperiali, pe „Nemți“, dar nu ca luptători împotriva Turcilor, ci ca doritori de iernatec sigur, gras și costisitor pentru țara care, de nevoie, îi adăpostia. Se ajunse astfel răpede la unirea lui Brîncoveanu cu Tököly și cu Turcii, pentru a da Austriecilor și ocrotiților unguri ai acestora marea înfrîngere de la Zîrnesti. De și relațiile cu Viena se îmbunătățiră pe urmă, din cauza chiar a prădăciunilor și ofenselor ostașilor lui Tököly, de ocuparea Țerii-Românești n'a mai fost vorba până la sfîrșitul acestei lungi Domnii încheiate printr'o catastrofă. Nici legăturile trădătoare ale noului Domn muntean Ștefan Cantacuzino cu generalii din Ardeal nu mai aveaū înțelesul de odinioară al dorinței unei stăpîniri prin creștini.

Astfel, cînd, prin pacea de la Passarowitz (Poja-jarevacî) (1718), veni această stăpînire pentru Romîniî olteni, cari nu-și putură avea Domnul dorit, Gheorghe, fiul lui Șerban, ci o administrație militară împovărătoare, și pentru Sîrbi, ai noștri nu văzură într'însa decît presiuni fiscale de nesuferit, funcționari străini cari desprețuiaū și bruscaū lumea și prigonirea ortodoxiei în folosul unui catolicism de contrabandă, fără ră-

Memoriile lui Radu Popescu, în *Magazinul istoric*, V, pp. 100-1.

dăcinii în țară. Cu toții doriau acum, nu izbăvirea *prin* creștinii, ci izbăvirea *de* creștinii.

Aceasta veni mai răpede de cum se puteau aștepta și Turcii. Eugeniu de Savoia murise fără a-și lăsa un vrednic urmaș. Împărăția se găsea în preajma războaielor pentru moștenirea lui Carol al VI-lea. Oricare ar fi fost starea ei, ea crezu însă că, odată ce Rusia, lacomă de a-și anexa Crimeia și Moldova, se mișcă, e o datorie pentru dînsa, mai veche candidată la moștenirea, prin politica lui Ludovic-cel-Mare, a Bizanțului, să se miște și ea. Posesiunile „valahe” și „ilirice” trebuiau completate: cele d'întăiu până la gurile Dunării, celelalte până la Pind și Marea Adriatică.

Războiul fu condus foarte rău, și în Țara-Românească se găsi o împotrivire eficace. După marea înfrîngere de la Grodzka și pierderea Belgradului se ajunse, în 1739, la o pace care dădea înapoi Turcilor ceia ce pierduseră cu douăzeci și unu' de ani în urmă.

Timp de alți douăzeci de ani, Maria-Teresa, noua stăpînitore a „țerilor ereditare” și soție de Împărat, luptă pentru tronul ei. Nicî atunci cînd Ecaterina a II-a porni pentru un război de desființare împotriva Sultanului, Austria nu îndrăzni să facă o intervenție militară: concesiia diplomatică a Olteniei n'avu decî vre-o urmare, și, dacă se luă Moldova-de-sus, numită *ad hoc* „Bucovina”, a doua zi după încheierea păcii de la Chiuciuc-Cainargi, care recunoștea deplina biruință rusească, era mai mult un nou act din drama polonă, această Bucovină fiind privită ca o întregire a Galitiiei, și caritatea Rusiei. care îngădui această samavolnicie într'un timp cînd trupele ei nu părăsiră încă Moldova, era în legătură cu înțelegerea priuitoare la problema polonă.

Din Bucovina, cu ajutorul boierilor ce aveau interese acolo și se deprinseseră cu datinile de cîrmuire austriace, a crezut apoi Iosif al II-lea, fiul și urmașul

Mariei-Teresei, „rectificatorul“ graniței ardelenne spre marea daună a Moldovei, că poate să-și capete amîndouă Principatele, în momentul cînd ambiția senilă a Ecaterinei punea din nou pe tapet chestia moștenirii otomane.

Și data aceasta, intervenția militară alături de Ruși a fost cu totul lipsită de prestigiu, decî și de folos la urmă. Față de aliați, ea a fost neloială, cerîndu-li colaborația totdeauna, recoltînd ușor pe urma biruințelor lor, la luarea Hotinului ca și la ocuparea timidă a Bucureștilor de principele de Koburg, a doua zi după biruințele de la Focșani și Rînnicul-Sărat, care sînt rusești, dar în același timp invidiînd orice succes al acestora și făcînd tot ce era cu putință pentru a-î distruge efectul. Față de Turci, intervenția militară austriacă nu s'a semnalat prin vre-o biruință cîștigată fără un ajutor decisiv; dar Iosif el însuși fugi în Banat, într'o clipă de rușinoasă panică, înaintea Marelu-Vizir. Față de Romîni, ea se înseamnă prin repetatele biruinți ale Domnului muntean Nicolae Mavrogheni, însărcinat de la o bucată de vreme și cu Moldova, care cu galeongii greci și cu oaste de strînsură românească, birui la toate pasurile și îndemnă pe Ardeleni să se ridice pentru libertatea națională. Iar, după ce, Mavrogheni fiind tăiat de Turci, veni ocupația, singurii cari se putură bucura de dînsa fură aceia dintre boierii cari luaă parte la ospețele, jocurile de cărți și balurile generalilor din București și Craiova. Până la urmă, un partid „turcesc“, din care făcea parte și poetul Ienăchiță Văcărescu, care, odată, chemase cu nesaț pe Austrieci, spre cari-l atrăgea cultura sa, lucră pentru întoarcerea deplină a vechii stări de lucruri. Aceasta se și făcu prin pacea de la Siștov, în August 1791, impusă de mediația prusiană ca și de deschiderea Revoluției franceze.

Astfel Austria primise de la vechea Ungarie un vast program oriental, căruia, cu interesele ei apusne, co-

vârșitoare încă, nu putea să i se consacre. În a doua jumătate a veacului al XVII-lea ea-l restrînsese la Principate, dar și aici falimentul fusese deplin. Popoarele creștine se aleseră cu neîncredere și ură, iar Turcii decăderii păstraseră din acest contact războinic numai despreț.

CAPITOLUL al VII-lea.

Apusul și popoarele creștine supuse Sultanului. Creștinii din Balcani și proiectele din epoca napoleoniană.

De-odată, a doua zi după succesele Revoluției franceze, lupta comună a Rusiei și Austriei împotriva Imperiului otoman în decadentă se găsește oprită, stingerită, încurcată de un factor nou, *politica napoleoniană*, care corespunde politicii carolingiene, cu o mie de ani mai veche, răsărind în Panonia și Sirmia veacului al IX-lea cu Francii ei, așa cum Napoleon răsărite în Dalmația, în Albania, în Insulele Ionice, în Principate prin administratorii și agenții Franciei imperiale.

Politica napoleoniană ar părea a fi o politică absolut personală, de un caracter capricios, care nu se sfiește de nimic, ci care, din potrivă, sfidează toate interesele angajate înainte de dînsa. Ar fi de așteptat să găsim impunerea părerilor unui singur om, care ar nesocoti și hotarele firești ale țerilor și scopurile pentru care trăiesc națiunile, precum și tradițiunile fiecărui Stat, și ale Statului frances pe care-l conduce noul Împărat, în rîndul întâiu.

Și aiurea¹, am exprimat o părere deosebită de a

¹ În „Chestiunea Rinului“, Vălenii-de-Munte 1912.

romanticilor cari, în deosebite timpuri și cu deosebite scopuri, au vorbit despre caracterul singular, unic, fără păreche, incomparabil al lui Napoleon I-*u* și al politicei lui. Mă sprijiniam în această tăgăduire a caracterului singular a politicei lui Napoleon pe o însușire dominantă a temperamentului său: el a fost înaintea de toate — ca toți oamenii cari au făcut ceva pe lume, un realist, un cercetător plin de răbdare și modestie, — fiindcă trebuie să fie modest cercetătorul realității —, al acelei realități asupra căreia trebuia să se coboare acțiunea lui. Și, dacă unui om anormal i s'ar permite a strămuta lucrurile după părerile lui personale și după dorințele lui proprii, aceasta nu-*î* este permis unui răbdător umil și prin urmare unui atotputernic servitor al realității așa cum a fost Napoleon. Căci, dacă în alte domenii decît al războiului se pot cîștiga și altfel oarecare succese aparente foarte strălucitoare, aceasta nu se poate însă în materie de război, care nu e domeniul visurilor, închipuirilor și al originalității silite. Aici trebuie cunoașterea întregii realități anterioare și intuiția fulgerătoare a noilor realități ce se înfățișează în clipa chiar a hotărîrii.

Nu trebuie să ne înșele aparențele diplomației napoleniene. Rare ori a fost un om care să înșele mai mult, care să exagereze mai mult, care să joace mai mult un rol tragic în anumite momente ca Napoleon. Dar, în ce privește chestiunea Orientului, putem zice că era sinceritate și în oferta făcută, în cutare lună din anul 1811, Austriei, ca să-*î* dea Principatele dunărene, și în oferta făcută, în altă lună a aceluiași an, ca să dea Rusiei aceleași Principate, precum era sinceritate și în declarația, făcută la Constantinopol, că va sprijini Turcia. Situația Împăratului era așa de grea în față unor antagonisme ireductibile pe care știa bine că nu le poate înlătura, încît era firesc ca el, apărut pe neașteptate cu singura basă la geniului

său, într'o lume de străvechi interese care trebuiau amorte și înșelate fiindcă nimeni nu le putea distruge, să încerce aproape simultaneu mai multe drumuri prin care de o potrivă se puteau urmări scopurile sale.

El a fost, cu toată iluzia schimbărilor neașteptate, și un mare tradiționalist, ceea ce nu înseamnă altceva decât să se păstreze pentru lucruri nouă toată vechea experiență a trecutului. Acțiunea lui în Orient nu e revoluționară de loc, ci, din potrivă, mai normală decât a Ecaterinei a II-a și a lui Iosif, decât jocul dublu, făcut cu slăbiciune, al ultimilor Bourboni franceși, ea stă în legătură strânsă cu întreaga tradiție a Franței, a Angliei, a Creștinătății față de Răsăritul otoman, de mult timp în curs de lichidare.

După ce s'a expus atitudinea Rusiei, a Austriei față de această lume turcească, trebuie să se caracterizeze deci acea acțiune comună a Occidentului care, înainte de a se chema, în timpuri mai apropiate de noi: Europa, se chema Creștinătatea și care între aceste două formule a fost înfățișată față de Turcia în defensivă, față de ofensiva Austriei și Rusiei, prin el, prin Napoleon.

Apusul a neglijat foarte multă vreme Răsăritul, cu toate popoarele dintr'însul. Înainte de a cădea Constantinopolea în minile lui Mohammed al II-lea, Occidentalii se interesați de aceste părți răsăritene din două motive numai: Întâiu, era o tendință firească de a realiza din nou vechea unitate a Imperiului, care unitate să plece acum din lumea apuseană liberă, bogată în locuitori, capabilă de a se îmbogăți mai răpede, inzestrată cu o cultură superioară, ce voia să cuprindă ca o anexă firească Răsăritul. A doua cauză pentru care Apusul se interesa de Răsărit era că, înainte ca Bizanțul să fi fost luat de Turci, tendința religioasă a Romei căuta să aducă ortodoxia orientală la aceeași formă de credință: când Constantinopolea a căzut, Sfânta Sofia era so-

cotită ca o biserică eretică, căci în această biserică slujise legatul Papei, pomenind numele Sfântului Părinte. Până cînd Imperiul Paleologilor dispărea, interesele Apusului față de Răsărit erau dominate decî de către această a doua tendință, de a cîștiga Răsăritul pentru unitatea religioasă catolică.

De atunci, — în afară de agitația superficială a predicatorilor de cruciată, cari, ca Ioan de Capistrano, entusiastul călugăr napoletan, ajungă să face ceva, cum e, la depresurarea Belgradului, numai cînd întîlnesc interese reale, ale lui Hunyadi, și în afară de planurile de romantism politic ale unor suverani, în legătură cu „izgonirea Turcilor din Europa“, — trece aproape un veac fără ca vre-un interes să se observe la popoarele apusene pentru Grecii, Slavii și Romîni de aici. Cînd întîlnim acest interes din nou, este, cum am spus, tocmai la sfîrșitul veacului al XVI-lea, și el este determinat de două motive. Unul, tot cel religios vechiu, căci, în urma Reformei, catolicismul pierzînd o parte din provinciile sale, el înțelege a-și răstoarce asupra părților dominate de ortodoxie, care păreau mai slab întemeiate în forma lor particulară de credință. De aceea, un mare număr de Iesuiți se așează în Polonia și în Ardeal, trec în Moscova și se măgulesc ei, și patronii lor, cu ideia că întreg Răsăritul creștin va fi cucerit pentru autoritatea Sfântului Părinte. În al doilea motiv, care făcea pe Apusenii să se intereseze de Răsărit, era iubirea deșteptată din nou, mai ales în Germania, bucuroasă de cunoștințe clasice, pentru operele în care se cuprindea cugetarea limpede și forma meșteșugită, artistică a anticității. Așa apărut prin urmare atunci o mulțime de învățați, clerici, laici, cei mai mulți în legătură cu ambasadorii imperiali din Constantinopol, cu Internunții, pentru a scotoci în toate părțile, cumpărînd cărți, manuscrise, lucruri de artă: cea mai mare parte din manuscrisele grecești aflătoare în bibliotecile apusene se datoresc, se știe,

acestei opere răbdătoare a umaniștilor, cari căutaū în toate părțile, cu orice preț, să găsească rămășițe ale științei și literaturii antice.

Și în veacul al XVII-lea, opera aceasta a fost continuată un timp. Era o vreme chiar cînd calvinii credeau că au cîștigat Biserica grecească întregă, vremea cînd Patriarhul Chiril Lukaris făcea o profesie de credință care corespundea cu a lor, a calvinilor. Înălăturat din Scaun, urmărit de oprobiul clerului grecesc pentru această bănuială de a fi trecut de la ortodoxismul tradițional la calvinismul adus de represintantul Statelor Generale ale Olandei în Constantinopol, la urmă și omorît, înfrîngerea sa profită celeilalte influențe religioase, care se silia neconținut la Constantinopol să cîștige clerul ortodox și pe credincioșii ortodoxismului la credința catolică.

E influența agenților francesi. Numărul de acte privitoare la această propagandă, în întăia jumătate a veacului al XVII-lea, este foarte mare. Se poate zice că aceasta este *întăia operă reală indeplinită de Franța în Orient*. Până acum ea se folosise de Statul turcesc pentru nevoi trecătoare ale politicei sale: astfel Francisc I-iū a întrebuintat puterea turcească a lui Khaireddin Barbarossa împotriva Împăratului, ca împotriva rivalului permanent al Franciei. Cînd se căpătaū pentru „Împăratul frances“ capitulațiile, cele d'întăiū largi garanții pentru comerțul creștinilor din Apus în Turcia, Franța n'avea înțelegere pentru populația creștină de supt dominația Sultanului: pe dînsa o interesa numai Statul turcesc, și acesta numai ca *dușman firesc, în Răsărit, al Casei de Austria*.

Ba, în a doua jumătate a veacului al XVI-lea, rolul represintanților Franciei la Constantinopol este de multe ori ridicul, ei sprijinind, după ordin, dar și pentru bani, candidaturī la tronul țerilor noastre, ba căutînd chiar alianțe de familie cu fetele de Doamne bogate. De la Curtea lui Henric al III-lea și al IV-lea

se trimeteau fel de fel de pretendenți tineri, cari trebuiau să fie așezați, cu sprijinul puternicilor din Constantinopol, în Scaunul din Iași sau din Tîrgoviște. Astfel a căpătat Domnia Petru Cercel, fratele lui Mihai Viteazul, al cărui cercel amintea moda de la Curtea de „mignons“ a lui Henric al III-lea.

Acum însă, în cursul străduințelor pentru confiscarea ortodoxiei grecești, ambasadorii franceși, cari se certaseră cu tot felul de Turci mari și mici pentru a căpăta un tron cutăruți pretendent trimis de la Paris, capătă o situație mult mai folositoare și mai mare, aceia de sprijinitori permanenți ai propagandei catolice în Orient.

Se vede însă răpede, încă de pe la 1650, că încercările acestea de a catolicisa sînt zădarnice. Lukaris prin moartea sa chiar biruise, dînd Grecilor o conștiință națională care se confunda cu osebirea religioasă. De atunci începe o nouă fasă în ceia ce privește influența Apusenilor. Anume, comerțul Apusenilor cu Răsăritul, care fusese dus o bucată de vreme de Venețieni și Genovesi, și, într'o măsură mai mică, de negustorii germani din Polonia sau de Sașii din Ardeal, ajunge, de pe la 1650 înapoi, în mîinile națiunilor celor noi, acelor care se ridică acum prin cultură și bogăție la o însemnătate politică din ce în ce mai mare, care stăpînesc Europa întregă prin cunoștințele și banii agonisiți. Aceste popoare sînt Englesii, Francesii și Olandesii. Între anii 1650 și începutul veacului al XVIII-lea nu exista în Constantinopol și în deosebitele provincii ale Otomanilor influențe mai puternice decît cele exercitate de aceste trei națiuni. Olandesii, cari au avut rolul prim la început, l-au cedat într-o cîtva Francesilor, pentru ca pe urmă amîndouă aceste națiuni să-l piardă în folosul Englesilor, cari în tot veacul al XVIII-lea au avut situația cea mai bună.

În legăturile acestea de comerț, care au durat și

până în epoca lui Napoleon, Apusenii nu veniau în atingere numai cu poporul dominant, ci trebuiau să vorbească și cu cei ascunși și fricoși față de Turci, cu negustorii popoarelor creștine supuse. Cu rasa grecească întâi *acasă*, căci cu Grecii exilați de bună voie, spre o mai mare cultură, au venit doar mai târziu în atingere. Și rasa grecească s'a ridicat, material și moral, în mare parte prin coabitarea cu aceste elemente apusene așezate provisoriu sau statornic în diferite părți ale Turciei.

În această privință este de făcut o mare deosebire între vechii catolici așezați în Turcia și catolicii cei noi. Catolicii cei vechi, întâi Venețienii, dar mai ales Genovesii, s'au desnaționalizat și au alcătuit o rasă ciudată, o rasă care trăiește și până azi și e interesantă prin istetisme, dar pare caricaturală în manifestarea ei exterioară ca și prin însușirile ei lăuntrice, rasa Levantinilor, care vorbește toate limbile și posedă adesea toate viciile Răsăritului, elementul cel mai neastâmpărat din toată Împărăția otomană, amestecat în comerț, în finanțe, ca și, mai ales, în diplomație, dar incapabil de orice inițiativă și lipsit în cea mai mare parte de caracter.

Aceștia alții nu joacă același rol pe care l-au jucat mai târziu negustorii englezi, francezi și olandezi, așezați în toate porturile de căpetenie ale Turciei, ba chiar și în orașele interioare ale acestui Imperiu, ca în Adrianopol, Filipopol, etc. Noii veniți rămân în legătură continuă cu națiunea lor și fac adese ori călătoria *acasă*, unde ar dori să-și poată sfârși zilele. Dacă se însoară vre unul din aceștia, el se îngrijește în totdeauna să ia pe cineva din țară de la el, căci încuscirea cu Levantinii și cu Grecii era rău văzută. În biserica lor, predicatori din Apus, veniți de-a dreptul, țin predică frumoase, în care se ating și sentimentele pentru patria și rasa lor. De aceea, în sinele chiar a catolicismului, Biserica franceză, a Iesui-

ților, rămîne deosebită de cea italiană, servită de Franciscanî. Ei sînt, nu numai elemente active și bogate, dar și acelea care aũ contribuit, fără îndoială, să inobileze caracterul Grecilor, să li dea noțiunile de demnitate umană, de libertate și de onoare, care slăbiseră întru cîtva supt apăsarea de veacuri, mai ales în orașele stăpînite de Turci, unde această stăpînire era mai demoralizantă decît la țară.

Între acești străini așezați în Împărăția turcească, Francesii joacă un rol mare supt raportul social, chiar atunci cînd ei aũ încetat de a mai juca un rol de căpetenie supt raportul comercial. În Orient până azi Francesul este mai bine primit decît oricare altul, multămită calităților reale ale națiunii: conversația interesantă, firea vioaie, comunicativitatea. Cu toate că limba franceză *nu* este o limbă ușoară, ea se vorbește mai mult decît oricare altă limbă în Răsărit, înlocuind italiana mai veche, chiar în Pera, colonia venețiană, genovesă a epocii cruciatelor. Și Musulmanii trebuie să se supnie acestei influențe. În a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, călătorește, ca aventurier și ca agent frances, la Curtea Hanului Crimeii, a vestitului Crîm-Ghirai, baronul de Tott, de origine maghiară, dar fiul unui tată francisat, lăsînd un studiu de însemnătate capitală asupra Turcilor și Tatarilor, și în curînd alt Frances, consulul Peyssonnel, va da „Observațiile asupra comerțului Mărei Negre“. El găsește o influență francesă care va crește până la cucerirea țerii de Ruși: cîte un Han, dacă nu vorbește franțuzește, se interesează cel puțin de lucrurile franceze, de părerile cugetătorilor Franciei de atunci, avînd — am zice chiar — cunoștințe elementare de literatură francesă.

Pe atunci în Constantinopol domniă Selim al III-lea, acel Sultan care a vrut cel d'întăi să europenizeze Turcia, și care și-a găsit moartea în aceste încercări premature de a face din Turci un „popor modern“. Înconjurat de o mulțime de Francesi, ingineri francesi

aŭ fost aceia cari aŭ reparat fortificațiile de la Hotin, de la Bender și Chilia, cînd Rusia Ecaterinei a II-a amenința Turcia cu distrugerea,—de instructori franceși, el întemeiază cele d'întăiŭ școli militare, în sens apusean, prin acești oaspeți; un Apusean ucenic al Francesilor, acel de Tott, este omul care a învățat pe Turci, supt ochii bucuroși ai lui Selim, cum să toarne tunurile și cum să se servească de ele. Cele d'întăiŭ tratate militare întrebuițate de Turci în studierea artei războiului aŭ fost cărțile franceze ale lui Vauban, pe care le traduceau, din poruncă împărătească, Fanarioții.

Viața nouă a popoarelor creștine din Imperiu și a Turcilor cari credeaŭ că folosesc rupînd cu trecutul, până la cercurile oficiale și la Sultan chiar,—nu era decî nici austriacă, nici rusească—și ce piedecă mare a fost aceasta pentru cuceritori!—, ci franceză, din ce în ce mai mult franceză.

Și atunci, dacă lucrurile staŭ așa, se înțelege mai bine rostul acțiunii lui Napoleon față de Împărăția turcească și felul cum această acțiune a fost primită de Turci, chiar cînd ei erau dușmanii ei, și atît mai mult, cu o simpatie deosebită, de creștinii din aceste părți.

Trebuie să ni mai amintim acum că, în zilele chiar ale Revoluției și ale noului Imperiu apusean de nație franceză, dintre Grecii de pe la sfîrșitul veacului al XVIII-lea se ridică un număr de tineri doritori de a cunoaște lucrurile Apusului. Unii din ei se duc pentru a învăța medicina în Germania. Un număr oarecare de Greci pe la 1800 aveaŭ astfel diploma de doctor de la Halle sau de la alte Universități germane. Unul dintre aceștia, doctorul Karakassi, înnaintașul după mamă al lui Alexandru Odobescu, a compus un număr de poeme voltairiane în grecește, care s'aŭ tipărit aici, la București. Alții, în

același timp, se răspîndesc prin diferite părți ale Europei ca negustori, căpătînd, pe lîngă aptitudinea de a face comerțul în sens apusean, și cunoștințe, relativ superioare, despre literatură, arte, etc. Inventariile averii lor arată un curios amestec de gusturi orientale și de mode apusene. În afară și de aceștia, în sfîrșit, s'aû ridicat unii cari pot fi enumerați printre idealisții cei mai vrednici de stimă de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea. Adamantie Korai, venit din Smirna, aprins de dorința libertății și de ura împotriva Turcilor, ca apăsători, și a „tiranului“ din Constantinopol, rătăcește mult timp prin Apus, petrecînd o parte din timp la Paris, unde a fost martorul Revoluției franceze pe care o descrie în scrisori foarte interesante către psaltul bisericii sale de acasă¹. Korai este, cum se știe, și acel care a fixat normele limbii neo-grecești și, în legătură cu fruntașii eleniști ai Apusului, a dat ediții grele, care i-aû creat rîpede un mare loc în știința occidentală, de și a dus totdeauna dorul patriei sale depărtate. A refuzat, ca „om liber“, ofertele lui Napoleon însuși, și, cînd mișcarea grecească izbîndește, el rămîne de o parte, fără a căuta să tragă vre-un profit din rolul său de inițiator și trezitor de simpatii pentru ai săi. Logofăt la București, ucenic al învățaturii apusene la Viena, un altul, Rigas din Veleștin, autorul „Marsiliesei“ elenice, pierde pentru ideile sale apusene din ordinul Pașei Belgradului.

În astfel de împrejurări, cu astfel de legături între Franța și Orient, izbucnește Revoluția franceză. Emigrații poloni din Turcia, sprijiniți de represintantul Franciei, Descorches, pregătiau un război de eliberare al conaționaliilor căzuți supt Ruși, prin Turci! Încercarea, foarte interesantă, nu izbuteste, neapărat. Îndată însă Napoleon, ca generalul Bonaparte, începe acțiunea lui în Orient, prin expediția din Egipt, care nu e numai

¹ V. titlul cărții, mai departe.

o acțiune teatrală, menită să influențeze spiritele în folosul său, să le pregătească pentru vremea când va răsări iarăși ca un zeu al Mărilor răsăritene, purtînd cunună de mărgăritare pe frunte, sau ca descoperitorul tainei Piramidelor. El se ducea în Egipt mînat de o idee foarte justă, de o concepție foarte *practică*: era sigur că basinul răsăritean al Mării Mediterane își va schimba stăpînul. Englesii erau gata să intervie, și ei au și intervenit a doua zi după năvălirea lui. Voiă deci să li iea înaintea. Ceia ce a făcut el astfel nu era altceva decît *grăbirea unui moment istoric care trebuia să vie. Să nu uităm că războiul purtat de dînsul în Italia făcuse din noua Franță stăpîna Veneției și moștenitoarea tradițiilor ei.* Și s'a văzut în Turcia, cu acest prilej, un spectacol curios : Turcii *nu* vroiau să se bată cu Francesii, cari-și debarcaseră soldații într'o provincie a lor ! Era ceva care-i împiedeca de a porni împotriva acestor oameni, de cari erau legați prin tratate de secole, cu cari aveau capitulațiile cele mai favorabile și pentru cari păstraū o iubire reală. A trebuit însă, la urma urmelor, și mai ales după cererea Rusiei, să iea pe ambasadorul frances și să-l ducă la închisoare, dar, cînd o femeie bătrînă a crezut că e datoare să-i arunce oarecare imprecățuni, ea a fost silită îndată să tacă și pedepsită pentru aceste insulte. Numai cînd războiul creă resentimente firești, cînd anumite elemente miserabile fură puse a conduce convoiurile de prisouieri francesi în Moreia, numai atunci s'au săvîrșit cruzimi¹. Războiul însă a fost dus încet și cu dorința manifestă de a avea pace.

După ce s'a încheiat această pace, Turcii au fost mai mult decît odată solicitați să servească interesele Statului frances. În Iulie 1806, în urma stăruințelor ambasadorului frances Sébastiani, a cărui înrîurire era imensă, s'a produs schimbarea Domnilor din Mol-

¹ V. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 126-7, 137.

dova și Țara-Românească, Alexandru Mōruzi și Constantin Ipsilanti, schimbare care însă n'a ținut multă vreme, căci Domniî cei vechi aũ trebuit să se întoarcă în locul celor noi, Scarlat Callimachi și Alexandru Suțu. Totuși Rușii ocupară, ca garanție — față de Napoleon, firește, — Principatele, fiindcă așa voia Țarul, care protestase imediat că se calcă tratatele și hatiseriful solemn din 1802, prin care se fixău condițiile în care „Hospodariî“ pot fi înlocuiți.

Cîteva luni după aceasta, Englesii, dușmanii permanenți ai Imperiului frances, cereău izgonirea lui Sébastiani și, față de hotărîtul refus al Turcilor, corăbiile amiralului Duckworth se înfățișău înaintea Constantinopolei, forțînd strîmtorile, la 19 Februar 1807 — singurul cas de acest fel —, și, cînd Sultanul uitit nu știa ce să facă, ambasadorul frances a fost acela care a luat asupra lui sarcina de a organiza apărarea: meseriașii din Stambul, în frunte cu ulemalele, cu softalele, cu clerul întreg, întăresc malul așa de bine, încît flota Angliei e silită a se retrage în foarte proastă stare din Marea de Marmarâ¹.

Relațiile ar fi fost și mai strînse după evacuarea Egiptului și pacea de la Amiens, dacă lui Napoleon i-ar fi fost cu putință să lase mai puțin a se vedea egoismul politiceî lui. Căci Turcia lui Selim, bine informată de Fanarioți, între cari se găsia totuși și un puternic partid frances, nu era legată la ochi ca să nu vadă și să nu priceapă ceia ce se petrece în jurul ei. Și, fiindcă nu putea nici ea să meargă cu Franța printre toate schimbările unei politice în sine grele și une ori de-a dreptul desperate, Napoleon a luat a doua hotărîre: după, ce o răscoală pusese capăt stăpînirii lui Selim, el fixă articolele secrete de la Tilsit, din 8 Iulie 1807, pentru împărțirea, cu frațele Alexandru al Rusieî, a Imperiului Otoman, *căruia*

¹ *Ibid.*, p. 363 și urm.

erau să-î rămîie doar Constantinopolea și Rumelia¹. Căci Constantinopolea și acea „langue de chat“, împreună cu strămtorile, nu le dăruia Napoleon noului său aliat!

Rusia ar fi păstrat Principatele, dar numai în cazul cînd Turcia recalcitrantă ar fi îndreptățit cele din urmă măsurî împotriva ei, și aceasta rămînea s'o judece Napoleon însuși. Deocamdată, conform cu articolele patente ale tratatului și cu armistițiul din Slobozia, se cerea Rușilor să evacueze linia Dunării. Emisarii lui Napoleon, ca Guilleminot, Mériage, străbătea neconținut țerile noastre și provincia bulgaro-sîrbească autonomă a lui Pasvantoglu de la Vidin. În Moldova stătuse până la ocuparea țerii de Ruși un comisar special, Reinhard, a căruî soție a lăsat scrisorî foarte interesante².

Numai prin tratatul de la Erfurt, din 12 Octombree 1808, după noua răscoală din Constantinopol, după detronarea lui Mustafă, după uciderea lui Selim, după anarhia căzută asupra Împărăției, drepturile Rusiei la Dunăre fură recunoscute de Napoleon. Se vorbea despre Dacia Marelui-Duce Constantin, cuprizînd și Ardealul, și, ceva mai târziu, despre zestrea ce s'ar da la Dunăre Marii-Ducese Ecaterina, cerută odinioară de Napoleon și al cării soț ar fi arhiducele Ioan³ sau arhiducele Ferdinand. Totuși, în Maiu 1810 se declara formal Austriei că Principatele fac parte din Imperiul rusc: Marea-Ducesă Ecaterina luase pe principele de Oldenburg.

Cînd însă agenții lui Napoleon erau încă pretutîdeni, putem să ne întrebăm dacă aceștia nu aũ încercat să vorbească naționalităților. În părțile noastre, nu, ignorîndu-se oarecum naționalitatea românească, pe

¹ *Ibid.*, p. 373 și urm.

² *Lettres de Madame Reinhard*, Paris 1901.

³ Iorga, *Acte și fragmente*, II, pp 432-3, 436-7, 440-1. Mai târziu încă e vorba despre un frate al Împărătesei Austriei ca suveran al Principatelor (*ibid.*, p. 440).

seama căreia se putea face orice politică, fără s'o mai întrebe. De alminterea, lucrurile franceze erau așa de bine cunoscute la București, încît în cronica lui Dionisie Eclesiarhul, „Bunăparte“ e înfățișat ca un Grec, „Greco-Romeos“¹, care, ajungînd „oberșter“ la Paris, a înlăturat pe cei doisprezece sfetnici „judecători divaniști“ puși în locul Craiului tăiat, s'a bătut cu Rușii, cu Marele-Duce Constantin, care „răcnea“, — și alte multe de felul acestora².

Fără a prejudeca asupra celor următoare, putem spune că, în ceia ce privește relațiile Sîrbilor răsculați împotriva Turcilor cu Napoleon, și ele aũ fost cu totul neînsemnate, de și existase proiectul regatului iliric al fratelui Lucian. Cele mai bine cultivate relații ale Împăratului aũ fost cu Grecii: s'a încercat chiar să se ridice Mainoții pentru a servi interesele Franciei. Intervenția lui Napoleon, care trimetea pe frații Stefanopoli, așezați în Corsica, să cerceteze Moreia, a fost aici însă indirectă, prin așezarea dominației franceze în Veneția și anexele ei, în Insulele Ionice, cu unele părți din Albania: Parga, Prevesa, Butrinto, Vonitza, Dragomestre și *Arta însăși*, după 1805, și în Dalmația, cedată de Austria care o ocupase întăiũ. Insulele Ionice aũ fost, cu toată ura clerului ortodox împotriva Francesilor fără lege, așa de mult prelucrate de spiritul revoluționar, încît, atunci cînd ostașii generalului Chabot aũ trebuit să plece de acolo, izgoniți, pe vremea războiului pentru Egipt, de ciudata flotă unită, a Rușilor lui Uciacov și a Turcilor lui Cadir-beiũ (1778)³, fu o necesitate întemeierea unei Republice a celor „Șapte Insule Unite“ suveranitate ruso-turcã. Prin articolele secrete ale păcii de la Tilsit, ele fură date lui Napoleon, împreună cu Bocche-di-Cattaro, complectarea Dalmației sale, dar Englesii asediază Corfũ și încercările Francesilor de a-ĩ opri de la ocuparea insulelor

¹ Așa credeau și Grecii din popor: Miller, *The ottoman empire*, Cambridge 1913, pp. 4-5.

² Papiu, *Tesaur*, II, p. 211 și urm.

³ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V.

nu izbuti, cu toată așezarea lor pe coasta Albaniei. Vechiul regim „liber” rămase însă și fu recunoscut prin tratatele din Viena la 1815: ele crează „Statele Unite ale Insulelor Ionice”, care au durat multă vreme și au avut asupra Grecilor de pe Continent o influență incalculabilă. Să amintim că cel d'întăi care descrie amănunțit pe Albanesi și pe Romîni din Macedonia, același care a descris cariera măreață și sălbatecă a lui Ali-Pașa de Epir, este consulul frances Pouqueville, povestitorul de mai târziu și al luptei eline de eliberare, sprijinită încă de început și de filo-elenismul lui Fauriel, consulul frances la Atena.

Opera îndeplinită de Franța prin aceste părți a fost în adevăr o operă fecundă, și niciodată influența ei nu a dispărut cu totul. Dalmația e plină și până azi de opere franceses. Formate pe calea propagandei religioase, școlile franceses ale călugărilor trăiesc până în ceasul de față în Constantinopol, în Asia-Mică, în Siria (Colegiul de la Antura); până în fundul munților Libanului copiii învață limba francesă ca pe vremea lui Ludovic al XIV-lea. Prin cultura clerului său propagandist, prin aceia a filosofilor săi din veacul al XVIII-lea, prin splendoarea epopeii napoleoniene și îndrăzneala isteată a consulilor și agenților diplomatici din acest timp, ca și prin contactul direct, la Paris, cu un Korai, un Constantin Stamati, fruntași ai inteligenței grecești, în sfîrșit prin înfruirea exercitată de Ionienii „revoluționați”¹, Franța a pregătit opera de liberare a creștinilor de supt stăpînirea Sultanului cel puțin în aceiași măsură ca intențiile interesate ale Rusiei și Austriei doritoare de a moșteni regimul turcesc în ruine.

¹ V. proclamațiile aprinse ale lui Roger, administratorul Leukadiei (Santa Maura), prin care, în „anul al șeselea al Democrației”, anunță pe locuitori că nu vor fi domnii lor, ci „prieteni ai voștri, frați ai voștri”, că-i vor face foarte fericiți, „foarte mulțămiiți” (Sathas, Τουρκοκρατουμένη Ελλάς, Atena 1863, p. 505, nota 1). Încolo, Lunzi, *Della repubblica settinsulare*, Bologna 1863; *Storia delle Isole Ionie*, Veneția 1860.

CAPITOLUL al VIII-lea.

Cea d'întăiū mișcare spontanee de eliberare: Caragheorghe și răscoala sîrbească.

Astfel întrăm în cercetarea faptelor care pregătesc istoria Statelor balcanice, saū care fac parte din această istorie. Cel d'întăiū popor balcanic care a încercat să-și dea o alcătuire politică, este poporul sîrbesc, de și, din partea Grecilor, se ivise încă de multă vreme idealul unei vieți creștine libere în forma Imperiului bizantin restaurat¹.

Cuvîntul de revoluție trezește în minte revoluțiile Apusului Europei, acele revoluții care pleacă totdeauna dintr'o stare de spirit în legătură cu o desvoltare culturală, mai mult saū mai puțin îndelungată. Am putea crede că și aici e un popor supus unei dominații străine, care, nu numai că-i jignește anume interese materiale, dar, în același timp, atinge și sufletul lui, producînd acea adîncă durere morală, supt influența căreia puterile sufletești ale popoarelor se strîng pentru ca să facă apoi silinți de neînvins, ce duc neapărat la liberarea lor.

Și ar fi fost deci și aice un sentiment de durere și de

¹ Rigas apela de o potrivă la Albanesi, Sîrbi și Romîni, în imnul său către libertate, și monumentul lui se vede în Belgrad.

desonore națională, un șir de silințe culturale, prin publicarea de cărți, broșuri, proclamații, prin cuvântări, care toate să aibă drept scop a ațîța energia națională, pentru ca din această energie națională potențată să resulte mișcarea de eliberare.

Dacă lucrurile acestea s'ar căuta în mișcarea de eliberare a Sirbilor nu s'ar găsi aproape niciunul.

La începutul veacului al XIX-lea, în națiunea sîrbească deosebim trei grupe, dintre care unul se găsește supt stăpînirea Sultanului, un al doilea grup supt a Împăratului austriac, — și el se mărise prin Dalmatinii și republicanii Ragusei, grație schimbărilor provocate de Napoleon—, iar al treilea grup, neînsemnat, în dispariție, e dincolo de Nistru, între Nistru și Nipru, unde, în a doua jumătate a veacului al XVIII-lea, Rusia fixase un mare număr de Sîrbi într'o colonie, a cărei formație era datorită unor tendințe politice și care purta numele de Noua Serbie.

Serbia austriacă fusese pe vremuri mai întinsă decît în timpul răscoalei lui Caragheorghe: Ținuturile de Nord ale regatului de azi aparținuseră monarhiei, în vremea cînd ea avea și Oltenia noastră. Din această stăpînire rămăseseră amintiri și speranțe, dar și unele instituții, ca a *oborcnesorilor*, „Oberknesen“, „cnejii superiori“, cari aveau pe basă vechiul cnezat de sate, asemenea cu ultima formă a acestei instituții la noi, administrația peste un întreg grup rural¹.

Dacă Mitropolitul de Belgrad, un Sîrb, — singurul în ierarhia țerii —, îndemnase cîndva în scris pe poporănii săi să rămîie cu Turcii, în schimb, supt Mihalievicî, Cocea Anghelovicî, Branovacîchi și alții, se formase o întregă oaste de Sîrbi, un „corp liber“, în sprijinul Austriecilor. Egumenul din Tronoșa, protopopul din Iagodina lucraseră pentru Impărat. La plecarea Imperialilor, în 1791, era vorba să se favorizeze o nouă

¹ V. Drag. M. Pavlovicî, *Serbia pe vremea războiului austro-turc* (sîrbește), Belgrad 1910.

și mai mare emigrație dincolo de Dunăre. Se socotiau peste 15.000 de familii gata de plecare, dar, cînd Turcii făgăduiră cruțare, o mai bună organizare a Pașalicului de Belgrad¹, iertarea de biruri pe trei ani, cei mai mulți rămaseră. Și egumenul de Tronoșa, în legătură cu neamul de-begî Vidaici de la Zvornic, desertă din adăpostul său unguresc. Egumenul de la Studenița și cnejii fugiți cu dînsul la Panciova cerură și ei îndată să se poată întoarce la mănăstirea lor, aducînd și rămășițele Sfîntului Ștefan, căci Turcii făgăduiseră s'o reinnoiască². Așa va fi făcut și cel de Ravanîța, fugar în Statele imperiale. Tot astfel rămaseră, cu toată frica lor, judele și negustorii din Belgrad, cari ceruseră cu desperare o autonomie națională, — cu cnejii, — ca a Romînilor³.

Oricum, data aceasta, Austria lucrase cu mai multe precauțiuni și, la pornirea Imperialilor, rămăseseră atîția oameni de cari ei se serviseră și cari păstra în fundul sufletului lor dorința de a se găsi iarăși supt stăpîinii cari li dăduseră ranguri, pensii și un sentiment de libertate, de demnitate militară de care fuseseră lipsiți până atuncea. Și, în sfîrșit, nu trebuie să uităm deosebirea colosală care exista între sistemul administrativ vechiu austriac și regimul austriac de la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, cînd se încearcă punerea în aplicare a ideilor bune, nobile, binefăcătoare și filantropice ale Împăratului Iosif al II-lea.

După pacea de la Siștov, Austriacii păstrează numai partea locuită de Sîrbî, de o imigrație mai veche sau mai nouă, dincolo de Dunăre. Această parte sîrbească de supt dominațiunea austriacă s'a bucurat de la început, din 1690, — cu Patriarhul, „arhiepiscop al Serbiei întregi și al Bulgariei“, în același timp și

Stojan Novaković, *Die Wiedergeburt des serbischen Staates (1804—1813)*, Săraievo 1912, p. 3.

² Pavlović, *l. c.*, Apîndicele I.

³ V. și Novacović, *l. c.*, p. 8.

șef politic¹, cu cei nouă episcopi (de Karlstadt, Zrinopolie, Sighet, Seghedin, Buda, Mohács, Peterwardein, Timișoara, Virșeț), cu vice-Voevodul și cu întreaga organizație militară, de grăniceri, cu Congresul ei național, cu cnezii satelor, — de privilegii foarte întinse, — ca și Bulgarii din Banat, de la Vinga de altfel, — de o largă autonomie. Când se desființă sistemul de apărare a hotarului, se dădură celor de la Neoplanta și Virșeț, ca răsplată, rosturi cu totul neobișnuite. Niciodată Romîni de supt Coroana Habsburgilor n'a avut o situație așa de bună ca Șirbi de toate categoriile, cum e și natural ca băștinașii, aflați la cucerire, legați în chip firesc de pămînt, nedespărțiți de vechile lor așezări, să n'aibă nevoie de cruțarea și binefacerea prin care singure se pot atrage coloniștii.

În era iosefină, care suprimă vechile privilegii militare ale Romînilor din districtele Lugoșului și Caransebeșului, și școlile Romînilor aveau inspectorii sîrbi, ca Grigore Obradovicî, și Biserica noastră bănățeană s'a dezvoltat supt înfrurirea celei sîrbești, a episcopiei din Timișoara și Virșeț. Literatura noastră a început cu traduceri din aceeași limbă (din Chenghelaț—istorie; din Obradovicî, din Mușcatirovicî—poesie, ș. a. m. d.). Țichindeal numește „milostivul său arhiereu” și patron pe Ștefan Avacumovicî, una din căpeteniile Bisericii sîrbești în aceste părți; ba moda sîrbească era așa de răspîdită în Banat, încît ai noștri cari trăiau acolo, își luaū nume sîrbești, ca autorul de gramatică Iorgovicî, ca Naum Petrovicî, Diaconovicî Loga, ca frații Teodorovicî ș. a.²

Am pomenit pe Dosofteiū Obradovicî. Acest repre-

¹ „Toți să atirne” — spune diploma din 11 Decembre 1690 — „de arhiepiscop, ca de capul lor bisericesc, și în cele duhovnicești și în cele umești”; după Vanicsek, *Spezialgeschichte der Militärgrenze*, în P. Drăgălina. *Din istoria Banatului Severin*, III, Caransebeș, pp 80-2; cf. și *ibid.*, p. 98 și urm.

² V numele pe care le dau în *Istoria literaturii românești în veacul al XVIII-lea*, II. p. 422

sintant cultural de căpetenie al Sîrbimii din acel timp are legături, nu numai cu Ungurii lui Iosif al II-lea, ci și cu Romîni. Născut în Banat, trăit între Romîni, în stare a scrie în limba noastră—la 1793 voia să-și tipărească românește vestitele Fabule —, el veni la Focșani și primi să crească pe nepoții Mitropolitului Gavriil Callimachi și pe niște tineri din familia Balș. Prieten al episcopului de Roman, apoi Mitropolit, Leon Gheuca, pentru care păstră o adîncă recunoștință, el trece apoi la Leipzig, unde face studii frumoase. Amestecat în răscoala lui Caragheorghe, Obradovicî a cutreierat și mai târziu Țara-Românească, păstrînd legături de simpatie cu noi.

Sîrbiî aceștia din partea stîngă a Dunării, liberi, privilegiați, culti, însuflețiți de spiritul militar, erau un veșnic îndemn pentru conaționaliî lor din Turcia. Despre aceștia nu se poate zice că erau neapărat *pentru* o răscoală. Cînd a izbucnit mișcarea, ea n'a avut, de sigur, caracterul unei revoluții, menite să întemeieze un Stat național,—ceia ce nici nu putea să li între în cap începătorilor ei. Dacă totuși Sîrbiî de dincolo de Dunăre s'au revoltat, aceasta se datorește la o mulțime de motive.

Între ei existaîu represintanți ai Turcilor stabiliți de mai multă saîu mai puțină vreme și cari erau de deosebite categorii. În orașe, o mulțime de negustori, cu cari tovarășiî lor creștini și poporația de la țară trăiaîu foarte bine. Ca domni de pămînt erau apoi Spahii, — după o socotcală, vre-o 900 în toată țara. Acești Spahii nu se bucuraîu de nume rău printre Sîrbi, căci erau de mai multe generații așezați acolo, pe teritoriul sîrbesc, vorbiaîu sîrbește și trăiaîu cu țeranii lor în legături destul de bune, mai bune decît ale multor boieri de la noi cu țeranii romîni din epoca Fanarioșilor. Mulți dintre ei erau chiar de origină sîrbească saîu bosniacă, ca vestitul Pașă Bechir, care

a intervenit mai întâiu împotriva Sîrbilor, avînd însă o atitudine foarte împăciuitoare. Ba chiar și comandantul oștirilor turcești pentru înăbușirea răscoalei, Hafiz, era Sîrb de naștere, vorbind încă sîrbește.

În Niș era un Pașă, în Belgrad un alt Pașă, și cadii se întîlniau în deosebitele locuri, cadii cari aveau misiunea să judece diferitele procese dintre Musulmani, sau procese de caracter mixt, născute între Musulmani și creștini. Și alți agenți de caracter inferior ai ocîrmuirii turcești se mai întîlnesc în deosebitele părți ale Serbiei pe lângă populația creștină, care-i suferia. Cît privește Pașii, Sîrbii și-au adus aminte cu cea mai mare recunoștință de Hagi-Mustafă (1794-801), și, în năcazurile lor de mai târziu, ei doriau să se întoarcă zilele acestui Hagi-Mustafă, tot așa cum doriau Englesii apăsați datinele „bunului rege Eduard” sau locuitorii obijduiți din Ungaria „drep-tatea regelui Matiaș”.

Atunci de unde venia nemulțămirea ?

Este un element, care, la sfîrșitul veacului al XVIII-lea, începe să joace un rol tot mai mare în Împărăția turcească și care ridică împotriva lui, nu numai pe deosebiții supuși ai Sultanului, dar și pe Turci, și chiar pe Sultanul Selim, care a încercat să-l distrugă, dar n'a reușit, ci a fost distrus el pe urmă, până ce, la capăt, chiar cu primejdia de a se lăsa Împărăția turcească fără apărare în fața Rușilor, tulburătorii veșnici au fost distruși de Sultanul Mahmud.

Acest element erau Ienicerii, acum în totală decădere, și cari, cu cît erau mai inutili, cu atît erau și mai pretențioși. Ienicerii aceștia nu mai stăteau la îndemîna Sultanilor în Constantinopol, unde se găsea o parte numai din ei, căci cealaltă parte era risipită în tot Imperiul. Satele Rumeliei, Bulgariei, Serbiei erau stăpînite de dinșii și de Agii lor¹. Ba chiar părțile

¹ În acest sens — potrivit cu care se dau lămuriri și în a mea *Ge-
chichte des osmanischen Reiches*, — trebuie înțeles pasagiul pe care-l
iscută Novaković, l. c., p. 10, nota 2.

noastre erau pe la 1730-50 pline de acești Ieniceri, cari țineau așa-numitele „odăi de vite“, în special de oi, pe care le trimeteau la Constantinopol. Ei erau fruntașii satelor, purtând, ori de aveau gradul corespunzător ori ba, numele de „ciorbagii“, vorbă care înseamnă, împărțitor de ciorbă pentru soldații de rînd. Cămătarii ai Împărăției întregi încă de mult, ei formați în genere o clasă răpitoare care a lăsat, prin sistemul de a impune prealabil vînzarea ori împrumutul, ori prin refuzul lor de a plăti miera ce luați de la noi, locuția „a da cuiva bani pe miera“.

În Serbia însă, ei au făcut după război, și mai ales după întoarcerea lor, îngăduită de Sultan, pe la 1800, încercarea de a fi mai mult decît ceia ce fuseseră până atunci, adecă de a lua, de fapt, țara în stăpînire. Șefii lor, numiți Dahii, cuvînt care corespunde celui de „dei“ din Tunis și Alger, trei ori patru la număr, căutară—și ca o răsburare pentru pedeapsa îndurată de la Pașa Abu-Bechir (1792-3) și pentru firmanul din 1793, care-i izgonia în folosul stăpînirii creștine tributare prin cnezii, — să înlătore pe Pașa și pe Spahii, ca să ajungă ei a stăpîni Serbia întreagă. Hagi-Mustafă e de fapt ucis în Belgrad la 1801, în Decembrie. Urmașul lui, Hasan, atîrnă în toate de dahii, și opunerea Spahiilor fu zdrobită în 1802. Mulți creștini bănuți avură, în 1803-4, aceiași soartă.

Acest fapt de alminteri era în legătură cu ridicarea elementului ieniceresc din toate părțile, și mai ales pe întreaga linie a Dunării, ajunsă pe mîna *aiانیوں* din Nicopol, Rusciuc (Tersenic-Oglu) Silistra și chiar Brăila, de la 1794 înainte. Pasvantoglu, care a stat la Vidin, în fruntea bandelor lăsate libere la pace, avînd corespondență și cu Napoleon I-iu,—acest aventurier fericit de care se temeau și Rușii și Turcii, care a prădat de atîtea ori Oltenia și Craiova, care a trimis Pazvangiții săi sălbateci până în munții Gorjului, nu era decît un șef de Ieniceri răscolat împo-

triva Pașei, un *aian* și el, care izbutise să înlăture cîrmuirea în numele Sultanului, pe care, din partea lui, îl recunoștea cînd și cît voia, după ce arătase, în 1798, că se poate împotrivi cu succes Capudanului, Chiuciuc-Husan, comandant al trupelor Albaniei, Serbiei și Bosniei¹.

Nemuțămirea Sîrbilor era îndreptată împotriva acestor dahi, cari încercau a se substitui autorității otomane în părțile lor și a introduce regimul nord-african al deilor, care a fost, supt raportul cruzimilor, un regim înspăimîntător², supliciile omenești înțelnite supt acest regim neputîndu-se compara nici cu supliciile diu timpurile cele mai odioase ale antichității asiriene. Un astfel de regim era vorba acum să se introducă și în Serbia, și atunci populația, care abia ieșise de zece ani de supt regimul „civilizat“, „european“ al Austriei lui Iosif al II-lea, s'a răscolat.

Care erau elementele răscolate și acelea ce erau în stare să susțină revolta? Întăi, de sigur cei cari făcuseră stagiul în armatele împărătești, cari însă nu trecuseră dincolo la retragerea Austriacilor, ci rămăseseră în țară, sau, chiar dacă trecuseră, se întorceau din cînd în cînd în aceste părți. Sensibile la apăsare, însuflețite de oarecare sentimente de onoare, ele erau în același timp și cele mai pregătite pentru a întei, conduce și organisa o mișcare revoluționară. Din punctul de vedere al istoriei militare, luptele Sîrbilor de la 1804 la 1812 sînt extrem de interesante: s'au cîștigat succese importante cu trupe mici, ceia ce arată că ei profitaseră de experiența seculară de supt Austriei.

Pe lîngă aceasta, în Serbia, ca și în țerile noastre și în toate părțile de hotar europene ale Împărăției turcești, exista așa-numiții *haiduci*, cari se întîlnesc întăi în partea Ungariei de către Turcia, pe urmă și în

¹ *Ibid.*, p. 119 și urm.

² V. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches* IV, p. 380 și urm.

deosebite alte provincii. La noi și în alte regiuni apărînd ca hoți generoși, cu un caracter chiar „democratic“, hoți cari prădau numai pe cei bogați, fie naționali, fie străini, pe Turci, pe Greci, și ajutau în schimb elementele indigene sărace,—în Serbia ei aū un caracter superior, de luptători pentru neam, de și în originea și esența lor nu era nimic național. În fruntea lor stătea acel Haiduc-Velico din Ținutul, plin de Romîni—dușmani răscoalei—, al Crainei, unde și între ai noștri trăiește în cîntec amintirea lui ¹: soția strașnicului tâlhar s'a măritat apoi cu căpitanul de Arnăuți Sava de la noi. El apără mult timp, cu izbîndă, granița de spre Vidin.

În sfîrșit, în nesiguranța războiului dintre Turci, Ruși și Austriaci, de-a lungul liniei Dunării se alcătuiseră cete locale, cu un caracter de independență aproape absolut față de Imperiul turcesc. Aceștia erau așa-numiții Cîrjalii, în mîinile cărora erau toate drumurile. Cîrjaliii aceștia joacă un rol către sfîrșitul veacului al XVIII-lea, cutreierînd toată Peninsula Balcanică, și, în anume momente, cutează chiar să înainteze pînă lîngă Constantinopol. A trebuit să i se dea destoinicului Ali-Pașa din Ianina rangul de beglerbeg, valiū al Rumeliei, sarcina de a distruge aceste cete de hoți, care aū continuat și după aceasta, supt Molă-Aga, aianul de Filipopol, să fie groaza poporației creștine. Amintirile episcopului Sofronie de Vrața, de la începutul veacului al XIX-lea, arată, cu o duioșie simplă, ce puteau să sufere satele creștine de pe urmele acestor bandiți sălbateci, cari nu ascultau de nimeni: ei s'aū prăpădit numai în timpul războiului dintre Ruși și Turci (1806-12), apărînd cetățile de pe malul Dunării. Între Cîrjalii, mulți erau însă creștini și gata de a trece în serviciul creștinilor.

Clerul sîrbesc, din partea lui, era și el gata să ajute răs-

¹ V. culegerea, recentă, a d-lor Gh. Vilsan și Giuglea.

² Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 145-6.

coala. Bine înțeles nu partea lui superioară, fanariotă — un episcop Leontie de Belgrad —, care, chiar dacă s'a amestecat, n'a făcut-o ca să susție pe luptători, ci numai ca să încurce une ori, și să trădeze altă dată. Chiar aceia dintre episcopi cari erau Greci, crescuseră însă împreună cu Fanariotii și se formaseră la școala lor, așa încît nu puteau să sprijine sincer lupta de eliberare a Sîrbilor, cari căuta să înlătore *toate* elementele străine din țara lor. Era însă clerul cellalt, erau preoții de sate, cari aveau ceva mai multă cultură decît credincioșii lor, cari cetiseră poate anumite cărți din Austria sau Veneția: ale lui Iovan Raici („Istoria scurtă a Serbiei și a Bosniei“, Viena 1793; „Istoria mai multor popoare slave, mai ales Croați, Bulgari și Sîrbi“, Viena 1792-5), ale lui Obradovic, precum preoții de sat din Ardeal cetiau tipăriturile lui Petru Maior. Erau mai ales călugării și egumenii sîrbi, cari în ultimul război făcuseră, din mănăstirile lor adevărate cetăți pe care le apăraseră cu brațul pe care se putea răzima și acum răscoala.

Dar, dacă ar fi luptat numai aceste elemente, răscoala nu ar fi putut merge până la capăt și nu s'ar fi ajuns la situația din ajunul păcii de la București.

Mai era un element de luptă și de conducere: instituția recunoscută și de Austria, a Voevozilor și cnejilor. O avusem și noi, dar aici, dintre toți Voevozii, rămăsese numai unul singur: Domnul, iar semnificarea cuvîntului de cneaz a scăzut până a însemnat numai țerani liber, cari nu erau supuși judecării omului boieresc. Pe cînd în Bosnia, în Serbia și în Herțegovina Voevozii și cnejii aū rămas cu atribuții politice și războinice. Cînd Sîrbi înțrară supt stăpînirea Sultanilor, aceștia aū trebuit să încerce, pentru ușurința administrației, cu păstrarea unor drepturi pentru cnej, cari aū fost astfel și mai departe șefii creștini ai populației rurale.

Deci, cînd a pornit răscoale la 1804, pleacă satele libere, la Șubnița și aiurea, cu Voevozii și cnejii lor în frunte, o—sumedenie de țeranî bogați, călări și pedestri. Și în felul acesta s'a alcătuit o armată, de și numai cu exagerare numărul ei s'a putut evalua până la 60.000.

Căpeteniile erau până atunci niște necunoscuți: Vaso Ciarapici, Iancu Caticî, Stanoie Glavaș, „harambașă de haiduci“¹, și mai ales Caragheorghe Petrovici. În ce privește personalitatea, hotărîtoare, a acestuia, pe care adunarea de la Orașăț îl făcu conducător, nu trebuie să ni facem o idee exagerată. Străbunul dinastiei sîrbești de azi era un simplu negustor de porci și fost ostaș împărătesc, om cu totul aspru, fără niciun fel de pregătire politică sau culturală, înzestrat cu o mare vitejie militară, cu un mare avînt în lupte, cu un oarecare bun simț și cu o ambiție care îl îndemna către organisări politice superioare. El a încercat astfel, îndată după cele d'intăiŪ succese ale mișcării, să facă ceva din Sfatul acela primitiv, de care era încunjurată personalitatea Voevozilor: s'a străduit să organizeze o viață administrativă, un început de raporturi judecătorești, dar toate acestea potrivit cu cunoștințele ce avea și împrejurările modeste în care trăise. Către sfîrșitul războiului, cînd, în 1813, Turcii, după încheierea păcei de la București, pătrund din nou în Serbia, omul era așa de neconsecvent, încît s'a îmbolnăvit de emoția primejdiei, iar după cîteva săptămîni, a trecut în Austria, de unde nu era să se mai întoarcă îndărăt decît ca să fie omorît de rivalul său Miloș. Astfel, pe lîngă diferiți oameni de oarecare valoare, o personalitate care să reunească împreună cu cultura și simțul unei politici îndreptătoare, unică și sigură, prin care numai se poate asigura

¹ Novaković, *l. c.*, p. 16; Cunibert, *Essai historique sur la Serbie*, Leipzig 1855, pp. 27-8.

unei națiuni un viitor, un astfel de om nu s'a găsit între dînșii.

Așa judecau, de alminterea, în cuvinte grele, și, contemporanii.

Deci răscoala a plecat ca o acțiune de raiale credincioase, împotriva Ienicerilor, cari nu voiau să primească noul regim, de bună cîrmuire europeană, de oștiri regulate, al Sultanului Selim¹. Și, fiindcă în cetăți se țineau dahii, agalele, se atacară cetățile, cucerindu-se îndată Rudnic, Șabaț, Iagodina, Pojarevaci și Semendria. Atît noul Pașă al Belgradului, asediat pînă atunci, Soliman, cît și cel de Bosnia, Bechir, un conațional, venit să-l așeze și să dea ciftane noilor cnejî, fură primiți cu supunere. Dahii fugari fuseseră uciși la Orșova-Nouă (Adacalè). Dacă Mitropolitul de la Carlovăț, Ștefan Stratimirović, un prieten al Romînilor, se gîndia în petiția sa către Țarul Alexandru la crearea unui Imperiu slav în Orient, ca al lui Dușan pe vremuri², Caragheorghe doria numai un regim de „aianî creștini“, de cnejî asupra cărora să treacă atribuțiile de pînă atunci ale organelor administrației imperiale. Deocamdată el căuta să scape și de Cîrjaliî din Belgrad ai lui Coșanțali-Ali, ultimul apărător al vechii anarhii ienicerestî.

Ceia ce a schimbat locurile și a creat îndată o situație iremediabilă n'a fost numai nehotărîrile Turcilor, cari refusa în 1805 cererile modeste ale răsculaților, — acum cădea și Caranovăț, Ujițe —, sprijinite și de Patriarhie, unde erau găzduiți solii, dar și atitudinea de intrigă și provocare a Austrieicilor, veșnic la pîndă, și a Rușilor, cari, la 1806, *pentru alte motive*, porniseră războiul împotriva Sultanului. De la început, protopopul Matei Nenadović scrisese lui Stratimirović pentru a chema pe Imperiali, și generalul

¹ Hurmuzaki, XVI, p. 662

² Novaković, *l. c.*, p. 6, nota 1.

de la graniţă încercă o împăcare în întrevederea de la Semlin (Mai 1804). Şi scriitorul Sava Techeliia, din Ungaria, îndemna la o luptă din care aştepta un tron². Cei din Viena ar fi vrut să intervie şi să ocupe Belgradul şi Şabaţul, cu condiţie să nu se supere Turcii, lucru care, fireşte, nu se putea. Kallay, în al doilea volum al „Istoriei Serbiei”³, enumeră răbdător toate îndemnurile arhiducelui Carol de a se interveni în Balcani, pentru ca, după o serie întreagă de debateri, să se ia hotărîrea de a rămînea ca la început, fără a se face măcar o intervenţie diplomatică energetică la Constantinopol.

Cu Ruşii era cu totul altfel, şi la Ruşi s'aun adresat Sîrbii de la început. Întăiun prin petiţia din tabăra de la Topciderè, în vremea asediului Belgradului (Iulie 1804). Apoi o deputaţie solemnă, compusă din trei fruntaşi, protopopol Nenadovici, Ioan Protici şi Macedoneanul Petru Ciardacliia, care păstrase legături şi cu Austrieii şi avea o Rusoaică de soţie, se duce la Petersburg.

Ei stăteau fără îndoială în relaţii cu ambiţiosul tînăr Domn muntean Constantin Ipsilanti, care ar fi dorit să mai capete un principat şi dincolo de Dunăre, în aşteptarea zilelor de război în care urmări visul de rege al Daciei³; boierii săi aveau aceleaşi gînduri⁴. Domnul Moldovei trimesese din partea sa pe Marele său Spătar Vasilachi⁵.

Rusia nu doria războiul în această vreme, cînd cea mai mică schimbare de echilibru putea să provoace ambiţii nouă în Europa terorizată de Napoleon. De şi

¹ Şi Hasan-Paşa ar fi cerut ajutor imperial; Hurmuzaki, XVI, p. 661.

² Tradus ungureşte de Thallóczy.

³ Solia lui şi a lui Moruzi erau la Belgrad la sfîrşitul lui April 1805; Navaković, *l. c.*, p. 270, care citează şi cartea lui Gavrilović, *Ispisi*, p. 17, raport al consulului frances din Bucureşti. Ciardacliia se întoarse, mai târziu, pe aici; Novaković, *l. c.*, p. 30. Solii de la ambii Domni în 1806, Hurmuzaki, XVI, p. 731.

⁴ *Ibid.*, pp. 660-1.

⁵ *Ibid.*, p. 686.

se încercă așezarea unui consul la Vidin — refusat deocamdată de Pasvantoglu—și de și se dădu crucea Sf. Ane episcopului Leontie de Belgrad¹, nu s'a făcut altceva în Petersburg decît să se îndrepte delegații la Constantinopol, pentru a se înțelege de-a dreptul cu Sultanul.

Este adevărat că Sirbii nu cereau prin acești soli, Cîardacliia, protopopul Alexe Lazarevici și Ștefan Jivcovići, cari plecară în Iunie din București², să fie scoși de supt puterea Sultanului. Ei erau numai oamenii nedreptățiți ai „Împăratului“ și se duceau la Curtea lui ca să ceară dreptate. Este însă iarăși adevărat că aveau între condițiile lor și aceia ca Turcii să iasă din toate fortărețele, să se fixeze un singur bir, fie și mai mare, pe care să-l ia Pașa de la Vidin, să li se îngăduie o administrație autonomă și în fruntea acestei administrații autonome să se puie un Obor-Cneaz, cuvînt care arată tradiția austriacă. Împlinindu-se aceste cereri, provincia ar da un corp auxiliar de 5.000 de oameni Turcilor³.

Pe rînd veniseră toate aceste lucruri, dar, încă odată, la început nimeni nu se gîndise la ele. Cînd Sirbii înaintară Turcilor asemenea cereri, cele d'întăiu condițiuni li-au fost împlinite. Numai pe urmă Divanul a găsit celelalte pretenții exagerate, și, temîndu-se de întemeierea unei autonomii sirbești prea puternice, și-a retras concesiile. Trimeșii trebuiră să fie îndreptați, pentru siguranță, de ambasadorul Țarului spre Odesa.

Supt cuvînt că mai sînt cercuri — ca Ujițe—unde se păstrează Ienicerii, lupta începe din nou în primăvara anului 1805, și anume în acele locuri de la Chiupriia (Ciopriia), Iagodina și Paracin, unde la sfr-

¹ *Ibid.*, p. 669.

² Novaković, *l. c.*, p. 32.

³ *Ibid.*, p. 28 și urm., p. 35 (după știri din Petersburg).

șitul veacului al XVII-lea fuseseră luptele cele mari ale lui Eugeniu de Savoia cu Turcii. Și acum trupele Sultanului veniau de la Niș, cu Pașa Hafiz în frunte. Ele nu putură răsbate însă, insurgenții avînd meșteșugul, învățat de la Austriaci, de a se împotrivi din șanțuri. Căzuseră acum cetățile Semendria, din nou, și Crușevaț, pe cînd Ienicerii și cîrjaliu din Belgrad, Șabaț și Ujițe se dedau la măcelăriri¹. După luptele cu Hafiz, se dădu ordinul ca Pașii de Bosnia, Bechir, și de Scutari, Ibrahim, să intervie.

Era momentul cînd Austria și Rusia erau zdrobite de Napoleon la Austerlitz și pacea de la Presburg, aducînd pe Francesi în Dalmația, îi punea în legătură cu nația sîrbească, din care era să se facă noua Ilirie napoleoniană. În zădar se ceru deci de Sîrbi, prin Ipsilanti² și direct intervenția celor doi Împărați, cari aveau alte grijî. Misiunea lui Petru Îcico, un Bulgar purtat prin lume, la Constantinopol — trece în vara anului 1806 prin București — nu izbuti. În cursul iernii încă insurgenții ieaă Crușevaț, atacă Novibazarul și Craina.

Arderea mănăstirii Studenița arată în April începutul invasiei turcești. În mai multe întîlniri, căpeteniile ceterelor creștine putură răspinge pe begii Bosniei, pe cînd Petru Dobriniaț, care înălțase cetățuia Deligrad, a *deliilor*, a vitejilor nebuni, opria în loc pe Arnăuți. În sfîrșit, în lupta de lîngă Șabaț, la Mișar, în ziua de 13 August, Caragheorghe însuși birui oastea de căpetenie a Bosniei, comandată de serascherul, cu vechiul nume sîrbesc, Căpitan-Culin. La începutul toamnei, „pedepsitorii“ părăsiseră țara. În același timp Îcico căpăta la Constantinopol guvernul prin Obor-Cnez și birul unic de 1.800 de pungî, ba chiar totala retragere și a spahiilor; un muhasil cu 150 de oameni era să repesinte doar pe Sultan în Belgrad. Cu tolerarea Tur-

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 155 și urm.

² Novaković, *l. c.*, p. 37.

cilor în toate cetățile mai mari se cumpăraseră aceste întinse concesiuni¹.

În Octombrie Divanul sfărîma însă înțelegerea, după dorința lui Napoleon, care punea în vedere o ridicare analogă a Moreii grecești, și peste cîteva săptămîni Rușii treceau Nistrul. A doua zi după sosirea lor în București, Ciardacliia, apoi Dosofteiă Obradovici veniră la dînșii ca Trimeși ai Serbiei libere².

Cu totul altfel se petrec acum lucrurile cînd, din 1806, Rușii generalului Michelson menținîndu-se nelurburați în Principate pînă la 1812, aū în acest chip puțința de a interveni neconținut în afacerile Serbiei. Încă din Decembrie căpitanul albanes de Haiduci Conda iea orașul Belgrad, și Coșanțali-Halil se retrage din cetate la Cladova, către Pasvantoglu. Șabațul cade îndată. În Mart 1807 e ucis, într'un mare măcel, și Pașa Soliman. Turcii se temeau de o intervenție rusească, și de aceea uniseră cu cîrjaliu lui Coșanțali, lui Carafeis și Delicadri trupele begulu de Seres, Ismail.

Intervențiunea Rusiei în Serbia a fost însă de la început pînă la sfîrșit tîrzie, leneșă și egoistă, nefiind făcută niciodată în folosul Sîrbilor, totdeauna însă în folosul Țarului. Pînă acolo aū mers Rușii în lipsa lor de scrupul, incît se gîndiau să întrebunțeze pe acești țeranî nenorociți ca să atace pe Francesi în Dalmația, ca unii cari, în momentul acela, aveau interes ca stăpînirea francesă în Dalmația să fie periclitată! Ei caută ca în părțile cucerite de Sîrbi să stabilească represintanți ai autorității împăratești, un fel de consuli ai răscoalei, și sfătuesc apoi pe Sîrbi ca pe niciun alt consul, afară de cel rusesc, să nu-l sufere. Pentru misiunea de spion și întetitor al Țarului, cu o situație aproape consulară, a fost ales Constantin Constanti-

¹ V. mai ales Novaković, p. 43 și nota 1; Kallay, p. 497 și urm.

² Novaković, *l. c.*, pp. 47, 52. Ilico anunțase Turcilor că nici Sîrbiu nu se mai țin de tratat.

novici Rodofinichin¹, care avu între răsculați o situație suspectă de la început până la sfârșit, îndușmă-nindu-i prin viclenele sale sfaturi, la care se adăugia une ori brutalitatea moscovită. În același timp episcopul Leontie lucra și mai departe cu Ipsilanti și pentru Ipsilanti², apoi pentru Alexandru Suțu, Domnul rămas fără Scaun după retragerea numirilor din vara anului 1806³.

Amestecul militar rusesc s'a manifestat încă din primăvara anului, când Haiducul Velico ca și Voevodul Milenco Stoicovici, și chiar Dobriniaț, își dau toate silințele ca să răsbată, împotriva lui Pasvantoglu († 5 Februar 1807) și a urmașului său, „scriitorul” Molà-Pașa⁴, la Vidin, făcînd astfel legătura cu trupele rusești din Oltenia. Ea se căpătă însă numai aiurea, la Ostrovul-Mare. Prin lupta comună de la Ștubic, în Iunie, această legătură necesară se păstrează⁵, până la încheierea, apropiată, a armistițiului de la Slobozia. Și prin convenția de la Negotin, încheiată la 10 Iulie, cu Paulucci, se recunoștea suzeranitatea Țarului, care avea dreptul să puie trupe în cetăți și să numească un administrator al noii provincii creștine: Sîrbii făgăduiau să ajute și împotriva Francesilor din Dalmația⁶.

Părăsiți de Ruși prin armistitiu, care nici măcar nu-i pomenia, Sîrbii, cari negociau acum și cu Austria — întrevederea din April a lui Carageorghe cu generalul Simbschen⁷—, primiră cu oarecare plăcere noile oferte ale Porții, făcute prin Patriarhul din Constantinopol⁸. Rodofinichin știu să zădărnicească însă im-

¹ De loc din Chios, de unde fugise tatăl său. Pentru sosirea lui în Iași, la 1806, v. Hurmuzaki, XVI, p. 734 și urm., n-l MDCXXII.

² V. Novaković, *l. c.*, p. 59.

³ În 1807 primăvara i se dăduse iarăși Principatul muntean, dar fără a-l putea ocupa.

⁴ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 144-5, 167.

⁵ Novaković, *l. c.*, p. 57.

⁶ *Ibid.*, pp. 60-1.

⁷ *Ibid.*, p. 100-1.

⁸ *Ibid.*, pp. 68-9.

păcarea. Totuși o învoială formală, din August 1808, făcu posibilă reluarea legăturilor de comerț, în folosul amânduror părților¹. Când episcopul de Vidin puse la cale o întâlnire cu colegul său Leontie, speranțele sîrbești, de și fără credință în ajutorul efectiv al Rusiei, crescură așa de mult, încît ei îndrăzneaŭ a cere *întregirea Serbiei, cu Socol și chiar cu Uschiubul lui Dușan*². Ceva mai tîrziu, Rodofinichin mai cerea pentru „supușii” săi — era și vorba de un protectorat rusesc — Nișul, Novibazarul și anume părți macedonene³. La 26 Decembre 1808 adunarea din Belgrad, biruind tendințele particulariste ale Voevozilor, decretase unitatea noului Stat supt conducerea, cu drept ereditar, a lui Caragheorghe⁴.

La 1809 războiul începe din nou, prin atacul lui Curșid-Pașa în părțile Nișului, și el cîștigă biruința de la Camenița. Caragheorghe singur izbutește a lua, la Apus, Sienița și Novibazarul. Dar, în Iulie, intervenția lui nu putu scăpa Deligradul, și Coșanțali însuși luă Pojarevacii. Liniile de la Iagodina erau acum pierdute. La Dunăre urmă colaborarea generalului din Oltenia, Isaiev, cu Milenco, însă cu totul fără succes. Și aici ca și la Morava Turcii rămaseră stăpîni. Ca un fugar părăsiasă, încă în vară, Rodofinichin Belgradul. În Mart următor Sirbiilor oferiaŭ Franței săŭ Austriei — *Napoleon făgăduia Serbia socrului său, Împăratul Francisc, în 1810* — cetățile⁵.

Totuși în 1810 se reiea lupta ruso-sîrbească la Dunăre. Dobriniaș apare la Cladova (luată în Septembrie), pe cînd Milenco, unit cu generalul rus Zuccato, apoi și cu Orurc, luptă la Brza-Palanca, Soco-Baniă, Cniajevaș

¹ *Ibid.*, pp. 72-3.

² *Ibid.*, p. 74.

³ *Ibid.*, p. 80.

⁴ *Ibid.*, p. 85. La negocierile de pace din Iași el fu represintat prin trei delegați; *ibid.*, p. 86.

⁵ *Ibid.*, pp. 101-3.—Plîngerii la București pentru purtarea lui Rodofinichin, în August, *ibid.*, p. 102; Cunibert, *l. c.*, p. 42. Și Leontie fu înlocuit cu un Sîrb; Novaković, p. 105.

și Negotin, și Rușii apar apoi, după luarea Crainei, și în regiunea Nișului, unde Caragheorghe oprise înaintarea lui Cursid-Pașa (lupta de la Varvarin; 18 Septembrie)¹. În Februar 1811, ei erau și la Belgrad².

Ca și azi, o întreagă regiune a Serbiei răsăritene, valea Timocului, părțile Negotinului și întreagă vecinătatea erau locuite — cum o recunosc izvoarele contemporane — numai de Romîni. Din firesc antagonism național, acești țerani, în parte veniți de pe malul cellalt, se împotriviră răscoalei pe care însă în persoana lui Velicu au cîntat-o. Dar războiul se strămutase din părțile Nișului — unde e de înregistrat numai căderea Ujiței în Iulie — în aceste locuri. *Craina trebuia cîștigată neapărat pentru răscoală*³. Caragheorghe însuși vine, cu 3.000 de oameni, împotriva acestor treisprezece sate care conduceau împotrivirea și, ca pedeapsă pentru atitudinea lor dușmănoasă față de revoluția sîrbească, ele au fost arse, desființate.

În cursul acestor lupte, noi, cești de aici, cari n'aveam aceleași motive de ură locală ca Romîni din Serbia, ci, din potrivă, simțiam porniri de eliberare, de luptă cu „Turcul păgîn“, am ajutat pe Sîrbî ca să poarte lupta lor de eliberare. Și anume ajutorul acesta l-am dat noi prin detașamentul de Romîni, care, împreună cu oștile rusești, a pătruns în Serbia. Comandantul acestei cete, Nichitici, care făcuse parte din regimentul de ulani al gardei, își organizează la 1810 trupa lui, și, luînd din părțile muntene o cavalerie numeroasă, alcătuită numai din Romîni, — două escadroane — trece în Serbia. Ce a făcut acolo, arată memoriile lui Langeron⁴. Căci acești Romîni luară o parte hotărî-

¹ Nouă solie a lui Obradovici la București, *ibid.*, p. 135 — Pentru încercarea de a se așeza un Paulic în calitate de consul austriac, *ibid.*, p. 128, nota.

² Solie sîrbească la București (cu episcopul de Belgrad), Hurmuzaki, XVI, p. 854. Milenco la București, *ibid.*, p. 896.

³ Kállay, *l. c.*, p. 316.

⁴ Hurmuzaki, *Supl. I*³, p. 309.

toare la marea luptă din 1810 împotriva Bosniacilor.

Putem auzi pe un luptător de atunci, care a trăit până aproape în timpurile noastre, pe Solomon, care, împreună cu Odobescu, a jucat un rol în revoluția de la 1848. El se afla în Serbia cu Pandurii Craiovei, comandați de Drăguț Mehedințeanul, în August 1809, și se înfățișa alături de Ruși, de Haiduc-Velicu și de Caragheorghe însuși, la Bregova; în primăvara următoare luptă și el pentru a scoate pe Turcii lui Deli-Cadri din „ostrovul Rahovei“, fiind și greu rănit la cap, iar în 1811 Tudor însuși, care avea 6.000 de oameni, îi va fi comandantul, la Calafat¹. Mai mult încă: acest boierinaș oltean, născut din părinți țerani în Vlădimiriș Gorjului, Tudor, care-și oferise, ca mulți alții, sabia Rușilor și ajunsese supt steagul lor ofițer de panduri, n'a luat parte, e adevărat, la luptele de peste Dunăre, dar, cunoscând mișcarea Sîrbilor, intrînd în atingere cu ei — Milenco și Petru Dobriniaș au petrecut un timp ca pribegii la Craiova², — aflînd necontenit, prin povestirile și cîntecele lor, isprăvile ce le săvîrșiseră, informat despre începuturile lor de organizație, de sigur că de aici, din cele petrecute supt ochii lui, la 1806-1812, și-a luat modelul pentru mișcarea lui de mai târziu, în multe privinți, o adevărată reeditare pe pămînt românesc a mișcării sîrbești.

Boierii îi vor fi dahiii³. Și împotriva lor se va ridica aceiași adunare a poporului, avînd chiar și căpitani sîrbi de-ai lui Caragheorghe, pentru același scop neclar: un traiu ceva mai bun și puțină libertate.

¹ *Amintirile colonelului Ioan Solomon* (după ediția din 1862), Vălenii-de-Munte 1910, p. 1 și urm.

² Hurmuzaki, XVI, p. 911, no. MDC :CXIII.

³ V. răspunsul dat în Iulie 1805 de Caragheorghe solilor de la Domniș noștri: „prinții greci din Fanar, precum și acei cari domnesc în Principatele Țerii-Românești și Moldovei, n'ar putea să facă niciodată cauză comună cu niște oameni cari nu voiaș să fie tratați ca vitele“ (Hurmuzaki, XVI, p. 686, no. MDLXXXII).

CAPITOLUL al IX-lea.

Părăsirea răsculaților de către Ruși prin pacea de la 1812.

Răscoala sîrbească nu fusese pornită, după cum s'a văzut, din vre-un îndemn rusesc. Totuși această mișcare se arăta că va fi încheiată la 28 Mai st. n. 1812. Pacea de la București între Ruși și Turci părea menită, în adevăr, să puie capăt unei lupte, pe care Rusia nu avuse intenția de a provoca și pe care o ajutase numai potrivit cu interesele ei speciale. Unele evenimente trebuie amintite pentru a se înțelege mai bine de ce s'a ajuns la această pace, care lăsa pe creștinii de la Dunăre în starea în care-i apucase războiul. El pornise, în aparență, pentru înlocuirea lui Constantin Ipsilant, Domn muntean și Alexandru Moruzi, Domn al Moldovei, prin candidații francesi, voiți de atotputernicul Sébastiani, Scarlat Callimachi și Alexandru Suțu. Poarta avea ea dreptul să-i înlocuiască sau nu?

Din punctul de vedere al interesului de Stat, al dreptului pe care orice Stat îl are de a se apăra de o evidentă primejdie, provenind din necredința unora din organele pe care le întrebunțează, natural că Poarta putea să facă acest lucru. Niciun tratat nu

putea să impuie Turcilor a păstra în aceste două Capitale de la Nordul Împărăției lor, și în astfel de timpuri, când acolo trebuia să fie ochi ageri, dar și inimi credincioase, oameni — ca Ipsilant mai ales — de credința cărora se îndoia, ba chiar despre cari avea siguranța că, în cazul unui conflict cu Rușii, ar trece de partea acestora. Pe de altă parte, nu trebuie să uităm că, supt presiunea Rusiei și într'un timp de pace, la 1802, Poarta fusese silită, — în plină eră napoleoniană, — să acorde pentru țerile noastre un nou privilegiu, prin care se prevedea că Domniile Principatelor dunărene vor stăpîni șapte ani și nu vor fi scoși din stăpînire decît pentru cas de vină vădită și discutată, în același timp, și de organele administrative ale Împărăției turcești și de represintanții Rusiei la Constantinopol. Cu alte cuvinte, să se alcătuiască un fel de comisiune mixtă, în care ambasadorul Țarului la Constantinopol, împreună cu Vizirul său alte personalități hotărîtoare otomane, să examineze dacă este cas de urmărire și de destituire împotriva cutărui Domn, pentru cutare greșală, față de anumite îndatoriri, precise sau naturale. Turciei nu i-a trecut, de fapt, niciodată prin gînd să înțeleagă așa ceva!¹

Dar, dacă nu se oprește cineva la litera tratatului relativ la vinovăția Domnilor, ci consideră și sensul ce putea să aibă, iar mai ales drepturile elementare ale oricărui Stat față de acei pe cari-i întrebuițează, Sultanul avea tot dreptul ca, în ceas de crîșă, să înlătore pe cei doi Fanarioți, cari nu-i mai plăceau supt raportul esențial al credinței. Aici nu mai era vorba dacă au administrat prost, dacă au făcut o furnitură rea, sau într'o cantitate prea mică, ori că au pus contribuții prea mari, ori că au luat anume măsuri nedrepte față de cutare boier; aici era vorba de altceva decît de un astfel de „delict vădit“ (*délit avéré*): era vorba de interesele de viață ale Împărăției turcești.

¹ Articolele 1 și 2 în Colecția Sturdza, *Acte și documente*, I, p. 260.

Rusia obiecta însă că actul de privilegii acordat Principatelor dunărene a fost călcat, și prin urmare ea, care, fără să fi fost recunoscută în mod normal ca ocrotitoare în special a țărilor noastre, — „miniștrii Curții împărătești a Rusiei residind pe lângă Poartă pot vorbi în favoarea Principatelor, și Poarta făgăduiește să-î asculte cu condescendența (*égards*) ce se cuvine Puterilor prietene și respectate“ (art. XVI, 10 al tratatului din 1774) — are în genere dreptul de a interveni pentru Biserica răsăriteană, și, prin urmare, diplomația rusească deducea că poate să intervie, supt toate raporturile, și pentru persoanele care țin de legea creștină răsăriteană.

Așa stînd lucrurile, Rusia opuse un hotărît veto la această înlocuire a celor doi Domni, și ceru să se recheme cei destituiți, declarînd pe ceilalți mazili chiar dacă n'ar fi văzut măcar țara încredințată cîrmuirii lor!

Și Turcii, în împrejurările de atunci, crezură că trebuie să-și impună și acest suprem sacrificiu, și se făcură ridicul prin măsura de a mazili pe niște nevinovați, restabilind pe patenții vinovați de trădare.

Cu toate acestea, Rusiei nu i-a ajuns atîta umilire a Turciei. De oare ce, într'un moment de rătăcire, Poarta îndrăznise a călca tratatele, ea nu mai prezinta garanții, și atunci, față de un Stat care, călcîndu-și cuvîntul, are nevoie de amenințări pentru ca să revie la sentimente mai bune, trebuie să luete măsuri speciale. Ele consistară în ocuparea provinciilor mai apropiate ale acestui Stat, și, în interesul moralei politice, ele erau să se reție pînă cînd Turcii vor da dovadă de cuvenita înțelepciune.

În această calitate am intrat noi deci, pentru o bucată de vreme, supt Ruși.

De fapt, anul 1806 e vestit în fastele napoleoniene: e acela în care Prusia cade înfrîntă la Iena, în care Statul prusian e sfărîmat și silit să se retragă la Königsberg, anul în care, în Iunie, se întemeiază Confe

derațiunea Rinului, care însemna reunirea celei mai mari părți din Germania — și a părții celei mai foloșitoare — supt o creatură a lui Napoleon și supt o formă care interzicea în mod absolut ridicarea unui factor determinant național în viața poporului german așa de risipit. În acest an toată fața Europei centrale se schimbă, neștiindu-se pe câtă vreme — căci cine ar fi prevăzut căderea așa de răpede a Eosforului frances? —: Franța ieșea din toate marginile admisibile ale expansiunii sale, pentru a năvăli întreg centrul Europei și a încerca în cuvînd chiar, prin biruința asupra oștirilor rusești în Polonia, tutelarea Răsăritului european.

Evident decî că Rusia trebuia să-și iea măsurile. O altă judecată ar fi nedreaptă. Politica de forță era așa de puternic deslănțuită, fie și pe drumul unor tradiții vechi și necesare, încît loc pentru drept nu mai rămăsese în mintea nimănuî. Prusia fiind distrusă, și prin această distrugere situația Imperiului frances întărindu-se peste măsură, socotelii de „echilibru european“ făceau ca și Rusia să ceară a fi întărită în aceiași măsură, să poată anexa imediat Finlanda și țerile noastre, dobîndind astfel puternice hotare naturale, făcîndu-se neatacabilă la Nord-Vest și la Sud-Vest, singurele puncte în adevăr vulnerabile — dacă se înlătură Polonia — din hotarele ei. Trebuia *compensație* și trebuia o *asigurare* de către Anglia, în sus, — să ni amintim zilele de la Bomarsund din 1854 — și de către Austria, în jos.

Prin urmare, de cîte ori diplomația rusească vorbește, și azi, de drepturile la recunoștință pe care le-ar avea față de poporul sîrbesc, din cauza *coincidenței* războiului dintre 1806 și 1812 cu răscoala sîrbească din această vreme, ea se înșeală, orî voiește să înșele, foarte mult. Nicî gînd nu era, cum am văzut mai sus, în amănunte, de interesele Sîrbilor cînd ocu-

pația Principatelor provocă, la 27 Decembre 1806, declarația de război a Turcilor.

Nici chiar sentimentul de panslavism, de la care pleacă publiciștii ruși azi, spre a-l regăsi în aceste împrejurări, acest sentiment nu exista, cum nu exista nici o opinie publică rusească pe care s'o poată mișca. Niciodată Sîrbiî nu sînt priviți supt raportul comunității slave, uitată încă din zilele romantice ale Ecaterinei. Alexandru I-iu a declarat de mai multe ori că Sîrbiî, ca vasali, ea ocrotiți, *nu-i trebuie*, recomandînd a se stăruî doar pentru autonomia lor. Iar, în același timp (1805), el își arăta părerea că toți ortodocșii din Imperiu ar putea foarte bine să formeze o singură organizație autonomă, supt... Patriarhul din Constantinopol¹.

Lipsa de entusiasm, de credință, de *convingere* deosebește întreg acest război. E limpede că necontenit se așteaptă ceva, *altceva*. De aceia el este cel care, în mai multă vreme, oferă lupte mai puține și mai puțin legate, mai puțin interesante. După izgonirea lui Mustafă-Bairactar din București, nimic nu se mai mișcă la Dunăre. Cetele turcești din cetățile dunărene — între care mai mulți cîrjaliî supuși aianilor independenți — pot prăda până departe în șesul muntean, Marele-Vizir Mustafă-Celebi trece în 1807 la Călărași și Miloradovicî fuge din București, unde se întoarce apoi uimit că a putut birui. Numai tulburările care aduseră căderea lui Selim și, apoi, aducerea la Constantinopol, cu „Bairactarul“, a trușelor aianilor, făcură ca situația Rușilor în Principate să fie mai bună.

Deci Rușiî se țin într'o stare de expectativă cuminte, iar Turciî, pe de altă parte, cari așteptaū și ei soluția problemei din *altă* parte decît din locul unde se urmaū aceste ciocniri, se mărgenesc să aștepte vremuri mai bune, mai favorabile pentru ei. Războiul

¹ Hurmuzaki, *Supl.* I², pp. 319-20.

dunărean n'a stat astfel, în tot cursul lui, pe planul întâi. Sînt vremuri cînd războaiele care se întîmplă în același timp, sînt de mai multe grade, și, atunci, acesta dintre Ruși și Turci este unul de gradul al doilea, căci de gradul întâi erau ale lui Napoleon și cele ce se purtau împotriva lui. Era evident că în toată Europa se agita numai o singură politică, o singură chestie, și, în ce privește Dunărea, rezolvirea chestiunii depindea de Francesi, de forma nouă pe care erau s'o capete legăturile dintre Napoleon și Țar.

Am văzut că Rușii n'au căutat măcar — până la armistițiul din Slobozia — să aibă legături militare cu Sîrbi. Dacă legăturile acestea aū existat pe urmă, cei cari le-aū provocat, prin rugăciuni fierbinți, prin imputări amare, prin solii repețite, aū fost Sîrbi, și, de altă parte, omul care avea mai mult interes ca aceste legături să fie stabilite pentru a se întoarce apoi toată mișcarea în folosul său: Domnul muntean restabilit în Scaun prin stăruința Rușilor și pe care Rușii l-aū și păstrat un timp ca șef de organizație civilă în aceste părți, Constantin Ipsilanti.

Dar de ce Sîrbi se îndreaptă către Ruși? Există oare la ei, în acele momente, un sentiment de frăție slavă?

Anume publiciști ruși ar vrea să ne facă să credem că *există* acest sentiment. Dar de unde puteaū să-l aibă? Prin cine și prin ce s'ar fi putut el forma, căci orice sentiment, afară de cele elementare, trebuie să aibă o anumită origine. Sentimentele politice aū originea lor în legături directe îndelungate ori înr'to propagandă, verbală sau scrisă. Dar pentru înțaiia oară la 1810 Sîrbi aū văzut un soldat rus pe pămîntul lor. Iar, în materie de propagandă, Sîrbi din Turcia *n'aveaū școli*. În veacul al XVIII-lea se rugaseră, printr'o solie anume, pe care aū trimes-o la îm-

părăteasa Ana, ca să li se trimeată un dascăl, și el a și venit, dar numai ca să-i învețe buchile: e vorba de școala „slavonă-sîrbească“ a lui Maxim Suvorov și Lomonosov. La 1758 se susținea din Rusia tipografia întemeiată pentru sîrbi la Veneția¹. Și atît. În biserici și mănăstiri, călugării sîrbi erau mult inferiori călugărilor noștri din veacul al XVIII-lea, adesea oameni învățați, capabili de a traduce din originalele grecești lucrări de înaltă filosofie religioasă: un Macarie de la Cernica, de pildă. Raici, Obradovići, cărturarii timpului, stăteau în Austria; pe cel de-al doilea, în lipsă de alți oameni, Caragheorghe, care-l întrebuița și în misiuni la Ruși, l-a făcut preceptorul copiilor săi.

Sîrbi cari să fi mers prin Rusia, erau foarte puțini. Afară de Ciardacliia nu vedem altul în istoria răscoalei, iar din Serbia Veche a Rușilor a venit *un singur* agent politic, și acela de nicio ispravă, — Rusia fiind silită a lucra cu Greci ca Rodofnichin și Leontie și în ce privește pe acești „frați slavii“. Și, pentru minți așa de simple ca ale acestor „țeranii și bețivi“, ca ale acestor protopopi abia cărturarii ce putea folosi un drum în Rusia? Vedeți numai ce a putut alege preotul român bănățean Mihail Popovici, ale cărui amintiri, de la 1770, le tipăream acum vreo zece ani în „Tribuna“ din Arad¹...

Dacă însă Sîrbiile mergeau la București, la Iași sau chiar în Rusia — de și, de la o vreme, ca în 1809, pentru solii de la Iași, visita lor acolo nu era privită cu prea multă plăcere, — și solicitau ajutorul rusesc, aceasta se datorește altui motiv: anume celui sentiment adînc înrădăcinat în toate sufletele creștine, dar rămas nelămurit, al *necesității unui Împărat creștin*. Pe Sultan Sîrbiilor nu-l consideraui, ce e dreptul,

¹ Übersberger, l. c., I, pp. 248-9.

¹ Și broșură aparte: *Călătoriile în Rusia ale preotului bănățean Mihail Popovici* (1770), Arad 1901.

ca pe un usurpator, ci numai ei cereau ca „Țarul“ din Țarigrad să fie mai bun și mai blînd,—în credința lor nebiruită, chiar după lupta cu Pașii de Niș, de Bosnia, de Scutari, că acest „Împărat“ al părinților lor este destul de puternic, și de bun, și de drept, ca să țină seama de legimitatea acestor cereri. Dar, pe lângă Țarul, din nenorocire păgîn, pentru greșelile lor, al Constantinopolei, mai este și un alt Țar, creștin. Sîrbii știaū chiar că sînt *mai mulți* Țari creștini, și atunci ei se adresaū fără deosebire și la unul și la altul și la cel de-al treilea. Cine știe care va fi *cel bun*? Țarul de la Apus este mai puțin bun creștin, dar este mai aproape, pe cînd cel de la Răsărit, mai departe, e mai pravoslavnic.

Deci numai din această dorință, de a avea o garanție, dacă va da Dumnezeu, chiar mai mult: o stăpînire împărătească drept-credincioasă, un susținător de biserică și un ridicător de școli, Sîrbii s'au adresat kuzilor.

Am văzut că numai cînd se sfarmă armistițiul de la Slobozia, opera nesinceră a lui Napoleon după invoiala de la Tilsit, numai atunci începe participarea oștirilor rusești la războiul pentru eliberare al Sîrbilor. Revoluțiile urmaū la Constantinopol: aceia din Maiū 1807, care sfarmă, odată cu domnia lui Selim al III-lea, energia rezistenței osmane și speranțele unui mai bun viitor pentru Imperiu, regenerat în sens european, aceia din Iulie 1808, care, făcută de atotputernicul Bairactar, în numele și cu puterile oștirii de aiană a Dunării, isprăvește cu depunerea lui Mustafă al IV-lea, dar și cu uciderea răsbunătoare a lui Selim; a treia revoluție constantinopolitană, în Novembre, care, supt noul Sultan tînăr Mahmud, făcută în folosul lui Mustafă, se încheie cu moartea acestuia, dar și cu a lui Bairactar însuși. Acum Rusia începe să aibă alte gînduri, i se deschid noi perspective, pe care

de sigur că în 1806, Selim fiind Sultanul respectat și iubit, nu putea să le aibă.

Dacă Turcia s'ar sfârîma atunci...? Întrebarea s'a pus lui Napoleon, care a exploatat-o după interesele sale, dar s'a pus, cu gravitatea unei datorii moștenite, și lui Alexandru. Măcar Principatele trebuiau smulse din mâinile muribundului ce părea că se zvîrcolește în chinurile din urmă.

O serie de acțiuni răpezi aduce pe Ruși, în 1809-10, la Giurgiu, la Brăila, care cade, la Ismail, care împărtășește aceeași soartă, la Silistra, care se împotrivesc ceva mai mult timp, la Rusciuc și Vidin, la Șumla, unde rezistența turcească e fericită, și la Varna. Cei din urmă aianî, Ilic-Oglu, Pehlivan, Coșanțali-Halil, Bosniac-Aga, cad în mînă Rușilor. Dalchiligiî, Tatarii lui Behadir-Ghiraî și Arnăuțiî lui Veliși Muctar, fiiî lui Ali de Ianina, erau zdrobiți. Măcar malul stîng al Dunării rămase tot al Rușilor.

Dacă Împărăția a fost salvată, scăpînd și de anexarea Principatelor și de o aventură riscată cu Napoleon—cele două alternative, opuse în aparență—, aceasta se datorește lui Mahmud, acel om aspru și crunt care n'a știut în viața lui ce e mulțămirea sa și ce e zîmbetul, retras de oameni, dușman al oricării pompe și oricărui fast, mut pentru cei cari-l încunjurau, închinîndu-se în adîncul sufletului său aceluiași gînd de răsbunare și îndreptare cu care murise nobilul său văr Selim.

Deocamdată, nu se știa ce o să vie cu Mahmud. Acestui om nou, despre care Țarul era convins că va fi cel din urmă Sultan, i s'a cerut cu îndîrjire, de la 1808 înnainte, mai ales după întîlnirea de la Erfurt, de Rusia, stăpînirea Principatelor, linia Dunării. Pentru aceasta Sîrbii ar fi fost jertfiți imediat și fără părere de rău. Iată însă că relațiile dintre Rusia și Franța devin rele încă din 1811, la sfîrșitul anului prevăzînd-

du-se războiul crunt care avea să izbucnească la începutul lui 1812.

Dorința de pace a Rușilor se face încă mai arzătoare, și concesiile încep să apară. Mahmud le refuzase în negociațiile de la Iași (Mart-April 1809); el menținuse punctul său de vedere chiar după ce, în Decembre, Napoleon declarase înaintea Corpului Legislativ că recunoaște anexarea Principatelor,—pentru a le oferi, în adevăr, câteva luni mai târziu, Austriei¹. Marele-Vizir Ahmed intra acum, în vara anului 1811, cu o puternică armată, după gonirea Rușilor din Rusciuc, în insula Slobozia din fața Giurgiului, și de acolo era sigur că va putea lovi forțele rusești, care scădeaă neconținut prin îndreptarea de trupe spre granița Poloniei, oricând va voi. Se întâmplă însă că, în Octombre, generalul rus Marcov, cu de la sine putere, trece Dunărea și încearcă o surprindere asupra taberei turcești, surprindere care izbuteste. Trupele turcești sînt bătute și, după câteva săptămîni, la 8 Novembre, cele din insulă trebuie să se predea. Împărăția turcească nu mai avea altă armată pe care să o poată opune Rușilor.

Natural că negociațiile între aceștia și Turci aū urmat după aceasta pe altă basă. Generalisimul Cutuzov cerea Dunărea. Apoi el arată că s'ar mulțami și numai cu Siretiul. Cînd Napoleon se apropiie de granița posesiunilor sale germane — ultimatul Țarului către dînsul e numai din 24 Mart 1812, — atunci se presintă din partea Rușilor, în sfîrșit, cererea Prutului. Ea putea să pară destul de modestă din partea unor oameni cari cu trei ani înainte nădăjduiau să ajungă la Constantinopol. De la Curtea lui Alexandru I-iū alergă, ca om de încredere special, amiralul Ciceagov, pentru a forță mina diplomației rusești.

Sultanul Mahmud s'a împotrivit îndelung și acestei

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 176-81, 200-1.

cereri, sperînd să salveze Ismailul, Chilia, gurile Dunării, și numai atunci cînd reprezentantul lui Napoleon, așteptat de mai multă vreme, generalul Andréossy, nu se arăta să vie nici pînă la sfîrșitul lui April, numai atunci a cedat Sultanul, dînd învoire pentru încheierea păcii de la București, prin care împărăția Turcească pierdea Basarabia noastră.

Astfel trebuie¹ părăsite toate legendele relativ la trădarea Moruzeștilor, fiindcă ei nu aveau interesul ca să slăbească, în schimbul unor neînsemnate daruri personale, provinciile asupra cărora familiile lor aveau să domnească. *Ca și începutul războiului, sfîrșitul său oglindește condițiile de politică generală, față de care nu se putea păstra în acel timp nicio tradiție specială.*

Boierimea noastră era prea puțin pregătită pentru a simți durerea acestei pierderi: ea a văzut numai că țara e mai mică și deci birul prea mare, că gospodăria lor personală pierde, cele mai bune Ținuturi fiind acum în posesiunea Rușilor, că „se închide“ Prutul, și ei aveau o ciudată soluție ca să împace lucrurile: anume ca, în schimbul teritoriilor acestora pierdute, să li se dea o parte din Țara-Românească, pînă la Ialomița.

Și, cînd acești boieri, cu o superioară creștere, grecească și „filosofică“ francesă, cu amintiri mari de familie, cu conștiința unei lungi autonomii naționale neîntrerupte, acești oameni bogați, cu practică politică și cu legături în Europa, judecau așa, — se poate vorbi oare de *durerea națională* a Sîrbilor atunci cînd ei aflară că tratatul prevede în favoarea lor numai „tratarea blîndă și mărinimoasă“ din partea Turcilor, „plina și întreaga amnistie“, „liniștea“ lor, pe baza cedării vechilor cetăți și dăinării celor nouă,

¹ V. memoriul meu în „Analele Academiei Romîne“ pe 1910.

cu oarecare „avantagii“ ca ale Grecilor din insulele Arhipelagului, între altele „tributul moderat“ plătit direct și — ceia ce înseamnă mai mult — „administrația afacerilor interioare“? Totuși ei au protestat la București, prin agentul rus Nedoba, prin Iacob Nenadovići¹, s'au împotrivit, *de frica represiunii și a încetării situațiilor câștigate*. Dar, părăsiți de către Ruși la voia întâmplării, cu propriile lor mijloace, ei își pierdură răpede speranța când, la capătul lungilor negocieri cu bunul bătrîn Celebi-Mustafă, trupele Sultanului intrară, la 1813, în țară, conduse de Sîrbul Curșid-Pașa la Negotin — pe drumul Vidinului, liber acum după scoaterea lui Molă-Pașa —, la Semendria și Șabaț. Caragheorghe, — care se gîndise a trece în Rusia, se hotărî acum, după o împotrivire foarte slabă, așa de slabă, încît aceasta rămîne ca o pată pe memoria lui și a Voevozilor cari nu l-au ajutat, — a se adăposti, bolnav și cu totul demoralizat, în Austria.

Și atunci, venind cu o politică turcească cuminte în locul politiceii rusești nebune, a apărut omul care de fapt a dat ființă Serbiei de azi. Căci ceia ce Serbia înseamnă azi se datorește lui Miloș Obrenovići, minte cumpănită, voință stăruitoare și instinct politic admirabil.

¹ Novaković, *l. c.*, p. 159 și urm. Contele Ivelić veni în schimb spre a cere neînlăturata supunere.

CAPITOLUL al X-lea.

Miloş Obrenović și ideia unei desfaceri încete din Împărăția otomană.

Organisarea Statului sîrbesc în formele lui definitive nu se datorește, am zis, răscoalei lui Caragheorghe, răscoală, care, dacă, în această privință, n'a avut un rol hotărîtor, are însă o altă importanță, destul de mare de altfel. Împrejurări următoare numai, trebuiau să dea o alcătuire națională celui d'întăi Stat creștin care încearcă să se formeze, cu creștinii scăpați de supt stăpînirea turcească dincolo de Dunăre, dar importanța stă în faptul că această mișcare de țeranî și haiduci a fost expresiunea cea d'întăi a nemulțămirii populației creștine cu vechiul regim otoman, dorind, ce e dreptul, să păstreze, mai la urmă, legăturile cu Împărăția Sultanilor, dar hotărîtă totuși să capete în cuprinsul ei o alcătuire interioară deosebită.

Pentru istoricul care nu se oprește cu cercetările sale asupra unui singur popor, într'o țară anumită și într'un anumit timp, ci caută pretutindeni terminî de comparație și paralele istorice, pentru cugetătorul care înțelege unele lucruri prin altele și își dă seama că în faptele oamenilor sînt atîtea elemente comune, care, studiate într'un loc și timp, sînt folositoare pentru explicarea tuturor fenomenelor omenești asămănătoare,

răscoala lui Caragheorghe are o însemnătate și mai mare, pentru că ea înfățișează un fenomen cu totul original. Nu se poate spune — am arătat-o — că a fost o revoluție provocată și ajutată de către Ruși. Aceștia au ajutat doar mai târziu pe Sîrbi, dar la urmă tot i-au părăsit, lăsîndu-i să se descurce, cu foarte multă greutate, din mijlocul greutăților în care intrașeră. Influența venită din țerile noastre, care în unele cazuri a fost folositoare, nu putea fi niciodată hotărîtoare. Dacă Ipsilanti s'a visat rege al Daciei stăpînind și asupra Sîrbilor, dacă Suțu și alți Fanarioți își pregătiau în aceste părți un adăpost pentru vremurile mai grele ale viitorului, toate au fost însă numai lucruri accidentale și colaterale. Cu toată prezența unui mare număr de Sîrbi, chiar culți, în Ungaria, în posesiunile Împăratului și regelui de dincolo de Dunăre și Sava și cu toate că mișcările sîrbești din Turcia îi corespunde acolo lupta pentru drepturi a elementului sîrbesc colonizat și încercarea de răscoală de la Crucica, în sate românești, la 1808¹, nu se poate spune că răscoala lui Caragheorghe ar fi urmat îndemnuri venite din aceste părți austriace. Așa dar ea are acest caracter original, că este făcută de Sîrbi, pe teritoriu sîrbesc, potrivit cu nevoile și speranțele lor, cu vechile lor amintiri și prejudecăți, cu creștinismul lor patriarhal, cu datinile lor de credință față de Voevozi și cnejii, și că, în sfîrșit, această răscoală o face țeranul sîrb avînd modelele, nu în cărți cetite, ci în învățăturile, care trec de pe buzele unuia pe ale altuia, ale cîntecelor populare naționale, a căror culegere o începu un Sîrb născut în Turcia, vestitul Vuc Caragici, numai în 1814 („Mică culegere de cîntece proaste ale poporului slavo-sîrbesc“).

Aceste cîntece sînt, de altfel. mîndria Sîrbilor, și cîntăreții lor rătăcitori, acești „trubaduri“ balcanici,

¹ V. Emile Picot, *Les Serbes de Hongrie*, pp. 185-7.

aũ adus și la noi poveștile în versuri despre eroii trecutului, de la care apoi s'aũ inspirat și acelea, mai nouă, despre căpeteniile noastre domnești și războinice¹. Fiecare din luptătorii lui Caragheorghe, acesta însuși, Haiducul Velico, Milan Obrenović, Miloș Obrenović, nu avea o mai mare ambiție decît de a fi cît se poate mai asemenea cu un Marcu Crăișorul.

Dar, dacã ar fi fost numai atîta, azi nu am avea un Stat sîrbesc, saũ și dacã acest Stat sîrbesc ar exista, atuncî el nu ar fi fost decît o creațiune a diplomației europene saũ a victoriilor rusești, precum s'a întîmplat acest lucru pentru alte State din Balcani.

Dacã însă nu a fost nevoie de victorii rusești și de intervenția diplomației europene, dacã Serbia a putut să se alcătuiască prin propriile ei puteri și a putut să trăiască prin ele în tot veacul trecut, aceasta se datorește în rîndul întăiũ cumiņteniei unui om care nu a fost un mare viteaz însă, — fărã să se sperie totuși de lupte, cãci nu se poate speria cineva de ele într'o societate unde viața n'are valoare și plăcerea cea mai mare a ei este încleștarea cu dușmanul —, dar a fost înzestrat cu un admirabil spirit real, cu o siguranță desăvîrșită în marginile posibilităților politice. Nimeni din cei ce s'aũ apropiat de dînsul nu i-aũ putut tăgădui această însușire hotărîtoare². Ba cite cineva, ca scriitorul german Possart, în cartea sa „Das Fürstenthum Serbien“, din 1837³, îl socoate ca pe unul din cei mai mari monarhi ai timpului său. Ajunge însă o privire în biografia lui, datorită principalului represintant al literaturii sîrbești din acest timp, lui Vuc Caragicî, pentru a-și da seamă oricine

¹ N. Iorga, *Balada populară românească, originea și ciclurile ei*, Vălenii-de-Munte 1910.

² V. și St. René Taillandier, *La Serbie au XIX-e siècle Kara-George et Milosch*, Paris 1875 (simplă compilație).

³ De același, *Das Leben des Fürsten Milosch und seine Kriege, nach serbischen Originalquellen bearbeitet*, Stuttgart 1838.

de drumul greu pe care acest om a avut să-l străbată și de meșteșugul cu care a știut să ajungă până la capăt. fără alte cunoștințe, fără altă știință de lume decît ale unui simplu țeran.

Miloș Obrenovicî era la început o personalitate atît de obscură, încît nici nu poartă un nume care să-i aparțină. Mama lui se măritase întăiū cu un Obren; tatăl său însă era Teșo, al doilea soț. Și, de oare ce acesta era un țeran de rînd, pe cîtă vreme cellalt fusese mai bogat și mai cunoscut, Miloș a luat numele lui Obren. Ca tînăr a păscut și dus prin Dalmația turmele de porci ale fratelui Milan, care era în adevăr fiul bogatului. Cîtă vreme Caragheorghe a stăpînit în Serbia, Miloș nu avea niciun motiv ca să apară pe planul întăiū, cu atît mai mult, cu cît nu lucra decît ca represintant al aceluî frate, cneaz de Rudnic, Poșega și Ujițe ¹. După ce însă căpetenia recunoscută a nației a trecut ca fugăr în Austria și nația cade iarăși supt dominația turcească, fără nicio asigurare în tratatul din București, fără niciun sprijin din partea ambasadorului rusesc la Constantinopol, conducerea lui, singurul șef cu vază, ajungea neapărată.

Dar, la început, neavînd trupe la îndemînă, — căci, odată cu fuga lui Caragheorghe, tovarășiū lui se împrăștiaseră —, Miloș, numit de Turci Obor-Cnez de Rudnic, de Craguievaț și Poșega, ba chiar fiū adoptiv al noului Pașă ², a fost numai un spectator îndurerat al căderii poporului său, ale căruî mișcări de împotrivire le împiedecă, silind la fugă pe Hagî-Prodan, viitorul tovarăș al lui Tudor ³. Prin mari silințe, el ajunsese apoi, în 1815, să poată proclama la Tacovo — numai după trecere de cîteva luni de zile — din nou răscoala. Ioan Dobracîa îi aduse un mic sprijin de Munteni împotriva chehaii care în numele Pașei de

¹ Ranke, *l. c.*, p. 265.

² Cunibert, *l. c.*, p. 71.

³ *Ibid.*, p. 82. Stanoe Glavaș peri.

Belgrad, Soliman, stăpîniă țara și o ocupa cu ai lui. Cu făgăduieli de pradă și voie de omor se mai strînsă și alții. Pribegii alergară din Ungaria. Vechile șanțuri fură săpate din nou, pe Morava și aiurea. Turcii fugiră din Craguievaț, dar trebui o luptă formală pentru a-i scoate și din Pojarevaț, unde se întăriseră.

Era un război, — și nu era unul. Și iată de ce anume.

Indată după răscoală, Miloș făcuse o declarație solemnă, care nu cuprindea în sine numai decît desfacerea de Împărăția turcească, ci numai dorința de a nu avea pe Turci în alte cetăți decît în Belgrad, și aici numai pe Pașă cu opt tovarăși, de a plăti birurile laolaltă, de a le strînge și de a le da în mîna unui trimes special al Sultanului său al Pașei¹, condiții care, firește, fură răspinse la început, dar, pentru aceia, epopeia lui Caragheorghe n'a mai fost reluată. Causa este de căutat în personalitatea lui Miloș întăi, dar, în același timp, și în dispoziția de atunci a Împărăției turcești față de supușii din aceste regiuni. Turcii nu voiau să pedepsească pe Sîrbi, nu erau însuflețiți de sentimente de răsbunare împotriva acestor oameni, cari până atunci se arătaseră foarte ascultători, gata de plată și de jertfă și cari, mai la urmă, nici nu cereau prea mult. Și, pe lîngă acestea, conducătorii trimesi împotriva Sîrbilor — afară de beglerbegul Rumeiiei, Marașli-Ali, din Mesopotamia —, erau și ei fii de creștini, mai ales cei în legătură cu Bosnia, cari, în ceia ce privește limba, nația, erau și ei Sîrbi. Și, oricît s'ar admite că religia poate să schimbe pe oameni și oricît ni-am aduce aminte de adagiul latin „honores mutant mores“, totuși acești fii de țeranî simțiau de sigur în sufletele lor ceva pentru întregimea națiunii din care se desfăcuseră.

Ne mai fiind Rușii în apropiere, cari să întetească

¹ V. *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 219-20.

pe Sîrbî, iar, pe altă parte, noul conducător al răscoalei fiind o personalitate atît de înzestrată cu simţ politic, se putea ajunge la o înţelegere. Ea s'a şi făcut de Miloş prin înfăţişarea personală înaintea lui Curşid, apoi prin aceia — garantată de un cavaleresc delibaşă — înaintea Vizirului Maraşli-Alî. Încă mai binevoitor se arată acesta, care nu ceru măcar predarea armelor. Pe cînd, în toamnă, se negocia de solî sîrbeşti, vechilii supuşi ai naţiei apărute, la Constantinopol, trupe turceşti regulate intrară acum, puţine la număr, în provinciile sîrbeşti şi ocupară Sementria şi Belgradul, unde se aşeză ca Paşă însuşi Maraşli, în rostul guvernatorilor de odinioară. Lui Miloş i se ceruse numai să declare Paşei că Sîrbiî sînt raialele Împăratului, care, din partea lui, îi recomandase Paşei așa cum Dumnezeu îi recomandase lui Împărăţia¹. Dar birul se strîngea acum de Sîrbî şi puterea proprie a musulimilor încetase în toate satele, cîrmuite exclusiv de cmeţi. Şi pe lîngă Paşa din Belgrad se aşeză şi o „cancelarie creştină“, care să joace rolul de represintantă permanentă a naţiunii sîrbeşti.

Astfel se creiază o Serbie autonomă; de şi în cetăţuia Belgradului se găsesc şi mai departe soldaţi turci, totuşi Sîrbiî îi privesc tot mai mult ca pe agenţii înarmaţi ai unei puteri străine. Dar, în afară de aceasta, regimul de guvernare este dublu, cel creştin şi cel turcesc păstrîndu-se în tot cuprinsul ţerii, căci în localităţile mai însemnate staă alături şi judecă musulimii, învoiţi de Cneazul cel Mare, pe mohammedani şi cnejii pe creştini. Şi, cu deosebire, mai presus de Paşă, dispunînd de o autoritate nelămurită, adese ori cu totul separată de amestecul celorlalţi cnejî în afacerile sale, — într'un timp cînd Voevozii, promotorii mişcării, dispăruseră cu desăvîrşire, — avînd o tendinţă de stăpînire absolută, se ridica

¹ Ranke, *l. c.*, p. 282, şi mai ales Cunibert.

autoritatea lui Miloș. În primăvară, aceste cuceriri le primise și Sultanul.

Miloș, noul Obor-Cnez, se împăca destul de bine cu acest regim. Prin el putu să scape în adevăr de rivalii săi, fără a lovi el însuși. Așa se întâmplă pe rînd cu Petru Moler, „zugravul“, președintele Cancelariei, care voiă în Serbia autonomă patru șefi neatîrnători unul de altul, și, după peirea misterioasă pe drum, de „hoți“, a episcopului Nicșici (de Ujițe și Șabat), și cu însuși Caragheorghe, venit din Basarabia pe la Mehadia¹. La 6 Novembre 1817, după un an de zădarnice negocierî cu Turcii², se făcu astfel recunoașterea lui solemnă ca „principal Cnez“³, cu drept de moștenire.

Viața aceasta specială a Serbiei nouă trebuia să afle foarte răpede o lămurire, și iată de ce. Turcii nu puteau stăpîni, și ei nu puteau să rămîie în aceste locuri prea multă vreme, în astfel de condiții. Lor li trebuie anumite împrejurări de viață, ca să se poată menține mai multă vreme pe același teritoriu. Mai ales elementul mai bogat, mai mîndru, cu mai multe tradiții, — ca în Dobrogea, ca în Bulgaria —, face totdeauna așa. În schimbul acestei poporații musulmane care pleca, veniră însă mii de oameni din provinciile creștine, locuite de Slavi, bucuroși de strămutare, pentru că, în cea mai mare parte, această țară era liberă, pentru că slujba bisericească era în cinste, pentru că județul îl avea un creștin, pentru că o strajă creștină încunjura pe un stăpînitor, fie și de ultimul rang, tot creștin. Și din Bosnia, unde chestia agrară, a nenorociților cmeți, storși de begii coboriți din ve-

¹ Cu el era un Leonardi, din familia greco-romînă cunoscută, care rămase după 1812 peste Prut. Capul său fu expus la Constantinopol ca al unui „vestit haiduc“. Soția și fiul lui fură așezați de Miloș la moșia sa de lîngă Galați (Cunibert, II, *l. c.*, p. 31).

² Cunibert, *l. c.*, p. 152 și urm.

³ Obor-Cnejî și cnejî supt el aveau administrația.

chii lor stăpîni politici și teritorială, îndemna spre părăsirea pămîntului, și din Bulgaria porni decîi a puternică emigrație către Serbia, întărind-o. Se făcu astfel până târziu, prin 1860-70, o adevărată concentrare slavă în cuprinsul Serbiei. Și pretențiile iredențiștilor bulgari de astăzi față de anumite Ținuturi din Serbia, locuite de o populație bulgărească, — la Pirot și Niș — nu sînt decî întemeiate, de oare ce locuitorii din aceste părți au venit mai de curînd din Bulgaria, după stabilirea autonomiei sîrbești.

Și după 1817 conflictul de atribuții continuă între cele trei puteri: Pașa cu muselimiî lui, clasa conducătoare războinică și Miloș, acel Miloș care a știut a imobilisa pe Pașă, care înfrînează și pedepsește pe cnejî, făcîndu-i „serdariî“ lui, arestîndu-i, torturîndu-i, osîndîndu-i la moarte, ca orice Pasvantoglu, precum, la 1825, el sfîrîmă răscoala țerănească, de lingă Craiguievaț, provocată de greutatea birurilor și reaua administrație prin cnejî, a lui Miloie diacul¹ — ajuns, din diacon, negustor de porci —, dă punctual Împăratului birul, haraciul, și darea specială, *poresa*, și acopere pe Pașă cu tot felul de daruri.

În 1820 era vorba de un firman de întărire pentru bunul, credinciosul, darnicul vechil creștin al Serbiei, și el merse la Topciderè, „Topciderul“ Serbiei, pentru a-i asculta cetirea. Era vorba în acest nou act pentru privilegiu și de fixarea definitivă a tributului, de mărghenirea la cetățî a jurisdicției musulmanilor. Sîrbîi cerură însă răscumpărarea pămîntului din mîna spahiilor, aducerea la îndeplinire a făgăduielilor cuprinse în pacea de la București. Firmanul nu se mai ceti, și hogeachianul se întoarse prin București². Trimeșîi sîrbîi cari merseră la Constantinopol ca să arăte asemenea dorinți pentru toată Serbia fură arestați.

Dar, pe lingă aceasta, Miloș va mai avea să

¹ Ranke, *l. c.*, p. 306 și urm.; Cunibert, *l. c.*, p. 112 și urm.

² Cunibert, *l. c.*, p. 171.

lupte și cu clasa cultă, care se ridicase tot din mijlocul națiunii sîrbești, clasă care nu exista cu douăzeci de ani în urmă decît în Austria și în Ungaria, tipărindu-se cărțile în Viena și în Pesta, și care acum, după ce se întemeiase Serbia autonomă, găsia avantajos să se coboare pe teritoriul liber, ceia ce multora însă li părea și o sfîntă datorie națională. Același lucru ca și la noi în ceia ce privește coborîrea Ardelenilor, mai puțin a Bucovinenilor, între anii 1816 și 1860, în epoca lui Gheorghe Lazăr întăiū, în a lui Ioan Maiorescu, Laurian și Papiu Ilarian, cînd tot învățămîntul nostru e stăpînit de dascălii de peste munți, cari-i dau un înnalt și mîndru ideal.

Sovietul, Sfatul îl propusese un doctor în drept din Harcov, Filipovici. La 1771 cărțile sîrbești — și calendare — se tipăriaū la Iosif Kurzböck din Viena, editor și al cărților românești pentru monarhie, ceia ce se făcu pentru amîndouă limbile și după ce tipografia ajunse a Universității din Buda. Încă de la 1787 la Novi-Sad (Neusatz, Ujvidek) avea tipografie și librărie Emanuil Iancovici. Cea d'întăiū foaie, a lui Ștefan Novacovici, se publică la 1791 în Ungaria, și la Viena tipăriaū încă la 1813-22 Dimitrie Davidovici, din Selim, și Dimitrie Frusicî *Srbschi Novine* („Noutățile sîrbești“), mutată apoi la Belgrad. Tot în Ungaria iese revistele lui Magareșevici (de la 1825) și Teodor Pavlovici (1831). Poveștile sale pentru popor le publică în Buda Milovan Vidacovici, de și născut dincolo de Sava. După Dosofteiū Obradovici, care — cum am spus — născut în Banat, ucenic la Timișoara, călugăr la Opovo, călătorește prin toată Europa până în Anglia, trăind mai mult peste hotare († 1811 în Belgrad), Vuc Caragicî, care învață și la Carlovăt, dă la Viena, în 1814, Gramatica pe graiul „prostului popor“, Dicționarul serbo-germano-latin, Poveștile din 1821. *Danița*, almanahul său (1829) și cîntecele poporului strînse de el apar la Leipzig

(1823, 1833), la Viena (1841-65), Proverbele tot la Viena (1849), ca și ultimele Povești. Acuma însă, pe urma lor, se ridică și în Serbia o nouă generație, căreia această aspră monarhie patriarhală nu putea să-i placă mai mult decât diacului Miloie.

Și Miloș, din partea lui, de și a creat, în 1841, fondul de școli, a făcut la 1832 gimnasiul din Cra-
guievaț — pe vremea reformelor școlare ale lui A-
lexandru Ghica în Muntenia și lui Mihaï Sturza în
Moldova, — liceul din Belgrad (1838), seminariul, ti-
pografia princiară, condusă de Adolf Bermann, care
trecu apoi la Iași, societatea pentru literatură (1841),
de și supt domnia lui, a celui simplu, dar înțelegător,
s'a întemeiat, de Ioan Sterici Popovici, din Vîrșeț, tea-
trul sîrbesc (1842)¹, rămase un necărturar, care nu
știa măcar să facă o iscălitură. Și din ce în ce mai
mult acesta trebuia să fie privit ca o scădere. Pro-
iectele Apusenilor de felul lui Davidovici, cari doriau
Constituția în sensul liberalilor europeni², îl lăsaū rece.
Și tot așa laudele Guvernului „orînduit“ al Rusiei pe
care le aduceaū Nenadovici și emigranții întorși din
Basarabia³. Nicî impresiile pe care le culese Stoian
Simici, fosta slugă a lui Mihaï Ghermani, — și acesta
fost pandur rus și spion sîrb, — la București⁴, nu
avură vre-o înfrîurire asupra lui.

Totuși acest om era așa de necesar, așa de vădit
unic, încît a învins. A doua zi după ce Convenția de
la Acherman, în 1826, hotăra pentru Sîrbi cult liber,
șefi colectivi, autonomie, întregire teritorială, imposit
unic, răscumpărarea pămîntului spahiilor, drept de
„spitale, școli și tipografii“, permisiune de a circula
pentru negustorii sîrbi și interzicerea șederii Turcilor
în țară, precum și, pentru toate, un fel de „Regula-

¹ Știrile după Picot, și după Kanitz, *Serbien*, Leipzig 1868.

² Cunibert, *l. c.*, I, p. 312 și urm.

³ *Ibid.*, II, p. 31.

⁴ *Ibid.*, pp. 77 și urm., 149.

ment Organic“ și după noua recunoaștere a lui Miloș de cnej, în Ianuar 1827, se dă, în Novembre 1829 și apoi la 29 August și 30 Septembrie 1830, un firman și hatîșerif solemn, prin care se recunoaște tot ce cîștigase Serbia *de fapt* — adecă inteligența și energia lui Miloș — până atunci. Muselimiî dispar cu totul, tributul unic e admis, ca și scoaterea de pe moșii a spahiilor și, în genere, a Turcilor din țară; restul era conform cu prescripțiile Convenției. Biserica sîrbească se întemeie cu episcopî sîrbi, cari nu erau datori să-și iea la Constantinopol hirotonisirea. Granițele recunoscute Serbiei în Maiu 1833, după ce fuseseră fixate de o comisiune turco-rusă, din care făcea parte și Kotzebue, care a fost și consul la noi¹, o măriaș cu o treime. Urmă noua aclamare a lui Miloș, care se făcea că voiește să abdice, de și Sultanul îl recunoscuse cneaz ereditar. Ca răspuns el dădu — e drept după o răscoală — Constituția din 1835. Părăsind drepturile sale asupra oamenilor și averilor, recunoscă controlul unui Senat și judecătorei liberi. Dar până la sfîrșit rămase același: întreg în cele bune și în cele rele, tiran indispensabil pentru un popor copil.

Nu e încă locul să se arăte împrejurările în care s'a sfîrșit stăpînirea, — mai târziu, după o revenire neașteptată, — și viața omului căruia Serbia, — exploatată prin monopoluri de import și export, jignită și sîngerată prin persecuții —, îi datorîa însăși existența sa.

Judecîndu-î însă opera, în care este multă parte abusivă și grosolană, un element covîrșitor de barbarie primitivă, nu se poate să nu rămîie cineva prins de un adînc sentiment de respect. Față de Turci, el a știut să găsească nota justă. Nimeni altul nu ar fi putut să se mențină decît unul care găsisse această notă. Europeanilor li place să definească lucrurile în

¹ Cunibert, *l. c.*, I, p. 307 și urm.

ele însele, Orientalilor însă li convin mai mult fără definiție, căci ei se razimă pe oameni, și nu pe ranguri, titluri și situații, pe legi încă mai puțin. Un altul decât Miloș ar fi cerut de sigur Sultanolui să-i dea o mulțime de asigurări, ar fi întrebuințat negocieri diplomatice și stăruințe de ambasadori. Miloș n'a făcut nimic din toate acestea. El s'a improvisat în Serbia ca om de încredere al Sultanului, ca un fel de Pașă creștin al Sîrbilor. Mahmud știa bine că, atîta vreme cît Miloș, vechilul lui, stăpînește, va fi liniște în Serbia, că tributul va sosi la Constantinopol în ziua hotărîtă. Cunoscîndu-l ca administrator cinstit în numele Sultanului, Turcii l-au ținut și au respectat într'însul pe cel d'întăi stăpînitor creștin în cuprinsul popoarelor balcanice, ceea ce a fost un lucru mare și pentru alte popoare de acolo, căci situația lui Miloș a însemnat ceva în tendințele acelor popoare către libertate¹. Astfel rolul său n'a fost numai pentru Sîrbi al unui precursor, ci și pentru acei alții, mai culți, mai bogați, sprijiniți mai mult, pentru ei înșii și pentru strămoșii lor mai ales, de Europa. La dînșii venim acum.

¹ V. frumoasele descrieri din Otto von Pirch, *Reise in Serbien im Spätherbst 1829*, Berlin 1830.

CAPITOLUL al XI-lea.

Originile comploturilor grecești pentru eliberare. Ideia Împărăției bizantine.

Înainte de a cerceta Eteria, societatea care a pregătit răscoala Grecilor, înainte de a vorbi de cele două cîmpuri ale răsculaților, unul în Principate și cellalt în Moreia, înainte de a se arăta în liniile generale înfrîngerile și biruințele, începuturile de organizare, tulburările produse de anarhie în mijlocul conducătorilor, este necesar a ne orienta în lumea ideilor care puteau să înfrumusească pe Greci, în curînd ridicați împotriva dominației turcești.

Și aici se pune întrebarea — care la Sirbi nu s'a pus: pentru ce la Greci astfel de idei de libertate nu puteau exista și *înainte*?

În răscoala lui Caragheorghe este o izbucnire spontană de nemulțămire a țărănimii din Ținuturile sîrbești împotriva apăsării turcești: pe alocurea împotriva capriciilor jignitoare și crude ale stăpînilor, în alte părți împotriva unei dominații, care, prefăcîndu-se, fatal, în timpurile din urmă, trebuia să provoace aceste nemulțămiri. Dar scriitorii, cari să influențeze prin scrierile lor asupra izbucnirii răscoalei, cari să conducă această răscoală în cele d'întăiu manifestări ale ei, cari să-i dea un program și să-i pregătească o

clasă conducătoare, menită să stea în fruntea Statului celui nou ce era să se organizeze, n'am întâlnit la Sîrbî. Alcătuitoarea de fabule, de bucăți rimate, de scurte povestiri în prosă, pentru „proști“ în limbile „proastă“, n'au influențat nici asupra lui Carageorghe, nici asupra lui Miloș Obrenović mai pe urmă.

Cu totul altfel însă trebuiau să se petreacă lucrurile la Greci, cari reprezentau — și de aceasta nu se îndoia nimeni — partea cea mai luminată dintre creștinii supuși Impărăției turcești. Locuitorii în orașe și în porturi, în insule sau în regiunile îndreptate către Apus, orî chiar în contact direct, puternic și continuu, cu Apusul, Grecii aveau mai mult prilej, într'un anume sens chiar decît noi, de a se împărtăși de cultura europeană a veacului al XVII-lea și XVIII-lea. Căci, cu toată clasa conducătoare, neconținut atinsă de cultură latină, francesă, chiar și germană, poporul nostru de țeranî, cu orașe puține și depărtate, care nu erau din punct de vedere național ale noastre, era mai izolat, și, pe lângă aceasta, Romîniî aveau grija administrației proprii, a apărării naționale împotriva dușmanilor ce amenințau, și, astfel, li lipsia răgazul ocupațiilor comerciale, care îmbogățeau mai răpede și cereau pentru această îmbogățire zilnice relațiuni cu lumea italiană și cu alte popoare maritime din Apusul Europei.

Despre cultura grecească se poate zice că nu a încetat niciodată cu totul. Dar știe oricine că această cultură grecească în timpuri mai nouă nu se ridică decît până la o înălțime modestă, că ea a decăzut foarte răpede în formalism, în exerciții de stil, care înlocuiau cultura adevărată cu sforțările retorice, aritmetica, cu învățătura pe de rost a regulilor ei, morala și însăși filosofia cu nomenclaturî seci și zădarnice. Dacă este vorba de o cultură în *acest sens*, atunci neapărat că Grecii au avut totdeauna o cultură. Dar

această cultură nu era o cultură spontanee, capabilă de dezvoltare, ci una care nu se putea adapta la nevoile noi de viață, transformându-se potrivit cu aceste nevoi de viață ale poporului grecesc. Acest lucru nu înseamnă însă că o asemenea cultură e și inutilă, căci orice cultură, în orice împrejurări ar fi primită și oricât de mult s'ar căuta să se înlătore viața dintr'însa, totuși cuprinde în sine germele de viață, cari se vor dezvolta mai târziu, în alte împrejurări,—complex sau ba, dar se va dezvolta. Nu există cultură, oricât de încremenită ar fi ea în formele ei, fie chiar cultura chineză, care să nu aibă într'însa elemente menite să transforme în bine sufletul omenesc.

Grecii luminați se plîngeau de alminteri neconținut împotriva învățămîntului sterp și căutaau să-l corecteze și să-l înnalțe pe cît cu putință. Scrisorile lui Corai în franțuzește, sau acele admirabile scrisori grecești, tipărite în Franța la 1838 ¹, dau la fiecare pagină, alături de lămuriri foarte prețioase cu privire la societatea și Revoluția francesă, și aceste plîngerî mișcătoare cu privire la decăderea poporului grecesc. Astfel, căzîndu-i în mîni acestui învățat Grec așezat la Paris, care a pregătit cea d'întăiî editie critică a lui Hipocrat și avea cele mai onorabile legături cu fruntașii culturii francese din aceste vremi, o carte francesă, a unui scriitor de origine olandesă, De Pauw, în care se vorbea cu cea mai mare lipsă de considerație despre poporul grecesc, spunîndu-se că a pierdut toate virtuțile de odinioară, că e incapabil de a se ridica la oarecare înălțime de ideal, că, prin urmare, toate speranțele de renaștere sînt pierdute, el e prins de o adîncă îndurerare, de o nespūsă părere de rău că ai lui se bucură de o astfel de reputație. Însă și el recunoștea că, în cea mai mare parte, aceste aprecieri sînt drepte, că urmașii vechilor Greci, cari, cu atîta vreme înnă-

¹ Ἀδαμαντίου Κοράη Ἐπιστολαί, Paris 1838.

inte de Francesi și Englesi, dăduseră lumii o civilizație, pe care unii o cred, cu dreptate, în multe privințe superioară celei moderne, că acești urmași ai Grecilor vechi abia știu să scrie corect gramatical limba lor, că dincolo de această limbă rudimentară, a noului grai grecesc, ei nu se mai pricep la nimic.

Și chiar Corai, când spune cu durere acestea, nu se gîndește la înnoirea sufletului, ci numai la regulele gramaticale călcate! În această privință el a dat chiar normele privitoare la „dialectul“ cel nou, al acelei „aplă“, care, după socotința lui, nu poate fi lăsată în halul în care era vorbită de popor și în care o culegea Ionianul Salomo pentru a scrie în ea imnurile sale aprinse către luptă și libertate, cel mai frumos product al literaturii grecești revoluționare. Ba se gîndia chiar să scrie o mică gramatică normativă, cum a fost a lui Caragici la Sîrbi și, la Romîni, vestitul îndreptariu gramatical al lui Eliad. Și, totuși, oricît de mare ar fi fost puterea tradiției oarbe, rămînea pentru Greci și pentru ucenicii lor o poartă deschisă prin care aveau atîtea de văzut, dacă ar fi avut curagiul să iasă în pragul ei și să se uite drept înnainte ¹.

Ceia ce ne interesează mai mult însă decît această nepricepere de a scoate din cunoașterea limbii imensele foloase pentru suflet pe care ea le făcea cu puțință, este lipsa de legătură între cultura grecească a veacului al XVIII-lea și începutului veacului al XIX-lea — cu școlile ei din Cidonia, din Smirna, din Chalke, din Curû-Ceșmè, a lui Alexandru-Vodă Moruzi, cu privilegiu de la Selim al III-lea, din Chios — o adevărată Universitate cu 14 profesori, care a dat pe Vardalah —, din Principate, din Epir chiar, de

¹ De semnalat dicționarele ce apar în același timp cu ale noastre și ale Sîrbilor: al lui Vlastò și Scarlat Ghica, al lui Antim Gazi, apoi, „Chivotul“ (Κιβωτός), început la 1817 supt patronagiul lui Alexandru-Vodă Moruzi și din care apărură colî până la litera Δ (Rizo Nerulos, *Neugriechische Litteratur*, pp 157-9).

unde vin Lambros, Philippide, din Tesalia, patria lui Ștefan Duncas¹, și între tendințele veacului. Lucrul cel mare care trebuia făcut pentru Greci era, în adevăr, să se găsească această legătură între categoriile lui Aristotele, între cuvintele grele ale lui Hesiod ori Pindar, și între împrejurările în care nația trebuia să trăiască în timpurile moderne. Dacă s'ar fi găsit spiritul care să facă de la început această legătură, el ar fi însemnat mai mult pentru dezvoltarea poporului grecesc decît adunarea tuturor „logiotaților“ laolaltă și decît o întregă oaste de clefți și palicari, de cari era plin Olimpul ca și văile Macedoniei și Epirului.

Dar, pentru ca omul acesta să existe, se cerea să se întrunească într'o singură persoană mai multe însușiri. Se cerea ca el să fie foarte învățat și, în același timp, ca sufletul lui să nu fie strivit de această învățatură. Și mai trebuia să părăsească regiunile răsăritene, unde se pare că un blăstăm apasă asupra sufletelor, prin tiranie și robie, lingușire, obrăzuicie, abus, exces și umilință, pentru a merge să se așeze, o bucată de vreme cel puțin, ca Dosofteiu Obradovici, la Leipzig, la Paris, la Londra, în regiunile apusene, în care totul se razimă pe ordine, pe lege și datorie socială.

De multe ori ar fi putut să se creadă că omul acesta s'a și căpătat. Nu ne gîndim la Corai, rămas totdeauna, cu toate avînturile lirice ale sufletului său, un filolog, — nici măcar un profesor. Cel d'întăi în care Grecii și-au pus speranțe mari a fost Rigas din Veleștin, care era Aromîn, trăind pe vremea aceia cînd Aromîniî negustori erau răspîndiți prin toate părțile Europei, în coloniî foarte importante, ce se întîlnesc și pînă la Londra, cuprinzînd întreg continentul într'o rețea vastă de comunicații comerciale

¹ Un plan de Universitate la Ambelakia (*ibid.*, p. 70).

răpezi, în cel mai înalt grad folositoare negoțului apusean. Rigas, care a stat cîtva timp ca secretar la București și a pornit din centrul grecesc al Vienei pentru a face acea încercare revoluționară, care, prin lașa trădare a Austriecilor, îl dădu pe mîna ucigașilor Pașei din Belgrad, a fost înainte de toate un poet de energie, deosebit în felul acesta de ceilalți cîntăreți greci, în număr destul de mare, pe cari-i domină zîmbitoarea figură anacreontică a lui Atanase Christopulo, din Castoria Macedoniei, dar oaspete al Principatelor, înnoitorul poeziei lirice grecești, ale cărui bucăți erotice sînt imitate și de poeții romîni de pe la jumătatea veacului al XIX-lea, de la Văcărești pînă la Eliad tînăr.

Rigas, ale cărui poezii, între care vestita „Marsiliesă grecească“, apărură, după moarte, la Iași, în 1814 (volumul fu însă distrus)¹, este cel d'întăiu care a dat poeziei grecești un caracter luptător, în vremea cînd la Moscova cînta filosofia amabilă a scepticismului un Fanariot, care a domnit aici o bucată de vreme, și, înaintea războiului de la 1788, a fugit în Rusia, unde și-a publicat poeziile, Alexandru Mavrocordat, zis Firaris (Fugarul).

Dar sfîrșitul lui Rigas, care căuta legătura cu Sîrbii, pe cari ca și ceilalți cugetători greci îi privia, de altfel, ca parte integrantă a „națiunii eline“, meniți a face și ei parte din Imperiul de Orient înnoit pentru Greci, nu înseamnă și sfîrșitul agitațiilor grecești în vederea unui viitor mai bun. Era și imposibil să se isprăvească așa de răpede.

Doar nu e vorba, ca la Sîrbii, de țeranii închiși într'un teritoriu definit, în marginile înguste ale căruia, expuse răsvrătirilor dușmane, se poate înnăbuși o răscoală, ci de un element răspîndit pe toată suprafața Europei și pe o mare parte din coastele Asiei

¹ Rizo, *l. c.*, p. 50.

apusene, în contact cu ideile revoluționare ale Apusului, sprijinit pe o organizație religioasă perfectă și pe autonomia politică a Principatelor, încredințate conducerii lor. Înăbușită într'un loc, mișcarea putea deci oricând să apară în altul, foarte depărtat.

În această răspîndire era însă și o primejdie: totala diversitate a idealului, a concepției mijloacelor prin care se poate atinge. Cei din Apus erau prea mult dispuși să ia drept realități frasele, nepotrivite oriunde, dar în Orientul supus Turcilor și mai puțin, ale agitatorilor „filosofiei“ veacului al XVIII-lea. Corai e însuflețit de cel mai curat patriotism, dacă patriotismul trebuie să cuprindă înaintea de toate iubirea solului natal, simțul de continuitate cu generațiile precedente din același neam, de la Elinii cei vechi și până la psaltul de la Smirna, căruia-î scrie și pe care ar vrea să-l vadă ca pe un emul al lui Pindar și Omer, tendința de apărare a propriei națiuni împotriva atacurilor drepte sau nedrepte ale străinilor; dar, dacă patriotism însemnează și o orientare și o acumulare de energie, în vederea realizării cit se poate mai apropiate a unui scop bine definit, acest fel de patriotism îi lipsește. Și nu e numai migăleala filologului, satisfăcut mai mult decît de orice că a îndreptat un pasagiu din autorul său, ci încă ceva: respectul superstițios pentru Revoluție, admirația imobilizantă pentru isprăvile ei.

Dar, dacă se poate zice așa despre Corai, oare n'aŭ fost, printre Grecii din Apusul Europei, și alții, mai puțin învățați și cu mai puțină reputație decît dînsul, dar cari, amestecați în vîltoarea revoluționară, vor fi cules îndreptări mai practice pentru națiunea lor? Din nenorocire trebuie să spunem: nu. Avem scrisori și de la ei, de la un Constantin Stamati, consul al Franciei la Altona, care căutase a fi mai înaintea consul la București, dar nu reușise, căci Turcilor nu li plăcea să aibă ca represintanți ai Puterilor străine pe teri-

toriul lor rajale,—de la un Panaioti Kodrikas, corespondentul lui Stamati ¹, cari ni-a lăsat și el o sumă de scrisori destul de ordinare. Asămănarea de vederi la toți acești „cetățeni“ de origine grecească e perfectă. Sînt numai niște visionari cari se bucură că oamenii aū devenit egali, liberi și frați în urma elocvenței lui Mirabeau și cuțitului ghilotinei lui Robespierre. Ei nu vor fi folositori—nici Corai—cu nimic în ceasurile de crisă care cereaū imperios oameni reali, de acțiune.

Și, dacă la oamenii învățați ai Grecilor nu găsim îndemnul sigur la fapte folositoare, îl vom găsi poate, acest îndemn, la oamenii politici? În lumea politică grecească nu se crease oare de la o bucată de vreme un ideal de libertate, care, stăpînind de la o vreme mintea oamenilor politici ai elenismului, să fi influențat și asupra răscoalei de la 1821? *Acest ideal exista*, și el influențează asupra răscoalei Grecilor în așa mod, că fără dînsul răscoala s'ar fi pierdut, în Moreia, într'o agitație țerănească, o „jacquerie“ creștină, răpede pacificată în sînge, și, în Principate, într'o aventură personală, răpede căzută și ea prin indiferența noastră, care era o datorie națională.

Să urmărim originea și desvoltarea acestui ideal, care, corespunder saū ba cu condițiile reale, a dat poporului grecesc atîta avînt, o așa de oarbă încredere în puterile sale ca și în viitorul ce-l așteaptă.

Această idee de recuperare, de înnoire, se ivește în mintea conducătorilor poporului grecesc începînd chiar cu veacul al XVII-lea.

La începutul acestui veac, Bizanțul creștin, Constantinopolea grecească, a fost martora unei lupte cu un

¹ *Lettres de Constantin Stamaty à Panagiotis Kodrikas sur la Révolution française (janvier 1793)*, publiées pour la première fois... par Émile Legrand, Paris — Kodrikas a prelucrat o Fisică (Rizo, *l. c.*, p. 152). În sfîrșit a scris o „Introducere la studiul limbii grecești“ (Paris 1808).

caracter tragic, foarte impresionant. Patriarh ecumenic era un om cu totul neobișnuit, care a fost și pe la noi prin țară, unde a ținut predică la Tîrgoviște, înaintea Domnului și Curții muntene, pe vremea lui Radu Mihnea, și care a stat un timp la Alexandria ca Patriarh, până ce i s'a dat, pe dreptate, cea mai înaltă situație în Biserica Răsăritului.

Chiril Lukaris a fost în adevăr una din figurile mari ale istoriei universale. Înainte de toate luptător împotriva Iesuiților francesi, pentru care el s'a răzimat pe protestanți, și mai ales pe calvinii din Țerile-de-Jos, pe ambasadorul Olandei, în stare a-l servi la Constantinopol, el e învins, destituit odată, de două ori și, la urma urmelor, omorît. Dar, de și învins, totuși el este învingătorul, fiindcă, dacă el a căzut de mîna calăilor (1637), propaganda catolică în centrul ortodoxismului murise înainte de moartea lui. Și anume murise, nu prin revolta ortodoxismului, prea slab ca să-i poată sta împotrivă, ci prin *revolta sentimentului național grecesc*, pe care-l prevestiaș puțin înainte apelurile desperate ale unui Mateiș al Mirelor către desrobirea prin Ruși¹. Cuvinte adînc înduioșătoare sînt acelea prin care Chiril se ridică împotriva Apusului, afirmînd punctul de vedere național elin, zicînd că această Biserică ortodoxă este moștenirea neamului, este sufletul său întreg². De acum înainte nimeni nu va mai putea să împiedece desvoltarea acestui spirit. În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, cînd cultura grecească e închisă mai mult în Principate, unde, oricît ar fi și s'ar simți Cantacuzini principalii ei sprijinitori, substratul național lipsește, nu s'aș găsit oameni vrednici de a-l represinta și de a-l înălța, dar în veacul al XVIII-lea acest spirit nou, această conștiință proaspătă a națiunii grecești se întilnește adese ori.

¹ V. mai sus, pp. 62-3

² Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, IV, pp. 23-4.

Ceva părea în stare s'o împiedece: anume prezența pe Scaunele domnești din București și Iași a Domnilor greci, ceia ce fără îndoială era și un ajutor, dar și o mare încurcătură pentru conștiința grecească, tot mai mult îndreptată către o luptă de eliberare. Odată ce la București și Iași, supt suzeranitatea, cu înțeles aproape de suveranitate, a Sultanului, își găsesc rostul dascălii greci, negustorii greci, boierii greci, și odată ce Domniii greci saũ grecisați stăpînesc amîndouă Principatele, mai putea să se gîndească vre-un fruntaș al națiunii la o desfacere de Turci? Dacă stăpînirea turcească aducea celor mai învățați, celor mai nobili și mai ambițioși foloase așa de mari, de ce s'ar fi urmărit atunci, — din acest punct de vedere al egoismului fiecării familii și al întregii clase —, ieșirea de supt stăpînirea turcească? Oare această înlăturare a Domniei turcești ar fi oferit aceleași avantagii pe care le oferiau condițiunile de dezvoltare a ambiției grecești, a muncii productive grecești, a istețimii comerciale grecești supt ocrotirea Sultanului, pe care tot poporul de jos — aici, ca și la Sîrbi și la Slavii balcanici în genere — îl privia ca pe un Împărat legitim?

Aceasta era marea întrebare pe care și-o puneau, neapărat, poporul grecesc, și mulți răspundeau la dînsa că este mai bine să rămînă supt Turc, bun luptător, bun hamal și caicgiu, convenabil muncitor de pămînt în Tracia, dar lipsit de darurile superioare ale inteligenței, care, orice s'ar face, tot ea domină la sfîrșit. Așa încît, Turcul nefind chemat pentru negociații diplomatice, pentru o înaltă operă de cultură și avînd, într'o slăbiciune crescîndă, tot mai multă nevoie de astfel de lucruri, el va trebui să recurgă la Grec, care, astfel, va rămînea totdeauna nedespărțit de un stăpîn supus, fără să vrea, fără să știe, puterilor acestuia. Acest mod de a vedea lucrurile nu a încetat, de fapt, nici pînă în ziua de astăzi, căci și

acuma sînt atîția Greci, cari, în Constantinopol, plîng scăderea Impărăției turcești, care va aduce luptă, nu cu obtusul, dar cinstitul creier al Turcului, ci cu ascuțitul spirit al conaționalilor săi de la Atena. Cînd clerul în Bulgaria, Serbia și Albania era grecesc, fanariot, — la 1767, prin stăruințele Patriarhului ecumenic Samuil, ajutat de Iacovachi Rizu, socrul lui Grigore-Vodă Ghica ¹, se desființează Patriarhiile slave cele din urmă, de la Ipec și Ohrida, și biruitorii așează pe ruinele lor școala grecească, — cînd tot ce s'a ridicat mai sus, în cultură, bogăție și viață politică, la noi era grecesc, înțelegem bine că se putea impune unui om ca Alexandru Ipsilanti, care a fost de atîtea ori Domn la Dunăre, ideia că ar fi bine ca legătura dintre Turci și Greci să se prefacă într'un pact etern.

Nimeni nu a fost mai doritor decît acest om cu minte, menit să piară de sabie turcească pentru păcatul de trădare al fiului său Constantin, al acestei uniuni fără termin între interesele Turcilor și ale Grecilor. Făcîndu-se această uniune, toți ceilalți, Albanesi, Bulgari, Sirbi, ar fi trebuit să stea plecați la picioarele celor doi stăpîni. Iedera grecească trebuia să se înfășure tot mai mult șerpuitoare în jurul asprului, dar solidului trunchiū turcesc, innăbușind orice germene de viață care s'ar încerca să se desvolte în umbra copacului uriaș.

Alexandru Ipsilanti a făcut asupra lui însuși experiența zădărniceii acestei idei, pe care cu atîta încredere o apăruse. Atunci, între Grecii mai tineri a răsărit o altă conștiință, conștiința nevoii *unei alianțe cu Rusia*. Să nu se creadă că Grecii din serviciul Țarului, de la 1770 înainte, un Barozzi și Rodofinichin, un Chirico, un Pini, un Pisanis, un Catacați; un Capo-

¹ Rizo, *l. c.*, p. 40.

distria, un general Papadopulos, i-au fost așa de credincioși servitori. Acești Greci au profitat, de fapt, de tot ce li punea la dispoziție puterea moscovită pentru a-și urmări scopurile lor.

Dacă Rușii aveau nevoie de specialiști în lucrurile orientale, ca unii ce întrebuințau și Georgienii ca Lașcarev, prin 1780, — și să ni amintim cei doi generali armeni întrebuințați la 1877 în campania rusească din Asia, — dacă erau bucuroși de existența acestei concurențe dibace făcută Finlandesilor și Rușilor, cari li împănaseră diplomația, Grecii aveau, din partea lor, un punct de vedere tot așa de interesat. De alininteri, ei păreau că sînt pe cale a-și apropria tot comerțul acelei Rusii meridionale pe care Împărăteasa Ecaterina o împodobise cu nume eline. La Taganrog ei jucau un rol, Odesa, unde se reprezintă „Demostene“ al lui Nicolae Piccolo, a putut fi numită „o colonie grecească“¹, și una din cele mai viioale: dovadă partea ce a luat la pregătirea revoltei și grandioasele manifestații de la înmormîntarea Patriarhului constantinopolitan Grigorie, omorît de Turci și dus de valuri acolo.

Pe încetul se formase în Rusia idealul restabilirii Imperiului bizantin, și de aceea nepotul Ecaterinei fusese botezat cu numele Marelui Constantin; se știe — s'a spus de atîtea ori! — că, în cursul călătoriei triumfale la Cherson, arcurile de triumf ridicate din ordinul lui Potemchin purtau: „acesta este drumul care duce la Bizanț!“². După moartea ei, moștenitorul tronului, Pavel, a părăsit cu totul aceste planuri, care sînt analizate în paginile, atît de frumoase și pline de viață, ale lui Ségur².

Iar, dacă Alexandru le-a reluat, el a făcut-o aceasta, nu din amintiri arhaice, din tendințe romantice, ci *din noile nevoi ale echilibrului european*, așa de genial bruscat de Napoleon I-iu.

¹ *Ibid.*, pp 98-9. 139.

² *Mémoires*, III.

Deci Rusia mai nouă nu a îndeplinit planurile Ecaterinei a II-a. Dar un plan politic chiar neîndeplinit rămîne în suflete. Altul îl culege la spatele celui care l-a părăsit. Și atunci Grecii, cari speraseră, ca Daniil Philippide, a face din Potemchin regele lor¹, *aū adoptat planul Ecaterinei în răscoala lor din 1821*. Astfel în această răscoală Grecii nu aveaū scopul de a pregăti crearea unei *micī patrii elenice*, strînsă în marginile teritoriului locuit de Greci, ci Eteria și mișcarea de la 1821, produsă de dînsa, aū avut un alt scop: acela de *a întemeia din nou, cu Capitala în Constantinopol, Imperiul Bizantin*. De aici și vulturul bizantin în pecetea conducătorilor Eteriei, de aici frazele largi, cu înțelesul nelămurit și mare.

De la Capul Matapan până la Carpați era să se întindă, peste toate celelalte nații creștine, Βασιλεία cea nouă. Și, dacă Alexandru Ipsilanti a început răscoala în părțile noastre, el avea motivul său: după dînsul Moldova și Țara-Românească erau, nu numai moștenirea sa de Fanariot, nu numai focare de cultură elenică, nu numai sălașul rudelor sale și centrul agitațiilor consulare rusești în Orient, ci mai ales erau de drept provincii ale Imperiului bizantin înviat pentru el. Asigurările pe care le dădea el, la 23 Februar, „norodului țării Moldaviei“, arătînd că „Grecia aū înălțat de astăzi flamburile scăpării de supt jugul tirăniei, avînd slobozenia sa“ și că el se duce „acolò unde mă chiamă trîmbițele norodului Patriei mele“, lăsînd Moldova cu „oblăduirea și ocîrmuirea tot aceasta carea să află“, nu trebuie să ne înșele²: era un act de oportunitate și de cruțare către Mihaï-Vodă Suțu, pomenit în proclamație, care se credea să rămîie în Scaunul țerii.

Numai cît — așa cum se întîmplă cu toate cons-

¹ Rizo, *l. c.*, p. 61. I se dedică, de el și de Grigore Costandă, o Geografie a Greciei Rizo Nerulos, care o spune, i-a fost elev (*ibid.*, p. 62).

² Facsimile în Iorga, *Studii și documente*, VII, la pp. 85-6.

truțiile care nu se razimă pe realități naționale —, acest vis mare a căzut și el, după cele d'întăiū încercări chiar, și a căzut cu desăvîrșire, pentru totdeauna, silindu-se, pe încetul, cei mai devotați apărători ai lui să consimtă la restrîngerea patriei elenice în marginile teritorului locuit de Greci.

CAPITOLUL al XII-lea.

Eteria, legăturile cu Guvernul rusesc ; personalitatea și acțiunea lui Alexandru Ipsilanti.

Venim astfel la alcătuirea celei d'întăiū organizații grecești în vederea unei revolte pentru eliberarea Grecilor de supt jugul turcesc și întemeierea unei Elade libere, la vestita *Eterie*.

Această societate nu s'a întemeiat în Grecia propriu zisă, în teritoriul de atunci al „Greciei“, care nu corespunde cu teritoriul de dăunăzi, cu mult mai mic, așa cum l-a croit, cu scumpătate, diplomația europeană de la 1830. Provinciile locuite de Greci nu uneltiaū astfel de planuri, mari, frumoase și grele. Și nu din cauza cine știe cării supravegheri de aproape din partea Turcilor, a unor temeri grozave de pedeapsă sau de răsbunare împotriva poporației. În această privință încă de la început cuceritorii aū fost cu desăvîrșire largi; chiar atunci cînd erau motive de bănuială împotriva supușilor, ei tot n'aū bănuit. Moreia, cu tot numele ei slav, — căci el vine neapărat de la Primorie, „țerm de Mare“ —, cuprindea aproape numai Greci: 400.000, față de 15.000 de Turci și 4.000 de Evrei¹; puteaū fi supraveghiați cei d'întăiū de cei din urmă?

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 249.

În Fanar, dacă loviturile cădeaŭ din cînd în cînd, ele nu urmăriaŭ decît ambiții și trădări individuale. Insulele Arhipelagului se bucuraŭ de o autonomie aproape deplină, și, de la războiul din 1740, de la căderea Veneției, de la necesitățile de aprovizionare pe furiș a războaielor napoleoniene, corăbiile „nesioților“ ajungeaŭ până la coastele Franciei și Spaniei. Hydra albanesă, așezată pe stîncă goală, Spetza, Psara întrecură astfel în bogăție, cultură și conștiință regiunile cele mai bogate ale continentului. Și, de altfel, Turcii erau atît de siguri că nicio mișcare din partea raialei n'ar fi în stare a periclita viitorul Împărăției lor, încît nu vom găsi la dînșii ceva asemănător cu politica acelor State din Europa care se tem de „naționalități“ și le prigonesc de aceia. În marginile vechilor lor privilegii, ale organizării lor primordiale, Grecii puteaŭ face orice. Am văzut ce largă dezvoltare luaseră școlile, și intemeietorii lor fură în cea mai mare parte Fanariotți, din nemijlocita apropiere a Porții: Dimitrie Moruzi era inspector general al celei de la Curù-Ceșmè¹. Tipografii nu aveaŭ în Împărăția turcească, dar nimeni nu i-ar fi oprit să le întemeieze: stăpîniia erau în contra tipografiilor numai în ceia ce privește răspîndirea Coranului, care nu trebuia să iasă decît de supt condeiul pios al unui caligraf, și în niciun chip de supt presa profană și trivială a unei mașini de tipar².

Dar cea mai mare parte din Grecii cari locuiaŭ în Împărăția turcească saŭ se folosiaŭ de pe urma acestei Împărății, ca Domni, ca ierarhi, ca boieri, ca negustori și răspînditori de cultură grăcească, n'aveaŭ ideile măcar că o altă viață ar putea să înceapă pentru națiunea lor, decît doar una de dreptate, de cruțare și de milă supt ocrotirea mai binevoitoare a Sultanului.

¹ Rizo, *l. c.*, pp. 53-4. Legăturile lui cu profesorul Veniamin, p. 65.

² S'a întemeiat însă și o tipografie turcească. În a doua jumătate a veacului al XVII-lea, aventurierii din Apus i-au dat fință.

Nici în țerile noastre nu întâlnim, la început, societăți de acestea pentru eliberarea Grecilor de supt jugul turcesc, de și numărul lor la Dunăre era așa de mare. Domniii noștri se uitaū de aproape, avînd un teritoriu mai restrîns la îndemîină și fiind lipsiți de indiferența, une ori stupidă, alte ori măreață, a Turcului față de uneltirile care se țese în jurul lui. Ca politicianii orientali de vocație și meserie, miniștrii lor nu îngăduiaū asociații de felul acesta, închizînd, pe vremea Revoluției franceze, molipsitoare, și cafe-nelele, unde se poate vorbi prea mult.

Dacă totuși pătrundeau foile apusene, franceze, germane, chiar cele grecești din Viena, ca *Telegraful* și *Λόγιος Ἐρμῆς* — după „le Mercure Savant“¹ —, aceasta se datorește numai folosului material ce trăgeau consulatele austriace, *Agențiile*, de la poștă și abonamente.

Pe astfel de căi, influențele apusene veniaū și pe la noi, unde din cînd în cînd se cîntaū, mai pe ascuns, cîntece revoluționare — din *Vive le son du canon* al „Carmagnolei“ s'a făcut „filfison“, secătură — și se șoptiaū informații cu privire la anumite lucruri din Franța saū din provinciile năvălitate de Francesi, pe care pe urmă cite un Dionisie Eclesiarhul le potrvia cum am văzut².

Dar, dacă prin aceste părți nu puteau să se înjghebe noile societăți de eliberare, ele puteau și trebuiaū să se înjghebe 'n Apus, unde, de la căderea regimului napoleonian, prin „carbonari“ și „vente“ lor, se pregătia, în Franța și Italia, o nouă revoluție împotriva dinastiilor vechiului regim, restaurate. Pe de altă parte, existaū acolo grupe de iubitori ai poporului elenic,

¹ În general Grecii erau ocrotiți în monarhia vecină. La Viena Zambc-lios publică traducerea lui *Timoleon* al lui Alfieri (*Rizo, l. c.*, p. 139); la Brașov Comita și Neofit Duca începeau redactarea Enciclopediei grecești în 12 volume (*ibid.*, p. 153). V. și *ibid.*, pp. 93, 155.

² Mai sus.

care nu vedeau în Grecii de azi decât coboritorii exclusivi și autentici ai Elinilor de odinioară și-i încunjurau de iubirea lor pentru antichitate, rezultat al educației iesuitice, avînd ca basă cultura clasică. Toate acestea contribuiau ca să creeze o atmosferă foarte favorabilă Grecilor celor noi. Și faptul că acești Greci erau represintați în Apus prin personalități emnente, Corai, Constantin Stamati, cari aveau cunoștința limbii grecești clasice și erau foarte versați în filologia clasică, în literatura și filosofia elină, adăugia mult la popularitatea națiunii. Astfel în Apus, adecă în Franța, unde răsuna încă versurile lui André Chénier, născut la Constantinopol, dintr'o mamă Levantină, aparținînd familiei Lomaca ¹, în Elveția, care dădu pe mareie sprijinitor cu bani al mișcării, bancherul Eyraud, și în Germania, unde Winckelmann întemeiase religiunea artistică a anticității, apoi în Anglia lui lord Byron, lui Church, lui Trelawnay, iubirea pentru Elini era foarte puternică. Chiar Guvernele europene, din ce în ce mai mult supt influența unei tumultuoase opinii pubiice, erau dispuse să susțină pe urmașii lui Miltiade și Temistocle, lui Sofocle și Platon. In Franța, care dădu pe consulul din Atena Fauriel, autorul celei d'întăiū culegere de cîntece populare ale clefților — desprețuite așa de mult de cărturarii elini —, poate mai mult decît aiurea se întilnește o astfel de atmosferă prielnică Grecilor și unei eventuale mișcări grecești.

Astfel, în străinătate, oamenii cari trăiau în atmosfera de simpatie a Apusului, ctnoscători ai unor anumite personalități însemnate, ai lui Napoleon chiar, uniți cu „fileleni“ ca Choiseul-Gouffier, fost ambasador la Constantinopol și autor al unei vestite călătorii în Orient, în care, fără multă diplomație, se profetisa apropiata cădere a Turcilor, alcătuiesc, la

¹ V. ultimele pagini din Gaston Deschamps, *Constantinople*, Paris 1913.

Paris, o societate de prieteni ai națiunii. Aceasta Eterie nu trebuia să cuprindă numai pe Greci, ci căuta înaintea de toate să atragă pe Occidentali în folosul Grecilor, caracterul rămîind nelămurit.

Era deci un punct cîștigat biruirea, prin astfel de asociații mixte, a vechii repugnanțe grecești față de Apusenii, eretici, iar, de la un timp, și „atei“, partizanii ai filosofiei secolului al XVIII-lea, care reducea pe Dumnezeu la cea mai simplă formulă matematică, cea ce li se părea Grecilor o mare impietate: cei doi Stefanopoli, Mainoți din Corsica, trimiseși în 1797-8 de Napoleon la ai lor de acasă, speriară pe oamenii ce ieșiau din biserica de sat cu doctrina lor despre divinitate ¹.

O astfel de societate mixtă încercaseră, de alminterea, a întemeia și anumiți consuli apusenii, așezați în orașele grecești, cu amintiri clasice eline. Astfel a fost pomenitul consul frances din Atena, Fauriel, căruia i se datorește și o societate cu caracter archeologic și literar, în care era totuși și tendința politică, de unde, în orice cas, n'ar fi putut ieși însă și o revoluție.

Astfel se pregătea renașterea politică a Greciei, cu concursul tuturor, și, cînd se gîndește cineva în ce împrejurări de sărăcie, de întunec și nepopularitate, de isolare absolută se luptau țeraniii sîrbi ca să-și capete drepturile lor, e și mai aplecat a privi cu simpatie eforturile acestora.

Conducătorii societății din Paris păreau nerăbdători, și era natural să fie într'o vreme cînd Apusul însuși era străbătut de fiorii unei vremi cu totul neobișnuite. Se dusesse a doua oară, pentru totdeauna, Napoleon, și „restaurațiile“ apăsău greu asupra unei lumi deprinse atîta timp cu libertate și glorie. Din societatea culturală filo-elină se desfăcură deci iute elementele

¹ *Voyage de Dimo et Nicolo Stephanopoli en Grèce*, I, II, Paris, an. VIII.

îndrăznețe. Ele căutaū un focar de agitație, care, supt regimul Sfintei Alianțe, nu se putea găsi în Vest.

Se alese Rusia, al cării Țar era sprijinul de căpetenie al acestei Alianțe, dar în care sentimentul public era cu totul de partea Grecilor, în care, mai ales, însemnate centre, ca Odesa și orașele basarabene, li aparțineau în largă măsură, și în care, în sfârșit, și o parte din oficialitate era pentru ei sau din sînul lor. Fără a ne mai opri asupra amintirilor ultimului războiū, în care maiorul Pangal organisase la București — cum am văzut — „legiunea elino-macedonică“, și corăbiū rusești apăruseră înaintea celor trei insule bogate ale Arhipelagului¹.

Din Paris, unde societățile de carbonari, în obscurile adunări din pivnițele și odăile lor răzlete, pregătiaū lupta pentru libertate, porniră decī emisari greci, cari, ca negustorul Atanase Țacalov, se opriră la Odesa, și începură propaganda în mijlocul conaționalilor bogați și întreprinzători. Ei se alcătuiră în societatea, misterioasă, a *prietenilor* (Ἐταιρία τῶν φιλικῶν), cu grade de inițiere francmasonice, cu consuli, efori și o Ἀρχή, un șef necunoscut. De la Odesa apoi alți emisari s'au strecurat în țerile noastre și la Constantinopol, creînd astfel două mari focare de agitație. Și la Constantinopol găsiră o imensă mulțime de Greci, cari trecuseră, cea mai mare parte dintr'înșiū, prin școlile înnalte de la Smirna, Chios. etc.; Fanarul însuși avea, de un veac și jumătate, instituții superioare, și în apropiata insulă Chalke înfloria un gimnasiu reputat pretutindenī. Cei cari trecuseră prin aceste școli nu aveaū nimic mai presus în gîndul lor decīt să elibereze, după dorința chiar a lui Dumitrachi Moruzi, marele patron al școlilor, cît mai rāpede de supt Turci întreaga națiune, întemeind o Eladā tot așa de mîndră ca și Elada veche, tot așa de strălucită în ceia ce privește cultura, și tot așa de

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V pp 240-2. Păcat că n'avem corespondențe grecești din Rusia!

largă în ceia ce privește hotarele ca și Imperiul bizantin.

Împotriva revoluției erau însă acei cari trăiau imediat și permanent din favoarea și situația pe care li-o dădea Împărăția turcească, ca și plebea, incapabilă de orice ideal, după lunga demoralizare a dominației străine. Dar și aceste elemente puteau fi molipsite într'o anumită atmosferă, și Fanarioții, aceia cari trăiseră numai pentru intrigă și căpățuială, cei mai destrăbălați și mai ticăloși dintre oameni supt raportul ambiției, părăsiră totul pentru a servi cauza națională : doar între ei erau oameni cari traduseseră *Phedra* lui Racine (Dumitrachi Moruzi), *Esprit des Lois* al lui Montesquieu (Iacovachi Arghiropol)... În tineretul fanariot, mai ales, se găsiră o mulțime cari erau gata să înceapă o mișcare, chiar supt cuțitul Turcului. Consiliul ținut în Mart 1821 de Patriarh cu colegul său din Ierusalim și paisprezece arhiepiscopi cuprindea pe Constantin Moruzi, pe Ștefanachi Mavrogheni și pe Scarlat Callimachi, — Fanarioți autentici ¹. Cele d'întăiū jertfe aū fost Scanavi, Mihail Manu, Logoteti, Rizu, Fotinò, Mihail Hangerli ². Lista fugarilor plecaț, din Constantinopol către Odesa, după izbucnirea revoluției și primele măsuri de represiune, conține pe reprezentanții celor mai bune familii fanariote, din neamuri care dăduseră Domnii țerilor noastre (Nicolae Suțu, Hangerli, Caragea). Pe lângă aceasta, Constantinopolea era marele centru comercial, și se adunau în cuprinsul ei reprezentanții grecismului din întreaga Peninsula Balcanică.

De acolo porniau deci oameni cari știaū „taina cea mare“. Ei mai erau în stare a vorbi asupra lucrurilor care se pregătiaū în Rusia, împotriva Turcilor, pentru liberarea poporului grecesc. Așa fiind lucrurile, Ἀρχή putea fi, pentru acești înșelați și bucuroși de înșelare,

¹ Rizo, *l. c.*, pp. 84-5.

² *Acte și fragmente*, II, p. 573, n-l 1; p. 574.

Țarul Alexandru I-iu, saū cel puțin ministrul saū grec, cancelariul saū atotputernic : contele Ioan Capodistria, născut la Corfū, dintr'un tată grec, șef al partidului aristocratic din insulă, și dintr'o mamă de origine albanesă, Diamantina Gonemi, crescut la Padova, mutat în Rusia la 1807 și ajuns acolo „consilier privat și secretar de Stat“, acoperit în sfârșit de decorațiile tuturor Statelor Europei¹ : către el se ridicau speranțele întregului neam grecesc.

Prin acești agenți de propagandă toate porturile grecești aū fost prinse, pe încetul, de afiliațiile Eteriei. Dar mai folositoare pentru această mișcare era pătrunderea ei în trei alte regiuni.

Întăiū în Moreia, care avea o autonomie locală, în frunte cu *hogeabași* indigeni, creștini, greci de nație, cari se purtau destul de bine cu birnicii, mijlocind între Turci și Greci, interpunându-se între stăpîni și supuși, culegînd impositele de la cei din urmă pentru a le da celor d'întăiū, îmbogățindu-se astfel, alcătuiind deci o aristocrație rurală și orășenească foarte importantă și foarte influentă, care avea tot interesul ca regimul turcesc să rămînă neschimbat. Dar aū fost cîștigați și ei pentru mișcare, pe lîngă alte elemente, mai puțin interesate, din orăse, unde locuitorii, mici negustori, modești meseriași, erau accesibili, printr'un început de viață politică locală, la această încercare de momire.

Dar cea ce a contribuit să dea aici un contingent și mai însemnat revoluției a fost faptul, analizat și mai sus, al stăpînirii celor Șapte Insule Ionice, *Heptanesos*, eptarchia rezultată din războaiele Revoluției franceze. După regimul mai liber al lui James Campbell, noul guvernator, Thomas Maitland (de la 1816), stabilește

¹ *Mémoires biographiques-historiques sur Capodistrias* par André Papadopoulo-Vrétos, Paris 1837, p. 1 și urm. — După el era vorba și de Vodă-Caragea, fugar în Italia de Constantin Moruzi, de Alexandru Mavrocordat (pp. 58-9).

un „Sfat primar“, presidat de baronul Emanuil Theotokis, și o Constituantă de 40 de membri, din cari 29 aleși; o Constituție fu decretată încă din 1817, și adunările adause guvernatorului se prefăcură acum într'o Legislativă cu 29 de membri aleși și 11 numiți și un Senat de 6, luat din Legislativă; se adăugia un Tribunal Suprem¹. Regimul întemeiat aici, care nu fu lipsit de principii liberale și de umanitate, ba chiar de un oarecare respect pentru elenism, era foarte molipsicios pentru Grecii din alte părți. Italienismul, cu toată redactarea în limba italiană a foii oficiale, se afla în răpede decădere.

Și, dacă luptele dintre aristocrație și democrația „Carmaniolilor“, care se luptă și acum între dînsele, ca pe vremea Francesilor și Rușilor, produceau continue desbinări, totuși înaintea lor sta un ideal comun, care-i lega pe toți împreună: forma vieții elenice de odinioară. Să amintim numai, pentru a se vedea că aceste insule joacă față de Moreia rolul cultural pe care l-a jucat Ardealul față pe Principatele românești, marele număr de fruntași pe cari-i dăduse această regiune influențată continuu, prin Italia, de spiritul occidental, civilizației grecești: Spiridon Papadopulo, istoricul războiului ruso-turc din 1768 (Veneția 1770), Zambelios, din Santa-Maura, care traduce din Alfieri; marii predicatori, ca Eugeniu Bulgaris, din Corfù, Theotokis, tot de acolo. Universitatea din Corfù pregătia conducătorii Greciei viitoare și Academia Ionică, întemeiată la 1807, era menită să accelereze și ea opera de cultură în peninsula din față.

Schimbul de negustori între cele Șapte Insule și peninsula Moreii era așa de des, încît se explică ușor cum aspirațiile republicane revoluționare ale celor ce datau odată, elenic și iacobin, după Olimpiade, aū putut să se strecoare aici. Cuvintele agenți-

¹ William Miller, *The ottoman empire*, p. 58 și urm.

lor Eteriei găsiau adesea mințile pregătite și inimile aprinse.

Propaganda aceasta se întinde apoi, pe deosebite căi, în mijlocul acelor elemente grecești care trăiseră totdeauna libere și totdeauna revoltate împotriva autorității turcești.

Căci nu trebuie să se creadă cumva, atunci când se vorbește de Împărăția turcească din veacul al XVIII-lea, că această Împărăție sămăna cu Statul care se sfarîmă astăzi, Statul cu conducere unitară, cu același regim aplicat pretutindeni, cu tendințe centraliste, pe care, spre nenorocirea țerii lor și a neamului lor, l-au creat spontaneu Junii Turci. Turcia din veacul al XVIII-lea se alcătua dintr'o sumedenie de provincii cu regimuri speciale, fiecare avîndu-și situația ei deosebită, care deriva dintr'o tradiție seculară. Datinile aflate de Turci la sosirea lor erau iubite de supuși și comode pentru cuceritori; astfel ele fură păstrate. Adesea o vale avea un regim, altă vale altul, un oraș trăia în unele împrejurări și orașul vecin în altele, fără să se mire cineva ori să vadă în aceasta o primejdie.

Fără a mai cita comunele, strîns unite, din Suli, a cării istorie a fost scrisă de Perevos și care acum se luptau de moarte cu Ali-Pașa, întregi regiuni din Albania și din Macedonia rămăseseră cu autonomia lor din veac în veac, și în toți munții aceștia, de la coasta Mării Adriatice până la Olimp, voinicii locuitori își păstrasera în permanență libertatea, exercitînd, ca Albanesii până mai dăunăzi, meseria lor de jaf la drumul mare. Erau aici cetele de armatoli și clefți, unii Greci, ceilalți Arnăuți și destul de mulți Aromîni. Aveau cetele lor, care-i divisau între dînșii, uniți cînd cu un Pașă, cînd cu altul, sprijinind cînd o acțiune politică și cînd alta. Îndată însă ce îndemnul pre-

gătitorilor revoluției grecești pătrunse până în preajma lor, ei se împăcară instinctiv.

În sfârșit, fapt de foarte mare importanță, în insulele Arhipelagului curentul către revoluție era general.

Insulele acestea avuseră totdeauna o viață specială și care totdeauna li fusese extraordinar de favorabilă. Locuitorii trăiau patriarhal și fericit, bucu-roși de danțuri, de împodobirea cu flori, de purtarea sumeață a hainelor scumpe, de ceremoniile bisericesti strălucitoare. Din războiul de la 1768 ei păstrau amintirea scurtei libertăți date de Ruși. De pe urma întinderii afacerilor comerciale în Răsărit și Apus, insularii joacă, precum s'a spus, un rol foarte mare și ajung cu timpul a-și crea o adevărată marină comercială grecească, gata oricând să se transforme într'o marină militară, într'o întinsă flotă de apărare și de atac. Hydra avea un oraș de „o elegantă europeană, cel mai frumos atunci din tot Orientul“, și insula a putut fi numită „mica Anglie“¹. Chios, plină de așezăminte bisericesti și culturale, era „clădită ca o grădină“².

Am spus mai sus că agenții propagandei elenice pătrund și în țerile noastre. Aici însă nu află un teren așa de favorabil ca în alte părți, cu toate că de atîta vreme lucau în acest sens școlile superioare grecești, pentru știința pură, ca și, fără voie, pentru nație. Influența „panepistimiilor“ din Iași și București asupra boierilor noștri rămase foarte slabă, și dintre școlarii romini elenisați ai marilor dascăli Spiridon Lambros, Neofit Ducas, se pomenesc doară un Zamfir saŭ Zenobiu Pop din Sibiiŭ, care a scris despre „măsură de vers a celor vechi“ (Viena 1808), un Gri-

¹ Thiersch, *Griechenlands Schicksale vom Anfang des Befreiungskrieges bis auf die gegenwärtige Krise*, Frankfurt-a.-Main 1863, p. 18.

² *Ibid.*, p. 22.

gore Brîncoveanu, traducător în grecește al filosofului german Heineccius, — frumoasa lui bibliotecă, exclusiv greacă, se află acum la Brașov¹, — și juristul Nestor. Nu a fost niciunul din marii boieri romîni, care să se fi declarat sincer pentru această mișcare; nici chiar atunci cînd Alexandru Ipsilanti va veni la Iași și trupele lui se vor revărsa către București, cînd aici un profesor grec, cu școlarii după dînsul, primbla steagul libertății elenice, nici atunci boierii nu s'aû mișcat, afară numai de cîțiva tineri seduși de amintiri clasice. Încolo, ca și marea masă a poporului românesc, clasa superioară a rămas indiferentă propagandei grecești. O lovitură teribilă, care însemna sfărîmarea de la început a aspirațiilor celor mari.

Singurii sprijinitori ai mișcării grecești rămîneau deci Domniî, Greci, trăiți totdeauna în mediu grecesc, siguri că se vor întoarce cîndva iarăși între Grecii Constantinopolei și, pe lîngă aceasta, înrîuriți de membrii mai tineri ai familiei lor, cari puteau fi mai ușor impresionați de visul strălucitor ce se vrăjia înaintea ochilor tuturor. Aû primit a face parte din Eterie și Mihaî Suțu din Moldova și Alexandru Suțu din Țara-Românească: cel d'întăiû era un stricat din întimitatea favoritului Halet-Efendi, parvenit la Domnie prin mijloacele cele mai reprobabile, cellalt Domn, din Țara-Românească, un bătrîn fricos, lacom de bani, chinuit de boală, simțînd că i se apropie sfîrșitul, care fu grăbit, se pare, de unele persoane din vecinătatea Curții sale. În Moldova locul de încredere lîngă Vodă îl avea un călduros afiliat al Eteriei, Iacovachi Rizo Nerulos, om vioiû și spiritual, autor de versuri, de comedii-satire, de tragedii, apoi și de lucrări istorice și istorico-literare, care-și făcea o mîndrie din a arăta că Fanarioții așa de calomniați sînt în stare a se jertfi pentru Elada viitoare.

¹ V. „Analele Academiei Române“, XXVIII, p. 521 și urm.

² Rizo, *l. c.*, p. 60.

Al doilea element favorabil mișcării, și care a fost câștigat de la început, era o parte din clerici, cu egumenul de la biserica Trei Ierarhi din Iași, iar, în Muntenia, Ilarion, episcopul de Argeș, un „bon vivant“, foarte plăcut în societate, spiritual, puțin cam corupt, plin de inteligență și expert în intrigă, cetind poezii grecești ușoare și literatură filosofică.

Și, lăsînd la o parte elementul, flotant, al negusturilor, al calfelor de prăvălii, al aventurierilor greci pripășiți pe la noi, al dascălilor și dascălecilor de la școlile din amîndouă Principatele, mai era un al treilea element, mai consistent, acela alcătuit din garda albanesă din jurul Domnilor, unde propaganda grecească a fost îndată primită de fruntașii Arnăuților, de căpitanul Iordachi din Olimp, Farmachi, Ghenciu, Delibașa Mihali, și acel colonel, „bimbașă“, Sava, care ținea de nevastă pe văduva Haiducului Velico,—legătură semnificativă. De alminterea supt steagul, protivnic lui Ipsilant, al Romînului Tudor Vladimirescu merg Macedonschi și Prodan, Sîrbi, gata să lupte și aici pentru libertatea creștină. Și lui Ipsilanti însuși i se făcură propunerii de colaborare: din partea Sîrbului Mladen și a Bulgarului Panu Hagi Cristea, care-i vorbea de pregătirile Bulgariei întregi, de cei 300 de Bulgari înarmați, cu 75 de lunturi, cari-l așteaptă la Zimnicea¹. Miloș însuși refusase hotărît orice sprijin.

Consuliî ruși, din partea lor, aū ajutat să ridice curagiul mai multora din cei ce stăteau la îndoială și n'ar fi. dat adesiunea lor, fără acest caracter de oficialitate pe care-l împrumuta conspirației amestecul cancelariilor rusești. Numaî acestei intervenții a consuliilor i se datorește și faptul că Tudor din Vlădimiri, sau Tudor Vlădimirescul, represintantul aspirațiilor sociale și naționale ale poporului nostru în 1821, a început a se învoi cu organisatoriî răscoalei grecești din

¹ Aricescu, *Istoria revoluției romine de la 1821*, I, pp 155-6, 158.

Țara-Românească, luînd un angajament formal cu căpitanul Iordachi și cu Pini. Și numai într'un târziu, dîndu-și seama de ce înseamnă acest lucru, de țintele pe care le urmăresc Grecii și de pagubele ce pot aduce țerii, numai atunci înțelese el că drumul lui trebuia să fie deosebit de al străinilor¹.

Astfel o vastă organizație se întinsese de la Paris la Taganrog, de la Odesa și Chișinău la capul Matapan, asupra mai tuturor provinciilor din Imperiul Otoman.

Atunci, pentru a da lovitura, pentru a se pune în capul mișcării și a ridica steagul revoltei, se înfățișează fiul lui Constantin-Vodă Ipsilanti, mort în Chiev, și al Saftei Văcărescu², rudă de aproape a poetului: Alexandru, general rus, care-și pierduse o mîină în lupta de la Kulm. Nu era de loc un om superior și nici măcar un om de ispravă, de și ar fi nedrept să-i aruncăm epitetul de mișel, pentru faptul că după înfrîngerea de la Drăgășani trecu în Austria. Nu era o beizadea degenerată a cine știe căruî Fanariot stricat din Constantinopol. Tatăl lui fusese omul pe care-l cunoaștem, acel care se visa Craiul al Daciei și Serbiei, *prin* Ruși, dar nu și *cu* dînșii, și acesta moștenise de la tatăl său, Alexandru-Vodă, însușiri mari de Guvern.

Până în momentul cînd a trecut în Moldova, împotriva intențiilor Țarului, care nu voia atunci un război cu Turcii, Alexandru Ipsilanti a fost în rîndul întâi al oamenilor cari se bucurau de o largă favoare la Curte și de o mare popularitate în cercurile militare. La această plecare a sa, Împărăteasa Elisaveta, soția lui Alexandru I-iu, se despărția de dînsul în perfecta cunoștință a „expediției sale amîinate din zi în zi”, dînd și înștiințările de trebuință contelui Wittgenstein, comandant al trupelor din Basarabia³. Să nu se uite

¹ V. broșura mea „Domnul Tudor din Vlădimiri”, în biblioteca „Steaua”.

² Chipul ei în C. G. Manu, *Familia Mano*, București 1907, p. 406.

³ *Acte și fragmente*, II, p. 562, nl. 1.

că de aici plecase cu cîțiva ani înaintea, spre o moarte pe care n'o bănuia, Caragheorghe¹.

Era vorba de o năvălire dincoace de Prut la 24 Novembre 1820 — Ipsilanti fusese ales în Iunie ca șef al mișcării. Ea fu zăbovită, din motive pe care nu le putem cunoaște bine. La 22 Februar (6 Mart) 1821, orice amîinare fiind cu neputință față de starea spiritelor, el trecu Prutul, cu frații Nicolae și Gheorghe, cu colonelul Gheorghe Cantacuzino, din ramura moldovenească, și cu alți conspiratori. Ei anunțau sosirea a două divisiî rusești care nu erau să vie niciodată².

Ceia ce a stricat acum totul și a adus neizbînda încercării lor revoluționare,—în afară de faptul că basa de acțiune la Dunăre se dovedi în curînd a fi imposibilă, din cauza mișcării românești separate,— a mai fost faptul că Alexandru Ipsilanti nu era *un om real*. Nu știa în acest moment, hotărîtor pentru soarta sa — căci se înecă în înfrîngerea lui —, nici de ce puteri poate să dispue, nici care este situația din țerile în care năvălia, nici pregătirea efectivă din Constantinopol și din Moreia, nici oamenii siguri cu cari putea corespunde acolo. Era în starea de spirit, fericită, dar periculoasă, a revoluționarilor noștri din Bucureștii anului 1848. Părea a crede că e de ajuns să zboare pe steagul lui Phenixul învierii elenice pentru ca toți creștinii din Împărăția turcească să se ridice și să-l sprijine. Se vedea Împărat bizantin, făcînd să cadă Constantinopolea înaintea lui, a celui care nu avea nici bani, nici oaste. Realitatea i-a apărut de-odată, și l-a zdrobit.

În Iași omorîse cîțiva Turci nevinovați și despoiasse bancheri, ca Andrei Pavlu, cari erau de nația sa. În

¹ Cf. Philemon, *Δοκίμιον ιστορικόν*, I, Atena 1859. p. 349 și urm. (scrisori către Miloș). Erau și legături cu episcopul din Filiopopol (Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 244).

² Hurmuzaki, X, pp. 111-2, n-l cXLVIII.

cîteva zile, toată lumea fu împotriva lui, și binecuvîntarea săbiei revoluționare, la Trei Ierarhi, de însuși Mitropolitul Veniamin Costachi, care credea că și vede pe Ruși înaintînd după avangarda acestor cutezători, nu se putea prinde. Sfinții Împărați de pe steag, Constantin și Elena, nu erau grăbiți a-și lua în stăpînire vechea Capitală bizantină. În cîteva zile, se creă contra eteriștilor starea de spirit dușmănoasă care se vede în imprecategoriile versificate ale lui Alecu Beldiman. Trimețînd, de la Tirgu-Frumos, pe fratele său Dimitrie în Moreia, generalisimul revoluției se îndreptă spre Focșani, unde, după omorurile de Turci din Galați, se formă „batalionul sacru“ al „mavroforilor“, hotărîți să piară în lupta pentru libertate. Locuitorii din Ploiești se opuseră cu forța la intrarea întregii „oștiri elenice“, primind numai, supt arme, pe ai lui Ghenciu și Mihali. În loc să-și facă intrarea la București, în mijlocul aclamațiilor,—populația, îngrozită, se risipise în fugă—, Ipsilanti se opri, la 27 Mart, în castelul Ghiculeștilor de la Colintina, lăsînd orașul ocupat numai cu Arnăuții cari-i păstraseră credința.

El știa acum că, de la Laybach, de la congresul suveranilor Sfîntei Alianțe pentru menținerea păcii, pentru combaterea duhului rău al revoluțiilor, Alexandru I-i îl desaprobase cu asprime, prin condeiul lui Capodistria. Mai știa că Tudor ridicase, încă din Ianuar,—bătrînul Domn fiind în viață,—pe Olteni, pe vechii panduri, pe tovarășii săi de lupte împotriva Turcilor din vremea cînd era ofițer rusesc, precum și bandele sîrbești, care, dornice de pradă, i se alipiseră, că el zdrobise orice împotrivire a Căimăcămiei numite de Scarlat Callimachi, urmașul lui Alexandru-Vodă Suțu, că, ocupînd mănăstirile din munte, el înaintase până în marginea Capitalei muntene, cu tabăra lîngă mănăstirea Cotrocenilor, încă de la $16/23$ ale lunii, ba chiar că-și făcuse pe străzile Bucureștilor alaiu de Domn supt steagul albastru cu vulturul, pe care și-l

gătise de mult și care se păstrează și astăzi, și că-și luase locuința la Zoița Brîncoveanu, mama elenistului menționat mai sus, păstrînd în proclamațiile sale o atitudine a cărui enigmă era tot mai amenințătoare, cu atît mai mult cu cît boierii bătrîni, prietenii lui Pini, iscăliseră cu el arzul pentru drepturi către Poartă, cu cît Miloș se arăta gata a sprijini din partea Romînilor cereri ca acelea care biruiseră pentru ai săi ¹.

Tudor îi cerea „beizadelei“, în care respecta pe prinț, să-i dovedească aprobarea de Rusia a mișcării sale : altfel nu-l „sfătuieste“ să între în oraș, „căci“, zicea el în intimitate, „nu sînt de loc gata a vărsa pentru Grecia sîngele Romînilor“ ². Totuși Mihali și Ghenciu pătrunseră și ei, cu trupele din Ploiești, în cetatea de Scaun munteană, trăgînd la Mitropolie, conacul cel mai de cinste, în seara de 22. La 23 boierii încuviințau însă „pornirea“ lui Tudor ca „folositoare și izbăvitoare“, și el căpăta încredințarea că Ipsilanti e desaprobat de Țar, ceia ce-l făcu să întărească încă mai mult nota de supunere față de Poartă, *prin care credea să poată căpăta în Țara-Românească situația de încredere pe care astfel, cu declarație de supunere și cereri de drepturi pentru națiunea sa, o căpătase în Serbia Miloș, exemplul său viu* ³.

La 29, tocmai pentru a evita o întîlnire cu Ipsilanti, Tudor se retrăgea iarăși la Cotroceni. După ce apucă un împrumut silit de la Bucureștenii, Ipsilanti el însuși părăsia Colentina pentru a lua drumul spre Tîrgoviște, de frica Turcilor cari cu siguranță se apropiau. Măsurî formale se lua în de Tudor pentru apărarea Bucureștilor : el îndrăznea să ceară ca Domnii greci, cari erau aici ca Turcii în Serbia, să nu mai

¹ După rapoartele inedite ale cancelariului Agenției din București Udritzki, în „*Domnul Tudor*“, p. 75.

² *Ibid.*, p. 76.

³ *Ibid.*, pp. 85-7.

fie. În același timp, se scria beizadelei, la 10 April, în termină necruțătoră, pe cari-i dictaseră lui Tudor cărturară din jurul său, din școala lui Naum Rîmnicianu, autorul teoriei „dacice“: „Ce pot avea laolaltă, în adevăr, Dacii și Elinii? Ce parte aū să aștepte Dacii din buna stare viitoare a Elinilor? Țara noastră era slobodă și liniștită supt ocrotirea unui Împărat bun și se bucura din bielșug de privilegiile sale“. Poporul sărac nu mai poate ținea această oaste care-și tot zăbovește plecarea. Pozițiile strategice din București fură ocupate cu trupe de încredere.

Turcii nu-l recunoscără însă, și, la apropierea lor, în ziua de 15 Maiū, el plecă din oraș, care rămase în puterea lui Sava, mai personal decît oricînd în acțiunea lui. Îndată o ceată de ostași împărătești își făcea intrarea. Țeranii se retrăgeau pe calea Piteștilor, spre Olt, cînd Sîrbii trădară pe Tudor în mîinile lui Iordachi, adecă în ale lui Ipsilanti, care, fără vreun scrupul, porunci să-l ucidă (27 Maiū st. v.). La 7/19 Iunie oastea grecească întregă era strivită la Drăgășani, și acel care cu trei luni în urmă credea să poată fi Împărat în Bizanț se strecura desperat pe la carantina austriacă pentru a fi prins și închis, ani de zile, în temnița Muncaciului. Nu se pierduseră nici o mie de oameni în această mică luptă care fu, cu tot eroismul unora, o mare rușine.

Mai bine se luptară la Sculenă, pe marginea Prutului, împotriva Turcilor Brăilei, eteriștii rămași în Moldova, pe cari-i părăsise, pentru a trece în Rusia, șeful lor, Gheorghe Cantacuzino. Ei periră în mare parte supt ochii Rușilor înșiruiți de cealaltă parte a Prutului, la 17/29 Iunie. În mănăstirea Secu, din munții Neamțului, Iordachi și Farmachi se împotriviră cîteva zile unei cete de urmăritori și, după predarea celui de-al doilea, care peri în Constantinopol, Iordachi însuși se aruncă în aier, la 23 Septembrie st. v. Încă din Au-

gust, Sava cu toți ai lui fuseseră nimiciti prin trădare, după porunca guvernatorului turc al Bucureștilor, Chehaia-beiū, „loctiitorul“ Pașei din Silistra.

Principatele românești erau astfel „pacificate“.

CAPITOLUL al XIII-lea.

Albania lui Ali-Paşa şi mişcarea Grecilor, Pornirea mişcării revoluţionare în Moreia.

Afară de Principate, unde-i aşteptase o așa de grea decepție, revoluționarii se gândiseră însă — măcar alții, dacă nu, în mândria lui, Alexandru Ipsilanti însuși — la încă un sprijin. Era sprijinul Albanesilor, cari de altfel aũ fost sortiți a fi totdeauna sprijinitori ai cauzelor străine. Încă de la apariția lor în istorie, forțele lor servesc pentru a stabili alte organizații de Stat și pentru a grăbi alte dezvoltări naționale. Ajutători ai Bulgarilor ca să întemeieze al doilea Imperiu al lor, cel de la Ohrida, ei aũ fost de cel mai mare folos Normanzilor în toate încercările lor de a stăpîni Peninsula Balcanică, primind de la ei episcopi și imprumutînd chiar de la acești stăpîni și numele lor: astfel, după al lui Carol de Anjou, se chiamă unul din conducătorii Albanesilor, domnul din Durazzo, în veacul al XIV-lea, *Carlo Topia*. Atîția stătură supt conducerea exploatoare a Veneției. La sfărîmarea tuturor vechilor organizații politice în ajunul năvălirii turcești cuceritoare ei întemeiază principate prin colțuri de munte, ca al Balșizilor, Romîni de origine și Slavî ca limbă, al lui Coia Zaccaria, al lui Ghin Zenebissi, al

vestitului Scanderbeg, fără a mai pomeni din nou¹ triburile ce nu se numesc după șeful lor (Iurașevici, Pastrovici, etc.) Mai târziu am văzut că în Despotatul de Arta, de origine greacă, de dominație mai recentă napoletană, s'a stabilit stăpînitorii albanesi din familia Spatas. Mai pretutindenî limba întrebuițată în Biserică și în redactarea actelor publice e străină: une ori slavă, iar, în Despotat, greacă. Nici cînd, în cel mai mare avînt al lor, ei se revărsară asupra Eladei, rezultatul n'a fost altuldecît că aũ crescut numărul Grecilor de azi: Albanesi din Hydra trebuiaũ să contribuie prin eroismul lor cutezător la fastele de glorie ale învierii elenice. Din Albanesi cari pînă mai dăunazi se recunoșteaũ în insula Egina, în Atena însăși, păstrîndu-și limba — istoricul Finlay i-a găsit pe treptele Parthenonului — școala primară grecească a Statului nou a făcut Greci curați.

De la venirea Turcilor, cei mai energici oameni de Stat ai Imperiului otoman aũ fost de sigur Albanesi. Este de ajuns să se citeze numele a doi dintre dînșii, a căror activitate e legată cu viața noastră națională, pe care erau aproape s'o suprime în pornirea lor de cotropire, de luare în stăpînire a provinciilor libere, de transformare a Moldovei și Țerii-Românești în bogate provincii conduse de Musulmani. Sînt Vizirii cei mari ai Sultanilor Murad al III-lea și Mohammed al III-lea de la sfîrșitul veacului al XVI-lea, Sinan și Ferhad, două personalități cu totul deosebite, înzestrate cu însușiri de mari oameni de Stat, puind în serviciul unor concepții mai vaste o putere trupească și sufletească potrivită pentru executarea lor. Ei lucraũ adese ori independent de Sultan, care trăia în Constantinopolea sa, închis în mijlocul plăcerilor, supt umbra puterii acestor doi mari sfetnici.

Sinan-Pașa e o figură populară la noi, prin lupta

¹ V. pp. 24-5

de la Călugăreni, în 1595, în care, căzînd de pe pod, a fost în primejdie de moarte. Dacă n'a izbutit la Dunăre, în lupta cu Mihaï Viteazul, aceasta nu-l scade de loc, căci, oricine ar fi fost în locul lui, în împrejurările în care s'a dat această luptă, nu putea face altfel. Și, iarăși, nu el e vinovat că în războiul cel mare dintre Austriaci și Turci pe care l-a deschis în 1593, războiul pe fondul căruia se desemnează luptele cu Mihaï, Imperiul nu s'a dovedit în stare a-i susține curagioasa agresiune. Mai târziu decît Sinan și Ferhad, contemporani și rivali, avem pe cei doi Viziri Chiuprului, cari, din părinți albanesi așezați în Asia Mică, au înnoit Împărăția atunci cînd, la jumătatea veacului al XVII-lea, Casa lui Osman nu mai putea să deie Sultani capabili de a conduce oștirile și de a urmări o acțiune politică.

În al XVIII-lea veac familia albanesă Bușatlia a dat pe Mustafă-Pașa de Scutari, al cărui rol în luptele dintre Ruși și Turci nu e fără însemnătate. Cel din urmă care represintă cu strălucire talentele militare și politice ale Albanesilor a fost Ali-Pașa din Tebelen sau Teleben, care în concepția Grecilor de la 1821 trebuia să fie unul din sprijinatorii de căpetenie ai răscoalei lor. Cîte unul dintre fruntașii lor cărturari vedea chiar în el pe „regele” noii Elade. Un om extraordinar de sigur, în felul în care astfel de oameni se înfățișează în Orient. Aspru și blînd, violent și viclean, sălbatec și prieten al culturii, dînd prinșii de mîncare fiarelor și convorbînd cu dascălii greci despre viitorul Greciei, îndărătnic Musulman, sunit fanatic, derviș pios și prieten al dervișilor, de o parte, iar, de alta, intim al consulilor Europei, prieten al tuturor renegaților utili, introducător al normelor militare și sistemelor politice ale Occidentului, el pare curios, indescifrabil numai pentru cine nu cunoaște Orientul, care e tot așa de plin de contraste ca și realitatea, natura însăși.

Viața lui reproduce, cu neapăratele variații personale, aceia a oricărui *signorotto* albanes din veacurile al XIV-lea și al XV-lea; e pusă în serviciul unei instinctive concentrări naționale, servită prin mari sforțări de inteligență, printr'o neconținută încordare a voinței și prin odioase crime, a căror grozăvie nu putea s'o simtă însă într'o țară unde viața omenească e aproape fără valoare. Cu ajutorul Albanesilor săi și al cleftilor din apropiere el ieă Gardichi, unde satisface o veche răzbunare, Delvino, pe care-l stăpînese socrul său — dar înrudirea nu însemna pentru el nimic alta decît doar pretextul pentru vre-o groaznică vendetta. Succesul îl împacă, de alminterea, cu oficialitatea turcească, în momentul cînd aceasta luptă prin concesiuni cu tendințele de neatîrnare ale celui de-al doilea Bușatlia din Scutari. Ajunse Pașă de Tricala și în curînd avu și voia de a încerca să înlocuiască pe acel de Ianina, păstrînd și mai departe legăturile cu stăpînul Albaniei de Nord, pe care-l încunjură de curteniri și oferte Austriei ca și Veneției¹. Și, după dispariția acestuia, el luptă pe seama lui, cu noua artilerie pregătită de Ibrahim Manzur, renegat frances, pentru Delvino și pentru Suli, care-i resistă eroid până în 1803. Poarta, recunoscînd totul, îi dădu grija curățirii de Cîrjali a Rumeliei; Pașă de Salonic îi stătea la ordine². Fiii săi conduseră la Dunăre, în războiul din 1806-12 cu Rușii, contingente ca ale unor principii tributari, precum o făcea de altfel și begul de Seres, adevărat stăpîn al Macedoniei independente. Unul din acești fii, Velî, era să capete prin căsătorie moștenirea Bușatliilor în Scutari. Muctar³, cellalt fiu, lua Berat și ajungea prin Avlona domn la Mare. Lepanto, Volo, Negroponte, Moreia fură încredințate familiei; pasurile muntelui li aparțineau. Parga-i

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 64-5.

² *Ibid.*, pp. 145-6 (cu bibliografia).

³ V. și p. 129.

fu cedată la 1819, „conform tratatului“, de Englesi¹. Pe încetul teritoriile grecești se uniau în minile lui Ali și ale fiilor săi, în cari agenți străini hrăniau ambiții regale². Acel care puse la cale peirea sa fu Sultanul însuși, Mahmud, doritor de a sfărîma odată aceste stăpîniri locale, primejdioase pentru unitatea Imperiului. Favoritul Halet-Efendi, neglijat de Ali, întetî focul miniei împărătești. Dar puternicul Pașă de Ianina refusă hotărît, în Maiu 1820, supunerea. *Acuma* începură a fi și mai dulci făgăduielile lui față de Greci, și ei îl încunjurară pentru a-l apăra, în Octombre, împotriva dușmanului personal ce fusese trimes să-l răpuie, Ismail Paho-bei. La 6/18 Decembre Sulioții și Marco Boțaris, Bocîari, un Aromîn, căpitan de clefți, încheiară un tratat formal cu dînsul³.

Dar, în aceste împrejurări, Ali, închis foarte de aproape în Capitala sa (mort la 5 Februar 1822, cînd căzu prin trădare), nu mai putea aduce decît un singur folos: să imobilizeze cea mai mare parte din trupele lui Curșid, ajuns acum Pașă al Moreii, care rămînea deci fără apărători.

Ar fi ajutat Ali, fără această bruscă întoarcere a soartei sale, cauza elină? Era cel puțin naiv să-și poată cineva închipui că un asemenea om ar putea fi întrebuițat pentru o cauză străină, pe cînd viața lui întregă dovedise că *el* știe să întrebuițeze pentru cauza *sa* puterile străine ce-î erau la îndemînă.

Cînd însă Grecii credeaș așa, aveaș și ei un motiv, și motivul acesta era situația lor foarte grea. Cu Epirul, Insulele Ionice, rîvnite de el, cu Tesalia și supravegherea asupra Traciei, cine ar mai fi fost mai stăpîn în Peninsula Balcanică decît dînsul?

Dar, într'un fel, Ali a colaborat la opera de înviere grecească. Supt el elementele luptătoare creștine că-

¹ Miller, *l. c.*, pp. 62-4.

² Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 224-6.

³ *Ibid.*, pp. 268-9.

pătaseră o întrebuintare care le înălța și le organiza, exercitându-le neconținut la luptă. Domnia lui epirotă înseamnă, ca să zicem așa, scormonirea tuturor elementelor revoluționare din partea vestică a Peninsulei, care n'au mai părăsit niciodată iluziile de libertate ce pătrunseseră într'înșii prin participarea la acest continuu război de treizeci de ani.

În Moreia, așa de exclusiv grecească, afară de câțiva begi și spahii, de puțini negustori, creștinii aveau și o solidă organizare religioasă. Erau în acest timp cinci Mitropoliți, cinci arhiepiscopi, opt episcopi, dispunând de un mare număr de preoți, mai toți din speța lui Eftimie Vlachavas, pe care-l cântă balada clefților. Ca și la noi, se făcea cineva preot numai pentru ca să nu plătească birul obișnuit, dar încolo ducea viața de muncă și de luptă a celorlalți săteni.

Partea din Sudul Moreii avea, pe lângă aceasta, cu cei 45.000 de locuitori ai săi¹, în 360 de sate, o situație cu totul specială, și din punctul de vedere politic și din acel geografic. Un colț ocrotit de lume, trăind după datinele străvechi. Acești săteni războinici și ciobani, supuși „bătrînilor“, cari-i judecau ca juzii noștri² și având familii „voevodale“, Vitulo, Stefanopoli, Cosmă, Medicis, cu cinsprezece căpitani³, sînt rămășițele Slavilor, cari au pătruns în Peninsula Balcanică până la Capul Matapan. Vorbiau un dialect deosebit, purtau un costum special, pe care-l descrie, la 1715, autorul cronicei expediției turcești în Moreia⁴ și păstrau în temperament anumite însușiri care nu sînt ale rasei grecești. Aceștia sînt Mainoții, locuitorii din Maina, „Le Magne“ al cruciaților francesi. Oamenii foarte sălbateci și nesupuși, în veșnică

¹ Stephanopoli, *l. c.*, II, p. 34.

² *Ibid.*, I, p. 201.

³ *Ibid.*, pp. 199, 264 și nota 1; II, p. 172.

⁴ Ed. Iorga, București 1913. V. tabla.

luptă cu Turcii debarcați pe coastele lor, ei siliseră apoi Poarta să li dea, încă din veacul al XVII-lea, când beiful Limberachi iea pe Anastasia văduva lui Duca-Vodă, pentru averea ei, o organizație cu totul particulară.

După pacea din 1774, în urma luptelor înteleșite de Orlov, în Moreia, între Greci, pe cari-i părăsi apoi, și Turci, cari se întoarseră setoși de răzbunare, regimul begilor autonomi, de și dese ori jertfiți, se răstră și mai deplin. Capudan-Pașa avea numai dreptul de a încasa tributul. Acuma, în 1821, begul era Petru Mavromihali, al cărui suflet înfățișează un amestec de tartarinadă nedisciplinată, de sete pentru pradă și de vitejie adevărată, reală.

Ca și Arnăuții Domnilor în Principate, ca și clefții albanesi și aromîni ai lui Ali-Pașa, ca și insularii, în mare parte tot de rasă albanesă, din Hydra, Psara și Spetza, acești Elini de un caracter special puteau fi priviți ca un razim gata de multă vreme al răscoalei.

În Moreia Alexandru Ipsilanti orînduise o întreagă administrație, cu epitropi și chiliarhi; agenții lui, între cari arhimandritul Grigore Dikaios, alcătuiseră și un comitet de direcție, în fruntea căruia stăteau episcopii de Patras, Monembasia și Christianupolis. Dar la o răscoală nu se putea ajunge tocmai pentru că se făgăduise războiul ruso-turc și ridicarea tuturor provinciilor locuite de Greci. Moreoții hotărîseră în consfătuirea de la Vostitza să aștepte. Cît privește Maina, beiful cerea bani, și el avea ambiția de a presida Senatul revoluționar, ceea ce nu putea conveni multora cari știaū ce înseamnă coborîrea din munți a acestor necruțători războinici de meserie. De cealaltă coborîre, a Rumelioților, din Olimp și Albania, oameni temuți, nu era bucuros nimeni în această mică lume închisă, de țeranî cu ogoarele lor, de meșteri și de negustori săraci.

Prinderea unor conspiratori veniți de la Constantinopol contribui totuși la neîncrederea care se întăria tot mai mult între stăpînitorii și supușii de până atunci. Fruntașii chemați la Tripolitza, Capitala Pașalicului, de către Caimacam se închiseră într'o mănăstire. În jurul orașului începeau a roi clefții. Din cele mai multe centre, Turcii se retrăgeau, urmăriți de strigătele populației, care declara că viața împreună a încetat. Greci cari serviseră supt Napoleon, în Egipt și aiurea, ofițeri cari se întorceau din Apus, ca Teodor Kolokotronis, întেțiau spiritele. Cetatea de la Kalavryta fu atacată, la 2 April, de una din bandele, cu caracter și scop nelămurit, care se formaseră. Încă de la sfârșitul lui Mart, deci după ce sosise vestea trecerii peste Prut a lui Ipsilanti, Senatul lui Mavromichalis se așeză, ca organ diriguitor al mișcării, la Kalamata. În așteptarea sosirii lui Ipsilanti, cele trei insule se declarară independente supt un căpitan cu 12 sfetnici și începură a urmări luntrile Turcilor. Samos se prefăcu într'un cuib de piraiți fără astîmpăr.

La 25 Mart (6 April) sau cu două zile înainte, răscoala, adevă noua viață a Eladei libere, fusese proclamată solemn la Patras, de episcopul Gheorghe, care găsi corăbiile ioniene pentru atacul cetății și ceru de la început sprijinul Europei. Atena, proprietatea Sultanei, căzu ușor în minile creștinilor, țeraniii din împrejurimi, de și cetatea — cu vechiul Partenon —, care era foarte puternică, se păstră încă mult timp; vor fi ajutat și consuli, un Fauriel, întemeietorul, la 1813, al societății „Filomusilor“ — cu inel de aur și numele Atenei¹ —, un Gilford, un Gropius, cum de sigur că la Patras consuli, cu al Rusiei în frunte, fuseseră îndemnători. La pasurile de către Rumelia clefții se făcură stăpîni, în frunte cu Odysseus, care se arată apoi tot așa de versatil ca și omonimul său cîntat

¹ Papadopoulos-Vretos, *l. c.*, I, p. 136.

de Homer. Salona ajunse în mâna lor, ca și cele trei peninsule ale Chalcidiceî. În Tesalia, revoluționarul fu însuși lexicograful Antim Gazî, care organizează o adunare națională deosebită. Călugării din Athos, între cari atunci Slavii erau foarte puțini, își amintiră de învățăturile naționale din școala, de mult părăsită și ruinată, a lui Eugeniu Bulgaris¹. Insulele catolice rămăseră însă credincioase Sultanului, și Creta nu luă parte la luptă decît în Iunie, în același timp cînd asprul regim local opria în loc și el pe Chioțî, cu vechi tradiții de autonomie și cu o atît de însemnată dezvoltare pe toate terenurile.

Așa stăteau lucrurile în provinciile grecești în clipa cînd îndoita înfrîngere din Principate punea capăt nebunei întreprinderi a lui Ipsilanti.

¹ Cf. cu *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 251 și urm., Miller, *l. c.*, p. 71 și urm. Pentru Bulgaris, Gelzer, *Berg Athos*.

CAPITOLUL al XIV-lea.

Fanarioții și silințele de eliberare.

Intervenția Fanarului se putea aștepta acum, acel Fanar care jertfise atîta pentru școli și biserici, pentru dezvoltarea culturală a poporului grec, dîndu-î, prin rolul său politic în Principate și prin cel boieresc în toate provinciile Imperiului Otoman, o strălucire deosebită.

Puteau Fanarioții să joace acest rol? Au încercat a o face? Acțiunea lor a fost ea binefăcătoare pentru dezvoltarea poporului din care făceau parte sau mai bine către care se întorceau acum și sufletește?

Cîteva lămuriri asupra formării și înnaintării Fanarului sînt necesare.

Noi nu iubim pe Fanarioți, și nu sîntem singuri în această rîspingere față de dînșii. Un Zallony, medic al Domnilor noștri, a scris împotriva lor o întregă carte, elocventă și amară, pe care și noi am întrebuintat-o adesea cu sau fără scopuri polemice. Li s'a aruncat în față că ei, această clasă alcătuită pentru cariere eclesiastice, boierești, princiare, și numai pentru aceasta, ar fi adus în mijlocul clefților viteji, a pioșilor episcopi, a țeranilor simpli, cari la început serviau mișcarea, un nou spirit, nenorocit, de ambiție,

de rivalitate, de grandomanie, și mai ales o nestinsă sete de intrigă, care avu cele mai rele urmări pentru Elada renăscută.

De fapt, Fanarioții, cari pornesc de la Alexandru Mavrocordat Exaporitul, ajuns un model pentru fiii, rudele lui și pentru ceilalți locuitori ai cartierului grecesc privilegiat, aveau, pe lângă defecte, și marile lor însușiri.

„Exaporitul“ nu era un Constantinopolitan, ci un „nesiot“, al cărui tată trăise în Chios, una din acele insule în care se răsfața mai liberă, în forme creștine aproape repubiicane, viața poporului grecesc. Nicolae Maurokordatos se încetățenise în Constantinopol numai printr'o căsătorie fericită, cu acea Ruxandă, fată a lui Skarlatos beglicgiul său gelep-bașa — cu mîndrie-și ziceau urmașii: Maurocordato de Scarlatti său numai: de Scarlatti —, care aducea, nu numai o avere, ci și legături întinse și prețioase, între altele și cu țerile noastre. În adevăr, soția lui Nicolae era văduva lui Alexandru Coconul, fiul, mort tînăr, în mazilie la Constantinopol, al marelui Radu Mihnea¹; una din surorile ei ținea pe un Rosetti, din neamul care dădu Moldovei pe Antonie-Vodă și pe vestitul Iordachi Ruset. Încă din 1630 bogatul socru murise², așa încît Mavrocordat cu cei trei cumnați își împărțiră averea, foarte însemnată, a celui mai bogat Grec de pe vremuri.

Învățătura soției sale e adevărită de contemporanî: nici nu putea fi altfel nora învățatului Radu Mihnea, care învățase la Athos și în Veneția. Ruxanda cetia pe Xenofont, Tucidide și retorii vechi³. Astfel de la începutul „fanariotismului“ se întîlnesc cele trei caractere ale lui: legăturile economice și politice cu

¹ V. Alexandru G. Mavrocordato, în „Arhiva“ din Iași, V, p. 170 și urm.

² *Ibid.*, p. 183.

³ *Ibid.*, p. 186.

Constantinoplea Turcilor, cu toate cîștigurile ce putea să procure și toate perspectivele ce putea să deschidă relațiile de familie și de situații cu Principatele românești, și o deosebită grijă pentru cultură, pentru acea cultură elenică la care a colaborat așa de mult¹.

Nu e de mirare că Alexandru Mavrocordat, numit așa poate întru amintirea întăiului soț, domnesc, al Ruxandei, a primit o creștere neobișnuită. Învățînd în Constantinopol, la Ioan Cariofil, Marele-Logofăt al Bisericii, autorul unor prețioase notițe asupra timpului său, el merse la Padova și a fost poate cel d'întăiū Grec care a urmat până la capăt, luînd și diploma, cursurile de medicină ale acelei Universității care era să numere apoi printre școlarii ei pe cei mai luminați oameni ai Răsăritului ortodox, de la Constantin Stolnicul Cantacuzino până la Capodistria el însuși, dîndu-li o cultură latină, occidentală, care întregia personalitatea lor sufletească în chipul cel mai fericit. În legături strînse cu Patriarhia la întoarcere — și așa aū fost apoi toți Fanarioții —, el a ocupat cîtva timp demnitățile de Mare-Retor și, după Cariofil, de Mare-Logofăt al „Bisericii-celei-Mari“. În sfîrșit urmă ca Mare-Dragoman celui d'întăiū Grec introdus în intimitățile diplomatice ale Porții, lui Panaioti Nikusios, om foarte reputat în genere și în deosebī iubit de Chiuprului, — era Cipriot și avea și el de acasă cunoștința limbilor curente în Apus, pe lîngă aceia că învățase carte răsăriteană la marele erudit teologic din epoca lui Vasile Lupu, Meletie Sirigul, favorit al acestuī Domn. Până la sfîrșitul vieții, cu intreruperi de mazilie și prigoniri, Alexandru ținu acest loc de taină de unde-ī vine și porecla de „Exaporitul“ (ἐξ ἀπορρητῶν = *a secretis*), găsind între multele sale ocupații și răgazul de a scrie

¹ V. calda pledoarie a lui Rizo Nerulos, *l. c.*

cărți de școală, socotite ca model, și o Istorie a Evreilor, foarte mult admirată ¹.

Soția lui, Sultana Chrysozkoleos (Hrisoscoleu ²), era nepoata, prin fiica lui, Casandra, a lui Alexandru Iliăș, și astfel avea sîngele Rareșizilor și al lui Alexandru-cel-Bun. De la început, fiii lor aŭ fost crescuți pentru Domnie și, la cel d'întăiŭ prilej, i se căpătă lui Nicolae Scaunul Moldovei, pe cînd căsătoria fratelui său, Scarlat, mort tînăr la noi, cu una din fiicele Brîncoveanului avea în vedere de sigur și scopuri dinastice în acest de-al doilea Principat.

Cine se înrudia cu neamul Exaporitului, căpătă de acum înaintea Domniei, cu puține excepții, ca a lui Mihaï Racoviță și fiilor săi și a lui Ioan Callimachi-Calmășul, al cărui fiu Grigorașcu luă totuși pe o Domniță Mavrocordat pentru a se stabili legătura, așa cum făcură și alte neamuri nouă, Ipsilanti, Moruzi ³, Suțu, Hangerli, Caragea și cum, de la început, făcuseră Ghiculeștii, prin căsătoria lui Matei, fiul celui d'întăiŭ Grigore Ghica-Vodă, cu a doua Ruxandă, fata lui Alexandru Mavrocordat, care-i transmisese și solide cunoștințe de medicină. Această lume fanariotă se îmbogăția de alminterea neconținut prin aflurii din provincii destul de îndepărtate, în care nu se poate zice că fierbea de veacuri intriga. Astfel Iacovachi Rizu, socrul lui Grigore Alexandru-Vodă Ghica, e Chiot, și din aceeași insulă vine și familia Scanavi, care se ridică în ultimele timpuri ale Domniilor fanariote. Moruzii și Ipsilanții vin din munții Trapezuntului, avînd, după mărturia contemporanilor, și sînge laz.

¹ V. și notele lui Atanasie Comnen Ipsilant, publicate de Papaïopolos-Kerameus, în Hurmuzaki, XV, pp. 165-6.

² *Ibid.*, p. 255.

³ Sultana, fata lui Nicolae-Vodă, cu Dimitrie Adamachi Moruzi (*ibid.*, p. 172). Căsătoria Elenei Ipsilanti cu Zanetto Moruzi, din Trapezunt (*ibid.*, p. 170). Alexandru-Vodă Ipsilanti iea pe Ecaterina fiica lui Dimitrie și sora lui Constantin-Vodă Moruzi; ea era fiica Domniței lui Nicolae Mavrocordat (*ibid.*, p. 172). Pentru celelalte familii se pot fixa legături de înrudire asămănătoare.

Callimachiï se coboară dintr'un Orheian și o Cîmpulungeancă, drepti Romîni amîndoi.

Nicolae Mavrogheni e originar din insula Mykone, și are tot temperamentul „nesiotilor“ războinicî. Neamul Suțu venia de la un lăptar din satul Litrais lîngă Constantinopol. Numele turcești ale lui Caragea și Hangerli, — fabricant de pumnale —, arată lămurit o origine asiatică.

Greci nu erau decî prin sînge, cu atît mai mult, cu cît se căutau căsătoriile cu moștenitoare romînce din amîndouă Principatele, care aduceau moșii, legături și popularitate. Dacă vorbeau grecește, știau tot așa de bine italienește și destul de bine franțuzește (Alexandru Ioan-Vodă Mavrocordat, poetul, a ținut în întăia căsătorie o Francesă, fîca profesorului său, luată la Petersburg ¹). Sentimente naționale grecești nu li se pot presupune: Nicolae-Vodă cetia cu plăcere cronicile noastre și, simțindu-se de vechiu sînge domnesc, el orîndui punerea lor laolaltă, în „corpuri“ de povestire neîntreruptă; Constantin, fiul său, introduse de fapt limba românească în biserică, și am văzut ce idei avea asupra viitorului lumii orientale un Alexandru Ipsilanti. Legăturile cu Rușii n'aveau la început alt scop decît să li asigure, prin ajutorul ambasadorilor și al consulilor, situația. Doar în versurile la moartea lui Theotokis dacă Alexandru Ioan Mavrocordat, crescut în Rusia, unde se și retrage pentru a-și mîntui viața, pomenește și de Elada, căreia nu-î dă un sens „patriotic“; încolo lirica lui, pastoralele, enigmele s'ar fi putut scrie de oricine, oriunde, în orice limbă.

Credința față de Turci era nu numai o îndoită chestie de interes, dar și o neschimbată tradiție. Mavrocordații până la Firarîs, influențat de educația sa rusească, au fost un model în această privință. Nu

¹ *Ibid.*, p. 166.

e de loc dovedit că Alexandru Ghica, tăiat după pacea din Belgrad, și Grigore, fiul său, jertfit la 1777, erau în adevăr vinovați de legături nepermise cu dușmanii Împărăției. Uciderea lui Grigore Callimachi a fost o groaznică samavolnicie, a lui Hangerli urmare plingerilor unei țeri prea de aproape tunse. Frații Callimachi periră nevinovați în cursul revoluției, fără să fi putut ieși la iveală vre-o dovadă împotriva lor. Caragea, trecînd în Italia, și-a apărât numai viața amenințată. Dacă Alexandru Suțu ar fi fost cu totul sigur pentru Eterie, nu s'ar fi vorbit de otrăvirea lui în folosul cauzei, dacă Mihail Suțu ar fi văzut cu plăcere sosirea lui Ipsilanti, n'ar fi trecut îndată peste Prut, unde rămase mult timp înainte de a juca în Paris rolul unui bogătaş¹ și în Atena liberă aceia a unui dătător de baluri². Iar ultimul Callimachi n'ar fi primit la 1821 o Domnie care vădit trebuia să încurce revoluția națională.

Patriarhia însăși rămase loială. Nu s'a găsit nimic clar împotriva Patriarhului Grigore ori a Mitropoliților lui, cari căzură jertfă a răsbunării turcești. El se supusese poruncii împărătești de a excomunica pe rebeli. În genere, clerul s'a ținut la o parte de mișcare, și nu numai cel superior.

Numai în ultimele timpuri, spiritul Revoluției franceze dă viață școlii grecești, și atunci avem, pe lângă profesioniștii ai tronurilor moldo-valahe, ca Suțeștii, — Mihail Suțu a făcut Sultanului un raport despre viciile Împărăției³, — ca Scarlat Callimachi, tipuri nouă, ca al lui Nerulos, care, apărînd cu toată puterea talentului său și bogăția cunoștințelor sale, pe Fanariotii calomniati, declară cu mîndrie că el nu s'a simțit niciodată Fanariot, ci *Elin*. Tinerii³ Alexandru și Panaiotachi Suțu, poeții, în ritmul obosit al unei au-

¹ *Mémoires du comte Rodolphe Apponyi*, I.

² Thouvenel, *La Grèce du roi Othon*, tabla.

³ Rizo, *l. c.*

torităȚi pe care n'o puteau înțelege, al noii Elade, aparțin aceleiași categorii, și poate că această tendință li venia mai mult din lecturile franceze și din legăturile personale cu Apusenii decît din învățătura primită în școlile naționale. Ca și Alexandru Ipsilanti, locotenent la 16 ani fără a fi văzut Grecia, Gheorghe Cantacuzino, care pecetluia ordinele sale din Iași cu vulturul bizantin, avea mai mult felul de a fi al ofițerului rus din acel timp. Nicolae, fratele său, era un om șters, și amestecul lui Dimitrie, îndelungat, a fost lipsit de personalitate¹. Numai în Alexandru Mavrocordat, fostul ministru al lui Caragea, mic de talie, puțin arătos în redingota-i francesă, mișcarea căpătă din această parte a Fanarioților un sprijin puternic: crescut în ideile engleze, plin de admirație pentru libertățile Angliei, el ar fi vrut să smulgă Grecia de supt tirania clefților îmbătați de isprăvile lor ca și de supt a unei birocrății de modă rusească, lipsită de încredere în valoarea poporului grecesc, pe care nu îndrăznea să-l lase a se mișca după impulsurile sale.

Cea mai mare parte însă dintre Fanarioții de Stat și de Biserică periră cînd, în sfîrșit, la vestea tulburărilor din Moreia, mînia turcească izbucni, în cercurile Porții ca și în mulțimea plebei constantinopolitane, setoasă de răsburare împotriva unui adversar desprețuit. Ambasadorul rus Stroganov, care, de la început și în repețite rînduri, desaprobase actul cetezător al lui Ipsilanti, cerînd chiar, fără rezerve, ocuparea Principatelor², n'avea autoritatea trebuitoare — mai ales după ce corespondența secretă a lui Pini din București era cunoscută — ca să intervie pentru scăparea coreligionarilor săi, în folosul cărora, din Ta-

¹ Thiersch, *l. c.*, p. 19, îl descrie „klein, schüchtern“. Sora lor, Maria, își dădu zestrea de 300.000 de lei cauzei naționale (*ibid.*).

² Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 253 și urm.; cf. Hurmuzaki, XVIII, rapoartele lui Stroganov.

ganrog, din Nijna veniaŭ neconținut ajutoare bănești¹. Încă de la sosirea celor d'întăiŭ vești de la Dunăre, la jumătatea lui Mart, Iancu, fratele lui Scarlat Callimachi, cere a fi scutit de sarcina Marelui-Dragomanat; fratele lui Mihai Suțu, fiul lui Vodă-Caragea, un Hangerli fug în Rusia². Episcopul de Efes, fratele rebelului Kalliarchi, Mihail Manu, dragoman al Marinei, doi Moruzi, Nicolae și Gheorghe, cu alți tineri sînt întemnițați. Timp de cîteva săptămîni sabia calăului căzu peste gîturile acestor vlăstare fanariotice, care n'aveaŭ altă vină decît poate cuvinte sau rînduri imprudente. Supt poarta de intrare a Patriarhiei, de atuncî închisă, atîrnă trupul Patriarhului, depus prealabil pentru a scădea impresia fărădelegii; doisprezece episcopi din jurul său periră; Costachi Moruzi și Gheorghe Mavrocordat avură aceiași soartă. La Adrianopol și Salonic episcopi greci fură omorîți din porunca guvernatorului³. Mai târziu urmă uciderea în taină, undeva în Asia, a lui Iancu Callimachi, decapitat, și a lui Scarlat-Vodă, „mort de năcaz“, apoi și a Caimacamului din București al acestui din urmă, Costachi Negri⁴.

Cu aceasta — oricare ar fi fost intențiile celor mai îndrăzneți — putința unei mișcări în Constantinopol chiar, centrul robiei naționale, era crud și definitiv tăiată.

Intervenția Fanarioților în mișcarea Moreii trebuie urmărită acum, în acea fasă, în care e evident că ideile lor, ale lui Dimitrie Ipsilanti, lui Alexandru Mavrocordat, lui Teodor, fratele lui Constantin Negri, venit ca fugar, din Constantinopol prin Hydra, *se impun și domină*.

¹ *Acte și fragmente*, II, p. 574; Papadopoulos Vretos, *l. c.*

² Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 255.

³ *Ibid.*, pp. 256-7.

⁴ *Ibid.*, p. 259.

Încă din Mart și April, trupele turcești disponibile: din Seres, ale lui Iusuf-Pașa, și din Drama, din aceeași Macedonie răsăriteană,— acum însfârșit greacă— ale lui Mustafa-bei, Chehaie al Moreii, porniră, după ordinele lui Curșid, și mai departe imobilizat la Ianina, asupra Moreii. Se păstră Negroponte, se luă Patras, care fu în deosebi de aspru pedepsită, se goniră clefții de la Volo și Corint, se arse Vostitsa și se făcu intrarea lui Mustafă în Tripolitsa, pe care Mainoții o țineașă asediată. Răscoala părea isprăvită și se împărțiașă acum scrisori de iertare, așteptându-se acea amnistie generală pe care Sultanul o acordă, prin intervenția diplomației europene, în August¹.

Dar Turcii fuseseră răspinși de la Termopile încă de la început, și acum Chehaia însuși suferi o înfrîngere, *cea d'întăiu în cîmp deschis*, la Valtetsi. În fostul despotat de Arta, cădea capitala Vrachori, în chiar luna înfrîngerilor de la Drăgășani și Sculenă.

Se cerea intervenția trupelor lui Curșid însuși. Un corp de Ieniceri veni decî de la Ianina, cu Ismail-Pașa, zis Pliasa, și cu Ahmed Bryones. Ei nu-și putură deschide însă drumul (sfîrșitul lui Iunie). Numaî Bairam-Pașa pătrunse mai târziu până în centrul Moreii, dar fu învins de răsculați la începutul lui Septembrie². Totuși cetățile de căpetenie se păstrașă încă de Turci.

Pentru a conduce *unitar* această luptă care se dusesse până acum după hasardul localităților, ocașiilor și al personalităților întreprinzătoare, se crease, la 7 Iunie, în mănăstirea de la Kaltezai un organ comun, „Senatul peloponesian“, de 6-8 membri, a cărui inițiativă nu știu cui anume am putea-o atribui; comanda o păstra personalitatea cea mai importantă din cele amestecate până atunci în mișcare. Peste

¹ *Ibid.*, p. 265 și urm.

² *Ibid.*

cîteva zile însă, la 19 ale lunii, soşia, prin Triest, la Hydra Dimitrie Ipsilanti. El apărea în calitate de locuitor al fratelui său, despre soarta căruia, ca şi despre ultimul rezultat al campaniei sale, nu ştia încă nimeni nimic. Conducerea supremă îi fu deci atribuită fără discuţie.

Astfel el stătu în fruntea trupelor care strîngeau Tripolitsa, după nişte norme de război pe care Thiersch le compara, potrivit, cu ale războiului troian¹. Cetatea căzu la 5 Octombrie st. n., şi locuitorii — afară de Albanesi, cari scăpaseră, — fură măcelăriţi nemilostiv, ca o pedeapsă pentru omorurile de Greci la Cidonina, Smirna, în Cipru şi aiurea, neiertîndu-se nici femeile şi copiii. Petro-beiū duse catîri plini de pradă în munţii săi, fără ca suprema autoritate fanariotă să-l fi putut împiedeca de la această exploatare a biruinţei sale.

Trupele se împrăştieară acum pentru iarnă, fiecare ducînd cu sine ce puteau căpăta. Un corp slab asedia fără succes Nauplia, altul ardea Arta, un al treilea reduse prin foame Corintul, la 22 Ianuar 1822. Cu cel d'întăiu se afla Ipsilanti, dar ştirea sigură despre înfrîngerea şi fuga ruşinoasă a fratelui său îi luaseră acuma orice autoritate. Afară de Negri, care, părăsindu-şi locul de secretar al ambasadei turceşti din Paris, alergase, cu tînărul Constantin fiul lui Vodă-Caragea, pe teatrul luptei şi acum lucra cu „areopagul“ său în părţile „rumeliote“ din Nord-Ost, la Salona, dincolo de Istm, îi răsărise un rival de temut în persoana lui Alexandru Mavrocordat, care, trimese de grupul de emigraţi din Italia, Mitropolitul Igratie de Arta, bătrînul Caragea şi alţii, debarcase pe coasta vestică a peninsulei, la Misolonghi, pe continent, unul din cele d'întăiu locuri ocupate de insurgenţi, unde

¹ L. c., pp. 119-20.

alcătui pentru Acarnania și Etolia o „Adunare a Vestului“. Trei Fanarioți, din trei mari familii, cu trei „adunări“ supuse lor și trei armate care-i ascultați mai mult ori mai puțin, urmăriați în trei locuri deosebite ale Greciei acțiunii militare ce n’aveau nicio legătură între ele, ba chiar se împiedecau adesea, spre bucuria șefilor respectivi.

Acestei situații trebuia să i se puie un capăt. Elementele dispartate care, fără a se cunoaște bine, purtau lupte, simțiră instinctiv aceasta. Nu era măcar o Capitală provisorie la care să se poată chema „represintanții legali ai poporului elin“, ai întregului popor, care se simția de fapt pentru întâiași dată unul singur. Se lăsă la o parte Tripolitsa, o grămadă de ruine și un cimitir, se părăsi Argos, pe care o amenințau Turcii din Nauplia, și se începură ședințele, odată cu Anul Nou, la Epidaurul de odinioară, acuma bietul sat Piada. Convocările le făcuseră în numele Guvernului format până la căderea Tripolitsei, Ipsilanti, *arhistrategul*, dar la prezidenție el trebui să facă loc lui Mavrocordat, superior prin numele, prin vrîsta, prin experiența și talentele sale și, pe lângă acestea, liber de umbra care acopere pe învinși. El plecă furios, urmat de Kolokotronis¹.

Potrivit cu personalitatea noului conducător, se decretă supt vechi nume elenice un regim modern engles. Adunarea Poporului, de 70 de membri aleși, hotărăște tot, ca în teoriile lui Rousseau, dar o putere executivă, de și supusă controlului și judecării aceleia, e necesară; n’o numește nimeni, ci se alege anual cei cinci membri ai ei, cari ați opt miniștri, al căror șef se va chema arhicancelariu. Înaintea acestei organizări constituționale, Ipsilanti, taxat de odios tiran, se retrase, Senatul moreot de 20 de membri nu-și putu păstra drepturile, Negri însuși își părăsi „areopagul“

¹ Mendelssohn-Bartholdy, *Geschichte Griechenlands*, I, p. 245.

și luă Ministeriul Afacerilor Străine, Caragea dispăru. În sfîrșit un om nou, Kolettis, Aromîn, născut în Epir la 1784, se însărcină cu conducerea războiului. Corintul, cucerit atunci, fu proclamat Capitală, și, pentru a se arăta mai bine că spiritul rusesc, anarhic și denegator de libertate în același timp, fusese biruit, că idealul absurd al Constantinopolei creștine de limbă greacă fusese părăsit, steagul vechi al Fenixului fu înlocuit cu acela, albastru și alb, al zeiței Minerva, un fel de „déesse Raison“ pentru noul Stat al Eladei.

Monembasia și Navarinul căzuseră acum și ele. „Fileleni“, alergați din Apus, țineau garnisonă în cea din urmă. Încercarea lui Capudan-bei, în iarnă, contra coastelor nu izbuti; corăbiile engleze — cu toată neutralitatea celor Șapte Insule — și austriace se înfățișară pentru a împiedeca măceluri. Dar nici o parte, nici alta nu cutează să iea ofensiva în primăvară lui 1822. Lupte în văile Olimpului, la Veria Macedoniei, pe insula Negroponte, unde se afla, alături de Odysseus, și Ipsilanti, la Patragic, pe care o luară Turcii înapoi; Acropolea Atenei se predă rebelilor, uniți cu filelenii în număr mai mare, la 21 Iunie¹. Pe cînd Suli se menținea împotriva șefilor turci cari puseseră capăt puterii și vieții lui Ali-Pașa, Nauplia resistă Grecilor până la sfîrșitul lui Iunie, și până atunci nu li se predă nici Patras, nici Arta. Pe cînd Ipsilanti, după înfrîngerea de la Peta, se închidea în Atena, Mavrocordat relua inspecția operațiilor militare din acea regiune nord-vestică de unde-i începuse acțiunea.

Aici îl prinse vestea grozavă că însuși Capudanul se îndreptase spre Chios, „revoluționată“, de doi aventurierii, dintre cari unul fost ofițer al „vînătorilor de Orient“ la Napoleon³, și începuse, în ziua sosirii chiar, 11 April, un masacru îngrozitor, în care-și pierdură

¹ Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, I, p. 258. Greșit 22 Maiu, în *Geschichte des osmanischen Reiches*, V.

² Thiersch, *l. c.*, p. 22.

viața, după o socoteală cumpănită, 25.000 de oameni, iar 45.000 libertatea¹. Arhiepiscopul peri, cu fruntașii orașului. Că Andrei Miaulis și Constantin Kanaris din Psara avură curajul să atace această mare flotă și că, la 18 ale lunii, o distruseră în parte cu luntrile lor arzătoare, — Capudanul Carà-Alî însuși se stînsese miserabil pe coastele insulei pe care o pustiise —, era numai o slabă mîngîiere pentru marea nenorocire². Baia de sînge de la Tripolitsa trecuse neobservată; cea din Chios cîștigă Grecilor compătimirea întregii Europe, cu poeții și artiștii în frunte. De fapt însă, de o parte, și de alta, era o înnoire a cruciatelor, cu caii biruitorilor întrînd pînă în genunchi în sîngele de care erau inundate lăcașurile de închinare ale învinșilor³, și cine zicea că poporul grec avea, măcar pînă la 1831, cultura veacului al XII-lea⁴, nu se înșela.

Și acum venia, în Iunie încă, atacul pe uscat, marele atac pe uscat al lui Curșid însuși, cu 25.000 de oameni. Albanesii lui fanatici intrară ușor în Corint și în Nauplia și în Argos, gonind înnaintea lor și pe Mainoții și Guvernul central. Ajutat de Ipsilanti, care spera să-și refacă prestigiul, și de Gheorghe Cantacuzino, vărul din Rusia, sosit de curînd, Kolokotronis încercă aceia ce nu putuseră face Odysseus și Petrobeiū, reîntrînd viteaz în cetățuia Larsa de lîngă Argos, apoi în Burgi, cetățuia Naupliei. La urmă, avangarda lui Mehmed de Drama se retrase, și, la Istm, călărimea Tesaliei fu foarte rău maltratată de bandele care o urmăriseră, supt conducerea lui Nichita, nepotul lui Kolokotronis; tunurile trebuieră să fie părăsite. În urma fugarilor, în Ianuar 1823, cădea Nauplia, pe care noul Capudan o aprovisionase neîndes-

¹ *Ibid.* 23.000 și 47.000 la Miller, *l. c.*, p. 80.

² Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp 276-9.

³ Thiersch, *l. c.*, pp, 27, 30-1.

⁴ Papadopulos-Vretos, *l. c.*, pp. xxviii, xxx.

tulător. Dar în Nord, cu toată prezența lui Ipsilanti în Atena și puterile militare date lui Odysseus, se reluă de Turci Salona, și încă din August 1822 Suli se supusese lui Omer-Bryones, lăsându-se numai în Misolonghi, care resistase cu învierșunare, steagul libertății elenice. În Creta, „Rusul“ Mihail Afenduli, care-și zicea Comnen și Afenduliev, cu titlul de „generalisim și administrator al Cretei“, se susținea numai cu greu; în curînd bizarul șef fugi la Malta¹.

O intervenție zădarnică în Eubeia, pierderea Corintului în mâinile lui Kolokotronis, moartea lui Botzaris în lupta de la Karpenesi înseamnă acțiunea militară turcească în 1823. Silințele făcute în trei ani de zile se dovediseră zădarnice. O Grece *exista*, și Puterile începuseră a o recunoaște, puțin cîte puțin, fiecare după interesele și deprinderile sale diplomatice, după personalitatea celor cari o conduceau.

¹ Miller, *l. c.*, p. 83.

CAPITOLUL al XV-lea.

Atitudinea Puterilor. Silințe diplomatice pentru pace. Discordii grecești în Moreia. Intervenția egipteană.

La început, Rusia avuse gândul îndoit de a se feri de orice bănuială că ar sprijini, împotriva principiilor Sfintei Alianțe, cauza unor rebeli, și, în același timp, de a nu-și primejdui autoritatea, câștigată în cursul unor lungi și grele lupte, de ocrotitoare firească a creștinilor prigoniți. Dar însuși Patriarhul își pierduse viața, supt pretextul unul amestec, foarte dubios, în tulburările din Moreia, patria sa. Se făcuse rămășițelor sale¹ o îngropare foarte pompoasă la Odesa, și Guvernul imperial luase parte oficial la dînsa. Nu se poruncise nimic pentru a se opri darurile ce mergeau din centrele grecești ale Sudului Rusiei către răsculați, și arme fuseșera trimese insulelor ce sprijiniau mișcarea. În sfîrșit, dacă pe atunci nu erau încă la Moscova panslaviști, în schimb nu trebuie să uităm acțiunea tăcută, dar stăruitoare, a acelor Greci cari încunjurau pe Țar și nu puteau privi indiferent la ruina conaționalilor lor. Astfel și Alexandru Sturza, fiul generalului Scarlat, pribeag moldovean, — mama acestuia era Domnița Ruxanda Ghica — și sora

¹ V. p. 194.

lui, contesa Ebling, apărătoare călduroasă a cauzei elenice și, în același timp, prietena intimă a Împărătesei Elisaveta¹. Până la sfârșitul anului 1822, Capodistria, numai atunci biruit de Nesselrode, era cel mai ascultat sfetnic al Țarului în ce privește politica exterioară. Și, în sfârșit, nu trebuie să uităm nici pe acei pribegi, neconținut reclamați de Poartă, cari, trăind în Statele rusești, trebuiau să-și întrebuinteze toate legăturile, toată trecerea în folosul țerii lor, nici pe acei negustori greci din Mariupol, Taganrog, Nijna, Cherson, Phanagoria, cari lucrau în același sens, nici acel influent cler superior rusesc care nu putea să vadă fără indignare martiriul coreligionarilor din Împărăția otomană.

Decamdată, diplomația rusească văzu în cele întâmplate prilejul binevenit de a relua, în privința Principatelor, tendințele de înlăturare a dominației turcești, care, de nevoie, fuseseră întrerupte prin pacea de la 1812. După ce se chemase intervenția militară a Pașilor de Vidin, Silistra și Brăila, se întrebuintară silințele cele mai stăruitoare pentru zădărnicierea acțiunii lor. Când, pentru a nu mai rămânea într'o situație foarte nelămurită și foarte jenantă, Stroganov părăsi în sfârșit, după o jumătate de an de zbucium și contraziceri, Constantinopolea, în August, aceste eforturi se făcură și mai departe, prin ambasadorii rămași, ai Puterilor prietene, Strangford, al Angliei, și, întru citva, Internunțiul Lützow. Se căpătă pe rând cercetarea purtării abusive a trupelor trimise dincolo de Dunăre, și din Asia, apoi retragerea lor treptată, până la încetarea complectă a unei ocupații pe care Rusia arăta că n'o poată suferi cu niciun preț. Ea cerea restabilirea condițiilor normale a stării de lucruri anterioare răscoalei, și o și căpătă, de și nu în sensul pe care-l dorise: loctiitorii Pașilor, Caimacamii plecară,

¹ Papadopulos-Vretos, *l. c.*, pp 14, 129.

dar Poarta refusă hotărît să puie în locul Grecilor de odinioară alți Greci ca Domni ai Principatelor, și astfel, în Iunie 1822, Ioan Sandu Sturza și Grigore Ghica, nepotul de frate al decapitatului, aleși din mijlocul unor deputații de fruntași, căpătau firmanul de numire pentru Moldova și Țara-Românească. Dar Rusia găsi pretexte pentru a evita legăturile cu dînșii, pentru a zăbovi ridicarea steagului imperial de-asupra celor două consulatate, și, în același timp, ea dădea emigraților din Bucovina și din Ardeal tot sprijinul ce era de nevoie pentru a-i face să se îndărătnicească într'o opoziție, pe atît de ireconciliabilă, pe cît de lipsită de sens și de dăunătoare țerilor lor.

Apoi, după chestia exceselor turcești, a evacuării Principatelor, a numirii Domnilor și *totalăi* restabilirii a trecutului, veni aceia a pagubelor suferite de comerțul rusc, a piedecilor ce i se pun la trecerea prin strîmtori, a majorării de taxe, chestia, foarte delicată, a corăbiilor grecești pe care Cabinetul din Petersburg voiă să aibă după tratat dreptul de a le trece din Marea Neagră în Mediterana supt steagul rusc.

Și, cînd, printr'o ultimă cesiune a Sultanului, în Septembrie 1822, se înlătură și această pretenție, răsări alta. Rusia pretindea, pentru reluarea legăturilor diplomatice, ca Poarta, fiind vinovată pentru întreruperea lor, să facă pașii cei d'întăiū, ba, mai mult, ca trimеșii ei la Petersburg să discute într'o conferință noile dorinți ale Țarului, privitoare în rîndul întăiū la Principate, dar poate și la alte chestiuni, de atingerea cărora diplomația turcească se temea mai mult decît de orice. Astfel, cînd, după întrevederea lui Alexandru I-iū cu Împăratul Francisc al Austriei la Cernăuți, Minciaky, Grec de origine, fu expediat prin București la Constantinopol ca negociator al chestiilor comerciale, se întîmplă peste cîteva luni, ceia ce toată

lumea așteptase, că i se dădură și puteri pentru a negocia în această „altă chestiune“, care era a Greciei.

Încă din 1822 din partea rusească se furișaseră către Metternich, neclintitul păzitor al ordinii interioare și exterioare a vechiului regim, anume indicații care fură răspinse: Poarta ar putea fi silită a ceda față de Greci, așa revoltați cum erau, printr'o ocupație de teritorii; ea ar putea face unele concesii, i s'ar putea defini „suzeranitatea“. Decî ideia unei *vasalități autonome* intervenise încă de atunci. Dacă ea nu se desvoltă mai răpede, aceasta se datorește atitudinii hotărîte a Sultanului, care declara prin ministrii săi, în vară, că „mai curînd Turcia va peri“ decît să se plece la asemenea acte de abdicare. Cel mult ar acorda o amnistie deplină, cu unele concesii pe care, de alminterea, răsculații, nu le merită ¹.

În congresul de suverani de la Verona, care urmă celui din Laybach, purtarea diplomației rusești fu judecată dreaptă și cuminte, dar de o soluție în chestia grecească nu vorbea, nu cuteza să vorbească încă nime. Purtătorii petiției grecești nu fură primiți măcar. Era un triumf însă pentru cauza libertății elenice că Metternich însuși recunoștea, în cursul anului următor, supt formidabila presiune a opiniei publice, în Anglia, în Franța, în Bavaria, că această chestiune a ieșit din domeniul diplomației și e astfel „un fapt“. Noul Ministeriū engles al lui George Canning recunoscu Grecilor calitatea de beligeranți. În toamna aceluiași an, la data întrevederii din Cernăuți, Rusia mersese acum așa de departe, încît vedea putința creării a trei principate, după modelul celor de la Dunăre: de o parte Tesalia, Beoția și Atica, de alta Epirul cu Acarnania și în sfîrșit Moreia cu Creta, insulele fiind supuse unui regim special de confederație. Ca în cazul Serbiei, se rezervă Sultanului tributul fix și dreptul de a garni-

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, '982 p'

sonă cetățile. O garanție europeană, cum n'o căpătase Serbia, și represintarea la Poartă prin Patriarh ar fi încununat această operă, de pe urma căreia Rusia ar fi avut trei noi protejați din Fanar pe Scaunele princiare din Elada liberă¹. Data aceasta, Austria nu mai arăta aceiași hotărîre implacabilă de a păstra Sultanului totalitatea drepturilor sale.

În acest timp (Mart 1823), a doua Adunare grecească se ocupa la Astros de revisuirea unei Constituții care abia împlinise anul și, mai ales, cu prefacerea Guvernului. Erau de trei ori mai mulți deputați decît la Piada². Partidul militar al lui Kolokotronis înțelegea să domine; pentru a arăta și exterior că nu vrea să facă nicio transacție cu arhonții, partidul civil, cu diplomații Fanarului, el își ridicase corturile la o parte. Totuși evidenta incapacitate politică a clefșilor, pe cari nu-i susținea nici Petro-beiū, ajuns acum șef al „civililor“, îi făcu să asiste fără împotrivire la desființarea celor trei „senate“ pe provincii, la înlăturarea situației de generalisim, la crearea unui triumvirat, care se prefăcu apoi în Sfat de cincî: se aleseră Petro-beiū că president, apoi Haralambis, Zaimis și Metaxas, din Cefalonia; numai cu amenințări putu să capete Kolokotronis un loc lîngă ei. Presidentul Corpului Legislativ era să fie Mavrocordat: amenințînd să-i „zvîrle coji de lămîie pe frac“, fruntașul clefșilor îl putu izgoni la Hydra, fără a fi totuși în stare să-l și înlocuiască la conducere. Adunarea se feri de dînsul, țindu-și ședințele, nu la Napuplia, cum voiă el, ci la Argos, unde se simția mai liberă³. Fiul lui Teodor, Pano Kolokotronis, atacă atunci adunarea din Argos la 10 Decembre⁴ și stabili un nou

¹ *Ibid.*, pp. 295-6.

² Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, I, p. 310 și urm.

³ *Ibid.*

⁴ Thiersch, *l. c.*, p. 33.

Guvern la Tripolitsa, pe cînd rămășițele partidei învinse se puneau la Kranidhi, lîngă Hydra, supt scutul fotei insulare și al ostașilor lui Kolettis¹.

Era anarhie, în forma cea mai rușinoasă și mai primejdioasă a ei. Pentru a o suprima, în momentul chiar cînd împrejurările externe cereau în Grecia mai multă unire, mai mult simț de solidaritate, mai mult prestigiu moral, trebuia un străin: un prinț, un om mare, cu vază, aducînd acei bani pe cari adunarea din Astros doria să-î capete printr'un împrumut și fără cari nu se putea face nimic. Lord Byron, în setea lui romantică de a face ceva strălucit în acel Orient pe care-l încunjurase cu toate farmecele poeziei, consimți să încerce, chemat de toți, dar pentru fiecare în parte, pentru ambiția și interesele lui, și nu pentru cauza periclitată a Greciei. Dorind a lucra împreună cu Mavrocordat, om de cultura și de puterile lui și cu filelenul engles Stanhope, el trecu din Insulele Ionice în ultimele zile ale anului 1823 la Misolonghi. Aducea bani și voiă să fie arhistrategul Sulioților nesupuși și pretențioși ai lui Botzaris, rămași fără căpitan, pentru a lua Lepanto. Nicăiri nu găsi însă oameni de cari s'ar fi putut servi. O imprudență-î aduse frigurile de care muri, la 37 de ani, în ziua de 19 April 1827.

În acest timp partidul lui Kolokotronis pierdea Corintul, era răs pins lîngă Tripolitsa de arhonți și era să fie scos și din Nauplia asediată. Neizbutind a căpăta pentru dînsul împrumutul, el fu bucuros să dobîndească, în Iunie, amnistia, cu prețul predării Naupliei; Hydriotul Konduriotis, un bogat negustor, sfătuit de Kolettis, îi luă locul în fruntea Guvernului. Baniî sosiți, scăpați din mîinile agenților, fură cheltuiți pentru corăbiile scumpe ale incapabilului „ami-

¹ Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, I, p. 325.

ral“ engles Cochrane, cuprins și el în condițiile a-facerii.

În curînd nemulțămirea arhonților din Pelopones cu hegemonia insularilor și Rumelioților dădu prilej celor doi Kolokotronis să intervie din nou cu armele. Dar trupele lui Guras și Karaiskakis aduseră moartea fiului și închiderea tatălui într'o mănăstire din Hydra¹. Și, de oare ce Odysseus, în dorința de a căpăta principatul Eubeii, încheiase o înțelegere secretă cu Tuciî, Guras îl atacă și pe dînsul, în April 1825, îl duse prins la Atena, îl supuse chinurilor și-l înfățișă mort mulțimii care-l acoperia de blăstăme². În acest timp Psara fu „pedepsită“ de Capudan în Iulie și Samos era să aibă aceeași soartă. Turcii rătăciau în jurul Atenei, și Misolonghi nu primia niciun ajutor³.

În această stare aștepta Grecia marea lovitură a Egiptenilor lui Mehemed-Ali chemați în ajutor de Sultanul Mahmud.

Ibrahim-Pașa, fiul adoptiv al vice-regelui din Cairo, vizită Creta, supusă acum cu totul, apoi, în Februar 1825, corăbiile sale, care duceau 5.000 de oameni, apărură înaintea coastelor Mării. Debarcarea se făcu fără greutate; cum se putea împotrivi o mîină de clefți, împărțiți de certele personale, unei oștiri formate de ofițeri francesi după tradițiile școlii napoleoniene? Se luă insula Sphakteria, apoi Navarinul-Vechiu și cel Nou, căruia nu-i folosi nimic prezența lui Mavrocordat însuși. În Kalamata, în Argos, în Tripolitsa, supt ochii Guvernului elenic, care-și aștepta, îngrozit, soarta, în Nauplia, înțrără Egipteni, restabilind autoritatea Sultanului. În același timp trupele turcești de pe Continent ocupaū Salona, amenințînd chiar Atena.

¹ *Ibid.*, I, pp. 329-30.

² Iorga, *Ibid.* pp. 331-2.

³ *Ibid.*, pp. 299-300.

Un nou și mare transport de trupe îngădui lui Ibrahim, care fusese numit acum de Sultan Pașă al Moreii, să strângă foarte de aproape Misolonghi. După o eroică rezistență, la care luară parte cei mai statornici din fileleni, și după un ultim asalt pentru spargerea liniilor musulmane, cetatea era în sfârșit cucerită la 23 April¹. Se tăiară 3.000 de capete, 3.000 de robi, între cari femeii și copiii, căzuseră în mâna cuceritorilor; numai 1.800 dintre apărători, între cari 200 de femeii, scăpară². În anii următori, se complectă acest rezultat prin expediția în Maina și prin luarea, după lungi lupte, a Acropolei, la 28 Maiu 1827. Numai pe Mare mai luptau acum insularii încă nebiruiți, dar Hydrioiții erau gata să plece în America³.

Opera de represiune, de pacificație singeroasă era indeplinită. A doua zi după catastrofa de la Misolonghi, o nouă comisiune de Guvern, „Direcția afacerilor militare și politice a Eladei“, fusese aleasă la Epidaur: cei unsprezece membri reprezintău toate regiunile liberate; dintre personalitățile cunoscute întâl-nim numai pe bătrînul beiu de Maina, pe Alexandru Zaimis, Moreot, care avea conducerea, și pe istoricul Spiridon Trikupis, din Misolonghi. Supt amenințarea mercenarilor din Suli și a „Rumelioților“, Guvernul, incapabil de a governa, o ducea foarte greu în refugiul său din Nauplia. Era vorba de supunerea către Anglia, de chemarea unui prinț din Apus⁴. Peste un an, adunarea din Trezena dădea, în Maiu 1827, o Constituție de 150 de articole, care, pe lângă garan-tarea tuturor libertăților posibile, orînduia un Senat ales pe trei ani, un president al Republicei, cu se-cretari de Stat răspunzători, și o Curte de Casație.

¹ *Ibid.*, p. 303 și urm.

² Thiersch, *l. c.*, p. 43.

³ *Ibid.*

⁴ Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, I, p. 423.

Până la sosirea presidentului, o regență de trei, absolut fără nicio autoritate, privia cu nesimțire la anarhia perpetuă a luptelor dintre căpitani, Ioan Kolokotronis, Photomaras, Grivas, cari oferiau a face pentru bani orice ¹.

Dar soarta mișcării, hrănită numai cu „pomana filelenilor“, nu mai era în mîna acestor oameni corupți și nedisciplinați. Dacă revolta Greciei era un fapt pentru Metternich chiar, o nouă acțiune diplomatică europeană, pornită de la acest „fapt“, strîngea tot mai aproape problema, de la resolvirea căreia atîrna pacea Europei.

După răspingerea propunerii extreme a Austriei de a se da Moreii și insulelor neatîrnarea pentru a sili Poarta la o nouă hotărîre ², noul Țar, Nicolae,—care, îndată după suirea sa pe tron, trimesese Porții ultimatul din 17 Mart—se ocupase în tot cursul anului 1826 de conferințele privitoare la Principate și la Serbia, care-și dădura rezultatul în toamnă prin Convenția de la Acherman. La 4 April din acest an, Rusia și Anglia ajunseră la o înțelegere în vederea intervenției necesare la Constantinopol: acum era vorba de un singur Stat vasal și tributari al Sultanului, cu dreptul de răscumpărare a pămînturilor turcești, ca în Serbia ³; Austria se tîria după acestelalte Puteri, în credința mîngîietoare că ei îi aparține totuși conducerea. În curînd se ajunse la ideia unei intervenții a flotelor reunite pentru a împiedeca noi debarcări turco-egiptene ⁴. Poarta refusînd hotărît a recunoaște actul din 4 April și de a sta de vorbă cu o „mîna de hoți“, se încheie la Londra (6 Iulie 1827) un tratat formal între

¹ *Ibid.*, p. 457 și urm.

² Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 304.

³ *Ibid.*, pp. 308-9, 322.

⁴ *Ibid.*, p. 323 și urm.

Anglia, Rusia, Franța și Prusia: el avea de scop oprirea beligeranților de a continuă ostilitățile. Și data aceasta Poarta refuză, declarându-se „gata la orice”².

Ceasul hotărîrii se apropia.

¹ *Ibid.*, pp. 326-7.

CAPITOLUL al XVI-lea.

Lupta de la Navarin. Războiul ruso-turc. Pacea de la Adrianopol. Președinția și asasinatul lui Capodistria.

Încă de la 11/23 April președinția, Guvernul — căci acesta era titlul demnitarului suprem: *ὁ κυβερνήτης* — se oferise lui Capodistria. Îi sosi vestea în calea de la Geneva la Petersburg. Primi îndată, zdrobind cariera sa strălucită în serviciul Rusiei. Trebui însă, înainte de a se îndrepta spre țara care-i încredința lui soarta ei viitoare, să viziteze Curțile Apusului, și mai ales cea din Londra, de la care atârna așa de mult situația sa. Primit foarte rău de rege, care vedea în el un agent rusesc, o piedecă pentru influența Angliei, el se imbarca pe o corabie engleză, întovărită de una rusească și una francesă, numai după ce prin sfărîmarea flotei turco-egiptene, pe care o declara un „*événement majeur*“, Moreia ajunsese liberă pentru dînsul¹.

Corăbiile care trebuiau să împiedece continuarea luptei se strînseseră în toamnă pe coasta apuseană a Moreii. Codrington comandă contingentul engles, de Rigny pe acel frances; Heyden venise cu corăbiile

¹ Thiersch, *l. c.*, p. 46 și urm.; Mendelssohn-Bartholdy, II, p. 11, îi reproșează că a pierdut timp în Geneva și Italia negociind și asupra Unirii Bisericii (*ibid.*, p. 13).

rusești. Ibrahim fu somat să nu facă nicio mișcare la 22 Septembrie: „o singură descărcare de tun va fi fatală“ flotelor osmane. Protestînd, Pașa egiptean se supuse totuși. O mișcare bătută a flotei sale, de la Navarin spre Patras, ocupat încă de Turci, făcu pe aliați să între în cuprinsul chiar al Golfului, unde, în dispoziția de spirit a acestora, o ciocnire era inevitabilă. Ea se și întîmplă la 20, fără a se fi putut precisă vre-odată vinovățiile. Puterea navală a Sultanelui nu mai exista după cîteva ceasuri: 6.000 de oameni zăcea în fundul Mării ¹.

Urmă indignarea legitimă a Porții, silinți diplomatice de a o potoli, un șir de énergice declarații ale Țarului și, în sfîrșit, declarația de război din 14 April 1828.

Încă de la 2 Februar, Capodistria era în Moreia, pe care o găsi în cea mai tristă stare. Statul elin se mărgenia de fapt la „Egina, Poros, Salamina, Eleusis și Megara²“, — atît. Șefii săi erau de fapt Rumelioții, cari ocupaă, luptîndu-se între ei, Icicalè și Palamidi și dominaă Nauplia; dacã Guras murise în Acropole și Karaiskakis își isprăvisese și el zilele, alții erau încă în viață, și bătrînul Kolokotronis, acum ministru de Război, absolut și iresponsabil, fusese liberat pentru ca să ajute împotriva lui Ibrahim. Trebuiaă îmblînziți teribilii clefți, căroră, cu francheță napoleoniană, li-ar fi spus la sosire presidentul: „vă știu; sînteți hoți și mincinoși“ și apoi, în 1828: „v'ați bătut nouă ani cu Turcii și ați furat capre și oi“. Și, de fapt, liberînd Nauplia de dinșii, el știu să și-i cîștige în așa grad, încît ei, Kolokotronis, Kanaris, Nichita, Guras, îl întovărășiră respectuoși în călătoriile lui prin țară ³. Miaulis curăți Marea de pirăți. Cu multă greutate, după ce-și cheltui bani menii pentru răscumpărarea robilor, Eynard, bancherul

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 237 și urm.

² Papadopoulos-Vretos *l. c.*, I, p. 109.

³ Mărturia lui Quinet, în Călătoria sa, cuprinsă în „Oeuvres“.

„filelen“ din Geneva, îi găsi pe cei absolut necesari pentru a-și începe administrația. Spuind tare că Grecii din zilele sale trăiesc și cugetă ca în evul mediu, că nu așteaptă ceva decît de la o nouă generație¹, răs-pingînd pe presintatorii de false titluri la recunoș-tința nației, el încercă să înlocuiască regimul arhon-ților, al căpitanilor, al negustorilor din insule și al Fanarioților — Mavrocordat se retrase, adînc jignit, la Hydra, ajungînd începătorul opoziției contra noului re-gim, și Mauromihalii, Petru și fiii lui, îi declarară războiul de la început, dar Dimitrie Ipsilanti îi servi cîtva timp ca general în Grecia orientală —, printr'o cîrmuire în sens european, cu ajutorul Ionienilor săi, „das kor-fiotiske Pack“, frații: Viaro, om incapabil și abusiv, și Augustin, juristul Gennatas, la cari se adăugiră Ko-lettis, Klonaris, format în Franța, și puțini alții, între cari secretarul geneves și cel italian. Desprețuia for-mele libere și, amînînd Adunarea națională, pe care se arătase gata a o convoca îndată, restrîngînd atri-buțiile Senatului, pe care-l îndemnă ușor să se disolve, el începu acel regim de organizare strînsă pentru sta-bilirea păcii și folosul celor mici pe care-l visase și Byron, fără a putea începe măcar această operă așa de grea. Lucra, de la 1829 înainte, cînd ținu la Argos singura sa Adunare a poporului, cu membrii Senatului (Panhellenion) de 27 de membri — 21 aleși de el pe lista Adunării, ceilalți numiți direct de dînsul —, cu un consiliu ministerial, luat dintre aceia, și cu secretariul de Stat Spiridon Trikupis, care și el servise în Insulele Ionice, supt Guilford². Peste auto-nomia comunală a demogeronților, „bătrînilor“, redusă prin asemenea măsuri, se așternu absolutismul prefec-torial³, și Capodistria încercă a *numi* chiar pe magis-

¹ Papadopoulos-Vretos, *l. c.*, I.

² *Ibid.*, pp. 9-10. Critica sistemului în Mendelssohn-Bartholdy, II, p 18 și urm. Pentru felul cum încunjură jurămîntul constituțional, *ibid.*, p. 23 și urm.

³ *Ibid.*, p. 74 și urm.

trații municipale¹. Congresul din Argos (Iulie-August 1829) cu membri aleși mai mult după plac și păziți de Kolokotronis și Nichita, consacră prin aclamații puterea singurului om care putea conduce, Grec fiind și el, Grecia².

Pentru aceasta asigură averea săracului, pământ și vite, de lăcomia Rumeliotoilor: pentru săteanul plugar „vremea lui tata Iani“, *ὁ καιρὸς τοῦ Μπαρμπαιάνι*, rămase neuitată. Aduse castani din Creta și cartofi. Se administrară bine domeniile naționale și se făcu o fermă-model. Urmînd recomandațiilor lui A. de Sturdza, el făcu școală de agricultură la Tirint, întemeie școli „mutuale“, lancasteriene, după tabelele lui Cleobul, tipărite la Paris cu cheltuiala Roznovanului³, și o școală superioară în Egina, care numără în curînd 1.500 de elevi⁴. Un stabiliment pentru orfanii primi 2.000 de copii. La Poros funcționa un seminarîu. Președintele voia să facă o școală de drept la Atena, una navală la Hydra. Încă din Ianuar 1829, o școală militară, a *evelpizilor*, începu să pregătească ofițeri pentru altfel de trupe decît cele de pînă atunci, cu un căpitan frances ca director. Se numiră judecători pe viață, dijma fu scăzută, și totuși finanțele se îndreptară. Se creă, de și fără succes⁵, la Egina, o Bancă Națională cu privilegii pe cinci ani, o Cameră de asigurări maritime, și se avu în vedere și baterea celor d'întăiu bani ai Greciei libere (phoenix și leptă). Se făcură trei tipografii „pentru Guvern“ și o foaie oficială (*Γενική ἐφημερίς τῆς Ἑλλάδος*), „Courrier de la Grèce“, începu să apară. Nu lipsiră măsurile pentru bibliotecă și pentru Museul național.

Era contrar oricării romantism și oricării exagerări:

Ibid., pp 77-8

² *Ibid.*, p. 135 și urm.

³ Papadopoulos-Vretos, I, *l. c.*, p. 136-7.

⁴ Thiersch, *l. c.*, pp. 54, 56-7.

⁵ Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, II, p. 61 și urm.

ruinele antice le declara „grămezi de pietre ca oricare“, nu din lipsă de cultură, ci din năcaz împotriva „falsei direcții a spiritelor“, care se hrănea din aceste mari amintiri¹. Real, sigur de sine, practic în alegerea mijloacelor, cumpătat și simplu în toate privințele ca un eroi al lui Plutarc, acest om putea face — și a făcut — mai mult pentru rectificarea mentalității naționale prin exemplul său decît pentru organizarea societății și Statului prin admirabila sa muncă.

Spera el să rămîie prinț, „Hospodar“, cum i s'a spus în viață și i s'a strigat și pe urmă? De atîtea ori a declarat că „pe suveranul cel nou îl chiamă de mult din toată inima“², și, dacă i-a arătat greutățile situației, de sigur n'a făcut-o ca să-l desguste. Orîcum, pe cînd el muncia pentru înlăturarea anarhiei și ignoranței, cercînd să suprime independența locală și nesupunerea individuală, Europa urmă, în cursul războiului rușo-turc terminat prin pacea de la Adrianopol, mijlocită de Prusia, și după aceasta, lucrarea ei diplomatică, din care era să rezulte o Grecia neîntreagă, periclitată și tulburată neconținut prin contrastul între o basă meschină și un ideal de sigur exagerat, dar îndreptățit din atîtea puncte de vedere și fără îndoială cu neputință de înlăturat.

Venind în Grecia, Capodistria găsisse o puternică influență englesă, represintată prin Cochrane, prin generalul Church, prin Hastings, prin Gordon. Spre marea supărare a cercurilor conducătoare din Anglia el căută să mîntuie cu dînșii. Dar, încă din August, 1828, ocupația Moreii de generalul Maison, însărcinat cu evacuarea Egiptenilor, îi dădu un nou stăpîn. Os-

¹ Thiersch, *De l'état actuel de la Grèce et des moyens d'arriver à sa restauration*, Leipzig 1833, p. 22.

² „Le nouveau souverain que j'appelle de tous mes voeux depuis longtemps“ (Papadopulos-Vretos, *l. c.*, I, p. xxxi)

tașii lui Ibrahim pleacă până la 4 Octombrie, dar și mai departe o garnisoană franceză de 3.000 de oameni rămase în țară. Capodistria găsi în această armată străină un avantaj mare: acela că în cele mai multe locuri, prin hotărîta ei intervenție, cu amenințarea de a trage sașu de a înainta cu baioneta, anarhia clefților încetă. Dintre Francesii își luă presidentul, așa cum înaintea de dînsul făcuse în Egipt Mohammed-Ali, dar cu hotărîrea de a nu cădea în „galisare“, o seamă din cei mai utili colaboratori ai săi: am văzut că școala militară a fost organizată de căpitanul Pauzié, Trézel căpătă titlul de director general al trupelor regulate, și-î urmă generalul Gérard, Dutrône luă conducerea învățămîntului ostășesc¹; Gérard fusese numit întăiū adiutant-general, locotenent-colonel Pelion—înaintările erau răpezi,—fu comandant superior al cavaleriei regulate², St.-Martin avea intendența³. De alminterea, Carol al X-lea trimese de repețite ori, odată prin diplomatul și istoricul Juchereau de St. Denys, ajutoare bănești Guvernului „Vendeii creștinismului“⁴. Pe cînd Rusia, represintată în noul Stat prin Marcu Bulgaris, un filantrop, mare iubitor al Grecilor, dăruia, pe lîngă cele două milioane ale Țarului, 6.000 de puști și douăsprezece tunuri, Francesii lăsaū la plecarea lor o mare parte din arme și echipament⁵. În școala din Egina limba europeană care se învăța era cea franceză⁶.

Cine avea motiv să fie nemulțămîta era Anglia, căreia i se propusese odată, și în chip stăruitor, anearea, cu un regim oarecare, la Insulele Ionice a în-

¹ *Ibid.*, pp. 71, 78, 112-3.

² *Ibid.*, p. 166.

³ Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, II, p. 38 și urm.

⁴ Papadopoulos-Vretos, *l. c.*, I, pp. 28, 79; Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, II, p. 80.

⁵ Papadopoulos-Vretos, *l. c.*, I, p. 109.

⁶ *Ibid.*, pp. 117-8.

tregului teritoriu liberat de Turci. Rapoartele residen-tului Eduard Dawkins n'aũ fost publicate, dar ele tre-buie sã fie pline de acușatii de rusofilie la adresa președintelui. De aceea, cînd fu vorba de a se fixã hotãrele — Ipsilanti reanexase, în timpul rãzboiului ruso-turc, Atica și Beoția, și biruise, silindu-l la o capi-tulație pe Aslan-beg; de puțința unei participãri la rãzboiul ruso-turc vorbesc numai dușmanii neîmpã-cați¹ —, Anglia, guvernãtã acum de conservatori, refușã o mãi mare întindere a lor: de alminterea, Capodistria voiã Creta, tot Arhipelagul, Chios și Samos, unde guvernã liber aventurierul Licurg Logothetis, Creta, acum total supușã de Egipteni, și chiar coasta Asiei-Mici. Din partea ei, Poarta rãmînea în vechea ei politicã de neînduplecat refuș la orice concesie care ar putea sã însemne mãcar autonomia teritoriilor pe care armata francesã singurã o silise a le evacua. I se pãrea cã ar putea folosi din rivalitãțile de influ-ențã izbucnite între Anglia și Rusia, ba chiar între Anglia și Franța, cãreia nu i se permise a-și întinde operațiile dincolo de Istm¹. Ea propunea, dupã noile înfrîngerii din partea Rușilor, un regim care era copiat dupã al Sîrbilor, ce se dovedise așã de conciliabil cu interesele Împãrãției: hogeabașii, asimilați cu cnejii de la Dunãre, ar fi ales un șef creștin, național, care ar fi stat alãturi de Pașã din Tripolitsa, cum Miloș stãtea alãturi de Pașã din Belgrad și, bine înțeleș, ar fi jucat rolul pe care i l-ar fi permis însușirile lui personale, pãstrîndu-se cu totul ilusia cã provincia, dãruitã cu întinse privilegii și „amnistiatã“, face parte, întocmai ca și celelalte, din Împãrãția unitarã. Se admi-tea și pentru aceastã cãpetenie a Moreii dreptul de a-și avea agenți la Constantinopol, cum îi aveaũ Principatele, a cãror situație rãmînea, firește, nesfîrșit superioarã, de și ocupația prin Domni considerãti ca ofițeri turci superiori

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 341 și urm.

părea că li pregătește o decădere politică până la același nivel ca al Serbiei. Haraciul colectiv ca singur impozit era acela pe care-l plătia și Sîrbii.

Dacă Sultanul se grăbi a cere Rușilor cari se apropia, în vara anului 1829, de Ceatalgea și de împrejurimea imediată a Constantinopolei o pace ale cărei condiții erau să atîrne de mărinimia Țarului învingător, el o făcea pentru a-și salva drepturile asupra Greciei, pe care consimțea acum s'o primească în situația Principatelor, dar cu hotarele reduse la Moreia și la Ciclade, de și încă de la 22 Mart Puterile-i dăduseră Eubeia. La 14 Septembrie se încheie pacea de la Adrianopol, îndată ratificată. Opoziția Angliei contra unei Grecii mai mari, în care vedea un sprijin periculos al înaintării rusești în Orient, urmă, și Austria, invocînd principiul necesității existenței Imperiului otoman, se opunea și ea din răspuțeri. La 3 Februar 1830 în sfîrșit, „principatul“ Greciei era format ca Stat independent, — fără condiția, anterioară, a tributului de 1.500.000 de piaștri —, adăugîndu-i-se insula Skyros și fixîndu-se la Nord o graniță de la Aspropotamos la Sperchios, la care apoi se adause și restul Acarnaniei până la Mare. Capodistria se grăbi a rupe și legăturile cu Patriarhia supusă Sultanului, creînd „Comisiunea bisericească“ de trei episcopi pentru a conduce clerul Eladei¹.

Poarta se supunea asprei necesități printr'o declarație din April. Era bucuroasă că nu pierdea și mai mult și se mulțămia cu scăderea din partea Rusiei a despăgubirilor. Ea consimți apoi, prin protocolul din Calender-Chioșc, și la înlăturarea musulmanilor și a moscheilor din posesiunile de pe pămîntul Greciei, care avea să plătească 30-40 de milioane de piaștri, scoase, de

¹ Pentru misiunea Mitropoliților de Niceia, Chalkedon, Larisa și Iannina spre a aduce, la 1828, amnistia în numele Patriarhului, v. Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, II, p. 68. Și în 1829 oferte patriarhale de păstrarea uniunii ierarhice fură refuzate; *ibid.*, p. 69.—Insulele Ionice încheiaseră la 1824 un concordat cu Patriarhul (Miller, *l. c.*, p. 123.)

fapt, în parte, din aceleași despăgubiri către Rusia (21 Iulie 1832). La Orientali cedările acestea se fac șubit, cu acea liniște pe care li-o dă credința că ele vin mai de sus decît voința oamenilor.

Acum Anglia voiă o Grecie liberă, relativ tare în hotarele ei înguste, opusă întîmplător Rusiei din rivalitate pentru stăpînirea elementului grecesc și ortodox, în genere, din Orient. Pentru ca ea să poată îndeplini, într'un viitor mai îndepărtat, acest rol, un lucru trebuia neapărat, și cît se poate de răpede, înlăturarea lui Capodistria, care părea că voiește să rămîie¹.

El trebuia să facă loc prințului desemnat de cele trei Puteri luptătoare la Navarin, și acum garantele, protectoarele Greciei, care renunțaseră la alegerea unui membru al dinastiilor respective, lui Leopold de Saxa-Coburg, viitorul rege al Belgiei, care se interesa de mult de cauza Greciei. Dar hotarele restrînse ale Statului, lipsa de bani în țară, neîncrederea într'o situație zugerăvită real de președinte, neputința de a duce viața de privațiunii și pericole care i se recomandase², îndoiala în privința posibilității de a rămînea eterodox, îl făcură pe dînsul, „marchisul Peu à Peu“ al lui Gheorghe al IV-lea, ca, încă din Maiu, să renunțe. Neputînd înlătura astfel pe „agentul rus“, Anglia se sforță de acum înnainte a-l face să cadă printr'o mișcare națională, printr'o revoluție internă.

Elementele pentru a o pregăti și conduce nu lipsiau. Capodistria avuse de lucru cu o răscoală a chiliarilor, șefii noii armate de *τακτικοί*, ostași permanenți cari nu erau mai bunî decît hoții cei vechi, nici șefii lor decît căpitaniî de clefți³. Maina îi dădea grijî și,

¹ Probe că nu voiă și în *Correspondance du comte Capodistria* și în pasagiile din Mendelssohn-Bartholdy, l. c., II, pp. 177, 290.

² *Ibid.*, pp. 195-6.

³ Papadopulos-Vretos, l. c., I, pp. 114-6.

atribuind neastîmpărul ei ambiției jignite a „veșnicului cerșitor de bani“ Petro-beiū, al cărui fiū, Gheorghe Mauromihali, făcuse parte din Guvernul provisoriu ce precedase prezidenția lui, el ordonă măsuri prin care familia întregă își luă partea din prigoniri, care erau îndărătnice, stăruitoare: Ioan, fratele beiului, bănuir de conspirație, fugi, Constantin, alt frate al bătrînului¹, organiză un Guvern „spartan“ pe care trebui apoi să-l părăsească și fu iertat pentru greșală. Bătrînul beiū însuși izbuti să fugă pe o corabie a lui Gordon la Zante; de aici voiă să debarce în Moreia pentru a pregăti o revoltă, dar Kanaris îi ieși înaintea pentru a-l duce în temnița de la Nauplia². Se creă o ură nestînsă, care de acum înaintea trebuia să rămîie. Pe de altă parte, Acropolea era încă ținută de Turci, pe cari nu puteau să-i despăgubească³; Lepanto se revoltase cu Hagi-Petru⁴. Pentru neplata unor despăgubiri, exagrate până la suma de 18 milioane de piaștri, 45 de arhonți ai Moreii se răsculară, Misolonghi și în general Grecia continentală abia ascultau de președinte. Cete de bandiți apăreaū pretutindenī: călătoria în Pelopones a lui Capodistria nu-i făcu să dispară. Nesiguranta era totală: „În Mesenia și într'o parte din Arcadia“, scrie Edgar Quinet, „nu se trage o brazdă, nu se îndreaptă hamul unui catir fără a se fi pregătit d'înaintea la luptă⁵“. Căpitaniī siliți a lucra la cîmp, în sărăcia țerii fără vite, nu se puteau împăca totdeauna cu această soartă; orașele se ridicau cu greu din ruină: la Tripolitsa se refăcuseră 500 de case din 3.000⁶, la Psara, din 30.000 de locuitori,

¹ Cf. Papadopulos-Vretos, II, pp. 180, 197.

² Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, II, p. 280 și urm.

³ Miller, *l. c.*, p. 109.

⁴ Papadopulos-Vretos, *l. c.*, I, p. 75.

⁵ „Dans la Messénie et une partie de l'Arcadie on ne trage pas un sillon, ni on ne dresse le bât d'un mulet sans s'être à l'avance préparé comme au combat“; *l. c.*, p. 221. Pe continent în doi ani fuseseră numai două omoruri, în armată; erau 30 de întemnițați și 140 de liberați pe cauție (*ibid.*)

⁶ Papadopulos-Vretos, *l. c.*, II, p. 278.

mai erau 5.000, — alții contribuind la prosperitatea noului oraș Hermupolis (Syrā) sau emigrînd pînă la Marsilia și în Anglia¹. „Pămînturile naționale“ de pe care plecaseră Turcii, măcar o jumătate din tot teritoriul², nu produceau decît, cu tot crudul sistem de percepere, prea puțin venit, din taxa de 30⁰/₀ — celelalte pămînturi răspundeau 10⁰/₀ —, Statul ținîndu-se cu greu din singurul venit mai mare, al vămilor (6⁰/₀, apoi 8⁰/₀ export, 10⁰/₀, apoi 12⁰/₀ import), care dădu 9 milioane de piaștri anual³.

Populația era, de altfel, foarte redusă: abia 300.000 în Moreia, 200.000 în insule, în „Rumelia“ de dincolo de Istm alți 100.000⁴. Rar se mai vedeau fețele de primai mergînd călare, după moda cadînelor, pe cai cu covoare aurite⁵. Hîrtia-monedă, privită ca un împrumut forțat, făcea pe președinte, căruia totuși poporul de jos îi săruta picioarele, impopular. De mult se striga și împotriva sistematicii falsificări a alegerilor, împotriva candidaturii multiple a capului Statului⁶. În sfîrșit revolta militară a lui Karatassos (Maiu 1831), cu greu potolită, arăta de ce forțe poate dispune Guvernul⁷.

Să se adauge continua nemulțămire a insularilor împotriva celui care înlocuise pe coprovincialul lor, pe binefăcătorul gata să li sacrifice interesele ca și onoarea Statului și care zăbovia acum cu plata despăgubirilor votate la Argos. Ei de la sine n'ar fi mers însă împotriva bătrînului venerat, la spatele căruia, pe lîngă aceasta, se simția atotputernicia lui Ruckmann, acel consul al Rusiei, care, mutat la București,

¹ *Ibid.*, p. 295.

² Erau după alte socoteli, pînă la nouă zecimi din solul grec; *ibid.*, p. 292. Prefacerea dijmei în bani (1830), Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, II, p. 31.

³ Quinet, *l. c.*, p. 294.

⁴ *Ibid.*, p. 291.

⁵ *Ibid.* p. 301.

⁶ Thiersch, *État actuel*, p. 17.

⁷ Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, II, pp. 222-3.

umili așa de mult Guvernul lui Alexandru Ghica. Dar erau Fanarioții, acea „aristocrație, plină de dorința privilegiilor bizantine, a tradițiilor epocii lui Andronic, aristocrație fără patroni și fără clienți, fără putere și fără moșii, care vede la fiecare pas disparîndu-î de supt picioare pămîntul, vioaie, nerăbdătoare, dibace, dar, de alminterea, incapabilă de a da Statului o putere reală¹“. Pe încetul ceî din funcții se depărtaseră de president: Dimitrie Ipsilanti, care-și făcea o glorie din a fi terminat el războiul pentru izgonirea Turcilor, pe cînd fratele său Nicolae întemeia la Paris, în 1828, o societate de opoziție, care provocă broșura lui Corai, alt nemulțămît, „Dialogurile lui Pantazi“, de unde se scoaseră pasagiile contra Fanarioților; Panaioti Suțu, silit să plece, Rîzu, care-și părăsi funcțiile în ajunul crizei decisive, și mai ales Mavrocordat, retras la Hydra, unde apare—încă din timpul congresului din Argos (vara anului 1829)—după „Aurora“—, furioasa foaie de opoziție *Apollon*, de unde se inspiraū apoi veninoasele articole din „*Courrier de Smyrne*“, ale unui ziarist frances a cărui achiziție fusese neglijată, și mînios pentru exilul mamei sale³. Prințul Cantacuzino, un Moruzi trebuiră să fie exilați la Egina². Arhiepiscopul de Nauplia avu aceeași soartă³.

Cele trei colorî revoluționare ale Domniei lui Ludovic-Filip, începută la 1830 pe ruinele tronului legitimității, încurajăū pe acei ce plănuiăū o mare lovitură: doar căpitanul Apostoli, continuator al tradițiilor de piraterie, va da jos în curînd steagul albastru și alb, al „tiranului“, pentru a arbora pe acela al

¹ „On ne sait quelle aristocratie éprise des privilèges de Byzance. . Les traditions des Andronic, sur lesquelles s'est enté l'esprit ottoman. . Sans patrons et sans clients, sans puissance et sans terre, qui voit à chaque pas le sol lui manquer. vive, impatiente, habile, d'ailleurs incapable de prêter à l'État une force réelle“ (*ibid.*).

² *Ibid.*, p. 311.

³ Thiersch, *État actuel*, p. 32.

constituționalismului frances¹. Syra, noul oraș prosper, locuit de Chioți și Psarioți fugari, se revoltă întâiu². Apoi o deputație a Hydrioiților, cari, supt o „Comisiune constituțională“ de 70, goniseră pe comisarul Guvernului, comisiune condusă de Mavrocordat, veni la Nauplia, Capitala Greciei unite, pentru a cere neapărat convocarea Adunării naționale. Refusul său până la sosirea principelui său măcar amânarea până la Octombrie crescură hotărîrea de împotrivire a insulei.

Ceia ce lovi însă mai greu în situația președintelui fu fapta lui Miaulis, care, cu 200 de marinari din Hydra, puse mina, întovărășit de Mavrocordat, pe principala corabie a flotei naționale, *Hellas*, și pe celelalte vase, în portul insulei Poros, pe care o ocupă. Dintre consuli, al Franciei desaprobă public această „culpabilă întreprindere“, dar până la o intervenție armată nu voi, nici data aceasta, să meargă nimeni. Aceasta crescă așa de mult încrederea revoltaților, încît ei atacă corabia rusească sosită cu amiralul Ricord, pentru a li „închide portul“; ea bombardă (10 August) portul lor ca să răsbune „această crimă în stare a mînji numele grecesc“³. De și se acordase o amnistie, Miaulis, furios de cele întîmplate și temîndu-se de un nou atac, arse frumoasa corabie și *Hydra*, alt vas mai important căzut în mîinile lui (13 August). Și mai departe Rușii urmăriră corăbiile Hydrioiților. Dar represintanții Franciei și Angliei se declarară fățiș împotriva politicei președintelui. Îndată se amîna iarăși adunarea Congresului, hotărîndu-se alegeri nouă⁴.

În același timp se făceau tentative la Salamina, la Andros. Kalamata era prădată de Mainoți, al căror șef, tot închis, măcar că se făcuse cele mai mari

¹ Papadopoulos Vretos, *l. c.*, I, p. 186 și urm.; Thiersch, *État actuel*, p. 32.

² Papadopoulos-Vretos, *l. c.*, p. 206.

³ „Méfait propre à flétrir le nom grec“; *ibid.*, p. 248.

⁴ Mendelssohn-Bartholdy, II, *l. c.*, p. 254 și urm.

stăruinți din partea consulului rus pentru liberarea lui, își înțeția pe ai lui, puși supt supraveghere polițienească, la opera de răsbunare personală ce era în datinele țerii. Kolokotronis rămăsese singur, încredințat și el, ca atîția alții, că tot „președintele știe mai bine“, dar atitudinea Francesilor, cari, puși de o bucată de vreme la o parte din bănuială politică, luară fățiș atitudine contra lui la Nisi, era de natură să neliniștească.

La 27 Septembrie (9 Octombree), mergînd la biserica Sf. Spiridon, președintele văzu pe cei doi Mavromihali, Constantin și Gheorghe, lingă ușa de intrare. Bănuia că paznicii aũ fost cîștigați de dînșii și avu, o clipă, gîndul de a se refugia într'o casă vecină. Dar simțul lui de demnitate îl opri de la aceasta: făcu cîțiva pași înnainte, pentru cădea îndată de glontecele unuia din dușmani; cellalt asasin își cufundă cuțitul într'însul. În Egina și Misolonghi se făcură demonstrații de bucurie¹, și poetul Alexandru Suțu, autorul satirelor din „Panorama Greciei“, crezu că aũ înviat Harmodiu și Aristogeiton. Și Dimitrie Ipsilanti a fost învinuit că, de la Argos, ar fi aprobat fapta².

Cu dispariția omului de bine și de datorie, care adusese în această țară de apetituri și ambiții exagerate simțul superior al datoriei morale neînduplecate începea războiul civil. Acei cari plîngeaũ, cu demonstrații mari de doliu, pe șeful Statului sacrificat interesului suprem al ordinii, plîngeaũ și liniștea, siguranța țerii lor³.

¹ Thiersch, *Griechenlands Schicksale*, p. 67.

² Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, II, p. 263.

³ Gheorghe Mavromihali căzu cerînd: *δμόνοια, ἀγάπη*, unire și iubire... Căpodistria-și prevăzuse sfîrșitul: „nu e altă ieșire pentru mine decît un glonte“, scrie el în 1828; Prokesch Osten, *Geschichte des Abfalls der Griechen*, Documente, II, p. 299.

CAPITOLUL al XVII-lea.

Domnia regelui Othon până la proclamarea Constituției (1833-43). Evenimente balcanice contemporane. Schimbări dinastice în Serbia.

Ca un semn de omagiu față de marele mort și, cel puțin tot atîta, ca un mijloc de asigurare a situației lor dominante, partizanii lui Capodistria, care în ultimul timp trimesese acasă în Insulele Ionice pe Viaro și Gennatas, încredințară Guvernul lui Augustin, cellalt frate al acestuia, om slab, crescut pentru viațadecleric, mai străin încă decît răposatul președinte de viața reală a Greciei. Îndeplinise, din voința, mult criticată, a acestuia, funcțiuni militare fără vre-o strălucire¹. Erau de sigur oameni cari pentru Grecia însemnau mult mai mult. I se dădură, de Senat, ca ajutătorii Kolettis, cel mai capabil din toți, și bătrînul Kolokotronis, ca repreșintant al elementului militar.

Dar nu i se dăduseră tot odată și mijloacele trebuitoare pentru a se menține împotriva tuturor nemulțămîților, ambițioșilor și aventurierilor, cari trebuiau să răsară acum din toate părțile, cînd singura autoritate dispăruse și pasiunile, interesele slobode rămăseseră, fără alt frîu decît al represintanților străi-

¹ V. Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, II, pp. 85-7.

nătății, a căror neînțelegere o crescă trecerea prin Moreia a lui Stratford Canning, ambasadorul engles pe lingă Poartă. Îndată ce vestea omorului ajunsese în Hydra, Miaulis avu curagiul să se presinte, cu doi tovarășși, pentru a cere convocarea Congresului. Refusînd această cerere ca și aceia a întregirii Guvernului cu doi constituționali, Augustin rupse legăturile cu militarii francesi, căroră li atribuia o parte de răspundere pentru ceia ce se întîmplase. O comisiune de cercetare înlătură de la viitorul congres opoziția întregă: cu orice preț Hydra și Maina nu trebuiaŭ să fie represintate, și sosirea deputaților lor fu împiedecată cu forța.

Congresul își începu activitatea la 17 Decembre, în Argos. Se credea că poate îndeplini lucruri mari, că alegerea suveranului chiar poate pleca de la dînsul. Dar din capul locului el se desfăcuse în cele două partide, constituționali, „syntagmaticii“, fiind sprijiniți de bandele armate ale Rumelioților lui Grivas. Măsurî militare neobișnute din partea lui Kolokotronis îi intimidară la deschidere; totuși oposanții îndrăzniră să-și facă și ei un congres aparte. Alegerea lui Augustin ca singur guvernator, ca „proestos“, nu se putu impune adversarilor.

Atunci patronii săi ruși, dintre cari amiralul lua parte la consiliile de Guvern, iar locotenentul Roncov, cu marinari de-ai săi, căpătase comanda trupelor, se hotărîră a izgoni pe Rumelioți. De fapt, aceștia trebuiră să părăsească orașul, dar Kolettis îi întovărășia, și, în retragere, el formă, la Megara, cu doi Hydrioiți, Zaimis și Konduriotis, *cellalt* Guvern, al iubitorilor de libertate, care se prefăcu în curînd. Augustin răspunse la aceasta printr'o listă de proscricție formală. Kolokotronis amenința cu omoruri în masă. Era ca pe vremea vechilor lupte de partide din cetățile Eladei. Și, în acest timp, Ricord credea să poată ținea Marea

pentru president. Conferința de la Londra recunoscuse existența Guvernului din Nauplia.

Se pregătia în acest timp alegerea prințului bavarez Otto, care trebuia să fie cu atât mai simpatc, cu cât regele Ludovic jertfise sume însemnate pentru cauza grecească. Profesorul Thiersch, adînc cunoscător al lucrurilor din Elada, unde era cunoscut ca filelenul Thyrșios, făcuse de mult o asemenea propunere la Curtea din München, și el se afla acum la fața locului, urmărind de aproape evenimentele și gata să ajute, tot mai mult contra partidului capodistriean, la liniștirea țerii printr'o împăcare a tuturor tendințelor¹. După protocolul din Maiu 1832, Othon I-iu era să fie un rege, nu un prinț, și ca dar de stăpînire nouă se acorda Greciei bucata de pînă la Volo și Arta, dar fără Prevesa și Punta².

Dar pentru ca Domnia lui să înceapă, pentru ca regența pe care o impunea vrîsta-î încă fragedă, ca unul ce împlinia 20 de ani numai la 1-iu lunie 1835, să se poată instala, trebuia un lucru, pe care toți îl cereau, pînă la condamnații la moarte pentru crime politice în clipa cînd mergeau spre locul de execuție, dar pe care pentru moment nimeni nu putea să-l impuie: pacea, ordinea în Grecia.

Un atac al Rumelioților era de așteptat, cu atât mai mult, cu cât și Kolokotronis, la rîndul lui, se despărțise de președinte. Pe cînd Maina era gata de luptă, trupele continentale luau Salona, Lepantul, asediau Misolonghi și se gătiau a trece Istmul. Thiersch interveni, după rugămintea residenților, pentru a opri o vărsare de sînge, și el împiedecă și ofensiva Mai-

¹ Pentru ceilalți candidați: Emil de Hesa-Darmstadt, Paul de Würtemberg, Frederic de Olanda, Carol de Bavaria, ducele de Reichstadt (Napoleon al II-lea). v. Mendelssohn-Bartholdy, *l. c.*, II, pp. 342-3.

² Cf. Miller, *l. c.*, p. 116.

noșilor, aducînd liberarea lui Petro-beiū, care văzuse cu ochii lui moartea fiului. Francesii nu putură ocupa la timp, cum li se ceruse, strîmtoarea. Purtînd în puști ramuri de maslin, înnaintară pe la Corint sprijinitorii Constituției, și la Argos fură primiți de cler și de fruntași tot cu ramuri de maslin. În ziua de 8 April, oastea Nordului era la Nauplia, unde mulți trecură la dînșii. Președintele, ales de curînd regent al țerii, demisionă, la 9, și, luînd rămășițele fratelui său, se retrase, pe o corabie rusească, în insula Corfū. Residenții îl sprijiniseră foarte slab și sfîrșiseră cerîndu-î retragerea imediată. Cu aceasta se încheia, de și Ricord stăruise pînă la sfîrșit pentru o împotrivire, cu protectoratul rusesc exclusiv asupra Greciei.

Residenții Angliei și Franciei, Dawkins și Rouen, credeau că ei sînt acuma stăpîinii și se sprijiniau pentru aceasta pe noile instrucții privitoare la alcătuirea, prin mijlocul lor, a unui „Guvern provisoriu“. Pe cînd fortăreața Naupliei, Palamidi, primia o garnisonă de matroși din toate trei flotele, dar mai ales Ruși, supt ordinele unui Engles, ca mai în vrîstă, și orașul organiza o miliție pentru apărarea sa, o comisiune de cinci, „Epitropia administrativă a Eladei“, era aleasă de Senat: Kolettis, învingătorul, ar fi stat lîngă aliatul său Zaimis, dar și lîngă Kolokotronis și alți doi, cu cari nu era legat prin nimic. Aceasta n'o voiă însă cu niciun preț nici el, nici auxiliarii săi, dar Kolettis fu oprit de Thiersch de a intra ca dușman în Nauplia, unde orășenii îl primiră ca pe un mîntuitor, în clipa cînd Augustin părăsia pămîntul Greciei. Se făcu un Guvern de 7, fără Kolokotronis, care demisionase, și cu Ipsilanti. Cearta pentru persoane urmă însă, pe cînd Rușii pîndiau ceasul lor. Trebui ca populația Capitalei să intervie pentru a se ajunge la o înțelegere, care dădu și lui Konduriotis o parte în puterea executivă; Mavrocordat luă secretariatul Finanțelor, Rizo Nerulos pe acela al Cultelor. Fana-

rioții se întorceau astfel la putere, de și contra lor capodistriani, cari aveau încă Senatul, ridicau vechiul steag al Fenixului.

Din nenorocire, ei puteau lucra tot așa de puțin ca oricare altul. Anarhia militară se deslănțuise. Când Moreia fu prădată, Kolokotronis fu rugat să ajute împotriva lui Grivas, a Rumelioților, Albanesilor și Turcilor lui: el o făcu în numele și pe seama lui. Trebui, la urmă, ca Francesii să ocupe Nauplia. În Patras se așezase un ofițer, Tsavellas, care nu voia să știe decât de regele ce va veni. În Iunie-Iulie Kolokotronis și Nichita se frământau prin Mesenia și cu bandele de Mainoți prădalnici. De la jumătatea lui Iunie consulul rus, Ruckmann, căpăta ordinul de a rupe orice legături cu Guvernul.

Se putea crede că măcar deschiderea Congresului de mult dorit de toți, dar disuadat acum de residenți, în Pronia, o suburbie a Naupliei, unde i se gătise o șură proastă, va aduce pacea între partide. Se începu prin amnistia de la 1-iulie August, și peste o săptămână se aclama numele regelui celui nou, alcătuiindu-se o adresă pe care Thiersch plecă s'o înfățișeze în copie lui Othon I-iulie, care primi mai târziu și originalul din mâinile lui Miaulis, lui Costa Botzaris și lui Plaputas. Îndată o hotărîre desființa Senatul. Apoi se începură zădarnice discuții de Constituantă.

Dar, în momentul morții lui Ipsilanti, Mavrocordat, vice-președinte al Adunării, îi desaproba acțiunea, precum o desaprobaseră de repețite ori și residenții; tot așa făcea și Trikupis. Mai periculoși decât acești critici, erau bandele care încunjuraseră orașul, cerînd bani de la un Guvern și de la o Adunare cărora li lipsiau mijloacele cu totul. Întețiți de capodistrieni, un număr de bandiți pătrunseră în Congres la 26 August, dădură jos pe președintele Notaras și luară șapte deputați ca zălog. Peste cîteva zile cei rămași se prorogaă, lăsînd țara pe mîna hoților.

Senatul, susținut de Kolokotronis și de Ruși, ridică acum din nou capul. Dintre cei patru membri ce mai avea Guvernul, Konduriotis se retrase la Hydra, și puterea se concentrează astfel în minile lui Kolettis, Zaimis, îndușmăniți între ei, și Metaxas, cari lucrau în bună înțelegere cu Senatul restabilit. Cu toată prezența trupelor franceze în Nauplia, un partid cerea alegerea lui Ricord, care era cetățean elin, ca „gubernator al Greciei”, până la venirea regelui. Haosul nu putea merge mai departe decât această confiscare a Eladei de un amiral rus! Dar, de oare ce viitorul guvernator nu voi să dea cei 200.000 de franci ceruți de senatori, pe cari, cu președinte cu tot, îi dusesese, anume pentru această lovitură, la Astros, alegerea nu avu loc. Cu toată violenta desaprobară a lui Ruckmann, forma se făcu totuși, de și ea nu ieși în public și nu avu urmări. În același timp, palicarii, înțețiți pentru aceasta, atacaă pe Francesii cari ocupaseră Argos după cererea Guvernului, dar fură aspru pedepsiți pentru aceasta.

La 6 Februar 1833 Othon I-iu, pe care-l adusesse o escadră de opt corăbii, debarca la Navarin de pe fregata englesă „Madagascar”.

Un Guvern de șapte, cuprinzând numai șefii militari, trebuia să primească pe tânărul suveran, pe care-l întovărășia o armată de 3.500 de Bavaresi și pe care o regentă de străini, Armansperg, fost agent în Grecia, Heideck și legistul Maurer, cu consilierii von Abel și Greiner, acesta pentru finanțe — fără Thiersch, compromis cu constituționalii — îl va reprezenta în cîrmuirea țerii. Europa garantase împrumutul necesar pentru începerea noului regim, 60 de milioane, și fixase condițiile în care trebuia să fie trimes. „Căpitanii” fuseseră cei d'întăiu cari se închinară adînc tînărului prinț care venia supt așa de frumoase auspicii. O eră nouă părea că se deschide pentru această țară pe care n'o

cruțase nicio nenorocire, și toate inimile, și cele mai împietrite de spiritul de partid și de ambiții personale, simțeau aceasta. Până și nerăbdătoarea sete de Constituție se potoli față de conștiința greutăților pe care la cei d'întăiu pași trebuia să le întâmpine simpaticul rege tânăr. Luptătorii politici se mulțămira cu apărarea ideilor lor în foi care răsăriră cu grămada în Nauplia : „Atena“, „Triptolem“, „Helios“, a poezilor Suțu, „Chronos“, a rusofililor, „Satirul“ și „Gazeta Națională“ fiind ale Guvernului.

Deocamdată, un lucru era sigur : că regele, care nu putea încă vorbi grecește, cu tot lungul termen de pregătire ce avuse, nu era în stare a governa singur și că regența, fără niciun contact cu țara, nu era, în mândria acelor cari o compunea, cîtuși de puțin dispusă a se coborî la dînsa și a o înțelege. Dacă sistemul lui Capodistria, aspru criticat tocmai de Germani, păcătuia prin acele mari vicii care sînt centralismul, formalismul, exagerarea autorității în teorie și neputința de a o păstra în practică, nepotrivirea unei experiențe străine cu împrejurările deosebite ale unei lumi de aspre și tragice contraste, cu atît mai mult se putea spune aceasta de triumviratul bavares. Caracterul birocratului german, civil și militar, al eruditului german, al Curteanului stăpînit de eticheta spaniolă, era de sigur și mai puțin potrivit decît al nobilului corfiot, al diplomatului rus în stil napoleonian pentru a rezolvi greaua problemă de a întrebuiința pentru o concurență armonică sau măcar pentru o viaie rivalitate legală forțele reale, de vitejie și inteligență, care zăceau neutilizate sau se pervertiau rău întrebuiințate în poporul a cărui introducere în civilizația timpului trebuia făcută cu demnitate și prudență.

Cel d'întăiu Ministeriu cuprindea pe Mavrocordat, la Finanțe, pe Kolettis, la Marină, pe Trikupis, ajuns indispensabil prin cunoștințele și puterea lui de muncă,

și doi necunoscuți, dintre constituționalii moderați: niciun Căpitan¹ nu stătea lângă dînsii,—și cu aceștia Bavaresii, cari disolvaū pe „tacticii” și oferiaū trupele neregulate să se supuie disciplinei europene a „vînătorilor”, „cynegilor” nouă creați, saū să se împraștie, eraū decisi să mîntuie cît mai curînd—și niciun rusofil saū, cum se zicea, după o poreclă personală, niciun „napist”, niciun capodistriean; Miaulis își isprăvisese rostul odată cu misiunea sa la München. Ricord, care pleca fără să fi fost primit în audiența la care se înfățișase în haina de călător, caracteriza acest Ministeriū de: fanariotic, de „ciumă fanariotică”, pentru a vorbi cu înseși cuvintele sale.

Acțiunea Fanariotilor nu se simția însă. În schimb cine, în Germania, voiă să facă răpede carieră, alerga, cu saū fără știința limbii grecești de gimnasiu, în Elada condusă de conaționali săi. Unui Bremen, Kork, i se dădu sarcina de a întemeia un Seminarium pedagogic; un rafinor de uleiū și grădinar ajunsese inspector de arhitectură și Mare-Maiestru al Curții, cu titlul de consilier ministerial. Limba germană fu introdusă în școli, mai puține și mai slabe decît ale lui Capodistria. Împărțirile administrative germane fură strămutate supt nume elenice, nomarhiī, eparhiī, deme, în acest colț de Orient, unde viața municipală era aproape distrusă prin numirea primarilor și a Consiliilor comunale. Ghilotina europeană funcționează fără cruțare. Savanta operă de legislație a lui Maurer, publicată în 1834, se dovede nepractică și pătată de pârtenirea de clasă². Până și stabilirea situației bisericești se

¹ „Aveți mulți dușmani”, spunea Armansperg lui Kolokotronis.—„Da, însă doi sînt cei mai înviersunați și mai periculoși: numele meu și serviciile mele.”

² Pentru traducerea, de cel d'întăiu rector al Universității othoniene, G. A. Ralli (Rhallys), a Dreptului Roman de Mackeldey (1838), Hurmuzaki, I⁵, pp. 651-2, n-l cccxiv; pp. 658-9, n-l cccxxi. Mihai Sturza afirmă că „les Grecs ainsi que les Moldaves tirent en grande partie leur origine et leurs coutumes du peuple célèbre dont ils ont continué de porter le nom (Romei, Romîni)”; *ibid.* El relevă că și Moldova își are de curînd Universitatea (*ibid.*).

făcu, printr'o adunare de episcopi, dominat de fugariii din Turcia, la 4 August 1833, după principiile ruso-germane, recunoscîndu-se Bisericii Eladei, administrată printr'un sinod şi „Adunare generală“, sau consistoriu preoţesc, ca şefi: Hristos şi regele, represintat prin procuratorul împrumutat şi el din Rusia; îndată numărul şi marginile dieceselor se fixară după al nomarhiilor, lăsîndu-se ceilalţi 28 de episcopi ca „provisori“; mănăstirile „superflue“ (412!) se desfiinţară prin decret, şi celorlalte (85) li se impuseră taxe şi regulamente.

Extraordinar era însă faptul că între regenţi se ducea pe ascuns cea mai înviersunată luptă, că Armandsparg, doritor de a lucra singur, legă relaţii de o intimitate nepermisă cu nemulţămîtul general Church, cu Dawkins, că el putea fi înfăţişat ca aliatul noului ministru rus, Katakatzzi, un Mainot focos, gata de război totdeauna, că i s'a atribuit o parte în mişcările de conspirator ale lui Kolokotronis, încurajat de scrişori particulare ale Ţarului, care era, fireşte, îngrijat de soarta ortodoxiei în ţara pentru care Rusia lucrase atîta. În luna lui Septembrie, majoritatea regenţei ordonă arestarea Căpitanilor, Kolokotronis însuşi, Plaputas, Grivas, Karatassos, Grisiotis, Tsavellas şi alţii; măsuri contra preseii fură luate în acelaşi timp; dintre miniştri, Trikupis trebui să se retragă, fiind trimes ca ambasador la Londra, pe cînd Church mergea la Petersburg. Prin toate mijloacele se stoarse o condamnare la moarte împotriva celor doi d'întăiu acusaţi, condamnare pe care Othon o comută în închisoare pe viaţă, apoi pe douăzeci de ani,—„atîta nu trăiesc eu“, strigă Kolokotronis.

Măsuri luate pentru a sfărma turnurile Mainei, cele 800 de cule, şi a-i răpi regimul special cu care trăise timp de mai multe secole, aduseră cea d'întăiu răscoală împotriva regenţei, aşa de neinteligent radicală în opera ei de nivelare conform teoriei. Împotri-

virea luă formele celei mai sălbatece cruzimi: Bavariei prinși în văile Taygetului erau mutilați și chinuiți cu toate rafinările Orientului, în cel mai bun cas desbrăcați până la piele și vânduți ca robi. Arestații din ajun fură deci rugați să intervie: Grivas, Tsavellas, Karatassos; Kolettis căpătă, ca ministru de Interne, puteri neobișnuite. Baniii folosiră mai mult decât orice; Mainoții consimțiră să formeze chiar companii de soldați „europeni“, dar privilegiile lor fură garantate. Mai târziu, ridicarea celui de al doilea Plaputas, care, luând titlul de „director al regatului“, cerea liberarea Căpitanilor și Constituția, fu zdrobită de Rumelioții conduși de un general bavares.

Hotărîrea regelui Ludovic, care trimese în locul lui Abel și Maurer doi bătrîni funcționari inofensivi (Iulie 1834), păru că dă regentei oarecare unitate, dar în curînd Armansperg începu războiul de intrigă cu Heideck. Mutarea Capitalei la Atena, în iarnă, produse, în Apus măcar, o bună impresie, de și satul unde se așeza acum un Guvern și o Curte era din cele mai miserabile între cuiburile părăsite, după o îndelungată luptă, de Turci: se numărau, de toate, 162 de case! De fapt, situația reală o avea în ajunul majorității regelui Kolettis, în care Rușii vedeau un „trădător“.

Supt aceste auspicii, cu o mare sumă din împrumut cheltuită, cu o armată în parte licențiată din lipsă de bani, cu discordia între consilierii săi, străini și cu lipsă de legături nepărtenitoare între Greci, și, în sfîrșit, în ce privește relațiile exterioare, supt desprețul Turciei, care nu voiă să recunoască decât o „cancelarie de comerț“ a Greciei în Constantinopol și continuă cearta pentru răscoala Samosului autonom supt Ștefan Vogoridi, fostul Caimacam al Moldovei, și pentru fixarea hotarelor, supt amenințarea Rusiei și supt controlul exclusiv și umilitor al Angliei — căci Franța nu mai juca niciun rol —, începea la 1-iu

Iunie 1835 cîrmuirea directă a unui principe de douăzeci de ani, sfios și stîngaci, cu cunoștințe superficiale, fără hărnicie și de o inteligență mediocră.

Dar sănătatea morală a lui Othon I-îu, reserva lui grea de gînduri și gata de observație erau elemente pozitive de care trebuia să se ție seamă. N'avea un singur dușman, ci spre el mergeau toate speranțele. Căsătoria încheiată, în Februar 1837, cu principesa Amalia de Oldenburg, femeie foarte frumoasă, deșteaptă, vioaie, aplecată spre viața politică, îi dădu un sfătuitor ambițios, care, dacă nu-î arată totdeauna drumul cel bun, îl sprijini la fiecare pas din greaua sa carieră. Să se adauge visita pe care o făcu la Atena regele Ludovic el însuși pentru a întări astfel autoritatea fiului său.

Guvernul direct al regelui se răzima însă pe acțiunea lui Armansperg, cheltuitor și leneș, preocupat mai mult de plăcerile vieții largi pe care o ducea, asemenea cu a unui „grand seigneur“ din secolul al XVIII-lea. Cînd, în 1836, un fost aghiotant al lui Augustin Capodistria se răsculă, cu doi tovarășși, pe continent, prin obișnuitul strigăt de „Constituție“, la care se adăugia cererea retragerii străinilor, se recurse la serviciile lui Tsavellas și Grivas. Sistemul comod, dar imoral și pernicios în ultimele lui rezultate, de a întrebuița pe Greci unii împotriva altora, înlăturînd pe cei prea puternici, cum era Kolettis, care trebui să meargă ca ambasador la Paris, formă tot mai mult basa politiceii interne, pe cînd cea externă nu însemna altceva decît tutela Angliei singure, a lui Dawkins, a lui Lyons, comandantul flotei britanice. Mai șters, dar mai onest și mai credincios decît Armansperg, mai „liberal“ poate decît dînsul, von Rudhart, al doilea sfătuitor bavares, nu era de sigur omul care să poată inaugura o altă politică; rău văzut de Anglia, care nu-î cruță nicio umilință, bietul om nu se putu susține ca president al unui Consiliu

de miniștri alcătuit din Greci niciun an de zile. În locul lui, rămase prim-ministru—regele însuși, adecă regina. Zographos, Mavroordat se plîngea că situația lor de șefi ai Guvernului nu li dă dreptul la nicio inițiativă reală, la nicio independență deplină.

Acuma suveranul era răspunzător — pentru toate: pentru sărăcia Hydrei, care se răsculă în 1838, pentru măsurile luate de Turci după visita regală la Smirna, pentru neputința în care se găsea de a da ajutor Cretei, care, trecută de supt regimul egiptean, mai inteligent și chiar cruțător, înapoi la cel otoman, se revoltase la 1841, pentru nesuccesul bandelor societății tesalo-epirote intrate în Tesalia. Se ajunsese astfel la o revoluție formală și la acceptarea acelei Constituții, împotriva căreia fuseseră de o potrivă, cu cele mai mari stăruinți, Rusia protectoare și regalul părinte din München.

Kolokotronis murise în Februar 1843, după ce, de mult, grația lui Othon îl scosese din temniță; Metaxă, întors de la depărtatul său post diplomatic, îi luase locul în fruntea „napiștilor“ rusofilii; Mavroordat, bătrîn, desgustat, aproape orb, cedase conducerea anglo-fililor lui Andrei Londos, unul din cei „doi Andrei“ populari din vremea lui Ioan Capodistria. Amîndoi se înțeleseră pentru a smulge regelui acel regim constituțional pe care neconținut îl recomanda Anglia. Sprijinul militar îl dădu acel Dimitrie Calerghi (Kallergis) care luptase odinioară fără succes împotriva lui Kollittis la Istm. Era vorba poate de înlăturarea unui regim odată cu persoana chiar care-l represinta și ajunsese la identificarea cu dînsul.

În seara de ²/₁₄ Septembrie 1843 Calerghi smomi pe cîțiva infanteriști greci și, deschizînd închisorile, străbătu străzile Atenei cu musica în frunte, strigînd, în urechile regelui care era încă la masa de lucru, „Trăiască Constituția“. Ordinul, dat de Othon la fereastă,

de a se împrăști ceata înaintea de a putea răspunde cu demnitatea cuvenită la această cerere populară, fu nesocotit. O deputație a Consiliului de Stat repetă cererea într'o formă mai respectoasă. Residenții fură oprii de a intra la rîndul lor pentru a nu susține rezistența regelui; al Angliei, de altminterea, trăgea sforile. A doua zi, se aclama regele constituțional, care, prin noul său președinte de Consiliu, Metaxă însuși, convocase peste o lună Adunarea Constituțională, dînd, deocamdată, drumul străinilor din serviciul său. Grecia căpătă prin Constituția din Novembre o Cameră de cel puțin 80 de membri, aleși pe trei ani și un Senat de cel puțin 27, numiți de rege pe viață. Era măcar o supapă față de primejdia unor revoluții viitoare.

E extrem de interesantă o paralelă între acest nou Stat grecesc, liber față de Turci, robit supt toate raporturile — cel financiar și cel politic — față de Puterile protectoare, — care duceau o continuă luptă de influență, prin care se creștea nesiguranța și demoralizarea —, și între „provincia privilegiată“ a Serbiei, care păstra cu scrupulositate, cu o deosebită îngrijire legăturile ei asigurătoare cu Poarta, găsind astfel timpul, care lipsia dincolo, pentru o gospodărie de Stat fără care orice cucerire politică rămîne fără valoare.

Totuși nici Miloș nu scăpă de sfaturile și de piedecile străinătății. Aici Rusia, cu toată trădarea din 1812, cu tot sprijinul mai potolit din 1826, credea că are singură toate drepturile. Cînd Cneazul dădu Constituția de la Craguievaș din 1835, cu Senatul legislativ, avînd dreptul de a da el singur pe cei șese miniștri, și cu Scupștina de o sută, care corespundea, prin caracterul extraordinar al convocării sale, Congresului elenic, Guvernul rus avu, cu toate că Miloș își îmbrăca soldații rusește și punea pe ofițerii armatei

sale celei nouă să-și învețe meșteșugul în Caucas ¹, aceiași atitudine ca față de proiectul de Constituție înfățișat, cu vreo zece ani înaintea, de partidul progresist al „carvunarilor“ lui Ioan Sandu Sturza, Domnul Moldovei. Când Ghermani, ministru al lui Miloș, veni la Constantinopol pentru a cere învoirea Porții cu noua stare de lucruri și a condiționa de aceasta venirea Cneazului, însuși Reis-Efendi își arată mirarea: el găsi propunerea curioasă și arată că *asemenea schimbări nu e chemată a le face Serbia însăși*, ci ele se pot face numai prin înțelegerea Turciei cu Rusia, iar ambasadorul rus, Buteniev, fu și mai drastic: „trebuie neapărat să vie Miloș la Constantinopol, și, dacă această orînduire e de nevoie, trebuie să se lucreze între Înalta Poartă și Curtea Rusiei“ ². Buteniev îndemnă apoi,—trimețînd, în lipsă de consul permanent, la Belgrad pe Ruckmann, care fusese strămutat din Nauplia la București, pentru a face aceiași politică, — pe acest despot patriarhal să nu ție seamă de făgăduința sa, și nu e nevoie să se spuie că un asemenea sfat, de și dat în formele cele mai jignitoare, tăgăduindu-i-se Cneazului dreptul de a se privi ca prinț al unei țeri libere, a fost primit cu grăbire. Participarea la viața politică din *Cnezie* a Sîrbilor de peste hotare, a unor Bulgari, înfățișarea lui Miloș ca șef al tuturor Sîrbilor făcură ca Poarta, și în urma vizitei acolo, să anuleze actul de concesiune. Și Austria însăși împărtășia, din motive de interes, față de Sîrbii de supt sceptrul ei, aceiași părere ³. Sfătuirea lui Miloș cu Alexandru Ghica, la întoarcerea sa din Constantinopol ⁴,—unde fusese primit ca un domnitor vasal ⁵ (Miloș sărută genunchii lui Mahmud), fiind dus

¹ Cunibert, *l. c.*, II, pp. 204-6.

² Raportul lui Aristarchi, capuchehaiava munteană, în *Studii și documente*, XI, pp. 33-5

³ Ranke, *l. c.*, p. 351 și urm.; Kállay, *l. c.*, II.

⁴ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 380-1; Cunibert, *l. c.*, II, p. 217 8.

⁵ Hurmuzaki, *l. c.*, p. 472 și urm.— Pentru călătorie. Cunibert, *l. c.*, p. 218 și urm., 332 și urm.

de Sultan la fabricile militare¹,—pe moșia Poiana, aparținând prințului sîrbesc, pare a-i fi dat, pe lângă asigurarea că legăturile de bună vecinătate n'au fost tulburate prin „barbaria și asprimea“ (*βαρβαρότητα και τραχύτητα*) de până acum a șefului Sîrbilor², nici prin focurile trase din corabia lui asupra grănicerilor romîni ce ar fi trecut granița, prețioase indicații de politică generală. De alminterea, Miloș felicitase și dăruise pe Ghica și pe vecinul acestuia din Moldova, Mihaî Sturza, în 1834, cu argintării de Viena, cînd amîndoi Domnii își începură stăpînirea³. Pașa de Vidin îl întovărăși în călătoria lui dincoace de Dunăre. În această situație tare, el putu să-și îngăduie a declara în toamnă, prin foaia oficială, că se consideră același Cneaz cu puteri nelimitate ca și până atunci⁴. De alminterea ucazurile lui hotăriau și cum să se pieptene femeile și cînd să se mănînce pește⁵.

Totuși nici în Serbia nu se opri cu atîta opoziția, mînată și aici de motive personale. Ea cuprindea pe Simici, doritor și el de tron⁶, mijlocitor față de comitetul secret din București⁷, pe Gheorghe Protici, care fusese rău tratat de prinț, pe Ifrim, fratele prințului, care voiă un rol mai însemnat, pe Avram Petronievici, negustor, de loc din Austria, fost secretariu al lui Miloș. Toma Pericici, cunoscut mai ales supt numele de Vucici, cea mai însemnată personalitate din principat, fost ajutor al lui Hagi-Prodan — și adă-

¹ Se făcu un dar și soției lui, o stea de diamante; Cunibert, *l. c.*, p. 249.

² Rapoartele citate. Ghica arătase față de Miloș „εὐγένειαν καὶ δεληκατέταν“ (*l. c.*, p. 35), dar se plînsese de emigrații țerănești în țara vecină (Cunibert, *l. c.*, II, p. 281, nota 1).

³ Hurmuzaki, *l. c.*, p. 467.

⁴ Ranke, *l. c.*, p. 352.

⁵ Cunibert, *l. c.*, II, pp. 261-2.

⁶ *Ibid.*, p. 86, nota 1.

⁷ *Ibid.*, pp. 264-5, 299.

postit și după aceasta în Țara-Românească, știa multe taine și multe slăbiciuni ale stăpînului ce-și dăduse; împăcat cu Miloș de mai multe ori, sprijinit de soția acestuia, femeie amestecată în toate rosturile politice, Liubița, el nu-l apăruse după așteptări în 1835 și acuma trăgea consecințele unei nehotărîri bănuite. Nu cunoaștem legăturile acestor oameni, dintre cari însă doi fugiră atunci în Austria, cu Împărățiile vecine, dar putem fi siguri că ele n'aū lipsit niciodată. Miloș ajunsese prea tare, și Sultanul Mahmud primia neconținute plîngerî împotriva lui¹. În 1837 atenția Cneazului fu atrasă, din Constantinopol, asupra plîngerilor și i se ceru definirea condițiilor constituționale, încă haotice, ale țerii². Aceiași oameni cari, în 1835, îl acoperiseră de onoruri, îi dăruiseră patru tunuri, îi permisese a înălța steagul său, îl scutiseră de vama sării muntene³, căutaū acum să favorizeze pe nemulțămii.

De două ori aceștia se adresară și la Petersburg⁴. Aici Miloș nu mai plăcea de cînd stabilise legături de comerț, care puteaū să aibă încă și alte scopuri, cu Puterile „liberale“ din Apus, primind în 1837 și pe cel d'intăiū consul britanic în țara sa, maiorul Hodges⁵, împotriva căruia Poarta nu îndrăzni să protesteze. În Octombre din acest an, veni deci la Belgrad, pentru muștrări aspre, însuși prințul Dolgoruchi, aghioțant al Țarului, care vorbea de „îndărățnicia obraznică a șefului sîrbesc“⁶.

¹ Ranke, *l. c.*, cap. xxii.

² *Ibid.*, p. 358.

³ Rosen, *Geschichte der Türkei*, I, p. 278.

⁴ Cunibert, *l. c.*, p. 298 și urm.

⁵ *Ibid.*, p. 323 și urm., 339 și 360 și urm. Pentru consulul austriac, Mihanovici, un dușman. *ibid.*, p. 293 și urm.

⁶ *Ibid.*, p. 302.—Nevroind să trimeată consul la Belgrad, ea așeză unul la Orșova, pe Vașenco, pentru a spiona la Sîrbi (*ibid.*, pp. 302-3). Fugari atribuiaū lui Miloș gîndul de „a se face Împărat de Răsărit“ (*ibid.*, p. 308)!

Dar Miloș nu ascultă nici de o asemenea somație. Aceasta însemna că Regulamentul Organic ce se alcătuisese la Constantinopol pentru principatul lui îi va fi defavorabil. Ceia ce s'a și întâmplat. Lucrat de Petronievicî, membru al delegației sîrbești, acest act, care capătă forma de hatiserif la 22-24 Decembrie 1838¹, dădea Senatului de 17, numit de prinț și alcătuit din cei mai în vază dintre Sîrbi, cari nu puteau fi destituiți decît după cercetare la Poartă, pentru a se îngriji de interesele publice ale poporului și a fi prințului spre slujbă și ajutor, dreptul de a aproba hotărîrile acestuia în orice privință, de a încuviința dările, de a supune șefului Puterii executive și celor patru miniștri ai lui „proiecte motivate de legi ce ar putea să pară folositoare“, de a revedea rapoartele și socotelile miniștrilor. În același timp se opria orice pedeapsă fără judecata instanțelor competente — neinfluențate — cu membri aleși: judecătorii de pace, tribunale, Curți de apel; se interzicea supunerea funcționarilor, militarilor și clericilor la lovitură. Monopolurile lui Miloș, al cumpărării de sare, al vînzării de porci, sînt casate: numai cu voia Senatului se poate împiedeca temporar libertatea complectă a comerțului. Se taie puțința vînzărilor silite, de care Cneazul abusase. Clăcile pentru lucrări publice sînt cu totul prohibite. În funcții se va observa gradarea înnaintărilor; funcționarii nu vor fi scutiți de dări, cei din administrație nu vor face călcări de competență.

În executarea firmanului se lucră cu o vădită dușmănie față de întemeietorul Principatului; Tribunalul național numi el pe senatori, cu Ifrim și Vucici în frunte: „nicîunul din cei numiți nu era prieten al prințului“². Ca miniștri el trebui să primească pe

¹ Cetit la Belgrad în ziua de 18 Februar st. v.; Cunibert, *l. c.*, II, p. 526 și urm.

² Ranke, *l. c.* p. 263

Protici și pe Petronievici chiar. Resultatul acestei politice fu retragerea temporară a lui Miloș la Semlin¹ și, aproape în același timp, îndată după întoarcerea lui, — în urma rugămintilor — „mișcarea țerănească”, ale cărei tunuri se știa bine de unde vin. Pe cînd Cneazul stătea aproape închis și bine păzit, Vucici ataca pe sprijinatorii acestuia, îi încunjura și aresta pe fratele lui, Ioan. El veni însuși pentru a soma pe rivalul său învins, și compromis printr'un „exces”², să părăsească țara, ceea ce și făcu, după abdicarea în folosul bolnavului fiu Milan, la 13 Iunie 1839. Cînd acest biet tînăr muri, la 7 Iulie, fără să fi știut de înălțarea lui, cei trei regenți, Vucici, Petronievici și Ifrim, fură siliți a primi pe al doilea fiu al principelui izgonit, Mihail, în vrîstă de abia 17 ani, care trebui cerut de la tatăl pribeag, adăpostit pe moșile lui din Țara-Românească. Poarta se folosi de acest prilej pentru a șterge din firmanul de numire a „bașbegului” orice condiționare, viageră sau ereditară, a puterii noului ei vasal, care trebui să-și facă imediat, în vara anului 1840, înfățișarea înaintea Sultanului Abdul-Megid.

Întors în țară, Mihail găsi, cu voia suzeranului, doi controlori ai acțiunilor sale în dușmanii jurați ai familiei, interesați a o izgoni: Vucici și Petronievici. Dar cei de jos, din cari se ridicase și cu cari sămăna asprul Miloș, plecat fără să se verse pentru cauza lui o picătură de sînge, se ridicară pentru a împiedeca usurparea îndrăzneată a unei oligarhii fără merite, fără rădăcini, fără avere, sprijinită pe voința străinului, a dușmanului din ajun, căruia-i sacrificaseră fără sfială interese esențiale ale națiunii, mari drepturi abia cîștigate, — căci de la caracterul legal al Cneazului atîrna însăși situația politică a țerii. Se

¹ Cunibert, *l. c.*, p. 546 și urm.

² *Ibid.*, p. 553.

cerea, pe lângă readucerea lui Miloș și restituirea Capitalei de la Belgrad la Craguievaț, pedeapsa celor doi usurpatori, cari fugiră fără rezistență la Pașă, unde-i urmă tot partidul învingătorilor din ajun: Gheorghe Protici, Ifrim, Prota Nenadovici, Stoian Simici, Garașanin și alții. În zădar apăru un comisar al Porții, Musa-Efendi, pentru a-i face să fie așezați iarăși în funcțiile lor. El se mulțami a lua cu dînsul pe învinși, pe cînd Mihail, din parte-i, arăta simț de ordine risipind mulțimea care-i dăduse independența și autoritatea.

Astfel rămase Mihail în deplina putere a situației sale. Sfătuit și ajutat de Radașevici și de alți Sîrbi din Ungaria, pe cari cei din Principat îi vedeau însă cu aceiași invidie cu care Corfiotii erau priviți în Grecia și „Ungurenii“ în Principate, el urmă în toate domeniile opera tatălui său, făcînd școli, instituții culturale, drumuri.

Aceste măsuri de îndreptare și progres cereau însă bani, și creșterea, oricît de neînsemnată, a birurilor supăra pe țeranii, cari găsiau că sînt prea mulți funcționari, aduși în mare parte de peste hotar. Liubița, fratele ei Gaia Vucomanovici doriau și ei întoarcerea lui Miloș. Se adăugi marea greșală de a rechema pe pribegii și de a mută iarăși Capitala la Belgrad. Sprîjinirea Bulgarilor răsculați, cu preoții în frunte — Liubița mai ales nu se îndura să-i lase în mîna Turcilor —, atîțî și mai mult Poarta. Iarăși un comisar otoman veni în Serbia, pentru a cere, data aceasta, izgonirea miniștrilor.

Dar nu venia numai din această parte primejdia. După cum lucrase în Moreia, sămănînd pretutindenii ura între partide și oameni, tot astfel făcu și în Țara Românească brutalul proconsul Ruckmann. Se luptă prin toate mijloacele pentru a introduce în Regula-

lamentul Organic acel „articol adițional“, care coboria situația țerii la aceia a unei provincii privilegiate ca Serbia, interzicându-i orice schimbare în legi fără aprobarea Puterii suzerane și Puterii protectoare. Îndată după aceasta, el căută să organizeze în jurul său pe boierii bătrîni, pe rămășițele Fanarioților și pe aspiranții la tron, din cari toți ar fi făcut și la București un partid rusofil, asemenea cu al „napisților“ din Grecia¹, în același timp cînd, împotriva aceluiași Domn, Alexandru Ghica-Vodă, căruia-i pregătia soarta ce se pregătia în Grecia lui Othon I-îu, luptau naționaliștii tineri, sprijiniți de consulatele Franței și Angliei, care aici lucrau de acord; șeful partidului, Cîmpineanu, călătorise, pentru înțelegeri politice, în Franța și Anglia (1840). Cînd Ruckmann fu strămutat ca însărcinat de afaceri la Constantinopol, urmașul său, Titov, cumnatul lui Buteniev, rudă cu Nesselrode însuși, nu pierdu din vedere scopurile diplomației rusești în Balcani, de a submina Statele naționale existente și de a pregăti, în unire cu Turcii miopi și neînțelegători, cine știe ce viitoare anexare a lor. La 1841, Titov trecu la Constantinopol, și Dașcov, viitor ministru la Stockholm, îi luă locul. În anul numirii sale chiar, el pregăti o răscoală în Oltenia, pentru care se făcuseră arestări în 1840 (Bălcescu, Macedonschi, între alții; Vailant, profesorul bănățean Eftimie Murgul, Cesar Boliac erau bănuți), — contra Domnului însuși, pe de o parte², iar, pe de alta, o năvălire de Bulgari, Arnăuți și Greci, prin Brăila, în Dobrogea, supt scutul consulului imperial din Galați³. Era vorba de libertatea Bulgariei

¹ Élias Régnault, *Histoire politique et sociale des Principautés danubiennes* (și trad. românească de Ioan Fătu, Iași 1856), cap. IX.

² *Ibid.*

³ Cf. *Studii și documente*, XI, p. 247 și urm. și I. C. Filitti, în *Analele Academiei Române*, XXXIV, p. 201 și urm. Totuși Kotzebue, consulul din Iași, poruncise subalternului său să *nu se amestece* (Hurmuzaki, I⁶, pp. 343-4, no. CLXXXIV). La 6 Februar 1842 același consul anunță lui Sturza pregătirile Bulgarilor din Galați, în legătură cu acei din Reni și Bolgrad (*ibid.*, p. 368, no. CCII). Dar Rusia n'are o *singură* diplomație.

și, înainte de a se preface într'o intrigă rusească, „Societatea de mîntuire a popoarelor slave la dreapta și la stînga Dunării“ lucrase în legătură cu agitatori franceși¹. Șefii mișcării, cari răspîndiau „un potret al Împăratului sîrbesc“, adecă al lui „Ioan, Țarul bulgăresc“ (Ioniță), *tipărit în Odesa*², cereau public de la Ghica voia de a trece, adăugînd amenințări ca acestea: „Apoi să știți că veți fi toți supt mare osîrdie, că nouă tot una ni face că vom peri sau vom trăi“³. La 14 (26) Iulie, Domnul, pe care acest ton nu-l impresionase de loc, dădea colonelului Odobescu ordinul de a face somațiile și de a trage⁴. Se procedă astfel, și demonstranții, cari purtau crucea albă pe fond roșu, fură împiedecați de a trece: ei se predară, și Vodă nu uită a scrie că: „veți binevoi a îngriji cu toată doctoriceasca căutare și pe Bulgarii răniți“, cari trăsaseră și ei în soldații romîni⁵, și că, în cas de mărturisire a „tainei“, ea nu va fi comunicată Turcilor, „nepriimit fiindu-ni să dăm săbiei și robiei pe cei de cîndea creștini“; alta ar fi și datoria lor față de „acest pașnic pămînt, unde fiind fost umbriți și miluiți, se fac mai nevrednici de milostivirea omenească pentru nemulțumirea lor“⁶.

Dacă ne gîndim la agitația de pe atunci a lui Miloș, la destăinuirile, transmise în cartea lui Régnauld, cu privire la planul, comunicat de el consulului francez Billecocq, de a răscula pe Slavii de Sud împotriva Turciei, dar și a politicei rusești dăunătoare lor, dacă ținem în seamă asigurarea acestui scriitor, în strînse legături cu diplomația orientală a Franciei, că, răspîns, fostul Cneaz se făcu agentul ambițiilor ru-

¹ Filitti, *l. c.*, p. 207.

² *Analele Academiei Romîne*, XXIX, pp. 256-7.

³ Filitti, *l. c.*, p. 227.

⁴ *Studii și documente*, *l. c.*, pp. 248-9.

⁵ *Ibid.*, p. 249.

⁶ *Ibid.*, p. 250. Vice-consulul austriac din Galați protestă vehement contra procedurii.

sești în Balcani, dacă, în sfârșit, recunoaștem între revoltați casnici de ai lui¹, nu ne putem apăra de a scoate încheierea că era vorba de *acea mișcare generală slavă peste Dunăre care ar fi făcut din Miloș restabilit șeful unui puternic Stat iugoslav*. Să adăugim că toată linia Dunării era păzită de Ghica², la Izvoare fiind colonelul Horbațchi, „în fața Serbiei, din care era temută o tentativă asupra Terii-Românești“, la Zimnicea alte trupe, „în fața Siștovului, punct important, apropiat de centrul insurecției bulgare³“, dar că Mihaï Sturza, care avea strânse legături cu Miloș, în timpul când visa Unirea principatelor supt dînsul, nu făcuse nimic pentru a împiedeca aventura.

Hotărîți „a-și liberă patria“, Bulgarii, cari lucrau și la București, încercară însă o trecere peste Dunăre și în 1842, cu același secret ajutor al consulilor Rusiei și al ofițerilor basarabeni⁴: se proiectă omorîrea colonelului Engel în casa lui. Șeful conspirației, fost student al gimnasiunului și noii Universității din Atena, membru al „societății macedonene“, care corespundea celei cretane și celei tesaliene, era un Macedonean, botezat de însuși Ștefan Vgoridi, care nu pare să fi fost între promotori⁵. Se vorbi chiar de compromiterea marii personalități culturale care era Eliad, și se făcu și o cercetare în această privință.

Încercarea de a tulbura Turcia de la un capăt la altul și, în același timp, de a sfărîma în toate țerile creștine bucurîndu-se de independență, de autonomie sau de privilegii pe principii domnitori cari nu erau în sensul Rusiei — despre Mihail Obrenovici, așezat

¹ Filitti, *l. c.*, p. 229.

² *Ibid.*, p. 231.

³ „En face de la Servie, dont on redoutait une tentative sur la Valachie... Zimnitza en face de Sistov, point important, rapproché du centre de l'insurrection bulgare“; *ibid.*, p. 287. Era și teama de Bulgării din Alexandria.

⁴ *Ibid.*, p. 237.

⁵ *Ibid.*, pp. 238-9.

la Belgrad, se credea că l-au cîștigat Austriecii —, pentru a întinde apoi, supt oameni anume aleși pentru aceasta, mreaja protectoratului asupra tuturor acestor provincii „desrobite“ de armele Țarului și deci datoare cu „recunoștință“ pentru aceasta, era vădită. Per rînd trebuia să cadă, dacă nu Mihaï Sturza, ale cărui legături cu A. de Stourdza îl puneau la adăpost, dar Alexandru Ghica, Obrenoviciul din Belgrad și Bavarul din Atena. Să cadă sau să fie omorîți, — oricum să dispară din calea politiceî rusești gata de o nouă înaintare.

Ghica fusese lovit cel d'întăi. Apoi, în Octombrie 1842 el era scos din Domnie, după o anchetă făcută de fapt de comisarul rus Duhame și de formă numai de cel turcesc Șechib. Apoi veni rîndul lui Mihail. Un partid de „apărători ai Constituției“ („ustavo-branitelii“) se alcătui și aici ca și în Grecia. Districtele în care aveau influență adversarii familiei domnitoare se puseră în mișcare: Vucici, fuga la Semendria, — scoteau o foaie de agitație la Pesta și aveau legături cu Austria¹ — se întoarse pentru a începe lupta, susținut și de Pașa din Belgrad și de comisarul otoman, cari cereau scoaterea miniștrilor².

Prințul se hotărî la o luptă; mica trupă cu care plecase în aceeași lună a lui August 1842 spre Craguievaț, centrul răscoaleî, crescî răpede prin miile de țerani ce alergau la dînsul. Pe cînd Garașanin peria și tovarășii săi fugiau în Austria, principalul dușman rămase acolo, în Craguievaț; el știu să cîștige pe ostașii lui Mihail, mai ales prin cererea de scădere a „poresei“. Se începură negocierî fatale pentru prinț. De două orî tunurile răsculașilor îi risipiră trupele. Avea cu dînsul numai garda sa. Consulul rusesc îl sfătui să caute un adăpost la Pașa din Belgrad, dar, decît să facă acest pas, foarte riscat, el urmă exemplul tatălui său și trecu,

¹ Cunibert, *l. c.*, pp. 565-6.

² *Ibid.*

urmat de Liubița și de puțini credincioși (8 Septembrie), la Semlin granița austriacă. El declară solemn și în scrisoarea către Mihai-Vodă Sturza că n'a abdicat și că deci toate actele făcute de rebeli n'au nicio valoare legală¹.

Vucici, „șeful militar al nației“, Simici și Petronievici luară, cu voia reprezentantului Porții, regența. Se chemă, la 14 Septembrie, Scupștina, la care luă parte și Pașa și comisarul otoman Șechib-Efendi, venit din București. Vucici se temu să iea puterea și el propuse deci pe fiul, născut în 1806, al lui Caragheorghe, Alexandru, care crescuse în Basarabia și Muntenia, apoi trăise, ca adiutant, străin de afacerile publice, în umbra lui Miloș și Mihail, — un om blînd și slab, întru toate deosebit de strașnicul său părinte. Poarta se grăbi a pronunța căderea fugarului Mihail și a recunoaște, prin firmanul din 14 Novembre, pe noul ales.

Era însă acum rîndul Rusiei. În ultimele zile ale anului, în Țara-Românească, ea făcuse ca ocrotitul Țarului, Gheorghe Bibescu, să fie ales. În Serbia un astfel de ocrotit nu exista, căci prin hotărîrea Sultanului bătrînul Miloș fusese înlăturat. O satisfacție se cerea însă pentru Țar. Prințul Lieven merse la Constantinopol anume pentru a cere această satisfacție; scrisoarea Sultanului către Nicolae I-iu nici nu fu expediată de Buteniev. La urmă, în înțelegere cu Austria, se fixă soluția „amicală“ a *unei nouă alegeri*, Alexandru Caragheorghevici rămînînd pînă atuncî un simplu particular. Pașa Chiamil de Belgrad trebuia să fie pedepsit prin mazilie, iar cei doi foști regenți prin exil, la Siștov.

La 15 Iunie 1843 se și făcea noua alegere, Lieven însuși fiind de față, împreună cu consulul rusesc, pentru a se vedea mai bine a cui voință se îndeplinește. Dar Alexandru nu putu să fie întărit — și încă *numai personal* —

¹ Hurmuzaki, *Supl. I*. pp. 243-4. Se cerea intervenția pe lingă puternicul socru al lui Mihai Sturza, Ștefan Vogoridi.

până ce Vucici și Petronievici nu părăsiră țara¹. Noul principe, om corect și patriot, dar fără calități deosebite, rămânea acum să se descurce cum putea, căci rude n'avea, iar prietenii îi fuseseră izgoniți tocmai pentru că-l făcuseră Cneaz, peste toate așteptările sale.

El avea împotriva lui, pîndind la hotar, doi dușmani neîmpăcați: pe Miloș, plecat din Țara-Românească, și pe Mihail, care se afla și el în Austria. Cel d'întăiu lucra cu stăruință la atingerea scopurilor sale. Și în 1843 era vorba de o mișcare a Bulgarilor din București, Brăila, Alexandria și Craiova. Se plănuia uciderea Domnului, ridicarea țeranilor nemulțumiți de biruri; Costachi Suțu, denunțat ca inspirator, vorbise conjuraților de „pășirea Rosiei în Prințipaturi“, pentru ca atunci să-și poată și ei cere, fiecare neam, — Sîrbi, Bulgari și Romîni —, „desrobirea țerii sale prin ajutorul Rosiei“. Se explica mișcarea, „disputa“, din Grecia pentru Constituție prin tendința de a „se deschide războiul cu Turcia, cînd are a se scula și toată Sîrbimea“². Noul Guvern muntean opri și pe Miloș de a veni din Austria și pe Vucici și Petronievici, aflători tot la Siștov, de a trece Dunărea³. Că Miloș era șeful, că 12.000 de Bulgari îl aștepta, aceasta o spun oameni inițiați⁴.

Să adăugim că, în acești ani de schimbări constituționale, de răsturnări de tronuri, și mica cetate de munte a Muntenegrului își avu prefacerile ei, în persoana stăpînitorului și în așezăminte. Aproape jumătate de veac martur al unor lupte la care nu gă-

¹ Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, V. pp. 406-7.

² Filitti, *l. c.*, pp. 44-5.

³ *Ibid.*, p. 247.

⁴ Vaillant, *La Roumanie*, II, Paris 1844, p. 405. Acuzații luară 15 ani de muncă silnică (*ibid.*, p. 437).

sesc că e prudent să ia parte, stăpînise în Cernagora Vlădica Petru I-iu, care adause la țara sa districte albanese și o întărise supt toate raporturile. Urmașul său, Petru al II-lea, înlătură pe guvernatorul civil, Vuc Radonicî, la 1832 și creă un Sfat de 12 membri; țara fu împărțită în *nahie*, corespunzînd noilor divisiuni administrative ale Greciei și Serbiei; o tipografie își începu activitatea.

CAPITOLUL al XVIII-lea.

Influența franceză în luptă cu tendințele de protectorat rusesc în Balcani, înainte și după războiul Crimeii (—1860).

În timpul cînd Rusia credea că poate urmări mai lesne intențiile sale asupra Balcanilor, cugetătorii franceși începuseră a vorbi națiunilor rătăcite, sfășiate de facțiuni, împiedecate de a găsi baza solidă a dezvoltării lor, de a stărui pe calea reformelor temeinice și a educației morale —, a cărei lipsă o constată Ranke și în Serbia¹, — despre putința cîștigării independenței lor și împotriva Țarului, despre datoria lor de a lucra împreună, Romîni, Greci și Sîrbi laolaltă².

De alminterea, și noul prinț al Serbiei scria, după întărirea sa, lui Mihaï Sturza în Moldova că speră „o prietenie francă și durabilă, care de sigur va însufleți toate relațiile ce trebuie să existe între aceste Principate, ale căror interese sînt comune prin identitatea situației lor geografice și politice“³, și el vorbea peste un an de „buna armonie“ necesară între

¹ *L. c.*, la urmă.

² Vaillant, *l. c.*, II, la urmă.

³ „Une amitié franche et durable, qui ne manquera pas, j'espère, d'animer toutes les relations qui doivent exister entre des Principautés dont les intérêts sont communs par l'identité de leur situation géographique et politique“; Hurmuzaki, I⁴, p. 262, no. CLXXXIX. Scrisoarea lui Mihail la suirea pe tron e mai scurtă și fără înțeles politic (*ibid.*, pp. 226-7, no. CVI), ca și ale lui Miloș (*ibid.*, p. 219, no. C).

două țeri cu același regim de suzeranitate și de „puternică protecțiune” și „avînd aproape aceiași menire” (*presque la même destinée*¹). Această unire în forme liberale pentru progres cultural era tot mai mult și politica oficială a monarhiei liberale stabilite la Paris în 1830 și care-și păstra neștirbită influența în Orientul creștin, format în cea mai mare parte la școala ei, până la căderea regimului lui Ludovic-Filip în 1848. Și, dacă pe alocurea Anglia se arată geloasă până la provocarea de incidente desonorante pentru politica ei — astfel s'a întîmplat, cum vom vedea, în Grecia —, în multe locuri, ca în Principate, unde un Billecocq putea lucra alături cu un Urquhart, cele două influențe de constituționalism, de legalitate, de romantism liberal și național se sprijiniau și se complectau. Moralmente, Rusia fu biruită răpede și ușor în această luptă, resortul sufletesc al popoarelor fiind întărit prin cugetarea liberă a Apusului.

În Grecia, încă de la începutul erei constituționale, napiștii, represințați prin burghesia rurală și prin partidul, în dispariție, al Căpitanilor, pe cînd anglofilii erau negustorii de frunte și francofilii intelectualii, al căror număr creștea neconținut prin înriurirea Universității ateniene și mai ales a studiilor în străinătate², pierd terenul cu totul. Mavrocordat, a cărui redingotă nu devenia populară prin politica financiară greșită ce dusesese supt regență inspirîndu-se din tradițiile Principatelor, părăsi iute puterea, cu toate alegerile forțate din 1844; șeful Guvernului însuși căzu la Misolonghi pentru apărarea căreia făcuse așa de mult, pe cînd Calerghi, eroul din anul trecut, cădea la Atena. Partidul anglofil trebui deci să se retragă, avînd în Cameră abia 12 membri³. Rolul jucat de

¹ *Ibid.*, p. 277.

² Thouvenel, *La Grèce du roi Othon*, Paris 1890, pp. 2, 135.

³ Miller, *l. c.*, pp. 176-7.

Piscatory, residentul Franciei, Levantin de origine, în revoluția din 1843, îi asigurase nemărgenita încredere a regelui, rămas același German cu frasa grea și cugetarea înceată, bucuros că scapă el însuși de grija unei societăți în care nu mai credea¹. Înzestrat cu dibăcie, cu simț al împrejurărilor, cu o nesfârșită răbdare în urmărirea scopurilor sale și, pe lângă aceasta, cu o frumoasă prestanță în costumul național pe care nu-l părăsise, „Țiganul“ Kolettis ajunsese de la început indispensabil. De și nu apărea decît rare ori în Camera pe care el contribuise a o crea, conducea și până la cinci Ministerii²; cînd nu-i convenia acest Parlament, în care se amestecau toate clasele, până la servitorii cari făceau politică³, regele-i acorda bucuros disolvarea, știind că în alegeri va fi sprijinit de toți aceia cari „văd în prezența lui la putere chezașia unui cîștig pe care pretind să nu-l împartă cu nimeni“⁴. Programul său era întrebuiințarea resurselor Statului în profitul prietenilor săi⁵, aceasta o spune un diplomat străin așa de amestecat în afacerile Greciei încît făcea discursurile solemne ale șefilor ei și articolele „mari“ din *Monitoriu*. „Nu se face pine albă din făină neagră“⁶, zicea el ca scusă, și-i dădă dreptate cînd ne gîndim la elementele ce avea la îndemînă: șefii de bande, glorioși și nesățioși⁷, cari, pentru a fi cumpărați, făcură mișcări ca a lui Grivas în Vonitsa și a lui Kriezotis, fost cioban, în Eubeia (1847), burghesia, așa de săracă, încît pe la 1850 nu erau în Atena „trei fete cu 30.000 de lei zestre“⁸; tineretul, speranța cea

¹ *Ibid.*, p. 5; Thiersch, *Griechenlands Schicksale*, p. 83.

² *Ibid.*

³ Thouvenel, *l. c.*, p. 13. Fost servitor era generalul Mamuris; *ibid.*, p. 429.

⁴ „Certains chefs, dont la présence au pouvoir est devenue pour leurs clients comme le gage d'un gain qu'ils prétendent ne partager avec personne“ (*ibid.*, p. 19).

⁵ „L'application des ressources de l'État au profit de ses amis, voilà en deux mots le système intronisé par Colettis“; *ibid.*, p. 273.

⁶ *Ibid.*, pp. 8-9.

⁷ *Ibid.*, p. 31.

mare a lui Ioan Capodistria — „noua generație va fi în stare să facă tot“, zicea el¹, — se dezvoltase în sensul unei grandomanii ridicule, și se auzia câte unul spunând cu inconștiență: „Nu samăn cu Aristide, dar am ceva din Pericle²“. Și cei buni — inteligenți erau mai toți — nu folosiau decât prea puțin din cauza unei educații care, cu toată recomandarea lui Rizo Nerulos de a se crește copiii pentru Grecia, nu pentru Apus, pentru iubirea și ajutorul, nu pentru desprețuirea și exploatarea patriei³, îi stricase.

Cînd, la 1847, Kolettis muri pe neașteptate, urmașii săi, Riga Palamidi și Dimitrie Cristide, crescut la capuchehaielicul muntean, nu erau în stare să ia moștenirea. Un Ministeriu Tsavellas-Konduriotis avu să împace ori să zdrobească alte mișcări de Căpitani din Grecia însăși (Farmachi, Peroti, Merenditi, la Patras), ori și din Turcia⁴. Apoi Mareșalul Palatului Kriesis înlocui, la sfîrșitul lui 1849, pe francofilii, cu voia residentului frances — indispensabilă — și în ciuda celui rus, Catargi, Român din Basarabia, ca și a celui engles, Wyse, furios de neatentia — și în plata datoriilor și în satisfacția plăcerilor supușilor englesi — cu care era tratată națiunea sa. Ce urmări era să aibă acest exclusivism al aderenței la Franța, era să se vadă îndată.

În acest timp Alexandru Caragheorghevicî domniă la Belgrad ca un ocrotit al Austriei, care părăsise cu totul cauza lui Mihail, ceia ce făcu ca mișcarea pentru

¹ Papadopoulos-Vretos, *l. c.*, I, p. xxx: „La nouvelle génération sera capable de tout“.

² Thouvenel, *l. c.*, p. 24.

³ *Griechische Literatur*, Prefața: „Aber, wenn nach Jahren der Augenblick kömmt, wo sie in ihr Land zurückkehren wollen, werden nicht junge Griechen fortreisen, sondern Deutsche, Engländer und Franzosen, die als Fremde zu einem ihnen fremden Volke kommen. In ihrem Vaterland wird man sie nicht verstehen und sie selbst werden das Vaterland und sein Volk nicht mehr fassen. Machen wir es den jungen Griechen möglich, mitten uns Griechen zu bleiben“.

⁴ Miller, *l. c.*, p. 178.

restabilirea acestuia, pornită în 1845, să nu izbutească. Iar Gheorghe Bibescu, în sufletul cavaleresc al căruia afla răsunet tot ceea ce făcuse mărirea Românilor în trecut, nu era, de sigur, prin inteligența, cultura și idealul său, în stare să joace rolul unui Mihai Sturza, servind, cu grijă de interesele sale personale și ocupat cu acele reforme de ordine pur materială pe care le poate face și un guvernator de provincie, scopurile Puterii protectoare. Dacă Alexandru Caragheorghevič fusese înștiințat prin încercarea în favoarea Obrenovicilor în 1845, lui Bibescu i se pregătia soarta lui Alexandru Ghica: discreditarea prin opoziția îndoită, a bătrânilor, a partidului „fanariot”, și a tineretului naționalist și, la urmă, ancheta comisarilor celor două Puteri și măsura ultimă a destituției.

În acest chip diplomația rusească își urmărea zilnic intențiile. Ea fu bucuroasă, — precum intervenise în folosul Albanesilor creștini (1843) și precum ațîțase pe Grecii din Constantinopol prin trimeterea acolo a Marelui-Duce Constantin ca să arăte că *acesta*, și nu bietul rege grecesc, Βασιλεύς fără bani și, ca oaste, cu câteva bande și cincă tunuri, va fi Împăratul Bizanțului înviat, — că i se dădu, prin conflictul greco-turc din 1847, prilejul de a interveni. Kolettis, care punea în rîndul întâi „chestia națională” și primia fără scrupul — cum se făcuse, de alminterea, continuu, și înainte, la Adunări, — *represintanțî ai Grecilor neliberi în Camera din Atena*, nu se sfiu a trimete pe generalisimul Karatassos, aghiotant regal, același care condusesese de curînd bandele grecești în Epir și Tesalia, la Constantinopol. Cretanul Musurûs, care represinta pe Sultan la Atena, îi refușă pașaportul. La aceasta regele Othon răspunse printr'o observație personală făcută ministrului otoman. Se ceru satisfacție pentru aceste cuvinte, și Musurûs părăsi până atunci Atena, pe cînd se lua măsuri de represalii împotriva

comerțului grec în Imperiu. În zădar vorbi Franța pentru a-și păstra situația dominantă la Atena, în zădar stăruii Metternich însuși. Numai când Rusia interveni în 1847, numai atunci bunele relații fură restabilite¹. Anglia, care ridicase această chestie, prin legăturile dintre Musurus — care fu apoi ministru grecesc în Londra — și Lyons, residentul ei, trebui să se recunoască învinsă.

Totuși, ceva se desfăcea mai presus de intrigile interne și externe — cele din urmă întețind și hrănind pe cele d'întăiu —, mai presus de răul guvern, de călcările de lege și de drept, de abuzuri și prevaricații: desvoltarea materială și morală a țărilor dunărene și balcanice ele însele.

Cele d'întăiu singure, Moldova și Țara-Românească, dădură splendida înflorire, purificatoare și înălțătoare, a unei nouă literaturi, în care trăia vii ideile Apusului și se înfrăția cu conștiința puternică a amintirilor trecutului și a puterilor prezentului. De primejdia absorbirii în Imperiul Țarilor fură mîntuite Principatele, nu prin intervenția diplomatică a Apusului, și nici prin simțul pe care l-ar fi avut Turcia lui Abdul-Megid de interesele sale, ci prin acea viață a sufletului care se cuprinde în scrierile unui Grigore Alexandrescu, unui Kogălniceanu, unui Alecsandri și ale întregii legiuni de tineri care-i încunjura.

Serbia nu avu același noroc. Erau prea slabe încă legăturile cu provinciile din Austria locuite de Sîrbi și în care se elabora idealul general iliric, și pentru Croați, al lui Gaj, — la 1843 Guvernul austriac opri și cuvîntul: „ilir“ —, acela al reciprocității culturale slave, înfățișată de poetul slovac Kollár, idealul pur sîrbesc al lui Teodor Pavlovici, care publică la Pesta foaia „Srbschiï narodniï list“, iar în principatul autonom oamenii de carte lipsiau prea mult. Țintele

¹ Iorga, *Geschichte des Osmanischen Reiches*, V, pp. 407-9.

superioare ale rasei ajungea să le represinte, în aierul liber al Muntenegrului, Vlădica-prinț Petru, care cânta „Cununa Muntelui“ și compunea tragedia lui „Ștefan-cel-Mic“, rebelul din veacul al XVIII-lea care se dăduse drept „Țarul Petru“.

Maî mult decît în Serbia, se desemna însă, și cu răpeziciune mare, datorită situației potrivite și răs-pîndirii elementului elenic, în Grecia un puternic *avînt economic al națiunii*. Thouvenel, tutorul frances din Atena, semnaleză „adevărata revoluție materială“ ce se săvîrși între 1838 și 1847, înmulțind numărul corăbiilor de negoț pînă la 4.000 și făcînd din Pireu, unde Othon găsise două bojdeuce, din Patras, care suferise așa de mult prin lupta Grecilor pentru a-l cuceri, din Kalamata, Vostitsa, Galaxidi, din Syra-Hermupolis centre însemnate, cuprinzînd o burghesie care se îmbogăția cu toată nesiguranța relațiunilor politice¹, „Țara“, spune el altă dată, „face înaintea toți pașii pe cari Guvernul ei îi face în urmă“². Agricultura lua în Morea o reasteptată desvoltare. Și diplomatul frances vedea bine cînd adăugia că din progresul acestor interese materiale se vor desface cerinți care vor impune oricărui Guvern să-și schimbe obiceiurile de rea administrare și depredație.

Revoluția din 1848, pornind din Franța, unde zdrobi regimul lui Ludovic-Filip, pentru a străbate Europa, trezi în Grecia numai un ecoü foarte slab. Insurecția, din Maiü³, a colonelului Papacosta n'avu nici însemnătate, nici urmări. În schimb, în Insulele Ionice, unde, după întoarcerea celor doi frați Capodistria și a istoricului Mustoxidi, viața politică

¹ *L. c.*, pp. 129-30.

² „Fait en avant tous les pas que son Gouvernement fait en arriere“, *ibid.*, p. 270.

³ *Ibid.*, p. 185.

se făcuse mai vioaie,—împotriva „subteranilor“, supuși Guvernului comisarilor engleși, ridicându-se acum două partide, Reformiștii și Radicalii, cari, cu modalități deosebite, voiau Unirea cu Grecia,—frigurile revoluționare prinseră. Cefalonia avu tulburări orășenești și mișcări ale țeranilor; trebură proscritii, ca a lui Zerbos, pentru a se menține ordinea. Nică noua Constituție din 26 April 1849, care întrei numărul alegătorilor, toți direcți, întărind în același timp caracterul conservativ al Senatului, nu aduse liniștea în spirite. Comisarul Henry Ward nu opri cu măsura lui de amnistie alte neorînduiele în sate; execuții ca a lui Vlachos și a „popei hoț“ intimidară numai pe cei de jos. În adunarea de ia 1850, care nu voi să jure pe „indisolubilitatea legăturii cu Anglia“, se vorbi de Unirea cu Grecia (moțiunea Typaldos). Trebui o disolvare a Adunării ionice pentru a se pune capăt acestor manifestații.

Ele erau îndreptățite și prin atitudinea nedemnă pe care, în acest an, o avu Anglia lui Palmerston, care-și vărsa astfel tot năcazul, grămădit de multă vreme, față de Grecia fără apărare. În ziua de Paști a anului 1847 oprindu-se, din cauza prezenței la Atena a unor persoane de distincție, datina populară de a se arde un Iuda de paie, o ceată de derbedei devastaseră casa Evreului don Pacifico, supus engles, după ce fusese consul al Portugaliei. El ceru o despăgubire disproporționată, socotind 150 de livre sterlinge „patul său nupțial“, 120 de drahme un „bassinoire“, cerînd plata creanțelor portugheze ce i s'ar fi pierdut — de și ele erau la Lisabona — și adăugind contul suferințelor sale morale. Afacerea se tîrî trei ani, cum se tîra altele reclamații de abusuri, între altele a istoricului Finlay, pentru locul său cuprins în cea grădină regală de care era așa de mîndră regina Amalia. La 17 Ianuar 1850 se presintă un ultimatum și amiralul Parker venise să-i dea putere. Cu toată in-

tervenția Rusiei și Franciei, reprezentanții mândriei engleze rămaseră neclintiți: „nu e vorba acum de dreptate și de nedreptate“¹, se răspunse ministrului grec Londos, ci de prestigiul, angajat prin cererea ei, al Angliei. Residentul Wyse trecu pe una din corăbiile flotei de execuție, gata de „măsuri mai energice“. Nici intervenția colectivă a corpului diplomatic nu folosi. Porturile fură blocate, comerțul oprit.

Se credea că astfel regele Othon va fi izgonit de nemulțămirea populației. Dar socoteala se dovedi greșită. Suveranul resistînd, liniștit, dar demn, sigur de sprijinul frances, care nu-î lipsi, pentru întâia oară o adevărată și caldă popularitate merse spre dînsul. E adevărat că nici intervenția unui trimes special frances, baronul Gros — Thouvenel, residentul, fiind prea îndușmănit cu Wyse — nu izbuti, Anglia păstrîndu-și cu îndărătnicie punctul de vedere; e adevărat că Grecia trebui să primească, prin convențiile din April și 18 Iulie, suma fixată de Parker, dar între națiune și rege, prin această primejdie și luptă comună, prin această nedreptate și jignire făcută amîndurora, se stabiliseră legături care păreau să fie indisolubile.

În acest timp, mișcarea din 1848 cuprinsese și pe Sîrbii din Ungaria. Menținîndu-se, de și cîntău balada lui Marco Cralievici, în marginile situației lor austriace, ei cereau în adunarea lor de la Carlovăț, din Maiu, care coincide cu a noastră de la Blaj — și Sîrbii își arătară dorința de a merge împreună pe aceleași drumuri ale progresului și dreptului —, respectarea privilegiilor de colonizare din 1690 și 1691, pretinzînd alcătuirea unei Voivodine și recunoașterea Voievodului, care fu Șuplicaț, colonel imperial. Se știe că și ei ca și Croații Banului Iellacich, alergați în ajutorul Împăratului împotriva revoluției maghiare, se

¹ „Non si tratta adesso por il giusto o l'ingiusto“; *ibid.*, p. 281.

oferiră a servi cauza legitimității monarhice și că fură părăsiți și jigniți întocmai ca și aceștia.

În Serbia aceste agitații sîrbești de la hotare nu rămaseră fără o puternică înrîurire. 300 de Sîrbi din principat alergară să sprijine pe frații lor. Cneazul Alexandru apăru în Bacîca, lângă graniță, și trebuiră silințele consulului austriac, ajutat de cel frances, pentru a-l opri de la o intervenție. Oricum, el crezu că trebuie să consulte Scupștina, și aceasta, supusă celorăși presiuni, se hotărî pentru neutralitate. Dar un agent princiar fu alipit răsculaților¹.

Însă, în timpul cînd Duhamel și Cabul-Efendi, apoi Talaat își făceau în Principate, după izgonirea și închiderea tinerilor boieri reformiști din Iași, ancheta în privința lui Mihaî Sturza și a lui Bibescu, revoluția munteană izbucni la Islaz. Ea primia întăi pe Domn, chiar ca șef al ei, apoi se îndreptă contra lui, care primi gloanțe în epolet în timpul plimblării sale și, în sfîrșit, trecînd în mîna radicalilor din tineret, abia întorși de la Paris, ea dădu o Republică, ale cării tendinți cuprindeau pe toți Romîni.

Cu toate declarațiile de supunere față de Puterea suzerană, intervenția unitară a Rușilor și Turcilor nu zăbovi. În cursul toamnei Principatele aveau două armate de ocupație, din care cea turcească trebuise să înfrîngă, în dealul Spirei, rezistența pompierilor veniți pentru a o întîmpina. De aici apoi trupele lui Lüders trecură în Ardeal pentru a restitui Ungaria tînarului Împărat Francisc-Iosif. Prin convenția de la Balta-Liman soldații celor două Puteri puteau să rămîie pînă la restabilirea ordinii. Noi Domni, Barbu Știrbei pentru Țara-Romănescă, Grigore Ghica pentru Moldova, nu mai erau, ca înaintașii lor, *aleși pe viață, ci numiți pe șapte ani*. Noul regim turcesc al Tanzimatului, represintat de un Reșid, un Alî, un Fuad, crescuți în Apus și rătăciți de formele de viață poli-

¹ Picot, *Les Serbes de Hongrie*, pp. 225, 233, 236, 239.

tică ale Apusului, se bucura de aceasta, cum se bucuraseră alții la Constantinopol de scăderea situației șefului Sîrbilor în 1840 și 1842: ei credeau că *astfel se pregătește refacerea Imperiului centralizat, cum el ar fi fost altă dată și cum, de fapt, nici nu fusese și nici nu putea să fie.*

Odată așezați la Dunăre, Rușii trebuiau să între în legături cu acei Balcanici în mijlocul cărora intraseră neconținut de la pacea din 1829 încoace. Serbia lui Alexandru Caragheorghevic era atunci în deplină pace harnică; cu prilejul numirii lui Știrbei, principele vecin reînnoiește dorința de „a se întreține o prietenie statornică și de a cultiva totdeauna relații de bunăvoință cu Guvernul muntean”¹. Peste câteva luni, în Ianuar 1850, o scrisoare a lui Simici vorbește de zvonurile privitoare la răscoale sîrbești și asigură că „poporul sîrbesc e cu totul mulțumit de administrația sa și foarte devotat prințului său”²; el se arăta îngrijat numai de zăbava „organizației definitive a Croației, Voivodinei și Banatului”, mărturisind că s'a dat insurgenților sîrbi pentru Împărat bani și muniții care se restituie acuma. Și Alexandru voia să-și ieie moșii în Țara-Românească, de preferință în Oltenia³. Totuși detronatul Mihail apăru, după stăruința Rușilor de a fi primit, la București — se vorbea chiar de căsătoria lui cu o fiică a lui „Vodă —, și Miloș, „Obrenovicî cel bătrîn”, al cărui spirit neliniștit și tulburător („inquiet et remuant”) e amintit de Domn⁴,

¹ „D'entretenir une amitié constante et de cultiver toujours des relations de bienveillance avec le gouvernement de Votre pays”; *Correspondența lui Știrbei-Vodă*, I, *Correspondența politică*, București 1904, p. 3 (5 Septembre 1849).

² „Le peuple serbe est complètement satisfait de son administration et très dévoué à son prince”; *ibid.*, p. 5.—Se stabilia și legătura postală cu Serbia prin Severin (*ibid.*, p. 7). Furnitura de sare din Austria, primită de Senat, fu respinsă de prinț (*ibid.*, p. 8).

³ *Ibid.*, pp. 10-11, n-l viii.—Correspondență pentru tratarea catolicilor în Serbia, *ibid.*, pp. 11-2 și urm.

⁴ *Ibid.*, pp. 125-6, n-l xiv. Cf. *ibid.*, p. 129, n-l xix; p. 154; II, pp. 140-1.

care se gîndia să-l și înlătore, se opri cîtva timp la moșia lui din Herești, în Ilfov, unde adusese Bulgari ce se păstrează încă (cumpărase de la fostul Domn Alexandru Ghica și Berca și Negoiul¹). Pentru a cîștiga pe Sîrbii, Poarta renunțase a mai numi la Belgrad un Pașă, fără însă a ridica garnisoana turcească de acolo. Bulgarii din părțile Vidinului se răsculară la Rahovița și atacară Belograticul; bătută, ei caută un adăpost pe malul stîng al Dunării²: consulul frances era sigur că ofițeri ruși i-au ațîțat. Alții se ațineau la Tulcea³.

În același timp, o răscoală izbucnia între Mohammedii și apoi și între creștinii din Bosnia, supt Ali-Pașa Rizvanbegovicî, cari luaă Bihac și goniaă pe Pașa Tahir, și Omer-Pașa însuși, comandantul trupei de ocupație la noi, trebui să se ducă acolo pentru a restabili ordinea prin luptele de la Iezero și Krupa și pedepse exemplare⁴. Acum și Muntenegrenii începură, după moartea lui Petru al II-lea (31 Octombrie 1851), supt nepotul său Danilo, care *înlătură în curînd caracterul bisericesc* al capului Statului, să se miște. Încă odată cetele muntenilor puseră, mîna pe Zabliac, vechea fortăreață venețiană Zabiacco, pierdută în veacul al XV-lea. Răspunsul fu un atac al lui Omer-Pașa (Decembre 1852): cucerirea fu părăsită fără a se putea opri însă înnaintarea nizamilor în număr covîrșitor. Părea că e vorba de apropiata dispariție a acestui Stat subvenționat, ajutat în tot felul și tutelat de Rusia, pe care Danilo o visitase de curînd, la începerea Domniei sale. Încă din April-Maiu 1851 trupele rusești trebuiseră să părăsească total malul stîng al Dunării⁵.

¹ *Ibid.*, II, p. 242, n-1 III.

² *Ibid.*, p. 166 și urm.

³ *Ibid.*, p. 323 și urm.

⁴ V. Rosen, II, p. 161; *Correspondența lui Știrbeș*, II, p. 113.

⁵ Iorga, *Viața și Domnia lui Barbu Dimitrie Știrbeș*, Vălenii-de-Munte, 1910, p. 149 și urm.

Fără să știe că Țarul Nicolae propune, în cursul negocierilor pentru Sf. Locuri, ambasadorului engles la Petersburg, sir Hamilton Seymour, o împărțire a Imperiului otoman în care se cuprindeau și „provinciile privilegiate“, Austria, măgulită de simpatiile pe care i le arătaseră la 1848, în așa de largă măsură, Slavii și Romîni, și doritoare de a relua în Orient rolul său din vremea lui Eugeniu de Savoia, cu atât mai mult, cu cît împrejurările o' făcuseră acum reprezentanta poporului german în plină expansiune și conducătoarea comerțului său spre Dunăre și Marea Neagră, se hotărî a lua asupra-și rolul de protectoare a Creștinătății răsăritene¹. „Cele patru mici State atîrnătoare de Rusia“ — cu Muntenegrul cinci — pe care Internunțitul le semnala, în 1829, ca menite a fi „basa unei confederații (*Staatenbundes*) atîrnătoare de aceeași Rusie²“, trebuiau să fie atrase prin orice mijloace, într'o formă ori în alta, în orbita Austriei. Relațiile puțin prietenoase care se creaseră în 1849 prin găzduirea și păstarea mai departe a fugarilor unguri și poloni ai Revoluției învinse de către Poartă, dădeau în orice moment pretextul unei intervenții.

Forțe mari austriece se adunară lîngă riul Unna, la începutul anului 1853, supt cuvînt că mișcările lui Omer-Pașa pot amenința teritoriul imperial din Dalmația. Franciscanii agitaū în Bosnia și cereau imediată intervenție militară, pe care întreaga poporație ar aștepta-o cu nerăbdare³. Explorațiile „științifice“

¹ V. Iorga, în „Analele Academiei Romîne“, XXXIV: „Politica Austriei față de Unire“. În 1840 încă Sirbiil se oferiseră a schimba atîrnarea de Rusia cu aceia de Austria, dar fuseseră refușați (v. Beer, *Die orientalische Politik Oesterreichs seit 1774*, Prag-Leipzig 1883, pp. 412-3). Asupra atitudinii Austriei față de Mihail fugar, care nu trebuia lăsat să se întoarcă în Serbia, dar întrebunțindu-se numai mijloace amicale, și care fu apoi, după cererea Porții, înlăturat de la Semlin, *ibid.*, pp. 413-4

² Beer, *l. c.*, p. 385. Astfel se călca învoiala de acțiune comună încheiată în Septembrie 1833 la Münchengrätz (*ibid.*, pp. 400-1).

³ *Ibid.*, pp. 435-7.

în această țară începuseră încă mai de mult. Prokesch-Osten, fostul Internunțiu, propusese chiar cândva să se lase Principatele Rusiei, despăgubindu-se în țările locuite de Sîrbi și în Macedonia¹. Lui Omer-Pașa i se intimă somația de a nu atinge Klek și Suttorina, asupra cărora Austria are drepturi vechi, ca unele ce leagă posesiunile ei dalmatine. Se dădură asigurări satisfăcătoare². Și, peste cîteva zile, contele de Leiningen, trimis la Constantinopol după moda aghioțanților rusești cu ordine pentru Sultanul, căpătă, nu numai acea bucată de pămînt la Marea Adriatică, dar și încetarea ostilităților cu Muntenegrenii — Iellacich stătea gata să ocupe ca garanție, tot după sistemul rusesc, Bosnia și Herțegovina —, încheierea imediată a păcii cu dînsii și asigurarea drepturilor religioase și civile ale creștinilor din Imperiu. Situația era de așa natură, încît Sultanul cedă.

Cînd însă Rusia, prin celebra misiune a lui Menicov, care urmă îndată, îi ceru mult mai mult: pe lîngă soluția dorită de dînsa în chestia Locurilor Sfinte, dreptul formal de a interveni în favoarea tuturor creștinilor de lege „greco-slavă“, diplomația engleză și francesă, urmînd datina stabilită după tratatul de tutelagiū al Turciei de către Ruși încheiat la Unchiar-Schelesi, îndemnă persoanele conducătoare din Constantinopol la rezistența absolută și neînduplecată. Se ajunge astfel la reocuparea Principatelor de Ruși, la sfărîmarea flotei turcești lîngă Sinope. Puterile maritime trecură pe încetul în rîndul întăiū contra Țarului pînă ce debarcară trupe la Galipoli pentru a luptă alătura cu ostașii lui Abdūl-Megid.

¹ *Ibid.*, p. 461. Această idee fu răsînsă în 1853 ca oferind Austriei o compensație prea slabă (*ibid.*, pp. 461-2). Francisc-Iosif desaproabă „agresiunea“ ocupării Bosniei și Herțegovinei (*ibid.*, p. 463). A ocupa districtul Scutari pentru a găsi o legătură cu Albanesiī catolici nu părea însă, în 1854, o așa de mare impietate (*ibid.*, p. 485, nota 1).

² *Ibid.*, pp. 437-40.

Iar, pentru a scoate pe Ruși de la Dunăre și a împiedeca pe Engleși și Francesi de a li lua locul, scormonind tendințele de independență națională ale Romînilor, Austriei, în puterea tratatului din 1854 (14 Iunie) cu Turcia, intrară în Moldova și Țara-Românească, pe care le păstrară doi ani de zile întregi, pe cînd în Crimeia, în jurul Sevastopolei, din care se făcuse o cetate inexpugnabilă, se hotăra soarta războiului, adecă a influenței rusești în Orient pe multă vreme.

Afară de Romîni, cari, ocupați, nu puteau să se miște pentru a da liberatorilor lor ajutorul militar pe care l-ar fi dorit, ceilalți creștini, Sîrbi, Bulgari, Greci, erau gata să întrebuițeze lupta ce se deschidea pentru ca, lovind în Turci, să-și îmbunătățească situația. Îi opri însă amestecul anglo-frances ca și atitudinea Austriei, care nu voiă astfel de mișcări. Mușcîndu-și mîinile, acești dușmani ereditari ai „păgînului” trebuiră decî să păstreze o liniște plină de cea mai amară desperare.

Serbia, amenințată cu bombardarea Belgradului, avu măcar ca mîngîiere hațișeriful de confirmare a privilegiilor, pe care i-l dădu Sultanul în Decembre 1853, înaintea de începerea ostilităților¹. De alminterea, la Caragheorghievici ambasadorul rus din Viena însuși trimesese pe secretariul Fonton pentru a recomanda neutralitatea cea mai desăvîrșită, și în același sens scrise și Nesselrode, invocînd pretextul că o revoluție nu poate fi plăcută Țarului²; Garașanin, consilierul de căpetenie al cneazului, trebui să plece. Totuși, până la sfîrșit țara rămase în arme, de frica acelei intervenții austriace, asupra posibilității căreia atrăgea atenția la 17 April 1854³ și pe care

¹ Și în Kanitz, *l. c.*, p. 503.

² Beer, *l. c.*, pp. 466-7.

³ Sturdza, *Acte și documente*, II, p. 425 și urm. Pașa de Belgrad fusese numit (*ibid.*).

o califica drept „o nenorocire așa de mare, încît toată acțiunea Sîrbilor s'ar întoarce contra trupelor austriace, toată energia nației s'ar întrebuința ca să lupte împotriva acestor dușmani, în cari vede totdeauna personificarea chiar a acelei lăcomji care împinge Austria să exercite în Serbia, indiferent supt ce patronagiū, o influență egoistă¹”. Cu toată agitația partidului războinic, supt Pero, unchiul lui Danilo, care voia să se atace Herțegovina orî să se anexeze Antivari, Muntenegrul nu îndrăzni să se miște, nici atunci cînd, din nemulțămire, teritoriile recent anexate voiră să formeze, în 1854, un Stat nou².

Încă de mult Metternich se arătase dispus a muta Grecia de la Atena la Constantinopol, și în 1853 se exprimă iarăși părerea că prin crearea Imperiului bizantin pentru Othon I-ū — atîta doria inimoasa regină Amalia! — s'ar rezolvi definitiv chestia Orientului³. La începutul anului 1854, răscoala Epirului începu, supt Teodor Grivas și fiul lui Karaiskakis: Arta fu asediată, Mețovo luat, se dădură trei lupte la Pentepigadia și una la Peta. Ionienii își oferiaū din toată inima ajutorul. În același timp Hagi-Petro, de și răs pins la Domokos, pătrundea până supt mănăstirile de pe stîncă, Meteora, fundațiunea Țarului Dușan. Karata-sos însuși apăruse în Peninsula Chalcidică. Totul însă avea numai caracterul unei revolte; ofițerii erau demisionari, lucrînd pe seama lor⁴.

După o somație energetică, Poarta, pe lîngă care era acreditat, de la 1852, tocmai șefului partidului rusofil, Metaxă, rupse legăturile cu regatul lui Othon, o-

¹ „Un malheur tellement grand, que toute l'action des Serbes se tournerait contre les troupes autrichiennes, toute l'énergie de la nation s'emploierait à lutter contre ces ennemis, dans lesquels on voit toujours la personnification même de cette convoitise qui pousse l'Autriche à chercher à exercer en Serbie, n'importe sous quel patronnage, une influence égoïste“; *ibid.*

² Miller, *l. c.*, pp. 218-9.

³ Beer, *l. c.*, p. 463.

⁴ Miller, *l. c.*, pp. 220-1.

prind comerțul supt steagul liber și izgonind pe suptușii elenici. Grecia începu a se găti de război, în mijlocul entuziasmului general. Toate intervenirile rămaseră inutile. Părechea regală-și dădea seamă că în discuție e însăși soarta ei: Grecia mică n'avea loc pentru dînșii. În zădar scrise suveranul Helladei rînduri desperade lui Napoleon al III-lea: Englesii aduceau la Volo trupe turcești, flota francesă împiedeca aprovizionarea bandelor din Tesalia¹. Apoi, supt cuvînt că banii meniți plății treptate a împrumutului din 1832 se cheltuiesc pentru scopuri de război, nădmisibile, se ocupă Pireul de trupe anglo-francese (Maiu 1854). I se impuse nenorocitului rege, odată cu neutralitatea, decî cu abdicatia națională — pacea se făcu la Canlië în 1854 încă —, un Cabinet care putea s'o garanteze, cu Mavrocordat, chemat de la legația din Paris, în frunte, și cu Calerghi, rămas dușman al dinastiei, la Război. Ocupația, care ținu până la pace, aduse cu dînsa holera și brigandagiul.

În tratatul din Paris (30 Mart 1856), nu era vorba cu niciun cuvînt de Grecia și de causa grecească. Doar se avu în vedere, în cursul discuțiilor, pe lîngă măsura evacuării, și crearea unei situații normale: cu „modificații reale“ în actuala stare de anarhie². Anglia tăcu, Austria arătă prietenie, și Rusia adaugi o notă mai caldă, amintind „obiectul ce s'a propus fundînd regatul elenic“. În locul noului Imperiu bizantin pentru bietul principe bavares se întăria pentru Abdül-Megid un Imperiu unitar, din care sfetnicii lui credeaū să poată face o realitate prin tăgăduirea oricăror drepturi locale și împiedecarea oricăror tendințe naționale, care se osîndiaū ca separatiste. Luîndu-se Principatele de supt protectoratul abusiv al Rusiei pentru a le pune supt acela, ilusoriu, al Europei și

¹ Thiersch, *Griechenlands Schicksale*, p. 89 și urm.

² Sturdza, *l. c.*, II, pp. 105-7, 1066.

smulgînd de la învinși Basarabia-de-jos pentru ca, supt steag moldovenesc, să acopere gurile Dunării, date în ultima instanță tot Turciei, puindu-se în perspectivă reorganizare a provinciilor dușărene, pe care noua generație românească o definea: Unire, întemeierea României necesare și de mult dorite, diplomației europeni, presidați de Franța, acordați Serbiei, a cării situație „privilegiată” era recunoscută, aceiași garanție a Europei, — și atât. Se stabilia anume că Sirbii nu-și pot da singuri legile, ci aŭ a le primi de la Puterea suzerană și de la Puterile garante: „Maiestatea Sa Sultanul se îndatorește a căuta, împreună cu Înnaltele Puteri contractante, îmbunătățirile ce se pot aduce organizației actuale a Principatului¹”. În cetăți și de acum înaintea rămînea Turci. Un atac asupra Principatului din partea Puterii suzerane ori *a alteia* nu era îngăduit decît cu mandat european. Și la Belgrad, ca și la București și Iași, protectoratul rusesc dispărea, — și înlăturarea lui fusese unul din scopurile cele mari ale războiului. Cît privește Muntenegru, represintanții Rusiei declaraseră, după cerere, că „Guvernul lor nu întreține cu el alte raporturi decît acelea care se nasc din simpatiile Muntenegrenilor pentru Rusia și din dispozițiile binevoitoare ale Rusiei pentru acești munteni²”, ceia ce se găsi de Congres „satisfăcător”, în stare a înlătura bănuiala că Rusia pretinde acolo un protectorat ca acela pe care-l exercitase până acum asupra Principatelor. De vreme ce cu privire la acest Stat nu se vorbea nimic în tratat, aceasta însemna că Puterile priviaŭ ca total independent, orice ar fi îndrăznit a pretinde Turcii, prin-

¹ „S. M. le Sultan s'engage à rechercher, de concert avec les hautes Puissances contractantes, les améliorations que comporte l'organisation actuelle de la Principauté”; Sturdza, *l. c.*, II, p. 1036.

² „Leur Gouvernement n'entretient avec le Monténégro d'autres rapports que ceux qui naissent des sympathies des Monténégrins pour la Russie et des dispositions bienveillantes de la Russie pour ces montagnards”; *ibid.*, p. 1037.

cipatul „*secularizat*“ de Danilo. În zădar ceru acesta adausurii în Herțegovina și portul Antivari. Trebui să se mulțamească numai cu întreaga recunoaștere a situației sale neatfirmate prin numirea unui consul frances la Cetinie și prin buna primire ce i se făcu la 1857 de Împăratul Napoleon în Paris¹.

Grija cea mare ajunse a fi însă, timp de trei ani, chestia Principatelor. Era vorba de a se scoate Austrieii, cari ar fi rămas așa de bucuroși și elaboraseră întregi proiecte de îmbunătățire, de a se satisface populația, care, condusă de un tineret inimos și isteț, voiă neapărat și fără zăbavă Unirea complectă, dar Puterile căutaă a se menaja, aprobînd această dorință, nu numai Austria, care se temea rău de o mai largă Unire românească, în dauna posesiunilor ei², ci și Anglia, pentru care menținerea integrității Imperiului otoman și posibila lui întărire ajunseseră a fi o dogmă sacră; și era necesar și de a se păstra totuși Franciei, în România mai mult sau mai puțin unită, acel prestigiu pe care-l căpătase îndelung prin școlile ei și pe care acțiunea ei militară, cu strălucitele ei rezultate, îl întărise în timpul din urmă.

Trebui, pentru a se ajunge la rezultatul durabil din 24 Ianuar 1859, o Convenție, cea de la Paris, lucrările unei Comisiuni europene prealabile, cea din București, nesfîrșitele discuții ale ambasadurilor, alegerile românești și stricarea celor din Moldova ca viciate de violențele Caimacamului interesat, tînărul Nicolae Vogoridi, fiul lui Ștefan, întîlnirea lui Napoleon al III-lea cu regina Victoria la Osborne și acceptarea Unirii nesincere și nedepline, desbaterile de mai multe luni ale Divanurilor *ad hoc* și, la urmă, lămurindu-se

¹ Miller, *l. c.*, pp. 240-1.

² Beer, *l. c.*, p. 571: „Es daher bei der Nahe Ungarns und der Nachbarschaft der walachischen Provinzen Osterreichs der Mühe lohne, Alles hintanzuhalten was revolutionären Nationalitätsgelüsten neue Nahrung und Kräftigung geben könnte“. Cf. Thouvenel, *Trois années de la question d'Orient*, la început.

astfel situația, *faptul* din Ianuar-Februar 1859, alegerea Domnului Moldovei, Alexandru Ioan I-iu Cuza, care nu aducea un trecut, dinastic sau personal, și ca Domn muntean, deci Unirea supt același principe domnitor, recunoscut apoi de Poartă pe viață și avînd de la 1862 o Capitală, un Ministeriū și, în ciuda congresului comun din Focșani, căzut în uitare, o Adu-nare legislativă.

În acest timp, nemulțămirea cu urmările războiului Crimeii se putea manifesta liber în celelalte țeri. Era evident că situația Serbiei scăzuse. Cînd prințul voi să ridice la Belgrad un monument tatălui său, Poarta, care-l privia ca pe un revoltat, se opuse. Internunțitul ceruse decorația Megidiei pentru el; i se refușă pentru afacerea monumentului¹. Nimeni nu era dispus în Serbia să uite presiunea și amenințarea austriacă: prințul era bănuir că are încă simpatii pentru monarhia vecină; deci el trebuia să cadă. Franța, care se pregătia de socoteala cea mare cu Austria, doria o schimbare, ca și Rusia, de care se apropiase îndată. Senatul sîrbesc plănuia o lovitură: opt din membrii săi, osîndiți la moarte, fură închiși pe viață, pentru a fi apoi liberați la sosirea comisarului otoman. Senatul impuse din nou pe Garașanin, ba chiar și pe Vucici și manifestă pretenția de a răpi Cneazului dreptul de *veto*. Apoi el ceru și căpătă o Scupștină, care la cea d'întăiū ședință declară anuale sesiunile ei. Sprijinită de locuitorii din Belgrad, ea chemă la răspundere pe Alexandru pentru inactivitatea lui în vremea războiului și, cu toate că era iubit de armată, acesta fugi, fără să voiască a da actul, cerut, de abdicăție, în fortăreața turcească. Puterile nu-l susținură nici cît fusese susținut, la căderea sa, Mihail. Abdicația se impunea; iscăbind actul, omul cinstit și

¹ Sturdza, IV, l. c., p. 45.

de ispravă care dăduse Serbiei aproape douăzeci de ani de pașnică dezvoltare, trecea, în ziua de 3 Ianuar 1859, la Semlin. La o lună și trei zile își făcea intrarea la Belgrad succesorul, aclamat cu căldură de cei 500 de țeranî ai adunării: era bătrînul Miloș, aproape octogenar, care, împăcat cu fiul său Mihail, se întorcea, sfărîmat de o lungă nenorocire, din Bucureștii exilului său. Fără discuție, Poarta-î dădu un firman, în care însă nu era nicîo mențiune a duratei stăpînirii sale, neapărat scurte, și mai ales a moștenirii fiului.

Plecînd din Capitala munteană, cu toată opunerea Turciei și a Angliei, care ceruseră contra lui intervenția poliției¹, moșneagul ducea cu el amintiri de recunoștință. La vestea alegerii îndoite, el trimetea această telegramă: „Alegerea Adunării muntene m'a mișcat așa de plăcut, încît te rog“—telegrama era adresată unui deputat, Derbescu, — „să exprimi Adunării complimentele mele și să-î spuî că doresc ca alegerea să fie, cu ajutorul lui Dumnezeu, întărită“². La vrîsta lui, era încă un om, și un om strașnic. Consulul frances din București, Béclard, vorbește de „siguranța privirii sale, gestului său și glasului său“, — vestitul glas care impresiona pe oricine. Făgăduise Porții „a observa scupulos tratatele, a menține pe compatrioții săi în ascultare și a li da exemplul unei inviolabile fidelități față de Curtea suzerană“³. Dar cruțarea dușmanilor celor vechi n'o făgăduise: Vucici, ajuns și el la bătrînețe, peri de o moarte misterioasă, în temniță. O deputație sîrbească plecase pentru a cere Porții izgonirea vagabonzilor turci din Belgrad, înlocuirea Constituției din 1838 prin alta, care ar fi suprimat Senatul, și ereditatea la tron a Obrenovicilor: Poarta tărăgă-

¹ Sturdza, *l. c.*, IX, p. 182. Pentru delegația care veni să-î supuie hotărîrea Scupștinei, *ibid.*, pp. 188-9. I se lăsară, contra legii, armele; *ibid.*, p. 191. Cf. Saint René Taillandier, *l. c.*, p. 397 și urm.

² Sturdza, *l. c.*, VIII, p. 811. Nu se răspunse: se crezu că ajunge trecerea la procesul-verbal.

³ *Ibid.*, pp. 190-1.

nind, Cneazul declară că aceste cereri întră acum în dreptul public sîrb În curînd Miloş, de mult bolnav, îşi încheie tulburata viaţă, plină de tragice întîmplări şi de fapte mari, la Topcider, în ziua de 26 Septembrie 1860, fără a fi împlinit măcar doi ani din noua sa Domnie. E înmormîntat în catedrala din Belgrad, pe cînd Liubiţa se odihnia pe pămînt austriac la Cruşedol, iar Milan, cel d'întăiū fiū, în bisericuţa Palilula din Capitală¹. Domnia fiului său Mihail, primit de'nainte din partea Turcilor, începu prin recunoaşterea Adunării, care trebuia să ţie şedinţi la trei ani odată.

În Muntenegru lupta cu Turcii pentru Grahovo fu reluată la 1858, după o biruinţă a lui Mirco, fratele principelui. Dar acest succes nu-l scăpă pe Danilo de asasinare. Un pribeag îl împuşca la Cattaro, în August 1860. Nepotul şi urmaşul său, Nichita, fiū al lui Mirco şi actualul rege muntenegrean, de şi crescut cu îngrijire în Paris, începu, după datină, stăpînirea sa printr'un nou războiū cu Turcii, cel din 1862, în ajutorul Herţegovinei revoltate de Luca Vucalovicī. Biruit de Omer-Paşa, el fu silit a primi convenţia de la Scutari, care-i deschidea însă, pe la Antivari, accesul Mării². În cursul luptei, corăbiile francese ale lui Jurien de la Gravière apăruseră pe coastă, şi amiralul lui Napoleon al III-lea visită pe prinţul muntenegrean la Cetinie³.

Tronul lui Othon I-iū supravieţui doi ani speranţelor celor mai scumpe ale vieţii sale, de şi încă din 1859 Anglia organisase o mişcare constituţională destinată să-l răstoarne⁴. Guvernul pe care-l formase în Octombrie 1855 Dimitrie Bulgaris, din Hydra (n. 1801), avu să primească la începutul anului 1857 neplăcuta

¹ V. şi Kanitz, *l. c.*, pp. 239-40.

² Miller, *l. c.*, pp. 255-61.

³ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, II, pp. 511-2.

⁴ Thouvenel, *l. c.*, p. 439.

comisiune europeană pentru datoriile regatului, care fixă plata unei sume anuale de amortisare. Când, în 1859, Italia-și realisă unitatea, senzația că unitatea Greciei nu se poate stabili fu și mai dureroasă în Atena. Se vorbea de întetiri de pe cellalt mal al Mării Ionice, de uneltiri ale lui Mamiani. Simpatiile „germane” ale regelui pentru Austria învinsă contribuira să-l facă a-și pierde popularitatea, zguduită și prin indiferența sa față de noile încercări ale lui Karatassos peste hotare. Ministeriul lui Miaulis fu disolvă în 1860 Camera, fără ca acest act de autoritate să fi produs vre-o impresie; noua Cameră de funcționari — ca Adunările lui Mihai Sturza, — fu luată în bațjocură. Se încercă, în 1861, și o revoluție militară; tulburările studentești aflaū un mare răsunset în populație; eroul Kanaris, căruia i se dădu in zădar sarcina de a face un Cabinet dintre membrii opoziției, era și el cîștigat pentru mișcarea împotriva regelui.

În Februar 1862, Nauplia se revoltă, cerînd o nouă Constituantă, apoi focul cuprinse Argos, Tripolitsa, insula Syra. Generalul Hahn, Svițerian din vechea luptă pentru libertate, izbuti să ia Capitala d'întăiu a Greciei numai după acordarea unei amnistii aproape generale. Se vedea tot mai bine că „intelectualii” cari nu mai încăpeaū la funcții, vreaū o mare prefacere în folosul ambiției și nevoilor lor. Fiul lui Kolokotronis, Gennaios, venit la putere la 7 Iunie, încercă să salveze tronul. Se recurse la agitații împotriva Turciei, și Anglia, impresionată, oferi, în locul Epirului, Tesaliei, Cretei, Insulele Ionice, pe care Othon nu consimți să le primească în aceste condiții și cu acest preț. Se legară relații cu tot felul de aventurierii, și din aceia cari biruiseră cu Garibaldi și cari veniaū acum, ca Marcantonio Canini¹, cu planuri de totală

¹. Iorga, în *Analele Academiei Romine* pe 1912.

prefacere a Orientului și Austriei chiar prin silințele unite ale Românilor, Sârbilor și Grecilor. La 10 April 1862 Garibaldi însuși îndemna pe „popoarele Europei orientale” să părăsească „discordia ce domnește între ele însele relativ la organizația politică de stabilit în țările lor”, „a se bate, unul pentru toți, toți pentru unul”, rămânând ca după biruință „o adunare generală numită prin sufragiul universal să fixeze hotărârile Statelor nouă”¹. Karatassos se adăpostise la Belgrad, unde și muri, și lucra acolo, aprobat de Garașanin și prinț, pentru o alianță sârbo-greacă, la care aderase și Kossuth și Alexandru Ghica, în retragerea sa din Capodimonte, ba chiar Othon însuși. Kanaris și Atanase arhiepiscopul de Corfu, Leonida Bulgaris și „Eteria”, M. Negris, care-și dădu averea pentru Epir, Lombardos și alți Ionieni erau inițiați la dînsa². Bulgarii însuși fuseseră cîștigați pentru o politică fără Rusia și cu Franța³.

Toate acestea însă îngreuiară numai poziția, și așa destul de grea, a „Bavaresului”. Importanța ce se dădu discuțiilor cu privire la religia moștenitorului unui rege care n'avea nici 50 de ani arăta din ce izvor venia ura împotriva „eterodoxului”. Un lucru era sigur: că Rusia nu va îngădui Greciei să facă un singur pas spre Constantinopol⁴, și, nu numai că servirea „Marii Idei” era o necesitate internă pentru Othon, dar din idealul suprem al națiunii sale se hrănia toată ambiția lui și a reginei. Deci el trebuia să cadă.

În cursul unei primblări pe Mare a regelui, bătrînul Grivas ridică Vonitsa, alții adăuseră la răscoală Misolonghi și Patras. Othon nu putu ajunge

¹ V. și Miller, *l. c.*, p. 261 și urm.

² *Ibid.*, pp. 188 și urm.; 197-8, 223-5.

³ *Ibid.*, p. 191. V. și „Analele Academiei Romîne”, *l. c.*

⁴ [Canini], *Vingt années d'exil*, Paris 1869, p. 200.

destul de răpede la Atena, unde soldații se revoltaseră la 22 Octombrie 1862. Sprijinit de Deligheorghe, un om nou, un triumvirat, alcătuit din Kanaris, din Bulgaris și Venizelos Ruphos, și el fost ministru, luă regența. Pe străzi domniã anarhia soldaților beți, cari trăgeau focuri de bucurie — și cu gloanțe — și prădau ce li ieșia în cale. Miniștrii străini priviau cu indiferență rușinosul spectacol. A doua zi iahtul regal era în Pireu, dar regele n'avea nici curagiul, nici mijloacele de a încerca o debarcare. O corabie englesă îl duse, cu desperata lui soție, la Veneția. Lăsa în urmă o proclamație care e un model de duioșie. Cu gândul la țara în care muncise și suferise treizeci de ani, el se stingea la Bamberg în 1867, fără a fi pierdut speranța că ar putea să revie pentru a continua singura viață pentru care se simția chemat. Rămășițele lui se odihnesc lângă ale strămoșilor în biserica Teatinilor din München¹. În „așteptare și speranță“ trăise până atunci regina Amalia: după moartea soțului ei ea vegeta numai câțiva ani, până ce se sfârși la 20 Maiu 1875².

Rusia doria să așeze pe șubredul tron din Atena o rudă a Țarului, ducele de Leuchtenberg. Era și un candidat bavarez, presumpțivul moștenitor al Helladei, încă nerecunoscut, Ludovic, fiul lui Luitpold și nepotul lui Othon³. Cu toată opunerea Franciei și Rusiei, al doilea fiu al reginei Victoria, Alfred, duce de Edinburg⁴, fu ales printr'un plebiscit hotărîtor (sistemul plebiscitar fiind adoptat după modelul frances introdus de Napoleon al III-lea); Adunarea Națională luă act la 3 Februar 1863. Era în zădar: principele nu primi.

Pe cînd, în familia de Coburg, se căutau alți can-

¹ Canini, *l. c.*, pp. 184-6.

² Un student încercase un atentat împotriva ei, la 1861.

³ Actualul rege al Bavariei.

⁴ Tatăl Princesei Maria a României, bunicul prințului Carol.

didatî, între ostaşii lui Kanaris, „muntenii“, şi civilii lui Bulgaris, „cei de la şes“, începea o ceartă întetită. După retragerea celui d'întăiū, se ajunsese la lupte formale pentru locuri în Ministeriū. Preşedintele Adunării, Moraitinis, numi atunci ca prim-ministru pe Balbis. Doi dintre miniştri erau să fie prinşi peste puţin în conflictele dintre bandiţi care însingeraū ţara. În întîlnirile armate din Atena însăşi, unde se trase cu tunul din Acropole şi spre Acropole, îşi pierdu viaţa şi Aristide, fiul lui Kanaris. Trebui ca residenţii străinî să impuie un armistiţiu sălbatecelor bande. Guvernul Ruphos era de risul lumii prin aceia cari-l compuneaū (Iulie).

Aceste stări nenorocite nu se îmblînziră nici cînd diplomaţia se opri asupra persoanei lui Cristian Gheorghe, fiul prinţului de Schleswig-Holstein, viitorul rege Cristian al IX-lea al Danemarcei, un tînăr de 17 ani. După recunoaşterea de Adunare, Puterile primiaū şi ele, prin tratatul de la 13 Iulie, pe Gheorghe I-iū rege al Grecilor. Şi noului suveran i se dădea un împrumut. Iar, în schimbul făgăduielii secrete că nu se va urmări „Marea Ideie“, Anglia îi făcea dar de bună venire în ţara nouă Insulele Ionice, ajunse, ce e dreptul, aproape inguvernabile¹, cum se văzuse şi prin cererea generală de Unire care se auzi cu prilejul misiunii de anchetă a lui Gladstone însuşi², şi, după votul din 5 Octombrie³. Întrarea regelui în Atena se făcu la 30 ale lunii: Gheorghe I-iū cîştigă pe toată lumea prin modestia cuvintelor ce rosti către mulţime⁴.

Dar ca să-i dea o Constituţie trebuiră desbateri

¹ V. şi Canini, *l. c.*, p. 256 şi urm.

² Miller, *l. c.*, p. 279 şi urm.

³ Puterile declarară la 14 Novembre Insulele neutre, apoi neutralitatea se restrînse la Corfu şi la Paxo (*ibid.*, p. 288). Tratatul de Uniune e din 29 Mart 1864.

⁴ Lambros. în *Ἐλληνομνημόνιον*, 1912, p. 438.

seci de un an întreg, până ce regele însuși fu silit să amenințe că, dacă n'o are în zece zile, o va face el singur sau va pleca. La urmă, se căpătă un așezământ care dădea puterea legislativă și controlul în puterea unei singure¹ Adunări de cel puțin 150 de membri, între cari nu puteau fi funcționarii, însă ofițerii da; revisia Constituției se putea face numai peste zece ani, dacă în două legislaturi era cerută de trei șferturi din deputați, și la Constituantă trebuia să se trimeată un număr îndoit de represintanți. Cu Kanaris (1864-5), cu Bulgaris (1865, 1868, 1872, 1874; † 10 Ianuar 1878), Komunduros (1865), cu alții, inferiori acestora, cu tutela preceptorului său Sponneck, tânărul rege începea o Domnie, care stătea întreagă în mâinile unor individualități ai căror partizanii erau atrași numai de oferta funcțiilor, de satisfacerea ambițiilor și de putința cîștigului, prin leafă și pe lângă leafă. Dar și acum cinstita viață de la țară, în jurul bisericii, economia harnică a lumii mărunte de la țară, iubirea pentru învățătură, concentrarea la Atena a studenților din toată lumea elenică, până în Censarea asiatică ce-și uitase și limba, ajutorul Grecilor îmbogățiți în toate țerile Europei și nesfirșita iubire pentru neam, siguranța profetică a unei Grecii mai mari, tot mai mari², până la totala îndeplinire a „Ideii“, dădeau totuși acestei țeri de oameni isteți și vioi oarecare soliditate în prezent și perspective mai limpezi în viitor. Rămîneau însă ca niște condiții neapărate un simț. de realitate și o delimitare națională în programul de liberare creștină din Balcani: Canini cerea la 1869 să se recunoască „și altor rase, mai ales rasei bulgare, acea largă parte de autonomie

¹ Consiliul de Stat de 15-20 de membri fu răpede suprimat. Amă-nunțele, în Miller, *l. c.*, cap. XII.

² V. Canini, *l. c.*, p. 85.

la care aŭ drept“, urmărind progresele elenismului în Asia ¹,—care nu se vor avea decît pe încetul, după grele suferințe și momente de supremă umilință, mai puțin simțite poate aici decît aiurea.

¹ *L. c.*, p. 86. V. și *ibid.*, p. 310: Armarea nației ca în Serbia, ne-intervenire în lupta comună cu Turcii arbitragiu final al unei Puteri. probabil Italia.

CAPITOLUL al XIX-lea.

Pregătirea războiului din 1877. Cinsprezece ani de conspirații și revolte.

Isprava cea mai bună din Balcani se făcea, în vremea când dincoace de Dunăre Cuza-Vodă restituia țerii moșiile închinatelor mănăstirilor din Orient și dădea un petec de pământ țăranilor despoiați în cursul veacurilor de moșia lor, organizînd și toată viața nouă a României unite, — în Serbia lui Mihail Obrenovici.

Începuse în grele împrejurări. Turcii erau în Belgrad și, cu vîntul nou ce bătea la Constantinopol, pare că încercau a-și adînci rădăcinile acolo. Conflictele cu populația, doritoare de a nu mai vedea străinii urîți în însăși Capitala sa, erau aproape zilnice : doar însuși consulul englez, Thomas Grenier de Fonblanque, fusese lovit pe cînd privia asupra Dunării, și neferii gîlcevitori patrulau noaptea, alături de soldații sîrbi, pe stradele Belgradului ! Nu e de mirare că se ajunsese la un conflict armat, pentru niște copii pe cari, la fîntînă, Turcii îi răniseră. Se purtă, în ziua de 15 Iunie 1862, o luptă sîngeroasă în cuprinsul orașului. La urmă Pașa, Așir, trebui să se recunoască învins ; el încheiă, o convenție cu Garașanin. Consulii Europei conduseră la adăpostul său garnisona otomană. Dar a doua zi

la 17, tunurile din cetate vorbiră timp de cinci ceasuri. Ambasadorii din Constantinopol trebuiră să se ocupe, după rechemarea Pașei, de acest conflict; Austria fu contra evacuării din același motiv care o făcuse să fie contra Unirii românești: frica de o repercusiune în sufletele supușilor săi de nația respectivă; Anglia ar fi dorit reducerea la 12.000 de oameni a trupelor sîrbești, care puteau să supere Turcia pusă supt speciala ocrotire britanică¹. Protocolul din 4 Septembrie recunoștea formal că „în tot orașul Belgrad este numai autoritate sîrbă“, —cartierul turcesc fu îndată dărîmat —, și soldații Pașei, mărgeniți între ruinele lor, din mijlocul cărora se înălțau rămășițele frumosului palat al lui Eugeniu de Savoia, se îndatorau a nu mai tulbura pe orășeni. Dintre celelalte cetăți, se distrugeau Socol și Ujițe, rămîind, ca elemente necesare ale sistemului militar otoman, numai Fet-Islamul (Cladova), Micul-Zvornic, Șabațul și Semendria². Dar numai în 1866 trebuia să se capete, printr'o ultimă sfortare, evacuarea completă a Principatului³.

Cu ajutorul lui Garașanin fiul, fost candidat la tron, dar totuși rămas „om simplu, virtuos, cu purtări nobile și franceze⁴“, se formă, supt controlul unui maior frances, —ca în Principate supt al „misiunii militare“ — o adevărată oștire, cum n'o avea nici pe departe Grecia, cum n'o formase pe deplin nici noua Romănie a lui Cuza-Vodă, care dispunea de forțe mult mai mari. Mihail avea la îndemîna, în momentul cînd se deschidea chestia cetăților, nu mai puțin de 8.000 de soldați gata de luptă, cu 40 de tunuri și putea adăugi îndată 20.000 de milițieni⁵. De fapt însă oastea sîrbească, redusă la 2.500 de oameni în 1838, numără

¹ Miller, *l. c.*, pp. 254-5.

² Kanitz, *l. c.*, p. 451 și urm.; Canini, *l. c.*, p. 222

³ Beer, *l. c.*, p. 590 și urm. V. mai departe.

⁴ Canini, *l. c.*, pp. 222-3.

⁵ Kanitz, *l. c.*, p. 433.

peste puțin 45.000 de infanteriști, 2.500 de cavaleriști, 1.200 de tunari cu șese baterii și 985 de pionieri¹. În câțiva ani, un Italian vorbea la 1869 de 50.000 de oameni de prima linie și de puțința de a ridica 140.000 de „soldați regulați”². Bosnia și Herțegovina așteptaă numai ceasul unei nouă mișcări. Bulgarii vedeau puțința mai ușoară de a se liberă prin Sîrbi: Racovschi se așezase la Belgrad, unde publică foaia sa „Lebăda Dunării” (1860-1), și el dăduse Serbiei un corp de voluntari din nația sa³. Pe lângă legăturile, asemenea cu acelea pe care le avu Cuza-Vodă, cu revoluționarii maghiari. Kossuth, Klapka, Guvernul sîrbesc avea înțelegeri cu conaționali de peste Sava: *Omladina*, „Serbia Jună”, cu reședința la Novi-Sad, se alcătuiseră de curînd cu scopuri iredentiste, și mai toți studenții Universității din Belgrad, ca și fruntașii intelectuali ai Sîrbilor din Ungaria, îi aparțineau⁴. Soția maghiară a principelui, frumoasa, mîndra Iulia Hunyady, moștenitoarea gloriosului Iancu-Vodă, luptătorului cu Turcii pentru neatîrnarea Serbiei, avea un nume cu care se puteau face minuni, și nu numai între Slavi, ci și între Romîni cari nu uitaseră pe marele Corvin.

Am spus că Grecia era gata să încheie o alianță pentru luptă, primind, se zice, Balcanii ca hotar între marea Eladă și Iugo-Slavia, Statul Slavilor de Sud, ce era vorba să se întemeieze, fără separație națională între Sîrbi și Bulgari⁵. În Novembre 1863 se constatău „bune raporturi între Serbia și România” și se vorbea de o apropiată alianță⁶. În curînd călătoria la

¹ Kanitz, *l. c.*, p. 566.

² Canini, *l. c.*, pp. 223-4.

³ *Ibid.*, pp. 226-7, 234 și urm., 263 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 226 și urm.

⁵ *Ibid.*, pp. 226-7. Cf. cartea aceluiași, *L'Hellade, la Serbie et l'Italie dans la question d'Orient*. V. și Miller, *l. c.*, pp. 332-3.

⁶ Raport al consulului italian la București, Strambio, în Vico Mantegazza, *La Rumenia durante la guerra balcanica*, Roma 1913, p. 186: „Dei buoni rapporti sono stati stabiliti frà la Serbia e la Rumenia, e probabilmente si farà qualcosa in tale direzione”.

București a lui Mihail, care avu înțelegeri și cu comitetul bulgar, strângea și mai mult legăturile sale cu noul principe, Carol.

În interior liniștea era asigurată. După refacerea Senatului în 1861, cu președintele și vice-președintele numit, după noua lege comunală, care păstra toată libertatea satelor, cu cmetul și „obștinarii” lor, după cîștigarea definitivă a membrilor Scupștinei, cari ziceau către prinț, plini de iubire și de încredere: „Părinții noștri au ascultat de tatăl tău și li-a mers bine, și noi vom asculta de tine”¹, stăpînirea lui Mihail, care se declara „nerăbdător de a împlini dorințele națiunii sîrbești, care firește sînt nedespărțite de ale lui însuși”², se putu consacra reformelor și creării de așezăminte: căile ferate, canalisarea Moravei, refacerea pădurilor, orînduirea poștei și telegrafului (de la Septembrie. 1854), organisarea învățămîntului secundar: școala reală la Belgrad, un liceu, două gimnasil, la Belgrad și Craguievaț, patru progimnasil: Belgrad, Șabaț, Pojarevaț, Zaiciar, trei gimnasil reale: Alexinaț, Crușevaț, Ujițe, școala superioară de fete cu patru clase (1863), fundarea Universității (1865), cu Facultăți de filosofie, tehnică și drept (la 1866; 15 profesori, 194 de studenți), a Bibliotecii (20.000 de volume), înuălțarea (1864) a Academiei desăvîrșiașu supt Domnia acestui principe cult organizația economică și culturală a țerii³.

Revolta Cretei era să-l puie însă și pe dînsul și pe vecinul muntenegrean și pe noul rege al Greciei, cu toată declarația de neintervenție făcută la suirea pe tron, înnaintea unei mari datorii revoluționare.

Lui Mustafă-Pașa, fost guvernator egiptean, apoi Pașă otoman, care avu să lupte cu revolta din 1841,

¹ Kanitz, *l. c.*, p. 558.

² *Ibid.*, p. 561.

³ Datele, după Kanitz.

În urmă blîndul său fiu Veli, care îngădui mai totul majorității grecești covîrșitoare din insulă (150.000 față de 50.000 de Mohammedani, în parte și ei de sînge grecesc). La urmă, tulburările-l izgoniră (1858). La 1862 o nouă mișcare, întetită de cunoscutul Calerghi, care se afla acum la Paris, izbucni în munte contra guvernatorului Ismail. În sfîrșit, în Maiu 1866 se ceru hotărît Portiîi, între altele, să aducă schimbări radicale în felul de percepție al birului și taxei de scutire militară. O Adunare Națională cretană proclamă la 2 Septembrie în Sphakia unirea cu Grecia, — „indisolubilă și eternă“. Se înștiință despre această hotărîre, nu numai Rusia, ci și Franța și Anglia, indignată de felul cum se tratau în Grecia foștii ei supuși din Insulele Ionice. După misiunea de împăciuire a Cretanului Mustafă-Pașa, se dădură pline puteri de represiune lui Omer, potolitorul revoltelor, pe cînd Hobart, un Engles în serviciul Portiîi, avea sarcina de a împiedeca sosirea corăbiilor flotei voluntare grecești¹. Dar nici ei, nici Egiptenii ce debarcară, după cererea Sultanului, gata a li ceda din nou insula, nu putură împiedeca aprovizionarea, orî marile ajutoare bănești, orî sosirea lui Koronaios, unul din eroii anarhiei din 1862, și a lui Zymbrakakis, student în Paris, pentru a conduce, alături cu Cretanul Korakas, lupta pentru libertate. Numai cu multe silinți trupele otomane putură lua, înaintea de sosirea lui Omer, mănăstirea Arkadion, în care se refugiase apărarea; toți cei aflați acolo fură măcelăriți; Dimitrie Mavrocordat fu ales guvernator în numele regelui Elenilor. Cînd se văzu că diplomația francesă și chiar cea englesă sprijină vederile, firești, ale Rușilor, că vorbesc de hotărîri plebiscitare și de nevoia de a da Greciei, nu numai Creta, dar și Tesalia, Sultanul cel nou (din Iunie 1861), Abdul-Aziz, fratele lui Abdul-Megid, mort tînăr,

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 550-2; Driault, *Question d'Orient*, pp. 198-9; Miller, *l. c.*, p. 306 și urm.

se hotărî să facă o nouă încercare de împăciuire, trimetînd în insula îndărătnică pe însuși Marele-Vizir și șef al partidului de reforme, pe fostul ambasador la Paris și negociator al tratatului din 1856, care introducea Turcia în dreptul public european, pe Ali-Pașa.

Aceasta cu atît mai mult, cu cît, pe lîngă agitația zgomotoasă a filelenilor, și alte primejdii amenințau noul regim de concentrare și unitate.

O conspirație politică, a „Roșilor“ și „Albilor“, de o potrivă de jigniți prin autocratismul necesar și binefăcător al Statutului decretat în 1864, și complotul militar pe care ea știu să-l organizeze, probabil după modelul din Atena, aduse în Februar 1866 căderea lui Cuza-Vodă. Guvernul provisoriu avu să innăbușe o răscoală în Iași, pusă la cale de Rusia pentru a face din mărgenitul boier bogat Nicolae Roznovanu un Domn al Moldovei, despărțită de Țara-Românească. După alegerea ca „Domn al Romînilor“ — mai târziu se reveni la modesta titulatură, păstrată până azi, de al României — a unui Coburg, Filip de Flandra, — fratele alesului grecesc din 1832, — care refusă, se oferi tronul principelui Carol de Hohenzollern-Sigmaringen, care se putea răzima și pe simpatiile lui Napoleon al III-lea. Principele nu stătu la îndoială să primească, și la 10 Maiu 1866 el își începea misiunea la Dunăre.

Poarta, stăpînită de ideile, de atîtea ori caracterizate și condamnate aici, ale dominației directe, de la un hotar al Imperiului la altul, nu se mulțami cu cererea de întărire a noului ales. Ea nu depusese pe Cuza, decî nu înțelegea să primească pe urmașul său. Se încercă o intimidare prin formarea unei tabere de observație la Rusciuc, și aceasta în momentul chiar cînd Creta se proclama unită cu regatul Eladei.

Și se mai uitase un lucru: că, față de Serbia, că-

reia i se cerea imprudent reducerea armatei și creșterea tributului¹, chestia cetăților nu era încă rezolvată. Pe cînd se dădea în Belgrad serbări pentru Cretanî și Kolokotronis era primit în misiune specială², zilele alianței greco-slave din 1862 pîrînd că se întorc, pe cînd Omladina agita spiritele și studenții forma un corp de voluntari, Dimitrie Brătianu, trimes extraordinar la Belgrad al principelui Carol, aducea la București răspunsul că, „dacă Turcia ar năvăli pe teritoriul român, Guvernul sîrbesc n'ar putea răspunde de agitațiile ce ar putea să se isce în Serbia“³. Tot odată, și din îndemnul consulului rus Șișchin, care se bucura din toată inima de întoarcerea influenței rusești în Balcani, se făcea Porții, la 5 Octombree, somația formală de a părăsi cetățile⁴.

Nu se credea că o astfel de cerere va fi primită îndată, aproape fără discuție. Se luară deci măsuri pentru război, cumpărîndu-se caî, arvunindu-se mușchiții din Hamburg și Londra. În cas de conflict militar, se nădăjduia anexiunea Bosniei și Herțegovinei, cuprinse în programul Omladinei, chiar dacă ar fi ca Mihail să fie recunoscut în Serbia de peste Drina numai ca guvernator în numele Sultanului. Prințul Muntenegrului, stăpînit de „ideia iugoslavă“, își aștepta ceasul, și peste cîteva luni el amintia trimesului român cuvintele lui Danilo către Mihail: „Constituie regatul Serbiei, și eu voi fi fericit să păzesc cel d'întăiu la poarta palatului d-tale“⁵. Acel Trimes român, I. A. Cantacuzino, venia la Belgrad ca să afle atitudinea ce va lua Serbia în „drama ce se desfășură în

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 510-1.

² Kanitz, *l. c.*, p. 508.

³ Corespondența lui I. A. Cantacuzino, Trimes la Belgrad, în ms. 406 din Bibl. Ac. Rom., analizată în „Minerva“ din Iulie 1913 și de acolo în „Romînul“ din Arad. n-1 din 2 August, apoi în Iorga, *Acțiunea militară a României*, Vălenii-de-Munte 1913.

⁴ Kanitz, *l. c.*, pp. 506-8.

⁵ *L. c.*

provinciile creștine ale Imperiului otoman“, în „vasta conspirație“ ce s'a făcut pentru a-l dărâma; fără a primi o alianță formală cu Serbia și amintind că „pentru noi mișcarea orientală a izbucnit prea curînd, căci nu sîntem pregătiți pentru dînsa și avem nevoie să ne reculegem și să ne organizăm pentru a lucra serios“, el putea să-și iea toate măsurile, în Serbia ca și în Muntenegru, pentru a pregăti legături mai intime¹.

La 3 Mart 1867 Vizirul se hotăria a face jertfa ce i es ceruse: cetățile erau încredințate, ca o răsplată pentru „credința și loialitatea poporului sîrbesc“, lui Mihail însuși, care putea să ție și o garnisonă turcească supt ordinele lui, de care, firește, era liber să se dispenseze imediat; dar el era dator să arboreze și drapelul otoman. La 23 se alcătuia și proclamația pentru scoaterea Musulmanilor.

În mijlocul celei mai mari bucurii populare, firmanul se execută la 18 April, Pașa plecînd la 6 Maiu, după ce prințul făcuse la Constantinopol o călătorie de mulțămire². „Serbia actuală“, spunea ceva mai târziu Mihail către poporul său, „iea azi — aceasta o pot socoti cu încredere — întăiul loc între toate Statele și țerile care au împărțit secole întregi aceiași tristă soartă și cu care până dăunăzi am stat pe aceiași treaptă“³. Iar un călător austriac, bun cunoscător al Orientului creștin, exprima această judecată: „Aliați cu Grecii și Romîni, uniți cu Bulgarii înrudiți, cu Muntenegrenii și cu Sîrbi de dincolo de Drina, Sîrbi speră cu încredere tare că se va ajunge la liberarea Sud-Ostului european de cîrmuirea turcească“⁴.

¹ *L. c.*

² Kanitz, p. 509 și urm., 511 și urm., 513 și urm.

³ *Ibid.*, p. 568.

⁴ *Ibid.*: „Verbundet mit den Griechen und Rumänen, vereint mit den stammverwandten Bulgaren, mit den Montenegrinern und den Serben jenseits der Drina, hofft man mit fester Zuversicht auf die Befreiung des europäischen Südostens vom türkischen Regiment“.

Încă din 24 Octombrie 1866 se dăduse principelui român firmanul de întărire, care cuprindea și clauza de ereditate, dar din care nu se putuseră scoate condițiile umilitoare pe care Serbia fusese în stare a le refuza : restrângerea numărului ostașilor (la 30.000) și creșterea de tribut. În curînd Carol I-iu vizită, foarte bine primit, dar mai mult ca prinț de Prusia, pe suzeranul de care era hotărît a se desface la cea d'intăiū ocașie. Deocamdată se strîngeau relațiile cu Sîrbii, și Cantacuzino era tratat cu o deosebită considerație la Cetinie, unde, la masa solemnă, toți Voevozii ridicară păharul pentru noul stăpînitor al Romăniei, la care se trimize în misiune extraordinară, cu Ordinul Danilo, vărul lui Nichita, căpitanul Radonicî¹.

Se părea a se fi ajuns astfel o liniște durabilă. Și în Creta lucrurile se apropiau de împăcare. Plecat acolo în Octombrie 1867, după ce se văzuse că Serbia e mulțămîtă și că Muntenegrul nu-și îndeplinește încă planul de a ataca Bosnia și Herțegovina, Marele-Vizir impuse Constituția din 18 Septembrie, copiată după aceia care se dovedise binefăcătoare în Liban : ea crea, acordînd scăderea impozitelor, un dualism național și religios, represintat și în Consiliul suprem și în acel de administrație: limba greacă lîngă cea turcă, judecători creștini lîngă cadii, demogeronți lîngă Turcii din „megilis“, caimacamî și mutesarifi lîngă muavini. O amnistie complectă, scutire de serviciul militar, de impozite se adăugia.

Dar aceasta nu aduse încă disolvarea Adunării Generale, care cîștiga pe fileleni, ca pe vestitul publicist St. Marc Girardin, prin acordarea „cetățeniei cretane“. Și totuși șefii veniți din Elada se întorseseră acolo.

Atunci se făcu, la 11 Decembrie, Greciei libere soamația de a înceta cu sprijinirea, cu totul fățișă, o răscoalei. Iarăși relațiile fură rupte. Hobart, provocat,

¹ Misiunea Cantacuzino, *l. c.*

blocă insula Syra. Europa, îngrijată de soarta principiilor fixate de dînsa în tratatul din Paris, se adună într'o nouă conferință. Îndatorind Poarta de a ținea ordinea în Creta ca și în Tesalia, ea-î dădea dreptate în acest conflict prin actul din 20 Ianuar 1869.

Pentru moment, cu toată căsătoria regelui Gheorghe cu o Mare-Ducesă, Olga (Octombre 1867), chestia grecească era oprită în loc în dezvoltarea ei. Ministeriul „iredentist“ Kumundoros căzuse. Rămînea însă chestia, nouă, a Bulgarilor.

Pentru călătorii mai vechi în Balcani, ca și pentru cugetătorii politici din acest timp, această nație nici nu exista. Nu se vorbește de dînsa nici în 1806, nici în 1821. În 1828-9, cînd Slovacul Venelin, în serviciul Rusiei, se prinse de o așa de mare și de sinceră iubire pentru dînșii, consacrîndu-li toate studiile lui științifice, de la care porniră apoi ale lui Marin Drinov, o seamă de Bulgari, mai ales din Cotel, patria lui Ștefan și Nicolae Vogoridi și a rudei lor, Sofronie de Vrața, crezînd că ziua liberării a venit, se alipiră la oștile Țarului. Urmăriți pe urmă și masacrați, de Albanesiî lui Mahmud-Pașa de Scodra, care, condus de fanatism musulman și de ura îndătinată a Albanesilor musulmani față de creștini, făcea o politică proprie la Dunăre, ei trecură, în număr de 30.000, dincolo de Dunăre. Silistra întreagă ceru să se mute la Călărași, noul tîrg muntean din față, făgăduind a face din el măcar o nouă Brăilă¹. Pe atunci se răspîndia în satele Bulgariei *Bucvariul*, tipărit în Brașov la 1824, al lui Beron (Berovici), medic al Craiovei, și în biserici se cetia, în ciuda Vlădicilor fanarioți. *Noul Testament* scos la București în 1828 de avocatul Nenovicî, așezat statornic aice. Încercarea de răscoală a lui Mamerțiov, fost funcționar rus, în 1836, nu izbuti.

¹ *Studii și documente*, XI, pp. 39-41 (6 Iunie 1836).

Urmă o toropeală absolută. Numai pe la 1840, în legătură cu mișcările pornite din Țara-Românească, din Moldova și din Basarabia, unde coloniștii bulgarilor aduși în 1812 se bucură de o largă autonomie¹, se dădură lângă Pirot, în 1841, lupte între bande bulgare și Turci: preoții cereau puști lui Blanqui, trimise de Guvernul francez în misiune prin aceste locuri încă nouă pentru diplomație², Am vorbit aiurea de tulburarea izbucnită la 1851 în Vidin; fugarii fură adăpostiți la noi. Speranțele cele mari stăteau însă pe atunci în sprijinul sîrbesc. Serbia dădu cărți de școală pentru așezămintele lancasteriane întemeiate, de la 1835, de bogătașul Gabrovan Aprilov, — Gabroveniții au avut atîtea legături cu Principatele, încît și astăzi o stradă din București poartă numele lor. Până după 1860, Racovschi ceru ajutor la Belgrad, și ceva mai târziu, acest grecofob se hotărî a merge și la Atena³. Apoi, cînd aceste planuri căzură, cînd Midhat-Pașa încercă să sfarme caracterul compact al Bulgarilor prin colonizarea Tatarilor și Cerchesilor fugari din Rusia, același Racovschi se făcu rusofil și, în legătură cu nepotul său Liuben Caravelov, organiză, prin comitetul din București, al tinerilor — bătrînii voiau mai mult reforme—, dincoace de Dunăre cele d'întăiu bande: în 1862, într'un ceas prielnic prin revoluția cretană, banda lui Panaiot Hitov, care apăru la pasul Șipca, apoi cea din 1867, a aceluiași, a lui Totu și Caragea, în sfîrșit cea din 1868, în care Stambulov își făcu cele d'întăiu arme și care atrase lui Ioan Brătianu o întreagă afacere cu Austria⁴.

Mai sănătoasă era mișcarea bisericească, de care Turcii nu credea că trebuie să se teamă, ba, mai

¹ V. și mai sus.

² *Voyage en Bulgarie*, pp. 159-60. V. prezicerea sa la p. 192: „La Bulgarie aura son tour, quand elle aura ses hommes“.

³ V. mai sus.

⁴ Beer, *l. c.*, pp. 589-90; *Aus dem Leben König Karls*, la această dată.

mult, ei se bucură de dînsa, fiindcă astfel se lovia în atotputernicia ierarhică a Grecilor în Imperiu. Răspingîndu-se ideile de Unire cu Roma, care trebuiau să aducă neapărat sprijinul frances, ale lui Dragan Țancov (episcopul său, Sobolski, fugi răpede, la 1861, în Rusia¹), școala bulgară de Biserică a lui Neofit Bozveli, călugăr format în București, începu agitația pentru o Biserică națională independentă, fără legături cu Scaunele din Tîrnova și Ohrida. Axintie, Paisie de Filipopole, Partenie conduceau lupta. Două locuri de Mitropoliți în Sfatul patriarhal, oferite de Patriarhul Ioachim, li se păreau prea puțin. Prin „Machedonia“ lui Slaveicov se făcea propagandă pentru bulgarisarea întregului Ținut macedonean, înțeles în felul cel mai larg.

Legăturile cu Scaunul ecumenic le înțelegeau încă, dar cu egalitate în Consiliul suprem, cu un Mitropolit în Constantinopol, cu statornicirea unui Sinod școlar bulgăresc de 6 clerici și 6 laici. Doi șefi ai „Bisericii celei Mari“ refuseră să facă asemenea concesii. Atunci episcopii greci fură scoși cu sila, la urmă și din Tîrnova, supt ochii deosebit de binevoitori ai autorităților otomane, pe care numai pelenismul le îngrijia. Prefăcîndu-se a fi cei mai credincioși supuși ai Imperiului, șefii mișcării propuseră Sultanului a se proclama, urmînd exemplul din 1867 al lui Francisc-Iosif față de Unguri, Țarul lor, cu un Patriarh de Tîrnova alături de Maiestatea Sa păgînă.

A doua zi după potolirea revoltei cretane, Ali-Pașa se hotărî a da, el de la el, împotriva Ecumenicului, o soluție. Era și aceasta o operă de răsbunare împotriva Grecilor. Firmanul din 10 Mart 1870 crea un exarhat bulgar, ca organism religios „separat“, pentru *tot teritoriul locuit de Bulgari, care se definea astfel: și aiurca* ajungea ca două treimi din locuitorii unei comune

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p 543.

să ceară a fi supt Mitropolitul bulgar pentru ca Statul să ia act de aceasta. Autoritatea Patriarhului era restrînsă la satele dintre Varna și Chiustenge, la vechiul teritoriu al lui Dobrotici, la Mesembria și Anhial. Exarhul bulgar, șeful Mitropoliților, avea voie să stea la Constantinopol, într'o mănăstire a națiunii sale ¹ (biserica bulgărească dată din 1848). Cu toată opunerea și afurisenia repetată a Patriarhului, după dispariția lui Ali, Ilarion, cel d'întăiū exarh, își luă Scaunul în stăpînire la începutul anului 1872.

Prin această măsură, Ali-Pașa — căci, încă odată, a lui, exclusiv a lui e creațiunea — credea să fi ajuns un scop îndoit: pe de o parte în Macedonia, unde era o populație slavă de un caracter ambiguū în cele mai multe locuri, dar erau și Greci, și Aromîni, *se recunoștea o singură nație religioasă, decî și o singură nație politică*, iar, pe de alta, în Tracia însăși se restrîngea domeniul religios grecesc la regiunea de pe malul Mării Negre, de la gurile Dunării la Constantinopol, apoi la regiunea Adrianopolei-Filipopol, Stenimaca și împrejurimile trecînd la Bulgari — și în sfîrșit la coastă și la teritoriul patent grecesc de la Seres. Iar în Sîrbî, — cari pretindeau la întinderea teritoriului lor spre Niș, la anexarea Sîrbiei Vechi, la răsbunarea înfrîngerii de la Cosovo, — se lovia prin supunerea către autoritatea ierarhului bulgar a Nișului chiar și a Chiustendilului; de alminterea, *autoritatea Sinodului sîrbesc nu se întindea asupra unui șingur sat de peste hotarul Principatului*.

Un protest din Belgrad nu se auzi: în mijlocul operei sale de organizare Mihail fusese ucis la Topcider, în ziua de 10 Iunie 1868, cu vară-sa, Anca Constantinovicî, pe cînd fiica ei, menită a fi a doua

¹ Textul, tradus în franțuzește, Bérard, *La Macédoine*, p. 184. Cf. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 554-5.

soție a principelui, dorit de moștenitori, era numai rănită, și Guvernul provisoriu (Marincovici în numele Senatului, ministrul Leșianin și președintele Înaltei Curți Petrovici), apoi regența lui Iovan Ristici, Blajnavat, originar din Ungaria și ajuns ministru de Război, și a senatorului Gavrilovici, lucrând în numele copilului Milan, fiul lui Efrem Obrenovici, recunoscut de Poartă fără a se pomeni alegerea¹, n'aveau autoritatea suficientă pentru o energică acțiune în afară: *prin crima pușcăriașilor de la Topcider o întreagă recoltă de fapte mari fusese distrusă.*

În credința că-și asigură viitorul, Turcia nouă putea crea astfel, fără împotrivire, o mare națiune creștină, dușmană prin tradiție a Grecilor și din ce în ce mai depărtată de Sîrbi, pe care credea s'o poată lega durabil de Imperiu prin cîrmuirea model (căile ferate Rusciuc-Varna și Cernavoda-Constanța) a lui Midhat-Pașa în acel vilaiet al *Dunării* (Tuna), căruia (1864-6) *i se dădea aproape granițele Exarhatului din nou creat.*

Aceasta nu însemna însă, de fapt, a desarma comitetul din București, ci, din potrivă, *a da o mai largă basă acțiunii sale revoluționare.*

Căci cu aceasta nu se isprăvi activitatea comitațiilor, cari aveau, de sigur, legături, încă rău lămurite, cu Rusia. Între martirii mișcării, plecați din București spre a peri în Balcani pentru o cauză care li era sfîntă, se înseamnă acuma numele lui Vasile Levschi, un fost diacon, ajuns luptător și erou; el fu jertfit la Sofia în 1872². Pe lîngă vechea societate literară din Constantinopol, fondată în 1856, una nouă se alcătuiuse cu un an înainte la Brăila, și cele d'întăiu piese bulgărești, cu ațițătoare subiecte istorice, se represintară aici³; publicația periodică

¹ Beer, *l. c.*, p. 593 și urm.

² V. și Miller, *l. c.*, p. 364 și urm.

³ Pypin și Spasovici, *Histoire des littératures slaves.*

brăileană, la care colabora și Drinov, întrecu răpede revista din Smirna, mai veche cu vre-o douăzeci de ani.

Cu toate că o nouă mișcare revoluționară bulgărească, acea din Coprivștița și Panaghiuriște, apoi năvălirea lui Hristo Botev, terminată cu „atrocitățile bulgare“ de la Batac, denunțate de Gladstone, cu omorurile, pe care le pomeneste azi statuia lui din Vrața, cu patru capete de bronz înfipite în stâlpii de împrejmuire, tulburară stăpînirea otomană „reformatoare“, în 1876 ¹, — un război apropiat, spre care, după înfrîngerea Austriei în 1866 și izgonirea ei din Confederația Germanică, îndemna tot mai mult opinia publică rusească, nu trebuia să plece de aici, ci din Bosnia și Herțegovina, liniștite după înfrîngerea lui Vucalović, care se prefăcu pentru restul zilelor sale într'un pașnic ofițer otoman dintr'o provincie depărtată.

Herțegovina avea de mult o chestiune agrară, care n'a fost rezolvită nici până astăzi. Dar, cu toată recolta rea din 1874, nu țeranii nemulțămii fură aceia cari porniră revolta din 1875-6. Nu numai că Muntenegrul nu-și părăsise niciodată pretențiile asupra țerii, dar Austria era hotărîtă să-și caute aici compensații prin care să se poată deschide mult-doritul drum spre Salonic: încă din 1868, a doua zi după înfrîngere, se vorbea de ocupația Bosnică și Herțegovinei ¹, îndată după ce monarhia, care *voise* Principatele cu trei ani înainte, la întvederea din Salzburg a Împăratului cu Napoleon al III-lea, declară că nu s'ar mai simți atrasă a se încurca într'o asemenea achiziție ². Depărtată, cu toată încheierea convenției de comerț („arrangement direct et spécial“)

¹ Beer, *l. c.*, p. 748, nota 1.

² *Ibid.*, p. 588 și nota 2. Frica de iredenta romînă apare din nou în acest an (*ibid.*, p. 589).

din 1875, așa de favorabilă intereselor austriece, de România principelui Carol, care era condusă acum de liberalii suspecti pentru scopuri iredentiste, Austria, care privia totuși cu mult năcaz participarea Sîrbilor săi la petrecerile naționale ale celor din Principat, declara că dorește „raporturi de bună vecinătate cu Sîrbii” pentru ca aceștia să nu creadă că Rusia poate să fie singurul lor sprijin¹. Amintind „comunitatea de origine a creștinilor Orientului cu unele din popoarele monarhiei noastre” pentru a cere cît mai multe și mai largi autonomii provinciale, diplomația vieneză arăta foarte limpede unde vrea să ajungă.

În 1873, în urmă unei fugi de negustori bosniaci pe teritoriul Austriei, se înfățișară plîngerii la Constantinopol, și Pașa trebui decî să fie schimbat, adăugîndu-se făgăduieli de mai bună administrație². Cînd Francisc-Iosif apăru la 1875, în Dalmația, unde, la 1869, trupele sale trebuiseră să potolească răscoala Crivoșciei, ridicată nu fără amestec muntenegrean, multe speranțe merseră către dînsul.

În Nevesinie începură tulburările. Muntenegrul, care voia deocamdată Colacin și regiunea Sutturinei, promise pe fugari, și-i trimetea înapoi cu arme. Se atacă strîngătorii de biruri și, din partea lor, begii cădeașu asupra populației, lîngă Trebinie. În Banialuca, cele două fracțiuni ale populației se luptău cu toată furia fanatismului. Apoi, la sfîrșitul lunii, sosiră în mănăstirea Cosierevo, spre Ragusa, reședința unui comitet de organizare, și represintanți ai fraților creștinii din Bosnia. Aventurierii slavii și agenții secreți, Liubobraticii, Peco Pavlovicii, dădeașu știrile și instrucțiunile de nevoie. Insurgenții atacă, împotriva lui Selim și Derviș-Pașa, centre mai mici, ca Goranicica și Nicșici⁴.

¹ *Ibid.*, p. 591 și nota 1.

² *Ibid.*, p. 592 și nota 1.

³ *Ibid.*, pp. 614-5.

⁴ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 558-9.

Consuli interveniră în Septembrie. Li se aduseră înaintea plîngerii întocmai ca ale Cretanilor, și Poarta declară că e gata să li satisfacă dorințele¹. Dar încrederea lipsia: trebuia garanția cuiva, și acela nu se înfățișă deocamdată, sau nu putea fi primit. Totuși Rusia propusese ca garanți Cabinetele din Petersburg, Viena și Berlin, — Capitala Austriei fu centrul acțiunii de pacificație. Iertările de bir și cuceririle din Octombrie nu folosiră nimic².

Atunci Poarta crezu că pune capăt, nu numai acestor nemulțămiri, dar neliniștii din toate provinciile încă fără privilegii, acordînd, prin firmanul de la 12 Decembrie, cele mai largi reforme: suprimarea lucrului la șosele, a rechisițiilor, a dijmei, — care se va înlocui printr'un impozit funciar, drept de apel la Constantinopol, alegeri libere pentru comune și circumscripții, și încă din Octombrie se căpătase întrebuințarea limbii sîrbești, numirea unor noi strîngători de impozite și redactarea în scris a contractelor agrare cu agalele și beii³. Austria opuse nevoia totalei libertăți religioase, desființării arendei impozitelor, întrebuințării parțiale a veniturilor pentru folosul provinciei și numirii unei comisiuni mixte pentru executarea măsurilor decretate. Proiectul Andrassy, din 30 Decembrie 1875, fu pre-pesentat Porții de Puteri, în sfîrșit aproape înțelese, în ultima zi a lui Ianuar 1876⁴. Se adăugiau recomandății verbale și mai precise. La 13 Februar Reșid-Pașa declara, cum voiă Gorceacov, că asemenea măsuri se vor lua: înțelegîndu-se cu sfătuitoarii săi, el mai făgăduia împărțirea moșiilor Statului la țeranî, comisiuni pentru fixarea impozitului și amnistie generală⁵. Încă de la 20 Ianuar pentru a liniști pe Bul-

¹ *Ibid.*

² Beer, *l. c.*, p. 615 și urm.

³ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 559-60.

⁴ *Ibid.*; Beer, *l. c.*, p. 624 și urm.

⁵ Iorga, *l. c.*, pp. 560-1; Beer, *l. c.*, pp. 632-3.

gari, li se promitea crearea a două provincii privilegiate: Tîrnova (*cu Filipopol și Chizilagaciă*) și Sofia (*cu Niș și cu toată Macedonia: Veles, Castoria, Bitolia, Uschiub*)¹.

Rebelii nu voiaă totuși să iea parte la acest mare triumf al diplomației austriece, și nici după ce generalul din Dalmația, Rodich, avu o întâlnire cu dînșii. Cu toate că Turcia și Austria supraveghiaă de aproape pe prințul Nichita, mișcarea începuse din nou în aceleași locuri ca și anul trecut și progresa împotriva lui Muctar-Pașa. Șefii revoltei cereaă evacuarea țerii de Turci afară de șese cetăți—cererile Sîrbilor lui Caragheorghe —, iertarea de biruri pe trei ani, restituirea unei treimi din pămîntul confiscat la cucerire și comisiune europeană pentru reforme². Nici arestarea lui Liubobratici nu folosi la nimic.

În lagărul insurgenților apăruse fiul lui Alexandru Caragheorgheviči, Petru, ale cărui succese, puțintel cam exagerate în buletine, trebuiaă să inspire îngrijiri tînărului principe Milan, care-și atinsese încă la 22 August 1872 majoritatea fără să fi semnalat prin nimic, cu toată fina sa inteligență, începuturile Domniei nouă după o regență de partid pe care și el a declarat-o desastroasă. Încă din vara anului 1875, căzuse vechiul Guvern conservator; cel nou, al lui Storian Ristic și Gruici, fu primit în aplausele tineretului, care voiă neapărat războiul pentru Bosnia, lăsîndu-se Muntenegrului Hertegovina vecină³. Turcilor li se refusară explicațiile cerute cu acea brutalitate care provocase, în 1865, cunoscuta scrisoare a lui Cuza-Vodă către Vizir. Toate sfaturile Austriei nu folosiră; era vădit că, în ciuda înțelegerii dintre cele două Cabinete direct interesate în Balcani, Rusia dă altele „Statului turbulent“, a cărui acțiune o condamna aspru

¹ Iorga, *l. c.*, p. 563.

² *Ibid.*

³ V. și Beer, *l. c.*, p. 638.

în public. Încă din Septembrie se începu marșul spre Alexinaț și alte puncte de hotar, supt cuvînt că se ieaă măsuri de apărare. La 5 Octombree apoi regele apăru în Scupștină — reformată prin Constituția din 1869, cu un șfert din deputați numiți de-a dreptul de dînsul, — pentru a arăta că Ministeriul a fost licențiat și că are nevoie de sfat în ce privește problema războiului.

Se mai făcea silințe pentru pace, și noul Ministeriū Calievici se arăta dispus a le sprijini. Toamna, iarna trecură în liniște.

În primăvară, eșecul diplomației îndemnă iarăși pe Sîrbî. Totuși Rusia oficială, nepregătită, dădu înapoi și ea făcu oarecare cereri de a se păstra liniștea la Belgrad, de și hotărîrea oficială pe care o voiă Milan *zâbovi* până la 25 Mart 1876. Cînd acum Wrede, consulul austriac, ridică glasul, mulțimea din Belgrad demonstră furioasă supt fereștile sale. Nicî negocierile, presidate de Bismarck, ale celor doi cancelari nu impuseră; Anglia refusa hotărît orice participare la o constrîngere a Turciei pentru armistițiu, în Bulgaria ca și în cele două provincii sîrbăști revoltate. Era în Serbia o atmosferă irespirabilă, o complectă oprire a vieții economice. Generalul Cernaiev, cuceritorul, contra oficialității, al Turchestanului, apărase la Belgrad ca represintant al „opinieii publice slave“. Ristici se impuse din nou (6 Maiū) ca personalitate conducătoare, același om care în 1866 se arătase gata pentru liga contra Turcilor și fusese oprit numai de scrupulele lui Garașanin, dușmanul Omladinei. La 26 Maiū, căpătînd un împrumut de 12 milioane, el încheia tratatul cu Muntenegrul¹.

În noaptea de la 29 la 30 Maiū partidul reformist al lui Midhat răsturna pe Abdul-Azis, declarat, și

¹ Beer, *l. c.*; Iorga, *l. c.*

nu fără dreptate, nebun. Peste cîteva zile erau să-l „găsească“ mort, cu vinele mînilor tăiate. Nepotul său Murad, care trebuia să păstreze tronul numai până la sfîrșitul lui August, cînd și „nebunia“ lui fu întemnițată, pentru totdeauna, aproba, în neexperiența lui de captiv de la naștere, tot ce i se punea înaintea. La 9 Iunie se cerea telegrafic în numele lui explicații Serbiei. La 29 ea le dădea, printr'un trimes special la Constantinopol, întregi: împărțirea între cele două principate sîrbești a provinciilor revoltate, care nu cereau acum nimic mai bine. Aceasta însemna declarația de război; peste cîteva zile ea se făcea în formele cerute¹. Rusia oficială desaprobă, cum era de nevoie pentru ca lupta să poată dură până la intervenția, neapărată, a Țarului. Iar monitoarele Austriei d'înnaintea Belgradului, corpul de observație de la Mitrowitz nu intimidară pe nimeni, precum nici declarația că se rezervă „dreptul de ratificare“ după „interesele monarhiei“ a rezultatelor cîștigate².

Data aceasta, nu era altă nădejde decît a Rusiei. Planurile mari și frumoase din vremea lui Mihail dispăruseră. Nu era nicio înțelegere cu România: lipsa de încredere de o parte, lipsa de stimă de alta, lipsa de independență adevărată din amîndouă părțile opriseră o înțelegere prealabilă. Iar Grecia, — biata Grecie din tinereța regelui Gheorghe, — robită Rusiei prin căsătoria acestuia și tulburată de cele mai nevrednice gîlcevi: discuții de legalitate parlamentară, umiliri înaintea bandiților stăpîni pe țară (casul de la Oropos), nu fu în stare să intervie decît mai târziu, printr'o supremă sfortare care strîngea ce era mai capabil, mai onest și mai respectat între oamenii săi politici — prea mulți de sigur. Iar mișcarea bulgă-

¹ Iorga, *l. c.*; Beer, *l. c.*

² Beer, *l. c.*, p. 656.

rească ce se aștepta și pe care Cernaiev era sigur s'o provoace—și banda lui Hoti, ce se formă, fugi la Acpalanca¹; era vorba și de o răscoală la Belgragic², — nu se produse.

¹ Gopcevicî (v. mai departe), p. 58.

² *Ibid.*, pp. 135 6.

CAPITOLUL al XXI-lea.

Războiul de la 1877 și cele d'întăiū urmări ale sale. Constituirea Bulgariei pe basa tratatului din Berlin. Regalitatea Serbiei.

Turcii erau pregătiți pentru a răspinge mica forță a regelui Milan. Vechiul corp de observație de la Pirot, al lui Ahmed-Eiub, noua armată, așezată la Vidin, a lui Osman-Pașa, legendarul de la Plevna și aceia a generalisimului Abdul-Cherim, care se strînsese la Niș, se puseră în mișcare îndată. Pe cînd Muntenegrenii, trecuți cu vederea, luaū Stolac, Nevesinje și Blagai, asediaū Nicșici și răspingeaū la Vucidol pe Muctar, ce alergase din Bosnia, Sîrbiū pierdeaū, pe valea Timocului, locuită de Romîni și prădată și atuncî ca și în 1913, Cniajevaț, apoi Zaičiar și Bregovo. Cernaiev se retrăgea la Alexinaț, pierzînd, din parte-î, valea Moravei, pe care înnainta foarte iute Ahmed-Eiub, fără a putea să cucerească însă, printr'o luptă de mai multe zile, vechile șanțuri (August).

Se ceru, de Milan, la 24 ale luniū, intervenția consuliilor Puterilor. Cu Anglia și Italia în frunte — Rusia păstrînd atitudinea ei de până acum, cu deschiderea perspectivei unei intervenții impuse de opinia publică —, Europa stăruia pentru un armistițiu, care

ar fi cuprins și Muntenegrul: înlocuirea lui Murad cu Abdul-Hamid, fratele său, determinată de scopurile de partid și personale ale „Turciei tinere“, slăbi întru câțva rezistența Porții la o asemenea cerere venită în mijlocul unei manifeste biruinți generale. Dar i se cerea principelui sîrbesc să vie la Constantinopol pentru a-și face datoria de vasal, să-și reducă armata la 10.000 de oameni și numai două baterii, să reprimească garnisone turcești în cetăți, să crească tributul: calea ferată de la Niș la Belgrad o va face Poarta¹. În schimb, Europa voiă: integritatea Serbiei, rectificarea de graniță pentru Muntenegru, reforme în Bosnia și Herțegovina, garanții de bună administrație în Bulgaria².

Oricum, luptele se opriseră, și abia se ajunsese și la o înțelegere între Puteri pentru condițiile păcii, cînd trupele de la Deligrad ale lui Cernaiev — cele ce se retrăseseră din Alexinaț — proclamară pe învinsul Milan „rege al Sîrbilor“, și Scupștina ceru îndată ne-atîrnarea țerii. Măsurile erau necesitate și pentru a pune Europa înaintea unui fapt îndeplinit, și pentru a salvă dinastia față de succesele prințului sîrb *independent* Nichita, care luase și Nicșici și Spizza (Spuč). Armistițiul fu rupt, dar se aduse numai continuarea mișcării de retragere, la liniile de la Giunis, la Alexinaț și Deligrad (sfîrșitul lui Octombre).

Rusia era silită să intervie și, contra voinței sale, să *intervie singură*, cu toate pericolele unei asemenea acțiuni. La Reichstadt, în întvederea de la 8 Iulie 1875, cei doi Împărați se înțeleseseră asupra unei intervenții comune, dar acum, cînd, în neputința de a se căpăta un mandat european, se oferia Austriei ocuparea Bosniei și Herțegovinei în momentul cînd Rusia ar ocupa Bulgaria — de care toți se feriau să vorbească —, se întîmpină un refus al Cabinetului din

¹ Beer, *l. c.*, pp. 666-7.

² *Ibid.*, pp. 667-8.

Viena¹. Cel din Petersburg se mulțămii a impune Porții un armistițiu în folosul Serbiei, iar, încolo, el se învoi cu ideia unei conferinți europene la Constantinopol, de la care aștepta cu încredere timpul ce-i trebuia pentru mobilizare, care și începu în cele d'întăi zile din Novembre.

La 11 Decembre, conferința preliminară își deschise ședințele. Diplomații europeni lucră iute, de și li se spusese că Turcia Nouă nu vede mîntuirea decît în reforme interne cu caracter propriu. Se hotărî a se da Serbiei zdrobite Zvornicul-Mic și Zaicîarul, a se rotunji hotarele Muntenegrului, lăsînd plutirea pe Boiana, liberă. Nu se primi o Bulgarie unică, avînd Filipopolea și pămînturi macedone, ci se păstrară cele două provincii propuse de Turcia însăși; Bosnia și Herțegovina căpătau reformele dorite, și în adunarea lor creștinii erau să aibă trei cincimi din membri. În toate vilaietele trebuia să se introducă o jandarmerie europeană². Trupele de ocupație erau să fie cele belgiene, de și *Italia și Rusia propunea pe cele românești*³.

Cînd conferința propriu zisă-și începu ședințele, la 21, i se răspunse peste două zile de noul Vizir Midhat cu vestita sa Constituție, așa de perfectă și așa de zădarnică. La Constantinopol nu mai era nimic de făcut. Marele Consiliu răspinse la 18 Ianuar 1877 programul înfățișat de represintanții Europei.

Tot odată se căutară negociații directe cu Serbia. I se oferiră condiții bune, echivalente cu *status quo ante bellum*; ele și fură primite la 28 Februar. Muntenegrul cerînd Nicșici, Suttorina, Spizza, — care s'ar fi acordat bucuros —, insulele din lacul de Scutari, navigația liberă pe lac și pe Boiana, negociațiile fură rupte, cu toată mediația Austriei, care, *înnainte de orice, nu voiă intrarea Rusiei în acțiune*.

¹ *Ibid.*, p. 672.

² *Ibid.*, pp. 689-90; Iorga, *l. c.*, p. 559 și urm.

³ Beer, *l. c.*, p. 690.

Această acțiune avu loc îndată dupa insuccesul noii conferințe de la Londra, din Mart 1877, care, luînd act de pacea cu Serbia, doria pe aceia cu Muntenegru, cu prețul unor concesiuni din partea Turciei, și ea duse la tratatul din San-Stefano, Mart 1878, în momentul cînd oștile Țarului, biruind, cu ajutorul României, desprețuit la început ca și al Serbiei, al Muntenegrului,—ceia ce permisese lui Soliman-Pașa și lui Mehemed-Ali să plece din Muntenegru în Rumelia și lui Osman să treacă de la Vidin la Plevna,—greutăți imense, se găsea în situația înaintașilor lor din 1829.

Prevăzînd felul cum se vor stabili condițiile de pace, Serbia, al cărui principe căută pe Alexandru al II-lea la Ploiești, cerîndu-i fără succes sfat și îndreptare, ținu să se amestece în luptă, cu credința, împărtășită și de România, devenită independentă la 10 Maiu, în privința ei, că astfel va putea fi admisă la negocierea unei păci pe care o aduse gata făcută, ca o surprindere dureroasă pentru ceilalți luptători, Marele-Duce Nicolae.

Oștile turcești fiind întrebuintate aiurea, Milan putu să între în Niș și, pe altă cale, ai lui luaș Piroțul; Vidinul, spre care s'ar fi îndreptat bucuros Sîrbi, era atacat de Romîni, cari biruiră la Smîrdan. Peste puțin, Belimarcovici înainta, după biruința de la Vrania, asupra vestitului Cîmp al Mierlelor, cu amintirile lui Murad I-iu și ale creazului Lazăr, pe cînd Muntenegrenii intrau în Antivari, după un asediu mai îndelungat, și apoi și în Dulcigno, vechiul „Olcin“ albanes al Balșizilor și al Venețienilor veacului al XV-lea, căpătînd astfel vederea și folosul Mării.

Cît privește pe Bulgari, o miliție a lor fu organizată, în cinci batalioane, de Ruși, la Chișinău și mai ales la Ploiești în timpul războiului, și la 18 Maiu 1877 Marele-Duce Nicolae îi încredința tot acolo steagul alb-roșu-albastru, trimes de orașul Samara; alte steaguri

le dădură comunitățile bulgare din România chiar¹. Această trupă, trecînd pe la Zimnicea, se luptă cu cinste la Eschi-Sagra și la pasul Șipca, de singeroasă amintire, făcînd pe Marele-Duce să declare că e „foarte mulțămît de ei“. Alte șese batalioane le formă Corsacov la Siștov: ele se bătură la Șeinovo.

Pacea de la San-Stefano (3 Mart), pe care Rușii o credeaū durabilă, era însă acum încheiată. Luptătorii mai mărunți trebuiaū să se oprească. O Bulgarie mare, cuprinzînd Macedonia întregă pînă dincolo de riul Mesta și lăsînd din Tracia numai Adrianopol, o bandă la apusul rîului Marița și peninsula Galipolei, se crea ca Stat principal în Balcani, pentru că era menit să fie și Statul ascultător, supus, Statul nul supt raportul politic, umila Gubernie a Țarului. României, luîndu-i-se Basarabia-de-jos, cu toată asigurarea formală din convenția de trecere a Rușilor că i se va respecta „integritatea actuală a teritoriului“, i se arunca Dobrogea (în memorandumul de la 8 Iunie 1877 Gorceacov credea chiar că ar putea ajunge și numai recunoașterea independenței¹). Muntenegrul se făcea de trei ori mai mare, căpătînd tot ce cucerise, și în plus Zablialuc, pe cînd Serbia căpăta numai districtul Nișului și pentru Grecia, prigonită cu cruzime în folosul slavismului, nu se prevedea nimic, lăsîndu-se Imperiului otoman Creta, Tesalia, Epirul, Albania, cu clausa reformelor și privilegiilor smulse de curînd prin răscoale.

Un Guvern național, „ecumenic“, format încă din

¹ Lamouche, *La Bulgarie dans le passé et le présent*, p. 358 și urm.; Erdic, *En Bulgarie*, pp. 88-90; și în Laveleye, *l. c.*, II, p. 124 și urm.

² Beer, *l. c.*, pp. 713-4. Austro-Ungaria declara și ea că proclamarea independenței românești e numai un *fait*, căruia-i trebuie recunoașterea, și Beer socoate că acest punct de vedere cuprinde în sine o „sonnenklare Richtigkeit“ (p. 716). În Parlamentul ungar se ceru a doua zi după proclamarea independenței intervenția armată contra acestei călcări a tratatului din Paris (*ibid.*, pp. 717-8). Italia își arată mirarea pentru un asemenea act cînd străinii sînt în țară (*ibid.*).

Iunie 1877, cu octogenarul Kanaris în frunte și cu Bulgaris, Charilaos Trikupis, Zaimis, ș. a. ca ajutoři ai bătrînului, ascultînd de sfaturi englese, refuzase amestecul în războiul Slavilor. Un nou Ministeriū, al lui Komunduros, veni, la începutul anului 1878, cînd lucrurile se apropiau de sfîrșit pentru toți, să repare grava eroare: el n'avu însă decît vremea de a-și trece trupele peste hotare pînă la Domokos, unde fură oprite, pe cînd în Epir și în Tesalia lupta era dusă înaintea de insurgenți, cari proclamaū anexarea Tesaliei și a Macedoniei. Și Creta, care-și strînsese iarăși o Adunare Națională, cu Hagi-Mihali și un Guvern de 7 în frunte, ceruse autonomia cu un principe ales, tributar al Porții: și aici Anglia opri ostilitățile.

Ea nu făgăduise în zădar, și Austro-Ungaria nu înțelegea să fi sperat în zădar. Întrebuințînd mijloacele mari, Cabinetul din Londra aduse harta monstruoasă de la San-Stefano supt ochii Europei întregi în Congresul de la Berlin, presidat de obiectivul, nepărtenitorul Bismarck (13 Iunie-13 Iulie), „samsar onest“ cu această ocașie, Congres care înlocui ideia prealabilă a unei Adunări de revisuire la Viena, prin care monarhia habsburgică ar fi afirmat rolul său de president perpetuū al ordinii balcanice. România, prin Kogălniceanu și Brătianu, Grecia, prin Alexandru Rangavi și prin Teodor Delianis, care-și începea cariera, arătără plîngerî drepte fără a putea răsbate însă cu dînsele. Bulgaria fu împărțită în prințipatul tributar și în provincia autonomă a Rumeliei orientale, cu guvernator-general creștin, pe cinci ani, căreia trebuia să i se croiască un statut special de o comisiune europeană. Serbia lua numai Niș, Vrania și Pirotul, rămîind și mai mică decît prin actul ruso-turc. Se luă și Muntenegrului o parte din ce căpătase, căci părăsi — momentan, cum se va vedea — Dulcigno și dădu Austriei Spizza, interzicîndu-și a ținea la Antivari o flotă. În schimb, Austro-Ungaria se instala cu toate

onorurile în Bosnia și Herțegovina ¹, unde o aștepta însă o lungă și grea luptă cu populația revoltată (Hagi Loia, orășeniul din Mostar), și i se dădea voie să ție garnisone și în sangeactul Novi-Bazar, vechiul leagăn rascian al Serbiei, cea ce se făcu prin convenția din 21 April 1879. România trebui să-și iea și îndatorirea de a împămînteni pe Evrei, după dorința Angliei lui Disraeli și a Franciei lui Waddington. Greciei i se acordă numai o rectificare de graniță, de la Peneu până la Kalamas. Ca răsplată, Anglia se așezase în Cipru, interzicîndu-și, printr'o rămășiță de sfială, și ocuparea Cretei, unde o chemau petiții trimese la Berlin prin consulul ei.

Unele clauze trebuiră schimbate fără zăbavă, cu însăși îngăduința sa și colaborarea semnatarilor tratatului. Dînd Muntenegrului unele văi, Gusinie și Plava, aceștia uitaseră existența unui element albanes și puțința întrebuintării majorității musulmane a acestuia de către Turcia nemulțămîtă și amenințată ². Cînd mișcarea condusă de cadiul din Diacova aduse uciderea a doi Pași trimesi pentru delimitare — unul dintre ei era Prusianul Mehemed-Ali, care luptase în 1876 contra Sirbilor —, cînd o ligă generală albanesă, fără deosebire de religie, se alcătui, și pentru ca să oprească cedarea către Grecia a Ianinei, Artei, Prevesei, se propuse, prin convenția de schimb din 18 April 1880, altă graniță muntenegreană, și aceasta imposibilă, fiindcă stîrni opunerea Mirdiților catolici ai lui Bib-Doda. O flotă europeană trebui să se arăte pe coasta albanesă și trupele lui Derviș-Pașa să ajute în interior pentru a îngădui Muntenegrenilor intrarea în Dulcigno care li se dăduse drept compensație pentru teritoriile pe care nu fuseseră în stare a și le anexa (Novembre; tratatul definitiv, însă, după o nouă rezistență albanesă, în 1884). Acum Poarta spera să păstreze Me-

¹ Motivarea austriacă, în Beer, *l. c.*, p. 737 și urm.

² Cf. San Giuliano, *Briefe über Albanien*, Leipzig 1913.

tzovo, Larisa împotriva Grecilor, și trebui o nouă presiune europeană pentru a o satisface momentan *numai* cu Tesalia, inclusiv Arta, Volo, Punta, dar fără Prevesa, ale cărui întărituri se dărimară (convenția din 24 Mai 1881). Albania, în sfârșit descoperită, era să capete un Statut care o împărția în șapte districte, hotăria o adunare generală și dădea muntelui un alt șef oficial. Creta căpătase în Octombrie 1878, prin convenția încheiată cu Adunarea de la Halepa, suburbie a Caneii, egalizarea complectă a situației creștinilor și întrebuințarea veniturilor în interior ¹.

În schimb, abia la 1880 se hotări granița Dobrogii, supt amenințările Rusiei, care interzise României anexarea pozițiilor strategice.

De cînd Europa, constituită prin tratatele din Viena pentru a păstra echilibrul și a tutela dreptul în sensul lui Metternich, prinsese a se ocupa de națiile de la Dunăre și din Balcani pentru a li recunoaște și fixa privilegiile și a li determina drumul dezvoltării, ea avuse trei atitudini față de această lume nouă care intra cu o neplăcută bruschetă în calculele diplomației sale.

Cea d'întăiū atitudine a fost determinată de frica unei mari influențe exclusive a Rusiei asupra unor țeri pe care nu uita niciodată să le declare creațiuni politice ale ei, plătite cu sîngele oștirilor ce scosese împotriva Turcilor păgîni pentru liberarea fraților ortodocși. Decî o întărire a acestor posturi înnaintate ale Rusiei în Orient trebuia, în socotelile Austriei veșnic rivale și ciudoase pentru eliminarea ei de la locul hotărîtor, ale Angliei, doritoare de a-și păstra comerțul Levantului și supremația în apele orientale ale Mediteranei, ale Franciei, care nu ierta Rușilor

¹ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 588 și urm.

1812, să fie împiedecată cu orice preț. Legăturile vechi cu Poarta erau să fie păstrate cu îngrijire, hotarele nouă, devenite necesare prin mari vărsări de sânge, reduse după putință. În general, principiul de naționalitate juca un rol foarte scăzut în combinațiile deosebitelor conferințe: ele dădeau numai rezultate de mecanică proporțională. Diplomația locală rămânea pentru ca prin jocurile ei de rivalitate să conrumpă de la început o viață politică neapărat încă nesigură.

În a doua fasă, și tot din tendința de a pune frâu Rusiei pornite către anexarea Imperiului otoman, se ținu seamă cu plăcere de o relativă întărire a Turciei prin noua ordine europeană, de superficiale semne de progres, de aparențele unor reforme pornite din bunăvoința patriotică a unora și din viclenia asiatică a altora, tocmai pentru a da impresia lucrurilor pe care le știaă dorite de Apusenii, și se luă hotărîrea de a opri înaintarea moscovită, nu prin State naționale, prea slabe poate pentru o asemenea misiune, mai ales cînd erau sistematic slăbite, ci prin Turcia însăși, refăcută, restaurată, spoită în colorii constituționale, onorată cu un loc în „areopagul european“. Pentru aceasta se aruncară în urmă Statele creștine, luîndu-li pieziș din drepturi seculare, din privilegii recente, din situații de fapt cîștigate cu muncă și jertfe. E opera tratatului din Paris.

Dar Rusia, izgonită la 1856, se întorcea de a doua zi ca factor esențial pe un teren pe care-l cunoștea mai bine și-l putea influența mai ușor și mai ieftin, prin metoadele ei speciale, decît orice altă Putere. Ea zgîndăria toate nemulțămirile, aprindea toate revoltele, ațîța toate lăcomiile. Data aceasta, după învătăăturile trecutului și potrivit cu noile curente de idei în opinia publică, ea nu mai apărea ca reprezentanta oricărei tendințe naționale creștine care-și caută satisfacție printr'o plîngere ori printr'o revoltă.

Grecia n'o mai interesa; ea nu mai figură în program. Și, cu toată puterea elementară a panslavismului romantic și simplist, ea nu se punea nici în serviciul acestuia. Avea dreptate Alexandru al II-lea când, înaintea de război, asigura pe Englesi că n'are planuri asupra Constantinopolei și nu face niciun fel de ideologie. Întrebuințind energia, jertfele și speranțele panslaviștilor de acasă, ea avea de gând de la început să părăsească, după biruință, la pace Statele existente, care-și dovediseră de atitea ori „nerecunoștința“, pentru a crea unul nou, care să-i aparție exclusiv, pe care să-l conducă egoist, care să-i fie o sigură sucursală politică: Bulgaria, în același timp dunăreană, tracică și macedoneană, amenințare pentru Turcia decăzută și sfîșiată, control și piedecă pentru celelalte formațiuni mai vechi, *ieșite din silință și sacrificii ale națiunilor*, nu din dărnicia unui tratat, și decît care noul Principat trebuia să fie mult mai întins.

Iar Europa? Ea părăsi imediat Turcia incapabilă de a se apăra, ajunsă la ultimele margini ale unei rezistențe fără noroc. Și făcu un pas mai departe în călcarea propriilor sale principii, crezului invariabil al atîtor decenii, normelor sacre după care toate națiile înjghebate prin tratatul de la Paris în Împărăție fuseseră pe rînd puse pe patul lui Procrust. Corectînd mecanic hotarele lor, ca în vremea lui Napoleon cel d'intăiu, tăind cu foarfeca diplomației de rutină după văi și dealuri, răspingînd orice legîtimitate a tendințelor naționale, *ea-și atribui teritorii, continentale și insulare, menite a împiedeca, nu numai prin forța ei materială și morală, ca până acum, ci prin prezența ei de fapt, îndeplinirea unor necesități organice profunde, unor fatalități naționale neînclăturate*. Era exproprierea în folosul Puterilor, a tuturor: a dreptului firesc al na-

țiunilor, ca și a dreptului istoric al Turcilor. *Era, în cuprinsul Europei, o politică din acelea care se fac în continentele menite a se preface în coloniș ale industriei europene*¹.

¹ Spiridon Gopcevič (*Bulgarien und Ostrumelien*, Leipzig 1866, p. 7, nota 1) pretinde că odată represintantul engles a propus să se dea de Turci (!) Muntenegrului Cattaro și că al Franciei declara că-l interesează Albanesi, dar Arnăuții nici de cît....

CAPITOLUL al XXII-lea.

Constituirea Bulgariei. Unirea cu Rumelia Orientală. Războiul bulgaro-sîrb.

Era oare de mirare că Statele balcanice n'aŭ avut nimic mai grabnic decît ca, la rîndul lor, prin intervenții diplomatice stăruitoare, ori prin simple „fapte îndeplinite“, singurul lucru pe care Europa-l respecta totdeauna, pentru că altfel ar trebui silinți de altă ordine, pe care le evita neapărat, să „corecteze“ opera Consiliului european presidat de incomensurabilul despreț al creatorului Germaniei naționale pentru națiunile balcanice, și ele chinuite de nevoile unei întregi vieți naționale?

Într'un termin de ocupare rusească redus la Berlin de la doi ani la opt luni¹, Bulgaria, principatul, trebuia să-și dea, prin notabili ei, o Constituție, și era de prevăzut că va fi, ca și Constituția grecească, dar nu ca și cumintea Constituție sîrbească, pe încetul desvoltată dintr'o autocrație princiară de cel mai mare folos la început, un act de o puritate teoretică absolută, cuprinzînd cea mai neîngrădită libertate a

¹ Trupele rusești plecară cîntînd imnul național bulgar *Șumi Marița*, regretate de locuitorii (Laveleye, *l. c.*, I, p. 141).

națiunii. Nu trebuia Senat, poate nici Consiliu de Stat... Doar oamenii cari influențau acum, și mine erau să stea în fruntea țerii, duseseră tinerețe de revoluționari mazzinieni său, în ultimele timpuri, se împărțășiseră de curentele poporaniste și socialiste din Rusia! Partea lui Donducov-Corsacov, al doilea represintant al Țarului după prințul Cercaschi, fu însemnată. El, Chiselevul Bulgariei, făcuse începuturile vieții de Stat, întemeind organizația școlară, cu Drinov (1.365 de școlii primare, dintre care 82 de fete, până în 1881, 4 școlii reale, în Lom-Palanca, Chiustendil, Varna, Gabrovo, două pregătitoare, la Silistra și Țaribrod; o școală de agricultură la Rusciuc, 1 seminar, în mănăstirea Liascovaț, 2 școlii normale, la Șumla și Vrața, 3 școlii „urbane“, 1 gimnasiu în Sofia, 2 școlii superioare de fete, în Sofia și Tîrnova¹⁾, și creînd Biblioteca Națională, Tipografia Statului, Societatea Literară și o Bancă Națională cu capital de 2.000.000²⁾. Anul său de cîrmuire prefăcu țara.

Partea lui în elaborarea Constituției stătu în combinația, care se dovedise efectivă în Principate, prin Regulamentul Organic — cum și el își numise propunerea,—de a opune unei Adunări tumultuoase și năvălitoare, în care erau și funcționarii judecătorești și deputați numiți, un principe cu putința de a o împiedeca să lucreze, rămîind de fapt tot așa de neputincioși și unii și alții. Sobraniei obișnuite trebuia să-î ia locul Marea Sobranie dublă, pentru revisuirea Constituției, alegerea prințului și regenților și schimbarea hotarelor țerii. A doua zi după votarea Constituției

¹ Gopcevič, *l. c.*, p. 34 și urm. Erau în unele părți, ca la Chiustendil, în 1881, un cunoscător de carte la 229, la Șumla unul la 50 (*ibid.*, p. 37). Se clădiră în vre-o trei ani 600 de școlii după același plan (*ibid.*).

² Budgetul pe 1881-2 era de 28-29.000.000 (*ibid.*, p. 26). La cea dintâi împărțire, războiul luă 11 000 000, celelalte departamente, toate, 14.000 000 (*ibid.*). Rumelia Orientală avea la 1881 un budget de 80.000.000 piaștri (*ibid.*, p. 29).

din 28 April 1879, se procedă la alegerea prințului, și acesta era să fie un act hotărîtor.

Se alese, ca recomandat formal de Țar, care-l și găzduia, un tînăr de 22 de ani, nepot al Țarinei Maria, Alexandru Iosif de Battenberg, din linia bastardă a Casei de Hesa, — fiu al prințului Alexandru din căsătorie morganatică —, om frumos, cu deosebite însușiri militare, cinstit și cavaleresc, cu aplecări poetice, de și fără cultură îngrijită, flecar și nesigur în hotărîri. Ca îndatorit al Rusiei primi el în Livadia acest tron de vasalitate, pe care era să-l înnalțe. Puterile-l primiră bine și-î făgăduiră sprijinul lor. La 5 Iulie debarca în portul Varnei și peste trei zile făcea jurămîntul.

Situația lui era să fie însă de la început foarte grea. Inzestrată cu însușiri mari de muncă, economie și patriotism, populația ce i se încredința avea și mari defecte, sensibile mai ales pentru șefii săi. De o zgîrcenie rară și de o suspiciune și invidie dsămănătoare — păcate firești la un neam de țeranî cari petrecuseră 500 de ani supt dominație străină —, ea era deprinsă din cetirea unei publicistice exagerate cu ideia că nicîo altă nație nu se poate asemăna cu dînsa: Rușii primiseră doar, i s'a spus călătorului Kanitz, într'un sat, *înnainte* de liberare, creștinismul după Bulgari și aceștia li-aū dat întăiele elemente de cultură și alfabetul ¹; se credeau 12.000.000 în total și aveau siguranța că pot birui singurî pe Turci ². Cărturarii, conducătorii veniau din deosebite țeri străine, fiecare cu altă pregătire și altă experiență, de la Rusul pierdut în necruțătoare teorii (Țancov, Petcu Caravelov, fratele revoluționarului Liuben și fost profesor de gimnasiu la Moscova) la practicul elev al șco-

¹ Kanitz, *Bulgarien*, III, p. 112.

² *Ibid.*

lilor engleze și americane (Roberts College din Rumili-Hisar; Gheșov, din Filipopol, învățase la Universitatea din Manchester și fusese în 1877-8 corespondent la *Times*), la strălucitorul avocat din Paris (Balabanov, Ciomacov), la „solidul“ ucenic al Germaniei (Stoilov), la fanaticul Bulgar crescut în Turcia și la ușuratecul Bucureștean (Grecov, din Bolgrad, „pe jumătate Găgău“, fost membru de tribunal în România, speculatorul Hagienov, cunoscut apoi printr'o afacere de prevaricație, Stranschi, fost elev al Universității bucureștene și medic de spital la noi, atașat la Crucea Roșie românească). Nefiind clase sociale, nici tradiții, partide reale nu se puteau alcătui; nici măcar nu veniau talente cu ceata lor de admiratori; căci oamenii de mîna întâiu lipsiau, cum lipsia o opinie publică, o notoritate. Prințul avea la îndemîna numai un număr restrîns de oameni foarte închipuiți cari se uriau de moarte — în sensul literal al cuvîntului — unii pe alții. Iar pe frații slavi — cum fură Boemii Jireček, marele filolog și istoric, organisatorul învățămîntului, Burian, ș. a. ¹ —, îi priviau cu cea mai mare neîncredere, care se prefăcea ușor în ura cea mai răspicată.

Deprins a ținea lumea la distanță, a trăi în cercul închis al străinilor din suita sa și din diplomație ², și neputînd să împace pe fruntașii țerii, oameni cunoscuți prin lupte îndelungate: Tancov, Caravelov, sau scriitorii de renume: episcopul Climent, poetul Slaveicov ³, Alexandru se văzu silit a se da pe mîna unor oameni mai noi și mai puțin populari: Stoilov, secretarul său, mort acum cîțiva ani, priceputul și realul Nacevicî, din Siștov, negustor, negociatorul de ieri la Constantinopol, unde a stat mulți ani de zile, aducînd foloase nemărgenite, și avocatul Grecov. În Ministeriul

¹ *Ibid.*, p. 62.

² Laveleye *l. c.*, II, pp. 146-7.

³ O notă biografică, în Laveleye, *l. c.*, II, p. 76 și urm. — Lîuben Caravelov murise la Rusciuc, în 1877.

condus de bătrînul Burmov, Gabrovean, crescut în Rusia, se oferî un loc altuî Bulgar din Bucureşti, care-şi părăsise locul la Universitate pentru a-şi servi patria, dr. Atanasovicî, din Siştov; un general rus căpătă departamentul Războiului pentru a urmări opera de alcătuire a oştirii care cerea cea mai mare parte din modestul budget de 30 de milioane (4 ani serviciu activ, 6 rezervă, 10 „opolcenie“, gloată; 6 săptămîni pe an exerciţii ale soldatului rezervist; efectiv de 12.000 infanterişti, 1000 tunari, cu 10 baterii, 5 „sotniî“ de cavalerie, pionieri şi sapeurî; la 1880 se mări gloata, până la 120.000 de oameni, serviciul activ se reduse la 2 ani, rezerva se mări la 8; de la 1879, şcoala militară în Sofia)¹.

Îndată începură certele pătimaşe. După exemplul românesc, şi după dorinţa rusească, Guvernul îşi zicea „conservator“. Cea d'întăiū Sobranie, aşezată într'un teatru prost, fu însă, saū ajunse, prin cîştigarea ţeranelor², în imensa majoritate liberală, în mîinile lui Caravelov, revoluţionar socialist, care-şi zicea „liberal“. Ea declară Ministeriul nepopular şi neconstituţional, atacă finanţele şi exprimă „neîncrederea naţiunii“. Prinţul, care nu voi să primească adresa şi nu putu căpăta de la Caravelov un Ministeriū de conciliaţie, trebui să disolve răpede Adunarea, care plecă în fugă. Episcopul Climent (scriitorul Drunev) luă presidenţia unei nouă formaţiuni, fără Atanasovicî şi alţi doi membri ai fostului Cabinet. În anul următor, 1880, iarăşi liberalii aveau majoritatea covîrşitoare, şi Camera se deschise în strigătele celor mai furioase pasiuni: Grecov fu înlăturat printr'o lege contra „străinilor“, dar în acelaşi timp se presinta un proiect care recunoştea dreptul Dobrogenilor şi locuitorilor din părţile Pirotului — „pămînt bulgar“ — de a veni ca deplinî cetăţeni în patrie.

¹ Gopcevicî. *l. c.*, p. 417 şi urm.

² Jireček, *Fürstentum Bulgarien*, p. 325.

Un cabinet liberal, cu Țancov ca președinte și Caravelov la finanțe, se formă în April. Conservatorii fură izgoniți din funcții, bătuți în Sobranie. Firește că în asemenea împrejurări nu se lucraseră nimic pentru a continua opera guvernatorilor ruși. Armata singură, supt conducerea generalului rus Ehrenrooth, urmă solidă ei alcătuire.

Alexandru I-iu vizitase abia Curtea din București și cea din Belgrad¹, când Austro-Ungaria ceru președinția în comisiunea, așezată prin tratatul din Berlin, a Dunării. Se credea că Bulgaria o va susține contra României; fratele lui Țancov, Chiriac, avea și instrucții în acest sens, dar el nu-și putu călca pe inimă: recunoscînd fățiș că „interesele Bulgariei sînt identice cu ale Serbiei și României, care trebuie să stea laolaltă pentru a se împotrivi politiceii de încălcare a puternicului vecin²“, el votă contra proiectului, ca „patriot bulgar“. Pentru a face plăcere contelui Khevenhüller, ministru al Austriei, prințul ceru lui Caravelov, care de curînd luase președinția Consiliului, printr'o neauzită scrisoare publică (29 Decembre 1880), scoaterea din Ministeriū a lui Țancov, care greșise împotriva „onoarei și demnității“ Bulgariei; Slaveicov îi luă locul la Interne.

De mult încă, prințul voiă o schimbare a Constituției, care să-i dea acele puteri de autocratism ce se pot cere și impune numai cînd cineva are o mare misiune de îndeplinit. Țarul, căruia-i vorbise de aceasta la Moscova, nu se învoise; asasinatul lui Alexandru al II-lea, în Mart 1881, se părea că dă un prilej potrivit pentru prefacerea dorită. La 9 Maiū, după întoarcerea lui Alexandru de la Petersburg, o proclamație arăta Bulgarilor că șeful Statului e împiedecat

¹ Ca și Grecia și Austria, Serbia ținea la păstrarea în folosul supușilor săi a capitulațiilor, pe care le părăsiseră Franța și Anglia (Laveleye, *l. c.*, II, p. 153).

² Gopcević, *l. c.*, p. 193.

de a-și îndeplini misiunea, că țara se află în „cea mai mare desorganizare interioară“, că poporul și-a pierdut „încrederea în dreptate și egalitate“ și că astfel nu-î rămîne decît să cheme, pentru a-î primi abdicarea sa, a-î încuviința Guvernul personal, Marea Sobranie. Condițiile și le punea îndată, într'un act deosebit: „putere extraordinară pe 7 ani“, ca a lui Cuza prin Statut, și încă mai mare, și Consiliu de Stat. Ehrenrooth, fostul ministru de Război, căpăta pentru aceasta, ca nouă președinte de Consiliu și întreit ministru, pline puteri. El lucră cu ofițeri ruși, supt amenințarea stării de asediu: Țancov însuși fu închis pentru o plîngere către noul consul rus, cunoscut și la noi prin agitațiile sale contra Statului, Hitrovo; funcționarii de la Nicopol fugiră la Turnu-Măgurele; Caravelov, Slaveicov trecură în Rumelia Orientală ¹.

Data aceasta, majoritatea covârșitoare o avură conservatorii, de și tot țerani. Adunarea fu chemată la Siștov, într'un pavilion de lemn, înaintea căruia stătea gata vasul dunărean care trebuia să ducă pe prinz, găzduit pe bord, în casul, neverosimil acuma, al neprimirii condițiilor sale suverane. Alexandru I-iu, pe care-l susținuse și corpul diplomatic întreg, mulțami, la 13 Iulie, pentru „iubirea și unirea dintre popor și dînsul, cea mai de căpetenie și mai bună cheazăsie pentru prosperitatea Bulgariei“ și declară imediat că „Adunarea și-a îndeplinit misiunea“. Un manifest dădu asigurarea că Sobrania va fi convocată anual pentru votarea budgetului. Orice gînd de partid îl răspingea autocratul provisoriu al Bulgariei.

Un ofițer rus urmă acum celuilalt: în locul lui Ehrenrooth intră colonelul Römlingen ²; Consiliul de

¹ Opoziția se gîndia la Unirea Bulgariei prin aducerea la Sofia a lui Vogoridi (Jireček, *l. c.*, p. 328). Prințul — locotenentul Battenberg — era amenințat cu soarta lui Ludovic al XVI-lea și a Împăratului Maximilian (*ibid.*, p. 330).

² Semi-Aromînul Gheorghe Teoharov, din Peștera, era la Justiție (*ibid.*, p. 331).

Stat, din 12 membri pe trei ani, patru numiți de prinț, fu creat îndată, și Iconomov, fost ministru, primii, după refuzul meritosului Drinov, presidenția, cu Grecov ca ajutor¹. În curînd acesta formă, cu Nacevicî, un nou Ministeriū conservator. Între măsurile de „ordine“ care fură luate însemnăm arestarea lui Țancov pentru a treia oară și închiderea lui, aproape doi ani, la Vrața.

Hitrovo, ca și ministrul de Războiū Crilov, erau de mult de partea opoziției², de acord cu panslavistul Catcov, care privia pe Alexandru ca pe „un Neamț jenant“³. Și mergeau în furia lor până la a sprijini greve ca a preoților pentru lefi de la Stat⁴. Lipsit de orice sprijin serios, și nu fără vina sa, Alexandru ceru Țarului doi generali de ispravă, și i se dădură Sobolev ca ministru de Interne și președinte al Consiliului — cu dreptul de a convoca pe colegi acasă la dînsul — și Kaulbars pentru Războiū; Nacevicî și Grecov rămaseră în funcțiuni, și în curînd li se adause, la Externe, Stoilov. Noua Sobranie, care discuta în aula gimnasiului, păzită cu îngrijire de orice influență de partid, fu perfect conservatoare.

Dar generalii se consideraū ei ca șefii țerii. Ei pretinseră ca orice ofițer al armatei bulgare să fi servit doi ani supt steagul Țarului. Pentru măsurile de luat împotriva Mitropolitului de Sofia, neplăcut „populației“, și mai ales Guvernului, se ajunsese la un conflict cu Sobolev și Kaulbars, cari demisionară. Țarul declară însă că „misiunea lor“ nu e terminată; se alcătui

¹ Membrii erau incapabili — niciun om de drept de la o vreme —, și instituția dispăru iute (*ibid.*, p. 332).

² V. Léonoff, *Documents secrets de la politique russe en Orient*, Berlin 1893, *passim*, mai ales p. 29.

³ Hitrovo susținea și pe răsculații din Bosnia-Herțegovina; *ibid.*, pp. 18-9, 22-5 și urm. În Bulgaria, el voia ca Rusia să numească și pe ministrul de Interne, președinte al Consiliului, și pe cel de Justiție (*ibid.*, p. 22). Ordonanțele lui Römilingen i se păreau „idiotate“ (p. 31). Bulgaria trebuie organizată, se scrie din Petersburg, ca Finlanda (p. 52).

⁴ Laveleye, *l. c.*, II, p. 133.

atunci, în Mart 1883, un Ministeriū al lor, cu membri din toate partidele, între cari Basarabeanu Agura, fost și el în serviciul român și care era să se stingă în Iași în momentul cînd aducea Universității noastre sincere cuvinte de iubire de acolo.

După ce și prințul și Sobolev se presintaseră la Moscova pentru încoronare, un Trimes special rusesc, Ionin, fost ministru la Cetinie, veni la Sofia în cercetare. El se înțelese îndată cu generalii pentru a impune lui Alexandru întoarcerea la Constituția din Tîrnova. La 11 Septembrie 1883, o nouă proclamație princiară punea în vedere Marea Sobranie pentru alcătuirea unei nouă Constituții. Un Ministeriū de coaliție, cu conservatori, cu Iconomov și în frunte cu Țancov, reconciliat cu prințul și cu adversarii săi, căpăta misiunea de a lichida Guvernul celor doi generali. Sobrania extraordinară cerea însă restabilirea Constituției din 1879, cu orice modificări i s'ar aduce. Tutorii ruși demisionară îndată, plînși numai de radicali, cari aveau Primăria din Sofia, dar nu și aderenți în țară. Din Petersburg veni ordinul ca alți doi ofițeri ruși, pîriți de generali, să-și părăsească posturile, și prințul dădu drumul celor ce erau în jurul persoanei sale. La 18 Septembrie, în unire perfectă cu toată țara, regimul constituțional era restabilit.

Pe cînd se căpăta grația Țarului, care îngădui bătrînului general Cantacuzino a fi ministru de Război al Bulgariei, Sobrania se deschidea pentru a discuta asupra modificărilor constituționale, care trebuiau să consiste mai ales în crearea celei de-a doua Camere. Ele nu fură însă primite. În orice cas, hotărîrea era a Sobraniei celei Mari: cu lupte mari, în care bătăușii „șopagii” lui Caravelov și Slaveicov, întorși pentru putere, avură un mare rol, Țancov fu biruit cu totul (Iulie 1884). Unindu-se și cu elocventul Stambulov, fost seminarist în Odesa și băiat de prăvălie în București,

pe urmă avocat și încă de la vîrsta de 21 de ani membru influent al Adunărilor, Caravelov luă Constituanta, al cărei președinte fu ales, în stăpînire, pentru a formă apoi, cu același Slaveicov, cu Radoslavov din Lovcea, care abia-și mîntuise, la Heidelberg, studiile de drept, cu bătrînul Țancov, Ministeriul liberal, la care rămase alipit generalul Cantacuzino.

Acest Ministeriū, foarte popular, era menit, cu toate scandalurile de tot felul, care-î semnalară în Sobranie debuturile, și certurile cu ministrul rus Kojander, să facă lucruri mari.

La 26 April 1879 se dăduse, prin comisiunea europeană prevăzută în tratatul din Berlin, organizația Rumeliei Orientale — 495 + 63 de articole —, cu guvernator creștin, cu o Adunare în mare parte numită (10 de drept, 10 numiți, 36 aleși; — era și un Comitet permanent, și Sultanul avea dreptul *de veto*) și cu o armată proprie, menită a colabora în unele împrejurări cu armata otomană (în două linii, 25.000 de oameni, organizați de ofițeri europeni în serviciul Sultanului: Dickson, Torcy, Vitalis, Strecker, Drigalski; ea cerea $\frac{2}{3}$, din budget). Se alese, după plecarea dictatorului rus Stolipin, pentru administrația provinciei întăiū Aleco-Pașa Vogoridi, cum știm dintr'o familie de origine bulgărească, de la Cotel, om cu o însemnată experiență diplomatică, apoi, după ce i se isprăvi termenul, la 8 Maiū 1884, fratele său de adopțiune, Bulgarul, numai în parte grecisat, dar căsătorit cu o Greacă dominatoare, Gavril Cristioviči, autor de scrieri prețuite, dar absolut incapabil de a se menține într'o așa de grea situație.

De fapt, în Rumelia Orientală elementul bulgar luase din cele d'întăiū zile o hotărîtă supremație, care se întemeia de altfel și pe statistica religioasă și școlară (din 1.412 școli primare, 846 erau bulgare; din 21 școli mai înalte, cea mai mare parte, — și trebuie

să se ție seamă și de Turci). Învinșii luptelor politica din principat căutaă acolo un adăpost pe care știaă să-l întrebuințeze pentru folosul nației lor: Caravelov și Slaveicov fură astfel, un timp, funcționari rumelioti. Propaganda pentru „Unire“ se făcea fățiș în Bulgaria, unde „Comitetul Central pentru restabilirea unității Statului bulgar“ strînsese un fond de 3.000.000 de lei și se lăuda că poate dispune de 60.000 de insurgenți; la Filipopol lucra „Comitetul de Unire pentru Bulgaria de Sud“. Adunarea de la Sliven fixase fără sfială și programul, și nu trebuie să uităm că se exprimaseră păreri de rău pentru scisiune în cea d'întăiă ședință a Constituantei bulgare din 1879. La 1884 se făcuse o petiție în masă pentru Unire, și una din foile radicalilor se chema *Unirea*, pe cind foaia moderatilor purta numele de „Bulgaria de Sud“. Sobrania vota supt Caravelov sume pentru scopuri ostrumeliote neprecisate. Socoliștii, gimnasticii, creați de Ruși, cu arme dăruite de Ruși, se țineaă gata de luptă. Camera din Filipopol număra în 1879 mai mult Bulgari și-și primia, ca și adunările ce urmară, instrucțiunile de la consulul-general rus Ceretlev. Îndușmănit cu Aleco-Pașa, fostul director al Finanțelor, dr. Stranschi fu ales, tocmai de aceia, președinte al Sobraniei. Toți politicianii se ziceaă „unioniști“, cu acea deosebire pentru radicali că ei se ziceaă „adevărații unioniști“. Guvernatorul Rumeliei fusese *silit* a încheia o uniune vamală cu principatul, uniune făcută cu gîndul ca de aici să rezulte și contopirea politică, precum în țerile românești ea se făcuse după realizarea, prin Mihai Sturza și Gheorghe Bibescu, a unui singur teritoriu vamal.

În August se formă un nou comitet contra consulului rus Sorochin,—care voiă să facă *el* mișcarea, cu „oamenii cuminți (*raisonnables*) și cari aū influență în țară“ aī partidului „guvernamental“¹,—în Filipopol,

¹ Léonoff, *l. c.*, p. 73. Se vorbia și de o agitație *personală* a lui Cantacuzino, ministrul de Războiū al Bulgariei (*ibid.*, pp. 80-1).

„Comitetul secret pentru unirea amînduror Bulgariilor“, supt conducerea profesorului și ziaristului Zaharia Stolianov, fost calfă de croitor în Varna; el cuprindea mulți ofițeri îndrăzneți, căpitanul Panița, maiorii Nicolaiev, Filov și Mutcurov. Era să se repete aici lovitura din București contra lui Cuza-Vodă. În noaptea de 17 spre 18, conspiratorii, adunați în satele vecine, merseră asupra Capitalei, pe drumuri deosebite, cu un ofițer muntenegrean și un locotenent rumeliot în frunte; armata din lagăr, cu cei trei maiori arătați mai sus, se uni îndată cu ei, demonstrînd prin împușcături, ca în Atena la 1843, și strigînd „Jos Rumelia Orientală!“. Alexandru I-iu era proclamat domn al țerii. Crîstiovici se rugă să fie cruțat și, spre batjocură, el fu scos din oraș într'o trăsură, în care garda o făcea o institutoare, fată cam trecută și destul de urîtă¹. În zilele următoare, cîteva omoruri, care nu erau numai politice, dădură acestei revoluții cu așa de însemnate urmări și puțin sînge. Miniștrii fură prefăcuți în soldați sau hamali ai gării.

Se afirmă că principele Bulgariei știa ce are să se întîmple și că de aceea armata sa se afla în manevre. Oricum, el a tăgăduit-o. Păru că cedează unor împrejurări mai tari decît voința sa, cînd, împotriva Turciei, în ciuda Austriei și fără voia Rusiei, care ar fi dorit ca schimbarea s'o facă ea, și pentru altul decît Alexandru — se citează numele prințului Valdemar al Danemarcei —, el se hotărî a primi noua sa calitate, intitulîndu-se în proclamația de la 20, care „recunoștea Unirea ca fapt îndeplinit“, „prinț al Bulgariei de Nord și de Sud“. La 21, el își făcea intrarea în Filipopol, unde numia pe Stranschi, ajutat de Slaveicov și de Ioachim Gruiev, comisar al său.

Rusia se arată nemulțămîtă, conform principiului ei că „abdicăția principelui trebuie să preceadă uni-

¹ Gopcevicî, *l. c.*, p. 312.

ficatja¹, dar Mitropolitul Climent, care alergă cu o deputație la Copenhaga, i se răspunse de Țar că speră într'o recunoaștere a Puterilor, care ele trebuie să decidă. Totuși ofițerii ruși fură rechematți. Turcia, care protestase, liberînd chiar pe membrii misiunii bulgare, arestați la sosirea lor și renunțînd la mobilizarea anunțată, stătea în expectativă. Nicî Pomacii—Bulgarii musulmanî — ai celor 22 de sate ce se țineau aproape independente în munți, nu se mișcară pînă la anexarea de Turci în 1883. Anglia primi bucuroasă vesteacestei mișcări făcute fără ordin de la Petersburg, în folosul unui principe înrudit cu Casa domnitoare englesă. Misiunea de a împiedeca saŭ de a zădărnici Unirea Bulgariei reveni, prin voința Austriei, lui Milan al Serbiei.

De la tratatul din Berlin încoace, nu se făcuse în Serbia decît două lucruri : proclamarea ca rege a principelui Milan, la 6 Mart 1882, un an după proclamarea ca rege a principelui Romăniei, și legea militară din 1883, care nu-și dăduse încă toate rezultatele (se păstrău ca basă milițiile naționale). Afară de aceasta, noul regat n'avu să înregistreze decît căderea partisanului Confederației balcanice², Risticî, înlocuit printr'un

¹ Léonoff, *l. c.*, p. 72. „Le bouleversement soudain qui a amené la révolution dans la Roumélie Orientale, révolution dirigée par le prince de Battenberg“, scrie directorul Departamentului Asiatic, „a changé toutes nos intentions“ (*ibid.*, p. 85). Era vorba de a se cere intervenția Turciei (*ibid.*, p. 86).

² „Confederația Balcanilor nu e o himeră; ea presintă un sistem în care noi, Orientalii, putem afla un refugiu și fără de care viitorul nostru va rămînea nesigur. Peninsula Balcanilor formează un tot. nu numai din punctul de vedere geografic, dar și din punctul de vedere istoric; căci, timp de mai multe veacuri toate popoarele care o compun au împărțit aceeași soartă. Nu-î rămîne acum decît alternativa : să formeze un total, saŭ în mîni străine, saŭ în propriile sale mîni... O unitate imperială a ajuns imposibilă, orî de s'ar chema bizantină, orî sîrbească, orî otomană. Mulțămită trezirii sentimentului naționalităților, unitatea Peninsulei Balcanilor nu e posibilă acum decît supt forma unirii și federației popoarelor balcanice, admițînd chiar și Turcia, dar Turcia constituțională.“ (Laveleye, *l. c.*, II, pp. 285-6. Cf. *ibid.*, p. 362 și urm.).

Curtean de rînd, cu a căruî soție avea legături Suveranul, a căruî depravație se ascundea tot mai puțin, un atentat contra acestuia și o răscoală de țerani, precum și încercarea din Zaicîar, care aduse la Sofia, provocînd un conflict politic serios între cele două țeri (1884), și, mai târziu, la București, supt osîndă de moarte, pe Nicolae Pașici, primul-ministru al victoriilor din 1913¹, apoi cearta regelui cu Mitropolitul Mihail, care se adăposti și el în Bulgaria, la Rusciuc². Cu 60.000 de oameni Milan, în numele căruia se încheiase un tratat cu Austria, care-i asigura în Macedonia linia de hotar a Vardarului, credea să poată zdrăbi pe Bulgari, prinși în pripă fără ofițeri și total lipsiți de sprijin în Europa. Invocînd în declarația de război din 14 Novembre, echilibrul balcanic și călcarea tratatului din Berlin, de un „vecin rău“ (alusie la războiul de tarife, la ocuparea localității Bregovo) și ocrotirea de fugari și formarea de bande³, Milan, care ceruse ca despăgubire districtele Trn, Bresnic și Vidin și răspinsese apoi misiunea lui Grecov, porni spre Sofia cu o armată strînsă pentru a răsbuna împotriva Turcilor înfrîngerea de la Cosovo. Încercarea Porții de a-l opri, puindu-i în vedere că ar călca teritoriu otoman, nu izbutise.

Cu trupele sale bulgare, între care și mulți Turci⁴, cu miliții rumeliote, instruite după alt sistem, cu școlari și meșteri, ce se înrolau în masă, cu voluntarii macedoneni, principele Alexandru încercă să apere drumul spre Capitala sa. Era o oaste bună, plină de adînci sentimente religioase și patriotice⁵. Ea înnaintă

¹ D. Pașici fu internat la Lompalanca, și cunoscutul Muntenegrean Peco Pavlović, socotit ca agent al tinărului prinț Carageorghević, la Tîrnova (Gopcević, *l. c.*, p. 369, nota).

² Léonoff, *l. c.*, p. 68 și urm.

³ Actele, în Gopcević, *l. c.*, p. 409 și urm.

⁴ Laveleye, *l. c.*, II, p. 154 și urm. Și Turcii din Grecia lui Othon vorbiau de el ca de „regele lor“.

⁵ Țeranii rupeau bonurile de rechiziții (Laveleye, *o. c.*, II, p. 92).

cu o neașteptată răpezițiune (se vorbea de 60-70 chilometri pe zi!), strigînd: „la Belgrad“.

Oștile se întîlniră în ziua de 16 la Slivnița, întărită cu șanțuri. Sîrbii veniseră incet, luîndu-și două zile, de odihnă, și erau puțini; regele nu se găsia în fruntea lor. În loc să între fără luptă în Sofia, de unde se porniseră și arhivele, trebui să se dea o luptă grea, care ținu trei zile (17-9). Desperatele atacuri cu baioneta ale Bulgarilor — regimentul Dunării —, învățate de la ofițerii ruși, reușiră a rupe rîndurile dușmanilor; de ambele părți, artileria era miserabilă. Prezența prințului, care totuși căută un moment adăpost la Sofia, dădea curaj luptătorilor¹. Sîrbii se predaū în număr mare, hotărîți a nu luptă cu creștini și frați².

Urmă ofensiva spre Pirot a Bulgarilor, cari primiseră întăririi nouă, între altele țeranii din părțile Vraței. Biruind la Țaribrod, la Preglediște și în sfîrșit, după un scurt armistițiu cerut de Rusia, Germania și Austria³, la Pirot, care fu cucerit la 27 la capătul unei lupte de două zile și prădat hoștește supt ochii corespondenților de războiū⁴. Bulgarii se găsiaū în ade-văr pe drumul Belgradului. Aici veni înștiințarea din partea ministrului austriac Khevenhüller, — care nu opri însă și operațiile de la Vidin ale trupelor de la Timoc, supt generalul sîrb Leșianin⁵, ajutat de actualul șef de Stat-major Putnic, — că Austria nu îngăduie întrebuințarea unei biruinți la care nu se așteptase. Odată ce calculele de a lovi în Bulgaria „politica ru-

¹ La un student bulgar se află mantaua colonelului sanitar sîrb pe care-l ucisese (Gopcevic, *l. c.*, p. 485). Se găsiră morți mutilați de Bulgari (*ibid.*, p. 533). Și atunci grija în spitale fu insuficientă; medicii străini erau împiedecați de a lucra (*ibid.*, pp. 486-7).

² *Ibid.*, p. 489.

³ Bulgaria pierduse numai 1000 de morți pe lîngă 2.000 de răniți și 2.579 prinși (*ibid.*, p. 610). Sîrbii numărară 746 de morți, 4.570 răniți, 1.641 prinși (Jireček, *l. c.*, p. 352).

⁴ *V. Bugarsco-tatarsca razboinîštva, pustošenia i silovania u ratu našem 1885* de Vaso Kolievici; Gopcevic, *l. c.*, p. 580 și urm. Cf. Lamouche, *l. c.*, p. 388 și urm.

⁵ Era și greu, întru cît Bulgarii continuaseră, din cetate, luptele.

sească în Balcani nu se îndepliniseră, nu mai rămânea alt-
ceva decît pacea. Ea se încheia, după armistițiul din 21
Decembre, la București, în ziua de 3 Mart 1886, cuprinzînd
ca „articol singur și unic“ constatarea păcii restabilite¹.

Cam tot pe atunci, la începutul lui Februar, după o conferință europeană care-și tirise lucrările toamna întregă, Poarta recunoștea pe biruitorul de la Slivnița, care, cu cîteva zile înainte de biruința sa, se supusese deplin Sultanului și se arătase dispus a-și retrage trupele din Bulgaria de Sud², ca guvernator al Rumeliei Orientale, numit prin firman, cu condiție de a fi credincios și de a „administra țara *convenabil*“; el era dator să ajute la războiele Imperiului; statutul era să fie modificat de o comisiune mixtă. La sfîrșit Rusia, făcu ca numirea să fie, nu într-o anume persoană, ci în aceia a principelui Bulgariei. În April ambasadorii luară act de noua situație³.

Și Grecia, condusă de Delianis, cerea, din partea ei, compensații, pe care Europa i le refusă. Creta începu să se miște, ceea ce aduse intervenția corăbiilor europene la Suda (1886). În același timp, se trecu granița Epirului, cu voia Franciei filelene, dar nu și a Germaniei, care aduse blocarea Pireului. Înfrîngerea de la Kutra puse capăt răpede invasiunii. Balbi, apoi Trikupis luară puterea pentru o operă de organizare interioară (cale ferată, flotă). Dar între Cretanii greci și cei turci lupta urmă în 1888, și aceasta aduse restrîngerea privilegiilor insulei, care căpătă un guvernator musulman, autorizat a porunci Adunării și a formă o jandarmerie,—situație care ținu până în 1895⁴.

¹ Serbia fusese represintată prin scriitorul Mihatovici, Bulgaria prin Rumeliotul Ivan Gheșov.

² *Ibid.*, p. 476. Dar el refusă să admită un comisar otoman (*ibid.*, p. 535).

³ Cum judecău puțin înainte Rușii armata bulgară, se vede din Léonoff, *l. c.*, pp. 60-2.

⁴ Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 601 și urm.; Miller, *l. c.*, pp. 419-20.

Interesul se concentra însă asupra crizei de independență a Bulgariei. Urmă aici, după pace, o exagerare uimitoare a propriei importanțe¹ și a propriilor puteri, „mai ales între funcționarii și în armată“, și un spirit anarhic între ofițeri, cări doriau înaintare² — ceia ce trebuia decî intrigilor rusești darnice în mi de napoleoni³—și se trimesese, anume pentru aceasta consilierul Mișcenco⁴—pentru a birui. „Că răsbunarea Țarului va cădea ca un trăsnet pe capul lui Alexandru I-iu, mi se pare sigur“, scria la începutul anului 1886 un bun cunoscător al împrejurărilor⁵. Principele fusese șters îndată după mișcarea de la Filipopol din cadrele armatei rusești, „ca odinioară Alexandru Ipsilanti“⁶. Se adăugia nemulțămirea pentru situația „militară“ din Rumelia Orientală, pentru pierderea teritoriului Pomacilor.

Țancov, ajutat de Burmov și de Balabanov⁷, se mișca din nou, și Radoslavov lucra împotriva președintelui de Consiliu, pe care-l și părăsi. Camera nouă, în care se înfățișară deputații „Bulgariei de Sud“, avu ședințe zgometoase.

Se repetă, pe neașteptate, împotriva prințului, în noaptea de 20 August, ceia ce se făcuse împotriva „Pașei“ Rumeliei Orientale. Ofițerii și cadetii conspiratori erau conduși de însuși directorul școlii acestor

¹ *Ibid.*, p. 613: „Seither ist der Kriegsrhüm der Bulgaren in den Kopf gestiegen und hat sie so chauvinistisch gemacht, dass es Einen amwidern muss“.

² Acest fapt și anarhia ce era să urmeze, prin pasiunile de partid, le prevăzuseră ofițerii ruși la plecare, în ziua de 21 Septembrie 1885 (Léonoff *l. c.*, p. 87). Ei semnalaseră și aportul moral al „înfocatei iubiri de patrie“ (*ibid.*, p. 88) Rusia dăduse muniții (*ibid.*, pp. 95-6).

³ Léonoff, *l. c.*, p. 101 și urm. Se stăruia în ideia ca mișcarea să fie numai militară (*ibid.*).

⁴ Se oferă și lui Stambulov în 1885 pentru a face să cadă prințul (Léonoff, *l. c.*, p. 74). Lui Mantov, prefect de Rusciuc (*ibid.*, p. 138). Mantov fu ucis îndată la București.

⁵ Gopcević, *l. c.*, p. 615.

⁶ Jireček, *l. c.*, p. 350.

⁷ Léonoff, *l. c.*, p. 100.

din urmă, maiorul Gruiev, și de secretariul Ministeriului de Război, căpitanul Benderev. Ca și Cuza-Vodă, Alexandru I-iu nu se coborî la împotrivire. De la Rahova fu dus pe Dunăre la Reni, unde i se dădu drumul. Țancov și episcopul Climent formară Ministeriul revoltei, după ce puseseră plebea să îngenunche în noroiu supt ferestile consulatului rusesc, cerînd iertare.

Aclamată la Vidin, nerecunoscută în Filipopol, condamnată la Tirnova, noua Cîrmuire nu avu viață lungă. Caravelov și Stambulov întrebuițară toată puterea și popularitatea lor pentru o contra-revoluție. La 24 August, ei reveniau, cu Stoilov, la suprafață, și cel d'întăiū era proclamat regent, supt scutul trupelor lui Popov, apoi lui Mutcurov, venit din Rumelia, pe cînd ale conspiratorilor se retrăgeau din Capitală. Se ardea steagul regimentului Struma și al Școlii Militare.

Rechemat, în calea lui spre casă, la Lemberg, prințul detronat se întoarse prin România, la 3 Septembrie. Pentru a se menține însă, el simția bine că-i trebuie grația acelei puteri, mai mari decît cele din țară, prin care-și pierduse situația. O telegramă către Țar, arătînd mulțămirea pentru prezența la sosirea sa a consulului din Rusciuc¹ și pomenind „principiul monarhic”, cerea instrucții, cu făgăduiala că va face „toate sacrificiile necesare” pentru a rezolvi „crisa”. Alexandru al III-lea, care și apucase a numi pe prințul Dolgoruchi ca guvernator provisoriu al Bulgariei, cu Kaulbars ca ministru de Război, nu-i cruță sentimentele: „Nu pot aproba întoarcerea voastră în Bulgaria, prevăzînd consecințele sinistre ce poate atrage („entraîner”) pentru țara bulgară, și așa dăstul

¹ Léonoff, *l. c.*, pp 102-3. Se gîndiaū a opri pe Alexandru în Rusia (*ibid.*, p. 105). Totuși fu primit solemn la Reni de maiorul-general Șebeco (*ibid.*).

de încercată“ (déjà si éprouvée“). Misiunea generalului Dolgorucov devine inoportună; mă voiu abține de la ea în trista stare de lucruri în care Bulgaria e redusă cît vei rămînea acolo („tant que vous y resterez“). Alteța Voastră va aprecia ce are de făcut. Îmi rezerv a judeca ce-mi comandă memoria venerată a tatălui mieu, interesul Bulgariei și pacea Orientului¹.“ Urmă atunci abdicarea din 7 Septembre, care lăsa regența lui Stambulov, Mutcurov și Caravelov (apoi, în locul lui, Jivcov), cu un Ministeriu în care erau reprezentate cele mai bune elemente: Radoslavov, ca președinte, Nacevicî, Stoilov, Gheșov, cu Nicolaiev la război. Stoianov presida Camera, Nicolae Kaulbars, „agent diplomatic extraordinar“, sosise în țară cu puteri secrete, al căror sens se putea bănuși și cunoaște după tonul ce întrebuița: era vorba de a *pregăti Marele-Ducat al Bulgariei pentru Țară*². Se amenința cu bombardarea și ocuparea Varnei³. Se ajunse numai la întreruperea relațiilor.

Prințul cel nou, ales la Tîrnova, în ziua de 10 Novembre, nu putea să fie decît vechiul candidat rusesc, Valdemar de Danemarca, fratele Împărătesei Maria : el refusă.

Se făcură atunci propunerî de uniune personală cu România regelui Carol, rămas foarte popular în Bulgaria din zilele de la Plevna și împotriva căruia agitase necontentit Rusia, îndemnînd pe Bulgari la războiul pentru granița dobrogeană și pentru Dobrogea însăși, cu concursul formal al trupelor Țarului⁴. Aus-

¹ Și în Léonoff, *l. c.*, p. 157, nota.

² *Ibid.*, p. 123 și urm.

³ *Ibid.*, pp. 114-5.

⁴ *Ibid.*, p. 76. În Maiu 1885 era vorba de a întări armata bulgară „cu regimentele noastre de Cazaci și de infanterie, cu artilerie de campanie și tunuri, plus patru vapoare“. Cf și pp. urm. Ministrul de Război Vanovschi invita pe prințul Alexandru „a chema fără zăbavă (*sans délai*) rezervele armatei bulgare și, acestea reunite (*celles-ci réunies*), a declara armata în stare de război“ (*ibid.*, p. 79). V. și

tria, represintată la București de Goluchowski, viitorul ministru de Externe, declara că „interesele Austro-Ungariei nu pot suferi din unirea personală în Peninsula Balcanilor” (Maiu). Anglia era de acord. Brătianu ar fi găsit ideia „foarte executabilă”. Amenințarea formală cu „intervenția armată” a Rusiei ajută la zădărnicierea unui plan care ar fi fost nenorocit pentru adevăratele interese ale celor două nații¹. Retrăgându-și agentul diplomatic, Kaulbars, Rusia încercă apoi candidatură din Casele înrudite, de Leuchtenberg și Oldenburg, ba chiar a unui Mingrelian, prieten al Țarului, ori a lui Ignatiev². După o răscoală militară la Rusciuc și Silistra, care, plătită de Rusia, aduse, cu toată personala opunere a Țarului³, executarea maiorului Uzunov și a lui Panov, eroi de la Slivnița⁴, după încercarea lui Nabucov la Burgas se ajunsese la alegerea prințului Ferdinand de Koburg-Koháry, fiu al Clementinei de Orléans și nepot de fiică a lui Ludovic-Filip. Era în vîrstă de 26 de ani, și ocupa locul de ofițer în armata austro-ungară. Primit solemn la Turnu-Severin, în Iunie 1887⁵, el se bucurase și la alegere de tot sprijinul românesc⁶. Nerecunoscut de Puteri, dușmănit de unele elemente din lăuntru — în Iunie 1890, și maiorul Panița, alt erou al războiului cu Sîrbii și altă achiziție a tenebroasei intrige rusești⁷, fu împușcat, la Sofia —, el avea un singur,

ibid., p. 81 și urm. Pentru darul vapoarelor, *ibid.*, p. 89. Zvonuri că România cere compensații în Octombrie 1885 („orașele de pe Dunăre și fortăreața Vidinului”). *ibid.*, p. 90. Misiunea atașatului Subotici de a ridica planurile fortificațiilor noastre, *ibid.*, pp. 150, 167-8.

¹ *Ibid.*, p. 143 și urm.

² În schimb unii se gîndiau la ...von der Golz.

³ Léonoff, *l. c.*, pp. 127-8. Se amenința cu ocupația Bulgariei.

⁴ Mulți ofițeri erau hotărît contra Rusiei: la Varna căpitanul Drandarevski aresta pe supușii ruși (*ibid.*, p. 122). El innăbuși apoi mișcarea din Silistra (*ibid.*, p. 136) Se dăduseră lui Uzunov trupe și arme (*ibid.*).

⁵ *Ibid.*, p. 153.

⁶ *Ibid.*, p. 153 și urm.

⁷ Novicov veni anume în Bulgaria pentru cumpărături de oameni (*ibid.*, p. 156 și urm.) și pentru dinamitare (*ibid.*, p. 165). Cu Durnovo

dar energic sprijinitor, în stare să-l menție împotriva tuturor, pe Stambulov, al cărui talent politic era acum în deplină desvoltare. I se atribuia în 1889 intenția hotărâtă de a face unirea definitivă cu Rumelia și proclamarea independenței Bulgariei astfel întregite.

Acest regim ținu șapte ani, și se poate zice că lui îi datorește Bulgaria existența ei ca Stat independent. Rusia nu fu cruțată, și aceeași diplomatie care nu iertase Bulgarilor nicio tiranie și nicio ofensă, pregătindu-li fățiș, prin terorizare și corupție, soarta unei Gubernii momentan privilegiate, nu îndrăzni să treacă de la vorbe la fapte; eroii Departamentului Asiatic își căutară ocupație în alte părți, unde duseră aceleași rușinoase și execrabile procedări, care sînt de sigur o pată pentru veacul nostru. Fără să aibă răgazul de a lucra pentru desvoltarea economică și culturală a țerii, rămasă pe alocurea ca pe vremea Turcilor, și renunțînd pentru cîtiva ani la agitațiile macedonene, care înseamnă cei d'intăiū ani ai Bulgariei libere — după mișcările din 1878 pe văile Mariței și Strumei, supt Caravelov, o bandă plecată din Chiustendil fu distrusă de Turci — și care îndemnară și pe Panița la actul său de rebeliune din 1890, Stambulov, și el om de o asiatică energie, pătimaș și crud, vrednic elev al dascălilor săi ruși, cărora li dovedia că armele lor se pot întrebuița cu succes și de adversari mult mai slabi, consacră toate silințele sale extraordinare pentru a scăpa Bulgaria de tutela rusească actuală și de viitoarea anexare din partea Rusiei. Spionagiului îi răspunse printr'un spionagiū superior, conspirațiilor prin execuții sumare, corupției prin altă corupție, cinismului printr'un cinism egal. Sistemul rus în Orient fu distrus aici prin inșeși dibăciile și violențele sale.

se negocia și o derailare (*ibid.*, p. 173). Condamnarea la moarte a prințului, *ibid.*, p. 195 și urm.—După răscoala lui Panița era să între în funcțiunii comisarul provisoriu Domontevici (*ibid.*, p. 199 și urm.).

Această situație de autocrație ministerială fără exemplu, inspirată întru cîtva de a lui Ioan Brătianu în România, poreclit „Vizirul“ de adversarii săi, dură până la 31 Maiu 1894, cînd prințul, care cunoștea acum în de ajuns țara, crezu că poate îndrăzni să-l jertfească pentru a ieși însuși în planul întâi și a face politica sa, a dinastiei sale (la 1893 el se căsătorise cu Maria-Luisa, din Bourbonii de Parma, și, în curînd, Bulgaria serba nașterea prințului Boris). Asasinarea sa pe stradele Sofiei, la 15 Iulie 1895, de niște indivizi năimiți, cari-l masacrară în chipul cel mai oribil, ciocîrtindu-i degetele minilor cu care se apăra, dădu mult de vorbit și acoperi de rușine nația care se putuse deda la astfel de fapte împotriva marelui ei binefăcător. Peste cîteva zile de la îngropare, mormîntul marelui om de Stat fu profanat de mîni care rămaseră necunoscute.

Prin toate mijloacele se încercă acuma o împăcare cu Rusia, puindu-se cununî pe mormîntul lui Alexandru al III-lea, cerîndu-se noului Țar Nicolae să fie nașul prințului Boris, trecut, supt afurisenia Papei, la ortodoxie, restabilindu-se ofițerii degradați și izgoniți pentru detronarea lui Battenberg, poftindu-se Mari-Duci ca să viziteze locurile luptelor din 1877¹. Astfel se căpătă recunoașterea „Coburgului“ la Petersburg și, în ce privește dinastia, viața normală reîncepu în Bulgaria.

Aceasta însemna însă lupta, tot mai întehită, pentru acea Macedonie, pentru acea Tracie chiar, cu însuși „Odrinul“, Adrianopolul, care constituiaă cel mai sfînt ideal pentru toți aceia cari se inspiraă de la amintirea tratatului de la San-Stefano, ca și pentru cetitorii pătimași ai unei întregi literaturi geografice, etnografice și istorice, care, cu o părtenire brutală

¹ Miller, *l. c.*, p. 449 și urm.

pentru drepturile bulgare, pregătia generațiile viitoare de o luptă învierșunată. De alminterea, prin nota Stranschi din Iulie 1890, care amenința Turcia, dacă n'ar da Macedoniei cei trei episcopi în Ohrida, Uschiub și Monastir, pe cari-i cerea, și prin rezultatul favorabil din 4 August 1890 și 8 Iulie 1891, pentru cele două d'intăiū diecese, Stambulov însuși pregătise terenul ¹. În Salonic lucra de mult gimnasiul de băieți și cel de fete; în Monastir, în așteptarea episcopului, se întemeiasă o școală secundară „clasică” (și cu limba greacă); în Ohrida vechi ruine interesante se prefăcură în alt așezămînt analog ²; în Uschiub lucraū două școli normale de învățători, și chiar Adrianopolul avea două gimnasii, cel de băieți, numit după înaintașul cultural Petru Beron, și unul de fete. Noul regim al principelui Ferdinand întrebuiță și visita acestuia la Constantinopol, a doua zi după recunoaștere, la 1897 — Sultanul declară că după el Imperiul n'are o mai înaltă personalitate decît cneazul bulgar —, pentru a cere episcopate, și peste puțin propaganda prin cîrjă începea, cu toate mijloacele Orientului, la Monastir chiar și la Strumița și Dibra, aceasta din urmă în plin pămînt albanes ³.

Cu atît mai ușor se putea face această operă, care continuă și după anul 1900, cu cît concurența Serbiei, care pretindea că Slaviū din Macedonia trebuie să-i aparție în puterea caracterului actual al ființei lor ca și a tuturor amintirilor istorice, era imobilisată prin păcatele unei Curți desbinată de cele mai neiertate scandaluri și prin fireasca ei înrîurire asupra întregii lumii politice.

După doisprezece ani de căsătorie, binecuvîntată

¹ Bérard, *l. c.*, pp. 199-200, 296 și urm.; Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, p. 596 și urm.

² Gelzer, *l. c.*

³ Iorga, *l. c.*, p. 597.

prin nașterea unui fiu, Alexandru, în care poporul sîrbesc își punea cele mai mari speranțe, regele Milan, fiul unei Catargi, ceru despărțirea de soția sa Natalia, o rudă, fiica lui Cheșcu, Român din Basarabia și nepoata de fiică a doamnei Roznovanu din Iași, pentru neînțelegeri vechi: el acusa pe regină că ar fi pus la cale încercarea de a-l face să abdice în lagărul de înfrîngere din 1885. Certele de care știaū până atunci numai anume cercuri, ieșiră acum fără sfială în public. O misiune sîrbească smulse, în mijlocul unor scene înjosoare, pe copilul de 12 ani care trebuia să poarte coroana lui Dușan, de lingă mamă-sa, la Wiesbaden. Milan continuă viața sa de jocuri de hasard și de aventuri, pe cînd favoritul său Cisticî conducea țara ca o gubernie rusească, izgonind și pe Mitropolit, care nu voiă să consimtă la o despărțenie religioasă a soților regalî.

La urmă, Mitropolitul cel nou, Teodosie, pronunță divorțul, și acum regele, zdrobit de drama pe care însuși o provocase și stors de viața imposibilă pe care o dusese, abdică, la 6 Mart 1889, după ce înzestrase țara cu o Constituție mai largă în ce privește censul și libertatea presei (2 Ianuar). Știind că liberalii sînt un puternic partid în țară, el alese regența din mijlocul lor, adăugind pe credinciosul său, generalul Costa Proticî († 16 Iunie 1892), la Risticî, cerut de țara întreagă. și la generalul Belimarcovicî, a cărui activitate în ultimele împrejurări războinice meritase laude. Miniștrii, presidați de Sava Gruicî, apoi de Pașicî („Ministeriul Tare“), erau radicali. Pe cînd regina, oprită de a intra în țară, petrecea în Basarabia, Milan cutreiera lumea, usîndu-și în plăcerile obișnuite rămășițele unor puteri care de sigur nu erau obișnuite. Nu credea măcar că e dator să cruțe de prezența sa liniștea țerii pe care din neiertate motive personale nu fusese în stare a o servi: vizitele lui la Belgrad erau dese, și ele aduceau Serbiei un gol în Vistierie

și copilului regal un gol în suflet. Acesta se putea acoperi mai greu decât cellalt.

Milan făcea politică de partid cu liberalii-progresiști ai lui Garașanin—care-î scrisese în curînd cunoscuta scrisoare pentru a-l acusa de un vechi ū asasinat—, apoi iar cu aceiași radicali, și cu armata, ațîțînd spiritele și prin călătoria în provincie, ca aceia de la Niș. Se vorbi chiar de un atentat contra fostului Suveran. Din partea ei, Natalia se înfățișa și dînsa acolo unde soțul ei domnise, se plîngea Scupștinei și cerea dreptul de a-și crește fiul; ea se certa prin scrisori publice cu Ristică și provoca expulsarea sa, în circumstanțe neuzite, ca lipsă de simț al datoriei și demnității: Belgradul fu cîteva zile în adevărată stare de revoluție. Milan își făcu în curînd și el apariția, — același om ca și pînă acum. Apoi, desgustat și de această ocupație, el declară că părăsește Serbia pînă la majoritatea lui Alexandru I-ū, și, în Mart 1892, el își vindea și drepturile de membru al dinastiei, și chiar de cetățean sîrb, retrăgîndu-se în lumea veselă a Parisului.

Nu trecu însă multă vreme, și tînărul rege, — care totuși făcuse vizitele la Petersburg și Ischl —, sfătuit și de preceptorul său, blîndul d-r Lazăr Dochică, dar și de alții, înșela, poftindu-i la masa de seară în Palat, pe regenți, pe cari-î acusa în conștiința sa de rea administrație și de demoralizarea țerii — alegerile făcute după căderea lui Pașică de Cabinetul Avacumovică fuseseră sîngeroase, cu un atentat împotriva acestuia chiar, și Scupștina, cu o mică majoritate radicală, făgăduia cele mai urite *scene* —; arestîndu-i, după iscălirea actului de abdicare, el se proclama singur măjor (1/13 April 1893). Dar noul Guvern al radicalilor, presadat de generalul Gruică, confiscă, mai ales după moartea lui Dochică, puterea, cerîndu-se tumultuos procesul liberalilor.

La cine se mai putea adresă acum „bietul copil“? După chemarea lui, regele înfrîngerii și al scandalu-

rilor, care, înainte de lovitura de Stat, se împăcase formal cu foasta lui soție, care își văzuse fiul în străinătate și trântise astfel prin el pe radicalii urîți de dînsul, apărea, la începutul anului 1894, în Belgrad, unde totul îi fusese iertat. Peste cîteva luni, la 16 August 1895, fiul său împlinia 19 ani; tînăr cinstit și studios, elev al Francesului Mallet, dar și al lui Hitrovo, miop, stîngaci, neîncrăzător, trist, dar bun cuvîntător și doritor de fapte, el nu se putea desface din rușinoasa robie a părinților săi îndușmăniți. Cabinetul Simici, care avea o misiune de conciliare, nu izbuti între partide. Scupștina radicală fiind disolvată, se făcură nouă scandaluri mari, cărora li urma ră demonstrații studentești pe strade. O scrisoare furată a ministrului de Finanțe provocă demisia lui și a colegilor lui. Ministeriul lui Nicolăevici, fost rector, avu să se lupte însă cu aceiași dușmani, radicalii, în sarcina cărora se descoperi un complot pentru aducerea prințului Caragheorghevic.

Acuma regele recurse la altă lovitură. În ziua de 21 Mai Constituția din 1889 a lui Milan era înlocuită provisoriu, până la elaborarea alteia, cu cea din 1869. O furioasă prigonire aduse și arestarea meritului profesor Novacovic. Refusul regelui de a da congediu tatălui său răpuse și acest Ministeriū.

În 1894, toamna, el făcu o călătorie la Berlin și, întors în țară, se dădu pe mîna lui Ristic. Astfel spera el să scape de jugul liberalilor lui Ristic și de al radicalilor lui Pașici, de mult întors, cum s'a văzut, ca biruitor din retragerea sa cu pensie rusească la Dunăre¹. Dar nereușita împrumutului scăzuse, cu ajutorul Nataliei, reapărute în Belgrad, pe progresistul Novacovic, care, împiedecîndu-se de aceleași greutăți, căzu. Urmă biruința radicalilor, exploatată fără cru-

¹ Léonoff, *l. c.*, p. 97.

țare, până ce atentatul lui Cniajevici împotriva regelui Milan, numit șef al armatei, atentat cu cele mai crude consecințe, aduse proscricția pentru toți.

Căsătoria lui Alexandru cu foastă doamnă de onoare a mamei sale, văduva, mult mai în vîrstă și de o reputație îndoielnică, a inginerului Mașin, din care făcu regina Draga (August 1900) și moartea, la Viena, în 1901, a lui Milan, care părăsise din nou țara ca protestare împotriva acestei căsătorii nepotrivite și primejdioase, erau faptele de căpetenie din viața politică a Serbiei în momentul cînd Statul slav vecin se pregătea de o acțiune energică în Macedonia, unde propaganda sîrbească nu știuse să trimeată decît pe desprețuitul episcop Firmilian ¹.

În tot acest timp se făcuse în Serbia politică anti-austriacă, poate pentru că filo-austriacă fusese politica lui Milan. Se refusă podul la Mitrowitz, se trecu furnitura de sare de la Austro-Ungaria la România, se fundă ziarul de ațîțare „Corespondența Balcanică“; se ajunse la războiul vama cu vecinii, în speranța de a putea trece porcii, principalul articol de export al țerii, pe la Salonic ². Diplomația vienesă sprijinia în chip firesc pe Bulgari, dușmanii și provocatorii Rusiei, prin Stambulov, și aceasta cu atît mai mult, cu cît în Sofia domniã un fost ofițer imperial și regal, frate cu Filip de Koburg, cumnatul, prin soția sa, al prințului moștenitor Rudolf. După lovitura de Stat sîrbească, supt noul Guvern radical se agitã violent, în urma ruperii negociațiilor pentru tratatul de comerț, chestia Bosniei și Hertegovinei, adăpostindu-se nemulțămiiții de acolo, begul Liubovicî și Spahicî-Efendi. Agitația lui Caticî pentru o confederație balcanică, visita lui Trikupis, atuncî în opoziție, la Belgrad și aceia a studenților din societatea „Obilicî“ la Severin,

¹ Vladan Georgevicî, *Das Ende der Obrenowitsch, passim.*

² *Fünf Jahre am Hofe des Königs von Serbien* von einem Diplomaten, Leipzig 1895, p. 86 și urm.

unde fu primită cu cea mai mare prietenie de studenții români, de poporație și de autorități, fură numai incidente fără însemnătate în mijlocul luptelor furioase ale celor trei partide de interese personale: liberali, progresiști și radicali și a nesiguranțelor și acceselor de violență ale unui biet rege cu creșterea neglijată.

Totuși în acest timp progresele firești ale țerii, care avea pe la 1890 peste 2.000.000 de locuitori, continuau, de și încet. Avea pe la 1880, pe lângă Belgrad, cu totul prefăcut în sens european și împodobit cu statuia prințului Mihail, foarte popular în amintirea poporului, și pe lângă Niș, rămas mai mult cu aspectul său oriental, pierzînd mult la anexiune, opt orașe de cîte 5-10.000 de locuitori. Școlile primare erau încă foarte puține, abia peste 600 (cu 36.000 de școlari și școlărițe), pe lângă cele trei gimnasilor complete și cele 20 de gimnasilor de patru clase¹; legea nouă a lui Novacović dădea școlii primare șese ani, cu doi alții de cursuri complementare. Nicî ale armatei nu corespundeau mai mult cu ale vecinilor. Era foarte puțin față de progresele Bulgarilor. De la împrumutul din 1875 se continuase cu o ameteitoare iuteală pe acest povîrniș lunecos. Exportul se îndoise abia de la 1850 (23.290. 131 lei) la 1887 (34.130.038, în alți ani 40, 41 și chiar 44.000.000)². Cu toate fermele-model de la Topcider și Pojarevaț, agricultura rămînea cu vechile ei datini³. De la 1.290.000 de porci din 1867 se ajunsese, în scădere, la ceva numai peste un milion la 1880-6⁴. De la 1881 la 1887 exportul vinului scăzuse de la 1.320.000 la 463.000⁵.

¹ Laveleye *l. c.*, I, p. 292 și urm.

² René Millet, *La Serbie économique et commerciale*, Paris-Nancy 1889, p. 21.

³ *Ibid.*, pp. 25-6.

⁴ *Ibid.*, p. 33.

⁵ *Ibid.*, p. 102.

Și după legea din 1861 pădurile scădeau neconținut. Creștea însă importul de bumbacuri pentru săteni, cari-și părăsiau portul¹, și tot așa și al „confecțiunilor“ femeiești². Mobila de fier austriacă năvălia țara³.

În general, după creșterea de la 1850 la 1870 ori chiar de la 1871 la 1880, se observa o încetinire a avântului său chiar o marcată retragere⁴.

Grecia fusese ocupată, un timp, exclusiv cu luptele homerice dintre Trikupis și Delianis, care birui pe cel d'întăiu la 1890, dar fu „destituit“ de rege peste doi ani din cauza veșnicilor certe ale aderenților săi, Rali, Typaldos, Karapanos, Papamihalopulo. Fiul lui Charilaos Trikupis fusese crescut în Anglia și avea virtuțile de muncă și punctualitate ale învățătorilor săi; respectat în clasele superioare, el nu ajungea să fie iubit de popor, ca unul ce era prea tăcut și distrat pentru aceasta, și apoi impositele „petrolistului“ erau prea grele⁵. Cellalt, Delianis, din Moreia, era demagogul palicar în carne și oase, popular, vorbăreț, de un naționalism aprins și imprudent, foarte iubit de toată lumea: fu ucis fiindcă făgăduia prea mult. Învinșii în aceste lupte de partid pierdeau funcțiile și ajutoarele de Stat și plătiau contribuțiile. Învingătorii vorbeau la Cameră în admirația tribunelor. Învățămintul, armata și finanțele, cele trei baze ale oricărui Stat, nu folosiau nimic din acest potop de frase și din acest iad de intrigă. În 1893, în 1894-5 izbucniră grele crize financiare.

În curînd Creta chemă iarăși asupra ei tot interesul națiunii. La 1895, Musulmanii, jandarmii și șefii tru-

¹ *Ibid.*, p. 163.

² *Ibid.*, p. 180 și urm.

³ *Ibid.*, p. 205 și urm.

⁴ *Ibid.*, p. 162.

⁵ Gaston Deschamps, *La Grèce d'aujourd'hui*, Paris, 1892, p. 66 și urm. El chemase misiunea militară Vasseur și misiunea navală Le jeune, ca și misiunea franceză a Lucrărilor Publice (*ibid.*).

pelor, se ridică împotriva noului Guvernator creștin (după un șir de Turci), Alexandru Carateodori, reprezentantul Sultanului la Congresul din Berlin și fost prinț de Samos. Și în 1896 se dau, sub noul guvernator, Turkhan, lupte înviesunate de către Sphakioți și insurgenți veniți din Grecia. Europa și trimise corăbiile și ceru restituirea Constituției de la Halepa, cu numirea unui Guvernator creștin, dar Bulgarul Gheorghe Berovică nu fu primit de luptători, cari cereau autonomia. Se făcură reforme în ordinea judiciară și în ce privește jandarmeria, și consuli supraveghiară aplicarea lor. Sultanul făcu din Berovică un guvernator pe cinci ani și un Vizir. Dar în 1897, după sosirea lui Zihni-Pașa și a lui Seadedin-Pașa, unul din prigonitorii Armenilor, în calitate de comisar extraordinar, Canea arse cu cadavrele creștinilor măcelăriți.

Acum opinia publică grecească, ațîțată de telegrama consulului elenic din Canea, că „toți creștinii vor fi măcelăriți“, nu mai putu fi oprită. Se ceru și se smulse regelui un nou atac pentru îndeplinirea Marii Idei. Prințul Gheorghe, cu corăbiile, apoi oarecare trupe sub ordinele colonelului Vassos, veniră în Creta, care la 10 Februarie proclamase încă odată unirea ei cu Hellada liberă.

Și data aceasta, Puterile blocară coasta cretană, bombardară și debarcară trupe în câteva locuri. Până în Mai Francesii izgoniră pe soldații greci, înlocuiți în Iulie prin ai lui Gevad-bei, cărora era interzis să li se adauge nouă contingente.

Atunci, cu îndemn particular engles, cu ajutor garibaldian, comandat de Menotti, fiul eroului italian, teritoriul Epirului fu încălcat de soldații Eteriei Naționale, în credința că o revoltă generală a Grecilor, și în Constantinopol, va urmă. Turcia declară deci războiul la 18 April. Flota grecească, de fapt inferioară, nu făcu nimic important. Atacul contra Prevesei și

Ianinei, localitățile în zădar cerute la 1880, și contra pasului Melunei însemnă deschiderea ostilităților. Cu oastea turcescă reorganizată de un von der Golz și Grumbkow, dar încă slabă, Edhem-Pașa, biruitor la Reveni, ocupă Larisa la 25 April, Veleștinul aromănesc, patria lui Rhigas, Farsala (5-6 Maiu) și chiar Volo (8). Moștenitorul tronului, Constantin, care luase comanda supremă, se retrase în grabă; la Domokos generalul Simolenski fu pus pe fugă nebună (17), pe cînd corpul din Epir era răspins lîngă Arta, la Pentepigadia și apoi la Gribovo. Numai intervenția unui nou șef de partid, Dimitrie Rali (Rhallys), care fu făcut, la 29, prim-ministru, scăpă pe rege de furia mulțimii, care tot ea-l silise la războiul nenorocit.

Țarul făcu Turcilor somația pe care Împăratul Austriei o făcuse, în 1885, Bulgarilor. Nicî unii, nicî alții nu trebuiau să învingă. Încă de la 12-21 Maiu se poruncia suspensiunea de arme. La 18 Septembrie era armistițiul, dar abia la 4 Decembrie, după ce regele Gheorghe își părăsise formal drepturile asupra Cretei, care primi însă ca guvernator pe prințul Gheorghe, mai sus pomenit, se încheia la Constantinopol pacea, cu datoria pentru Greci de a plăti o grea despăgubire de război. Instalarea prințului, pe trei ani, se făcu în Decembrie 1898 numai după ce nouă lupte religioase izbucniseră, Candia fusese bombardată de Englesi și oștile Sultanului cu totul scoase de Francesi, desarmîndu-se și populația și stricîndu-se cetățile¹. La 1899 o adunare mixtă de Greci și musulmani verifica budgetul, și președintele vechii Adunări, Sphakianakis, se retrăgea, odată cu trupele rusești și englese².

Bulgaria se liberase prin intervenția Rusiei, determinată de acțiunea bandelor organizate de comite-

¹ Iorga, *l. c.*, p. 602 și urm.

² Miller, *l. c.*, pp. 438-40; Driault, *l. c.*, p. 261 și urm.

tele din București și Brăila și de grozăviile săvârșite apoi prin răzburarea turcească asupra populației nevinovate. Rumelia Orientală fusese alipită la principat printr'o mișcare organizată de comitetul din Filipopol, care-și avea bandele la îndămînă; îndată după lovitură din Septembrie Europa alergase cu conferința ei și dăduse dreptate, contra Turciei, răsculaților. Față de Macedonia se urmase o politică de Stat, care, întrebuintînd simpatiile create în lumea turcească de drastica opoziție a lui Stambulov față de Rusia, căpătase o parte măcar din episcopatele dorite, în jurul cărora se putea organiza conștiința creștină slavă supt forma aspirațiilor bulgărești. Li se părea cercurilor conducătoare în Bulgaria că a venit acum vremea ca acțiunea lui Caravelov, la 1880 — pe atunci tablourile oficiale înfățișau femei îngenunchiate, Macedonia și Tracia, care-și aduceau rugăciunile de liberare lui Alexandru I-iu¹, — să fie reluată. Decăderea Serbiei reținută de luptele interioare, de primejdia continuă a tulburărilor, în folosul dinastiei Caragheorghevicilor, care era susținută de Ruși² contra Obrenovicilor, compromiși prin lungul lanț de ofense aduse simțului de demnitate și moralitate publică, slăbirea Greciei, supusă, după războiul, controlului financiar european, care-i împiedecă pe mult timp orice mișcare, și ținută în loc de turburea perspectivă a autonomiei cretane; care părea că, supt influența agerului și popularului avocat Lefter (Eleutherios) Venizelos, nu mai voiește anexarea, nici măcar prezența mai departe a nedibaciului prinț Gheorghe, ci un regim ca acela din Samos, erau îndemnuri pentru a brusca lucrurile, a tulbura populația Macedoniei, făcîndu-i viața imposibilă, a intimida pe Turci prin vărsări de sînge și atentate, a impresiona Europa, ale cărui reforme stingace trebuiau să ducă fatal la război.

¹ Laveleye, *l. c.*, II, p. 51.

² „La dynastie, à nous acquise, du prince Karageorgevitch”; Léonoff, *l. c.*, p. 69.

„Comitetul macedo-adrianopolitan“, condus de Măcedonenii cu o situație în principat și de ofițeri aventurieri ca Sarafov, își începu deci singeroasa operă, deosebită de a bandelor grecești întru atita, întru cât acestea precedau imediat războiul, pe 'cînd bandele bulgărești erau totdeauna desavuate de Bulgaria oficială. În Ianuar 1899, un memoriu bulgăresc către Puteri cerea crearea unei Macedonii autonome, cu Salonicul drept Capitală și un Guvernator pe cinci ani, din „nația predominantă“. În anul următor, pe cînd se discuta aprins, cu România, chestia insulelor Dunării, represintantul cel mai energic al conștiinței aromânești în București, Ștefan Mihăileanu, era ucis, și conflictul ce rezultă de aici între România și Bulgaria, cu note cominatorii din partea celei d'întăiū către cealaltă, supt Guvernul Carp, cu d. Al. Marghiloman la Externe, duse până în pragul unui războiū. Boris Sarafov, căpetenia, pomenită, a agitatorilor bulgari din Macedonia, implicat într'un complot împotriva regelui Carol, fu dat în judecată la Sofia, după cererea Puterilor, dar achitat. Urmă prinderea de comitagii a unei Americane, propagandistă 'a Bibliei. miss Stone. În sfîrșit, în 1902-3, mai pronunțat din ziua de Sfintu' Ilie, 20 Iulie (2 August) a anului 1903, avu loc cea d'întăiū mare intervenție revoluționară, și represiunea turcească fu nemiloasă, așa încît se putu vorbi de 215 sate arse, de 25.000 de victime. Era după seria măcelurilor armenesti încheiată la 1897, și soldații, în mare parte asiatici, întrebuintău același sistem; Albanesii, bașbuzucii făcură înzecit mai mult rău decît trupele, urmînd exemplul dat în Asia de Curzi, și ei dușmani ereditari ai creștinilor. Represiunea cuprinse întregul teritoriu locuit de Bulgari, așa încît era vizibilă aplicarea sistemului hamidian, de pacificare prin distrugere. Biserici și mănăstiri arse, preoți bătrîni uciși, oameni tăiați în bucăți și dați pe foc, copiii aruncați în cuptoare, femei violate și

măcelărite; și la Chirchilise (Lozengrad), locul viitoareii răsplătiri, Albanesii uciseră lumea pe stradă și luară fetele pentru harem¹.

Ca și în cazul Armenilor, Europa luă numai măsuri pentru menținerea, prin reforme asemenea cu cele din Creta și din provinciile slave înainte de 1876, a stăpînirii turcești. Proiectul, aprobat, al consulului frances din Salonic, Steeg, prevedea guvernator special, numit cu voia Puterilor, inspectorii europeni, bugete regulate pentru fiecare vilaiet. Pe cînd Poarta numia comisiuni de cercetare, la Constantinopol și Monastir, Hilmî-Pașa căpăta administrația Macedoniei, cu „directori”-miniștri ca aceia din Rumelia Orientală, între cari și un „director politic”, ca un fel de președinte al Consiliului; se dădea voie și creștinilor a fi jandarmi, pe lîngă temuții jandarmi albanesi; se luaă măsuri pentru o mai bună justiție. Se merse mai departe încă prin proiectul ruso-austriac, elaborat de baronul Calice, represintant al Împăratului-rege. Guvernatorul era numit pe trei ani, jandarmeria avea șefi europeni, comunele stringeauă impozitele². Era vorba, cum o spunea Steeg, de „o largă independență locală”, care să împiedece tendințele de apăsare a celorlalte naționalități din partea aceleia cari și-ar anexa o provincie la Statul ei deosebit, de slăbirea puterii „agitatorilor politici” asupra unei populații nemulțămite de condițiile economice, sociale, administrative și fiscale, de suprimarea „abusurilor”³. La 25 Februar 1913 Poarta declara că se învoiește și la aceste măsuri, pe care le privia de alminterea ca „întregire” a propriului său proiect de reforme. Costa așa de puțin și mulțămia pe atîția!

Populația macedoneană nu era în măsură să ju-

¹ I. F. Voïnov, *La question macédonienne et les réformes en Turquie* Paris 1905, pp. 112-37

² Iorga, *l. c.*, pp. 599-600.

³ Voïnov, *l. c.*, pp. 129-30.

dece, ba în mare parte nici să cunoască ceia ce se făcuse pentru dînsa „fără deosebire de nație și de religie“. Erau însă „agitatorii politici“ interesați ca acest nou regim, chiar dacă ar fi aplicat cu sinceritate, să nu prindă. Ei voiau anexarea la Bulgaria ori măcar fasa pregătitoare a autonomiei, slab legată de Imperiu, pentru cele 2.000.000 de locuitori, dintre cari „1.200.000 de Bulgari“.

„Marea insurecție din vilaietele Monastir“ —, unde se prădă de comitagiî frumosul centru aromănesc Crușevo¹ — „și Adrianopol“, unită cu aruncarea bombelor din Salonic, cu uciderea de un jandarm a consulului rus de la Monastir — Albanesiî din Cosovo împușcară pe cel din Mitrovița —, fu răspunsul lor. Care putea să fie atitudinea Guvernului bulgar? Și el era credincios principiului că „fără Macedonia e imposibil ca un Stat bulgar independent supt raporturile politic, spiritual și economic, să se desvolte, căci va fi lipsit de forțele, de spațiul și de buna stare necesare. Dacă se ia micii nații bulgărești un milion de Bulgari din Macedonia, ea va fi foarte slabă în comparație cu popoarele circumvecine și ea va fi totdeauna strînsă (*pressée*) de dînsese. Dacă Statul bulgăresc nu debușează la Marea Egee, el va fi osîndit să fie tributar, supt raportul economic, al Constantinoplei, al Mării Negre și al Dunării. Pentru ca Bulgaria să poată exista și prosperă, trebuie să îmbrățișeze toate țerile bulgărești²“. Ceia ce nu împiedeca, la 4 Februar 1913, pe primul-ministru Danev să facă în plină Sobranie această declarație: „N'avem nicio intenție de cucerire cu privire la Macedonia, și vom fi fericiți dacă se restabilește ordinea în această țară și se asigură conaționalilor noștri din această provincie dreptul individual.“ El căzu pentru măsurile ce crezuse că trebuie să ia, după cererea Rusiei, împo-

¹ *Ibid.*, p. 153.

² *Ibid.*, p. 191.

triva comitetelor“ și totuși un Guvern mai „turcofil“, al lui Petrov și Petcov, îi luă succesiunea. Și, iarăși, contra așteptărilor, acest Guvern „pacific“ vorbia Turciei la 10 August în acest limbaj. Ea, Turcia, prin măsurile ei recente de prigonire, a „exasperat și mai mult poporația bulgară și a întetit (*ravivé*) mișcarea revoluționară din acele provincii“, „persecutînd, terorisînd și ruiînd populația bulgărească, în orașele mari ca și în satele cele mai mici“, — și urmă toată lista păcatelor, de deosebite grade, săvîrșite „în vilaietele alonic, Monastir, Uschiub și Adrianopol“, ceia ce a aruncat în Bulgaria peste 6.000 de fugari. Se adăugiau și încălcările clerului grec, care răpia biserici și distrugea cărțile slavone, abuzurile contra proprietății țărănești bulgare, pe care Musulmanii vreau s'o tragă la dînșii, lăsînd pe sătenii în stare de șerbie, închiderea școlilor de administrația otomană și arestarea celor bănuți cu miile. Peste cîteva săptămîni, prințul se plîngea Puterilor că pe lîngă „exterminarea populației bulgare în provinciile europene ale Turciei“ mai vine, pentru a tulbura pacea, și mobilizarea din partea Imperiului, cu „intenția de a întreprinde la un moment favorabil o acțiune dușmănoasă împotriva Principatului“, ceia ce trebuie „să aducă fatal o întîlnire armată între Turcia și Bulgaria“, dacă Puterile nu intervin. Altfel și principatul „va fi silit a lua măsurile de nevoie pentru a fi gata la orice eventualitate și a se proteja împotriva oricărui surprinderi“¹.

E imposibil să se piardă din vedere, după cele ce cunoaștem cu privire la apucăturile și metodele diplomatice ale Departamentului Asiatic din Petersburg și ale agenților săi din Balcani, legătura dintre aceste amenințări formale, cărora li corespundea firește și

¹ *Ibid.*, p. 190 și urm.

pregătirile necesare, și scenele de odioasă decadentă bizantină care, cu știința consulului rus, se petrecură la Belgrad, în Iunie 1903.

Regele Alexandru adoptase, de la o căsătorie care-l făcuse, oricare ar fi fost criticele lumii, pe deplin fericit, o politică de împăciuire. Radicalii fură rechemăți, și noua Constituție, dată, în deplină înțelegere cu partidele, la 1901, cu prilejul aniversării de cinczeci de ani a plecării Turcilor din Belgrad, creînd un Senat ponderator, restituia totuși nația în drepturile ei. I se răspunse prin sosirea la Șabaț, în 1902, a unui aventurier, în uniformă de general sîrbesc, care voia să proclame rege pe prințul Petru Caragheorghevici. Prin mîna credinciosului general Țiņtar Marcovicî, Aromîn de origine, se amînă decî, la 7 April 1903 și această Constituție din 1901, pentru a se face, cu autoritatea absolută a regelui, procesul radicalilor. După o serie de încercări neizbutite, se ajunse la complotul din 10 Iunie, ziua uciderii prințului Mihail. Conduși de cumnatul reginei, colonelul Mașin, care nu putea să se împace cu ideea că s'a ales ca moștenitor presumpțiv fratele Dragei, locotenentul Nicodim Lunievița, ofițerii inițiați în complot pătrunseră în îngustele încăperi ale Vechiului Conac, unde locuia familia regală și, după ce căutară prin toate odăile victimele ce-și aleseseră, le străbătură cu gloanțe și lovituri de sabie, aruncînd, cu o barbarie africană, trupurile sîngerînde de pe micul balcon al fațadei¹. Marcovicî și Nicodim fură uciși în oraș, pe cînd lumea, care iubia pe Alexandru, se scula nedumerită și îngrozită la zgomotul detunăturilor de armă, cărora, în faptul zilei, li urmară sălbatice semne de bucurie, clopote, muzică, steaguri desfășurate. În biserica Palilula, cu hramul Sf. Marcu, unde doarme nenorocitul prinț tînăr Milan, fură ascunse pe furiș, în pămîntul abia scormonit, cele

¹ Revelațiile unui Frances, în ziarul *Écho de Bulgarie* pe Novembre 1913.

două cadavre. Am văzut însumi scîndurile nesigure care le acoperiaŭ, meschinele cruci de tinichea cu inscripŭia „Cralŭ Alecsandar“, „Craliŭa Draghina“, ŝi am fost miŝcat de imensa mulŭtime a oamenilor sã-racŭi, a femeilor ŭn negru, a copiilor, cari veniaŭ sã lipeascã o lumŭnãricã de cearã ŭn preajma locului care cuprinde urmele celei mai odioase crime politice a veacului.

Scupŝtina pentru alegerea regelui fu convocatã, supŭt regimul Constituŭiei lui Alexandru, restabilitã, de Ministeriul Avacumovicŭi, cãruia asasinul colonel Maŝin ŭi dãduse puterea. Se sfŭrŝise cu Obrenovicŭi ŝi rudele lor: Velimir, fiul natural al lui Mihail, murise la Mŭnchen, unde trãia ŭntr'o societate de artiŝti, fiul natural al lui Milan cu Artemisa Cristicŭi era sã facã a se vorbi mai tãrziu numai de dŭnsul. Principele Petru Caragheorghevicŭi, acum ŭn vŭrstã de 57 de ani, ŝi pãrinte a doi fiŭi, Gheorghe ŝi Alexandru, fu proclamat rege ŝi, fãrã a putea sã spuie un cuvŭnt de desaprobarie pentru cele ŭntŭmplate, primi. Era sã domneascã prin aceŭi cari-ŭi dãduserã tronul, supŭt regimul Constituŭiei din 18 Iunie, care ŭnlãtura Senatul ŭn folosul Scupŝtinei alese prin scrutin de listã ŝi care trebuia sã fie, cu un numãr dublu, o Mare Scupŝtinã pentru casurile ŭn care la Bulgari se cerea Marea Söbranie. Europa, afarã de Austria ŝi Rusia, cea d'ŭntãiu cu ŭnfierarea asasinatului, nu-l recunoscŭ, ŝi Anglia ŭŝi retrase ministrul din Belgrad.

Sã se adauge cã, de ŝi rãposata soŭie a regelui Petru fusese fiica prinŭtului Nichita, relaŭiile lui cu fostul socru erau foarte rele, ŝi aceasta se vãzu ŝi din cãsãtoria lui Mirco, al doilea dintre fiŭi suveranului munte negrean, cu d-ra Constantinovicŭi, rudã a Ancãŭi ŝi Ecaterinei, prietenele lui Mihail, strãbãtute de gloanŭe lŭngã dŭnsul. O principesã munte negreanã luase pe fratele lui Alexandru I-ŭ al Bulgariei, pe principele Francisc-Iosif, ŭnrudit cu dinastia englesã. Aliat din 1896 cu Casa dom-

nitoare a Italiei, prin căsătoria fiicei sale Elena cu viitorul rege Victor Emanuel, cu dinastiile germane strâns legate familiar între ele, prin căsătoria moștenitorului său cu ducesa Jutta de Mecklenburg-Strelitz, crescut ca situație prin însușirea la 1900 a titlului de Alteță Regală, bătrînul principe-poet, a cărui importanță europeană crescuse mult, strînse legăturile cu poporul său, prefăcînd regimul constituțional din 1868 și 1874, cu un Senat legislativ și miniștri, în acela al Constituției din 1905¹, cu presă liberă, Consiliu de Stat, Curte de Conturi și Scupștină de 4 ani, în parte aleasă de țară. În noua viață de partide, destul de tulburată — ea produse și un complot contra suveranului —, Serbia era bănuită că-și are mîna.

Cît privește Grecia, deocamdată ea își usa puterile în lupte stricătoare de partid, între Tricupiști, conduși acum de Theotokis (prim-ministru 1899-1901, 1903-9) și Delianiști, „naționali“, al căror șef fu ucis de un individ nemulțămît pentru oprirea jocurilor de noroc (la 1903), și cari se împărțiră după dispariția șefului în aderenți ai lui Rali (prim-ministru în 1901-3) și ai lui Mavromihali, descendent al beilor din Maina. Cînd nu era vorba de interese materiale, lupta „intelectualilor“ se dădea pentru sau contra traducerii Scripturii în limba vulgară ori pentru sau contra purismului traducerii lui Eshil².

Astfel Bulgaria își putea permite luxul unui război pentru Macedonia, reclamată întregă ca dreptul ei exclusiv. Austria și Rusia, care înțelegeau a-și păstra totuși un rost în Peninsula și pe care le amenința de o potrivă idealul acestui pupil al rivalității

¹ Pentru a păstra regimul de proprietate mică primejduit de cum-părarea în masă a pămînturilor turcești, se hotărîse, pe la 1890, că nimeni nu va putea stăpîni mai mult de 20 de măsuri (Laveleye, *l. c.*, II, pp. 189-90)

² V. Krumbacher; din „Münchener Neueste Nachrichten“.

amîndurora, care crescuse prea răpede și se încredea prea mult în puterile lui, interveniră. După visita Țarului Nicolae la Viena și la Mürzsteg se ajunse la hotărîrile din această din urmă localitate, care se prefăcură apoi, la 22 Octombrie, într'un regulament definitiv pentru Macedonia. El prevedea controlul reformelor de cîte un agent civil al fiecării din cele două Puteri care deveniseră de fapt protectoarele Macedoniei, numirea unui general european ca șef al jandarmeriei, încercarea de a se crea *vilaiete pe naționalități*, pe lîngă ajutarea celor pîgubiți și a fugarilor, restabilirea bisericilor și școlilor distruse și licențierea redifilor, disolvarea trupelor de bașbuzuci. Nu-î mai rămînea Bulgariei decît să încheie cu Turcia un tratat pentru oprirea acțiunii bandelor: ofițerii bulgari cari le conduseseră pînă acum erau să fie reținuți și ieșirea cetelor înarmate oprită, — ceia ce se și făcu, în chip cinstit, primejdia macedoneană fiind un element de anarhie în principatul însuși.

Dar Sarafov (ucis în 1907 de oamenii lui Sandanschi, partizanii Macedoniei autonome) continuă pe seama lui luptele prin văi ale comitagaiilor, mai mult împotriva Grecilor, cari-și aveau și ei acum în Sud bandele lor, supt „eroul“ Paul Melas, iar în Nord numai arhieriei. În 1906 vara, ca o răsburare națională, Bulgarii din Varna, Anchial, Filipopole și Stenimaca, ba chiar din Rusciuc, năvăliră, după meetingurile din Sofia, asupra bisericilor, școlilor, cluburilor grecești și făcură ce făcuseră și la Ohrida, stergînd inscripțiile sacre, schimbînd hramurile, reducînd în ruină așezămintele rivalilor. O mare parte din populația greacă nevinovată (13.000 față de 20.000 de Bulgari în Filipopol; 7.000 de Greci, de origine aromânească mai mult, față de 5.000 de Bulgari în Stenimaca-Asenovgrad, 6.000 de Greci față de 9.000 de Bulgari în Varna, 5.000 de Greci, cu un episcop, la Anchial) fugi, și Guvernul elin trebui să-î caute adăpost

în Tesalia. Nici Turcia nu făcu observații, nici Europa, așa de miloasă înaintea, nu interveni, cu toate plîngerile Greciei și ale Patriarhiei, împotriva acestor brutale călcări de drept.

Bulgarii se sforțau și împotriva Sirbilor, și Grecii mai ales împotriva Aromînilor, sute de mii de oameni, cari, de la disgrațiarea în București a celui d'întăi și singurului în adevăr destoinic șef al lor, Apostol Mărgărit, răzimat pe sprijinul clerului catolic, frances și italian, nu-și mai aflau conducătorii, de și la cererea Guvernului român Turcia li recunoscuse, în 1905, naționalitatea, dar fără a se putea organiza și o Biserică națională. La București—se rupseseră relațiile cu Grecia în 1892-6 pentru cazul Zappa,—se ținură întruniri împotriva Grecilor asasinii în Macedonia (Iunie 1906), în aplausele Bulgarilor deveniți astfel aliații noștri¹ — în Belgrad, în schimb, o stradă era numită: a Atenei —, și ministrul de Externe, generalul Lahovari, primia, încurajându-i, pe demonstranții încălziți de indignarea împotriva unor procedări neuzite. Se făcu o intervenție la Atena, de unde se răspunse cu nevinovăție că lucrurile ce se petrec în Macedonia, poate regretabile, sînt de resortul Patriarhiei, care atîrnă de alt Guvern decît de cel grecesc. După noi manifestări la Brăila, — mai târziu la Galați fu devastat și consulatul Rusiei — se hotărî a nu se reînnoi convenția comercială care expira la 1-iulie și a se expulsa acei supuși elini cari, ca bogatul bancher Hrisoveloni, fuseseră dovediți că aŭ legături cu societățile de propagandă revoluționară de acasă. Era vorba de boicotarea Grecilor. Dar forțele macedonene înstrăinate nu se întoarseră, cum li cerea în-

¹ Ministrul de Instrucție bulgar, d. Șişmanov visitase Bucureștii, căutînd o apropiere, încă din 1890. (Iorga, *România, vecinii săi și chestia Orientului*, București, 1912, p. 3 și urm.). Dar în Iunie 1907 abordarea unui torpilor bulgar la Ruscuc, de vaporul de pasageri român, aduse insultarea grosolană, de ofițeri, a funcționarilor noștri; *ibid.*, p. 35 și urm.

vățătoarea de la școala română din Constantinopol, pentru a lupta fața 'n față cu dușmanul, și ideia unor bande opuse bandelor fu desaprobată de toată opinia publică a unei țeri blinde și omenoase. Asasinarea mormarului grec din Giurgiu, Constandatos, de și n'o pe-depsiră jurații, fu înfierată de toată lumea cuminte. În vara anului 1907, fără a se îndeplinit cererile românești, Rusia aducea, supt Guvernul Sturdza, o reluare a relațiilor, de și tot atunci ministrul de Război, generalul Averescu, apărea la Constantinopol,

Iar, în acest timp, Europa — care impusese Turciei, prin somațiile flotei sale la Lemnos și Lesbos, primirea de agenți financiarî —, crezînd că, măcar pe cîțiva ani, supt regimul jandarmilor creștini ai generalului italian Robilant, care devîni, prin măsurile de la 1908, un Pașă otoman, s'a restabilit pacea macedoneană, alerga la cellalt foc, care se aprinsese din nou în același an, în Creta.

Împotriva prințului Gheorghe, ajuns la autocratism din necunoașterea împrejurărilor cretane, se ajunse la răscoala din Mart 1905, opoziția „retrăgîndu-se la munte”, unde se formă iarăși Adunarea Națională, care reveni la vechiul punct de vedere al unirii cu Grecia. Ea resistă mai multe luni Europei și se împacă numai cu condiția plecării prințului. Regele Gheorghe păstră însă dreptul de a numi un comisar general, și aceste funcțiuni fură încredințate de el pașnicului Alexandru Zaimis, fost prim-ministru, care dădu armatei și jandarmeriei ofițeri greci și presidă la evacuarea insulei de trupele europene. În Samos, beiful Kopassis provocă Adunarea, adevărata stăpînă a țerii, și aduse răscoala din 1908 de la Vathy ¹.

¹ Miller, *l. c.*, p. 472.

CAPITOLUL al XXII-lea.

Revoluția turcească din 1908. Consecințele ei. Anexarea Bosniei și Herțegovinei. Independența Bulgariei. Lupta aliaților creștini pentru Tracia și Macedonia. Discordia dintre dînșii și noul război. Pacea din București (1913).

Dar, a doua zi după înțelegerea austro-rusă din Reval, care constata succesul celei de la Mürzsteg și hotăria liberarea parțială de control a administrației lui Hilmi-Pașa în Macedonia, la 3 Iulie 1908, răscoala, în micul centru macedonean Resna, a ofițerilor Enver și Niazi, aparținînd organizației revoluționare secrete, împrumutată de la creștinii pe cari veniseră să-i ție în frîu, și restabilirea de către Sultan, docil în aparență, a Constituției lui Midhat, schimba înfățișarea și în curînd și soarta Împărăției. Nu mai era de acum înainte o Macedonia de tulburat saŭ de împărțit : Junii Turci, proclamînd principiile Revoluției franceze, declaraŭ în același timp că așa-numita Macedonia e o moștenire părintească, inalienabilă de Imperiu, că luptătorii creștini, dintre cari mulți — mai ales Bulgari — se uniră cu oștile Libertății și merseră cu ele la Constantinopol, participînd la luptele contra reacțiunii, n'aŭ decît să părăsească pușca și hanșerul pentru ca să apere pe cale constituțională dorințele locale, căci

de dorinți naționale nu mai putea fi vorba, odată ce *toți erau cetățeni, deci toți erau Osmanlii* în Statul Osmanliilor, iar Puterile nu mai aveau ce căuta pe un teritoriu unde *poporul* otoman venia să îndeplinească fără nicio părtinire opera civilizației. De fapt, ca în Franța anului 1789, dușmanii de până atunci, turci și creștini, bulgari și greci, se împăcară, până la îmbrățișări publice. Partidul „vrhoviștilor“ fu învins de al lui Sandanschi, care doria, am spus-o, osebirea în forme autonome a Macedoniei, dar se ridică acum, vorbind limpede și în noul Parlament al Imperiului,—care cuprindea, ce e drept, pe lângă 27 de Greci și 22 de Albanesi, ba chiar pe lângă 10 Armeni, numai 5 Bulgari, 4 Sîrbi și un Aromîn, d-r Filip Mișea,—reprezentantul curentului nou otoman, d-r Dorev, ca să arăte hotărîrea unei părți a Bulgarilor macedoneni de a lucra pentru înnaintarea provinciei în marginile „ideii de Stat“ otomane. O nouă lege școlară nu mulțami însă pe nimeni.

Dintr'un asemenea Imperiu, strict și unitar național, nu mai putea face parte Bulgaria, care de mult nu-și plătia tributul și de atîtea ori amenințase „Puterea suzerană“, după aspre muștrări, cu războiul. Ofensa trecerii cu vederea, la o invitație, a agentului diplomatic nu mai era de sigur necesară. Astfel Ministeriul Malinov luă înțelegere cu prințul Ferdinand pentru declarația independenței, după o călătorie a acestuia la Viena (5 Octombrie). Prin convenția din Mart 1909, întărită la 19 April, convenție propusă de acela pe care discursul de deschidere a Parlamentului otoman îl califica de „valiū“ al provinciei Rumelia Orientală, se făgădui Turciei, în schimbul tributului rămas în urmă și al drepturilor pierdute, o sumă de 100.000.000 de mărci, pentru care ambasadorul Rusiei la Constantinopol dădu chitanță că s'a trecut în seama banilor datorii de Poartă Țarului celuiilalt. Cultului musulman

i se creă tot odată o mai bună situație. O convenție de comerț fu pusă în discuție.

Această schimbare însemna însă mai mult decât atîta. Dacă alegerea locului, Tîrnova, poate fi pusă în legătură cu Constituția votată aici, titlul de Țar pe care și-l luă Ferdinand I-iu, de Țar „al Bulgarilor“, avea evident sensul restabilirii Bulgariei imperiale de odinioară tinzînd către stăpînirea Constantinopolei, pînă la zidurile căreia merseseră oștirile lui Simion pentru a-și proclama acolo noul Cesar. De și, în starea în care luptele de partid înviersunate aduseseră opinia publică, această măsură n'avu răsunsetul așteptat, de și se găsiră în tabăra socialiștilor de model rusesc și a agrarienilor țeranî, asemenea cu dînșii, oameni cari nu voiră să recunoască noua Coroană a suveranului pentru că ea nu fusese oferită, ca în România la 1881, de Corpul legiuitor, ci fusese luată de acesta însuși, printr'o „usurpare“ a drepturilor naționale, „faptul îndeplinit“ din Tîrnova e de sigur unul din cele mai importante acte ale istoriei naționale bulgărești. Un întreg program imperial stătea în acest titlu al Țarului neîncoronat — Petru I-iu, ortodoxul, primise sfințul mir la mănăstirea Jicîa, dar Ferdinand rămăsese catolic —, și primejdia putea fi numai în prea răpe-dea și literală îndeplinire. Din partea lor, Puterile zăboviră cu recunoașterea noii stări de lucruri: primit foarte bine la Petersburg, unde merse pentru a lua parte la înmormîntarea Marelui-Duce Vladimir (Februar 1910), Ferdinand nu aducea de acolo un sprijin al noii sale situații, dar, îndată după încheierea Convenției cu Turcia și înnainte ca ea să fie întărită de Parlamentul otoman (6 Maiu), Țarul felicîta pe noul său „văr“ regal, și acum Serbia, România, Italia își dădură și ele recunoașterea. Visita la Londra și Paris a Țarului și a Țarinei Eleonora, născută principesă de Reuss, crescuseră siguranța și pres-

tigiul dinastiei. Marea Sobranie din 1911 votă, nu fără lupte urite — a doua zi după discuțiile aprinse cu privire la punerea supt acusație a miniștrilor stambuloviști — schimbările cerute de noua situație politică a țerii.

Puterile germane se îngrijiseră în 1908 mai mult de fixarea legăturilor financiare ale Țaratului cu Compania Căilor Ferate Orientale, — confiscate în parte de Bulgari —, în care erau amestecate atâtea capitaluri europene. Încurcături mari părea că poate să provoace însă altă hotărîre cu aceiași dată: aceea a Austro-Ungariei de a-și anexa definitiv Bosnia și Hertegovina, până atunci „ocupate” numai de dînsa. În schimb, din sangeacul Novi-Bazar se retraseră garnisoanele imperiale. Turcia, care vedea acum ce moștenise de la Abdul-Hamid, nu putea opune altceva decît hotărîrea opiniei publice de a boicota mărfurile austriace. Prin convenția din 27 Februar 1909, Ministeriul turc consimți a primi ca „echivalență pentru pămînturile vacuf”, în legătură cu moscheile — de fapt însă ca despăgubire —, suma, foarte însemnată în aceste împrejurări, de 54.250.000 de coroane, făgăduind pe lîngă aceasta concesiî față de viitoarea politică economică a Junilor Turci și părăsirea drepturilor decurgînd din capitulații. Locuitorii noilor provincii cesaro-crăiești căpătară ceva mult mai puțin folositor, o Constituție, drept compensație pentru dispariția visului lor național de unire cu frații sîrbi de dincolo de Drina, dar hotărîrile Dietei din Seraievo trebuiau să fie aprobate la Viena sau la Pesta.

Lovitura dată Serbiei și Muntenegrului trezi însă în a-mîndouă aceste țeri cea mai adîncă și legitimă durere. Se putea crede că un război va izbucni între micul Stat dunărean și monarhia care-și crescuse întinderea în dauna intereselor naționale ale acestuia.

Se nădăjduia sprijinul Rusiei în partidul războinic,

condus de prințul Gheorghe, moștenitorul de tron, fire aprinsă și nestăpinită, care îndemna către începerea ostilităților, orice ar fi să se întâmple pe urmă. Dar Rusia, intimidată de Germania, interveni ea însăși pentru a sili Serbia la o declarație de pace și renunțare; la 9 Mart, Guvernul din Belgrad declară deci că se lasă în seama Puterilor, și anume fără rezerve. I se mulțămii prin răspunsul Austro-Ungariei, dictat de Anglia, că monarhia nu vrea să împiedece puterile de apărare ale Serbiei în dezvoltarea lor normală. Tratatul de comerț, mult zăbovit, luă apoi ființă în 1910. Prințul Gheorghe, acusat de opinia publică pentru fapte de brutalitate, își părăsise drepturile de moștenitor la 25 Mart 1909. Ministeriul de coaliție făcu apoi loc, la 13 Octombrie, Ministeriului Pașici, refăcut îndată cu tineri radicali, — gospodărie comună slabă, care se isprăvi cu formarea în 1911 a Ministeriului vechiū-radical Milovanovicī.

Folosul Muntenegrului, care amenința cu neobservarea tratatului din Berlin în ce privește restricțiile impuse independenței sale, fu mai mare. Aceste restricții privitoare la portul Antivari, închis corăbiilor de războiū, la întărirea graniței de spre Scutari, căzură prin actele din April. dar Antivari rămase totuși port de comerț. În cursul marilor serbări pentru domnia de 50 de ani a prințului i se făcu de Scupștină propunerea de a se proclama rege, și Nichita I-iū luă această hotărîre la 29 August 1910. Regele Muntenegrului rîvnia posesiunile seniorilor Zentei medievale și el își avu partea în răscoala Malisorilor din Nordul Albaniei. Dar expunerea acestei răscoale aparține „cruciatei“ următoare.

Lăsînd la o parte faptul că măsura Austriei fusese hotărîtă în plină înțelegere cu Germania, care luă asupra-și, cum s'a spus, sarcina de a împiedeca protes-

tările Rusiei¹, împotrivirea la consolidarea și înălțarea Bulgariei nu putea să vie din partea Grecilor. Aceștia așteptau în liniște alipirea Cretei la regatul Eladei, care, în ultimele timpuri, trecînd prin cea mai grea din crize, asemenea cu aceia care costase pe Othon I-iu tronul său, ajunsese la o situație stabilă, pe care n'o aștepta nimeni, prin intervenția sigură de sine a unui „străin“, Cretanul Venizelos.

Declarația de unire a Cretei găsi la Atena un Ministeriu Theotokis, cu care nu se putu înțelege Guvernul revoluționar din insulă, presidat de Michelikakis și avînd între cei patru membri ai săi și pe insurgentul de odinioară contra prințului Gheorghe, pe acest fost agitator pentru autonomie, Venizelos. Grecia nu îndrăzni să se miște, lăsînd pe Cretani să introducă în viața lor administrativă și judecătorească toate formele obișnuite în regat și așteptînd o hotărîre a Puterilor, care veni numai în Octombrie 1908, zăbovitoare și neclară. Totuși trupele europene părăsiră cu totul insula, după ce se făcuse încercarea că ordinea publică e păstrată și Musulmanii sînt asigurați de orice prigoniri. Cînd Guvernul merse mai departe și ordonă ridicarea steagului elin la Canea, corăbiile de observație apărură și-l dădură jos cu ghiulelele. Călătoriile regelui Gheorghe la Paris (Iunie 1909) și la Roma (Iunie 1910) pentru cîștigarea unei soluții potrivite în chestia Cretei nu izbutiră.

Din ce în se mai mult Turcia constituțională simția nevoia de a se întări moralicește printr'un război. Parlamentul din Constantinopol își arătă dorința ca insula să rămîie otomană. Atitudinea Guvernului juneturd se făcu îndată și mai îndrăzneată: era vorba de rechemarea ambasadorului din Atena, de trimeterea unei flote în apele Cretei. Ea sili Guvernul Rali la declarații pașnice — „Creta e în mîinile Puterilor“ —, apoi la declarații umilite, întovărășite de apelul la Eu-

¹ Miller, *l. c.*, p. 482 și urm.

ropa (August), cea ce-î răpi cu totul prestigiul, crescînd nemulțămirea publică într'un moment cînd, afară doar de Serbia, toată lumea folosise din lichidarea Turciei vechi. Și situația economică se înrăutățise: producția scăzuse în general, exportul era mai mic decît în alți ani, cu o creștere a mportului pînă la peste 15.000.000 de drahme; emigrația ajunsese așa de mare, încît la recrutare jumătate din tineri nu se puteau presinta. Situația culturală nu era mai bună: din 2.600.000 de locuitori, aproape 700.000 erau analfabeți (dar numai 665.000 bărbați), de și numărul școlilor elementare crescuse la 3.600 (din care aproape 700 pentru fete; școli „elenice“ 284, gimnasiile 41, pensioane 41, școli normale 4, seminariile 3, școli de comerț 6, școli de agricultură 8, un Politehnic, o Școală de Frumoase Arte¹).

Încă din August 1909, armata, „Liga Militară“, ceru, prin maiorul Zorbas, o reformă militară: noua lege de organizare (se hotărî apoi serviciul de 2 ani, cu 11 în rezerva întăiu, 19 în a doua, 7 în garda națională), ridicarea budgetului ei la 23.000.000 de drahme, scoaterea din armată a fiilor regelui, cărora li se atribuia vechiul nesucces în Tesalia și cel nou în Creta, fără a vorbi de candidatura zădarnică a prințului Nicolae în Samos; Universitatea trebuia „purificată“. La 17 Iulie, după tulburări de stradă, Theotokis părăsise puterea: Ministeriul Rali cuprindea tot oameni cu nume mari, — Zographos la Externe, Miaulis la Marină, Delianis la Justiție. El nu dură mult față de cererile militare și făcu loc la 29 August Ministeriului Mavromihalis, sprijiniți și de Theotokis, rugat pentru această concesie de însuși regele Gheorghe: era tulburărilor nu încetă, de și se luară măsuri energice

¹ „Societatea pentru dezvoltarea învățămîntului“, fondată în 1836, are un budget de peste 300.000 de drahme. Dr. Arski, ministru al Terii-Românești supt Regulamentul Organic, i-a lăsat o mare avere pentru a face și întreținea școala normală de fete (1.500 de eleve) care-î poartă numele, *Arsakeion* (v. Deschamps, *l. c.*, pp. 335-6).

contra locotenentului de marină Typaldos, care atacă Salamina și fu prins luptînd. Adunarea lucra supt presiunea ofițerilor, cari nu știaū măcar ce să-i ceară și o puneau să voteze cu grămada legi nesăbuite, izgonind după plac pe miniștri. Zorbas făcu parte din Ministeriul cel de-al treilea al noii ere, pe care-l formă la 1-iū Februar 1910 Ștefan Dragumis, care începu cu votarea unui împrumut de 150.000.000, pe lîngă altul de 90.000.000, pentru ca în sfîrșit cursul forțat să înceteze¹. Era vorba acum să se cheme Constituanta².

Cu aceasta însă nu se căpătase nici o soluție în chestia Cretei, nici liniștea trebuitoare în interior. Un nou Guvern cretan, alcătuit din trei membri, cu Venizelos în frunte — în Maiū se vorbise de alegerea unui prinț străin —, se găsise înaintea revoltei pe care o trezise în Noua Turcie hotărîrea de a se supune și deputații mohammedani jurămîntului pentru regele Elinilor. Iarăși apăru flota Europei, pe cînd în toată Turcia mărfurile grecești erau boicotate.

Venizelos înțelese atunci că din Atena, nu din Canea, se poate deslega chestia cretană. Își puse candidatura la alegerile pentru Constituanta, și la 20 August el era ales cu o mare majoritate. Părăsind situația sa de acasă, unde mandatul lui Zaimis nu fu reînnoit, el se pregăti decî pentru greaua luptă, de totală prefacere a Greciei, care-l aștepta.

Încă de la 19 Octobre, după ce-și anunțase pro-

¹ Budgetul în 1911 (venituri), era de 234.331.600 drahme, în 1912, fără „încasările extraordinare“ ce se treceau înainte în budget, 144.000.000; datoria publică de peste un miliard; budgetul Serbiei pe 1910: 115.000.000 dinari, datoria publică 676.400.000 (260.000.000 în 1885); budgetul Bulgariei pe 1911: 178.000.000 lei, datoria publică (ea nu exista deloc în 1890) 638.000.000. — Léon Lamouche (*La Bulgarie dans le passé et le présent*, p. 280) fixă pentru 1891 budgetul Greciei la 93.543 365, al Serbiei la 46.196.865, al Bulgariei la 75.549.040. Atunci noi aveam ca venituri 164.869.000, azi trecem de 375.000.000.

² Plebea din Pireu atacă în Iunie vasul român „Împăratul Traian“, pe care se găsea principi Maria și Nicolae. Guvernul grecesc trebui să ceară scuze și să acorde despăgubiri. Italia apărase demnitatea României.

gramul, el era chemat la Guvern, cu toate sentimentele firești ce trebuia să arăte la început regele față de acela care făcuse imposibilă rămânerea fiului său în Creta. El avu din capul locului curagiul să disolve, în mijlocul aplauselor generale, o Constituantă rebelă, pentru a alege îndată, liber, o a doua. Politicianii, indignați de acest tratament, refuseră o luptă pe care de'nainte o știaū pierdută. Din Ianuar la 11 Iunie 1911, Camera extraordinară opri arestările ilegale, liberă presa din cătușele ei, impuse învățămîntul popular obligatoriu, restitui pe Moștenitorul tronului în locul de comandant general al armatei, îngădui puțința exproprierilor agrare pentru interes public (în Tesalia țeraniū n'aveaū pămînturi), reduse la o treime numărul de voturi cerut pentru o hotărîre a Camerei; ea creă Consiliul de Stat, dădu inamovibilitate magistratilor în genere și înlătură de la eligibilitatea în Camere pe ofițeri, cari până atunci renunțau numai la timpul cît stăteaū în Parlament în ce privește drepturile de pensie, ca și pe orice fel de funcționari, chiar și pe primari și pe directorii și represintanții de societăți comerciale. În noua Cameră, Venizelos număra 150 de aderenți din 181 (ca oposanți: 10 theotokiști, 8 mavromichaliști, 4 zaimiști, 4 raliști — șeful căzînd —, 5 independenți"). După împăcarea cu Turcii în Maiū 1912, președintele Consiliului avu hotărîrea să oprească primirea în Adunare a deputaților cretanī cari răzbătuseră cu toată observația escadrei europene, și astfel el zădărnici încercarea piezișă de a-l face să cadă printr'o complicație de politică externă.

În acest timp Bulgaria căpătase, a doua zi după Marea Sobranie, un Ministeriū țancovist, „progresist“, condus de avocatul Danev, om hotărît și îndărătnic, partisan al unei alipiri de Rusia. În curînd însă „turcofilii“ îl înlocuiră într'un Cabinet de coaliție, în frunte cu naționalistul Gheșov. El presidă la serbările pentru

majoratul prințului Boris (2 Februar 1912), cărora li urmă o călătorie de orientare în Europa (Viena și Berlin) a regelui (Iunie).

Menținerea păcii în Balcani era însă aproape imposibilă. Nesocotitele măsuri ale Junilor Turci contra vechilor privilegii fiscale și militare ale Albanesilor, ba chiar contra alfabetului latin pe care aceștia-l introduseseră de mult și căruia ceilalți voiaș să-și substituie acum alfabetul arab, irită întâiu pe Ghegii din Nord și pe Malisorii catolici, vecinii lor. În 1909, Giavid-Pașa luptă cu dînșii, pe cînd conducătorii noi ai națiunii căutaș s'o organizeze, în congrese ca acela din Dibra și Bitolia, supt forma „albano-otomană”. Regiunile neastîmpărate ale Prizrendului, Diacovei, Ipecului, de lîngă Serbia, se ridicară, cu Isa din Boletin (Boletinat), bănuir că stă în serviciul Austriei: generalul Torgud-Şefchet îi învinse în pasurile grele ale Cacianicului și-î izgoni în 1910. Urmă revolta din primăvară a Malisorilor. Și Tosci, la Valona și Argyrokastron, se mișcaș acum, cerînd privilegiile pe care frații lor le căpătaseră prin lupte. Se cucerir Pristina în 1912, după ce războiul cu Italia pentru Tripoli pusese pe neașteptate noul regim turcesc într'o situație foarte grea. Trebui ca un emisar rus să fie trimis anume la Cetinie pentru ca Muntenegrul să nu se amestece în această afacere pe care o simțira profitabilă¹. Visita Sultanului Mahmud, care înlocuise pe Abdul-Hamid deș și întemnițat, în aceste locuri (Iunie 1911) o măsură de o excepțională raritate — nu aduse decit liniștea aparentă, până ce alții veniră la suprafață. În Maiu 1912 se luptaș cu trupele lui Fazil-Pașa Ținutul lui Scanderbeg, Ematia (Mat), și regiunea Ipecu-

¹ Notițele mele „Albanien“ în *Meyers Konversations-Lexikon*, XXII, XXIV; *Geschichte des osmanischen Reiches*, V, pp. 628-9. — Mai multe știri privitoare la partidele și oamenii din noua Albaie se vor da în lucrarea mea *Crisa balcanică din 1912-3* (în pregătire).

lui. Isa apăruse din nou ca purtător de steag, și el comandă în lupta de la Mitrovița; Diacovo, Priștina căzură în minile lui. Guvernul turcesc oferi cele mai bune condiții revoltaților, prin Ibrahim-Pașa, în August¹.

Pe atunci problema Macedoniei, pe care Grecii n'o uitaseră niciodată și care adusesse urmărirea episcopilor de Monastir și Ghevgheli și a șefilor de bandă (sfirșitul lui 1911), apărea din nou la suprafață. Noua lege bisericească din 1910, care dădea voie creștinilor nesupuși Patriarhului și Exarhului a-și face școli și biserici, dar părăsind pe cele vechi, jignise adânc pe Aromîni și Sîrbi fără a mulțami și împăca pe Greci și Bulgari, exasperați de supravegherea școlilor lor prin inspectorii de Stat și mai ales de desarmarea în masă, executată violent în vara anului 1910. Era nevoie ca pacea între Italia și Turcia, care se negocia la Ouchy lângă Geneva, să fie încheiată cît mai răpede. În acel moment, Nicolae regele Muntenegrului începu să arăte o deosebită nerăbdare războinică.

Turcii puteau crede că vor avea a face numai cu dînsul și cu aliații lui dintre Albanesi. Dar ei ignoraū, ca și toată diplomația europeană, ceia ce se petrecuse în ultimul timp între Statele balcanice, despărțite de vechi rivalități și urî adînci. Se știa în adevăr de intenția lui Isvolschi, ministrul de Externe al Rusiei, de a întemeia o alianță a Slavilor din Balcani și se explica unirea bandelor creștine din Macedonia în 1910 prin efectele acestei agitații. Visitele regelui Ferdinand la Belgrad și prințului Alexandru la Sofia nu rămaseră neobservate. Serbările din Sofia la începutul anului 1912 adunară pe principii moștenitori ai tuturor Statelor dunărene și balcanice,—și pe prințul Ferdinand al României, țară cu care în Septembrie 1909 se ajunsese la delimitarea insulelor pe zece ani și cu care se negocia facerea unui pod pe Dunăre

¹ L. c.

(Bulgarii voindu-l pe la Siștov, iar Romîniî pe la Corabia). Din gelosie în ce privește Statele de peste Dunăre, din neîncredere față de o țară a cărei politică se îndrepta normal după aceea a Austro-Ungariei, pe baza unor legături de alianță necunoscute, din bănuiala că, în vizitele oamenilor de Stat otomani și a moștenitorului, prințul Izzeddin, la București și Sinaia, s'ar fi încheiat o convenție militară romîno-turcă, iar, în ce privește România, din despreț tradițional față de lumea balcanică, aproape absolut necunoscută și neapreciată ca utilitate politică, în alianța ce se făcuse contra Turciei — cea d'întăiî alianță creștină de distrugere și recuperare — România fusese lăsată la o parte, — gravă greșeală, care trebuia să se repare în curînd de mai toți aliații și să se răsborne împotriva aceluia care nesocotise mai mult importanța bunelor legături cu cea mai veche, mai întinsă, mai bine populată și mai înaintată din țările Sud-Ostului european.

Cui i se poate atribui meritul alianței, fără care Turcia europeană, sprijinită pe cîrjele reformelor, ar exista încă? De sigur nu Bulgariei, al cărei nou Ministeriî era ales anume pentru a opri complicații, nepotrivite în acel moment cînd abia se lămurise, neîndestulător, situația interioară. Nici — cu toate ofertele secrete pe care Venizelos le făcuse la Sofia în April 1811¹. — Greciei, care observa cea mai strictă politică de corectitudine, în afacerile Cretei, față de Junii Turci și care era prinsă încă într'o mare și grea operă de refacere economică, politică și morală. Dar Serbia pierduse speranțele asupra Bosniei și Herțegovinei supt o dinastie care avea nevoie, față de Sîrbiî însiși, ca și față de de Europa, care-î refusa recunoașterea solemnă, de prestigiul biruinței.

¹ Auguste Gauvain, în *Revue de Paris*, pe 1913, p. 651.

Se mai adăugia ceva. Germania oprise în 1908 pe Rusia de a-și spune cuvântul în chestia anexării austriace, care schimba, în folosul vechii rivale, starea de drept în Peninsula Balcanică. Diplomația rusească nu e dintre acelea care uită; a doua zi după un nesucces, opera ei tenace începe din nou. Pentru a ridica vaza Țarului în ochii Slavilor de Sud, și nu în ultimul rând în ochii Bulgarilor, cari cu sprijin și îndemn din Austria își proclamaseră independența și regalitatea, trebuia o intervenție oarecare. E ușor de înțeles deci cum de la Hartwig, ministrul rusesc la Belgrad, porni întetirea către o legătură slavă care trebuia să răpuie pe Turcii în decadentă, a căror ade-vărată stare se cunoștea la Curțile creștine din Balcani, și mai ales la Sofia. Grecia fu silită¹ să se apropie, printr'o învoială de asigurare, de această legătură pentru a nu rămânea cu mâinile goale.

Tratatul secret din 13 Mart, care avea și clause privitoare la răspingerea comună a unui atac venit din partea Austriei și României, hotăria că teritoriile cucerite vor intra în stăpînirea comună a celor două Puteri aliate, Serbia și Bulgaria, rămînînd a se face împărțirea, în termen de trei luni, pe bazele următoare. Ce e la Est de Rodope și de Struma aparține Bulgariei, ce e la Nord și Vest de Șardag e de drept sîrbesc. Partea disputată dintre Șardag, Rodope, lacul de Ohrida și Arhipelag ar trebui să formeze o Macedonie autonomă, dar, dacă ea nu s'ar putea face, granița s'ar trage de la Golemi-Vrh, la Nord de Egripalanca, prin Crîngul Mierlelor, peste Vardar puțin la Nord de Veles, și de aici asupra lacului de Ohrida, puțin la Nord de oraș. Țarul Rusiei va avea să primească însă ca arbitru suprem această linie, precum lui îi aparține și în orice altă neînțelegere ultima hotărîre.

¹ La 29 Mai; *ibid.*, p. 666 și urm.

Se adăugia o convenție militară cu aceeași dată: Bulgaria va da măcar 200.000 de soldați, Serbia măcar 150.000; la Vardar va trimete fiecare măcar 100.000. Dacă Austro-Ungaria ar ataca Serbia, Bulgaria va trimete acesteia un ajutor de 200.000 de oameni și va face tot așa, dacă aceeași Putere, fie și cu voia Turciei, ar recupa Sangeacul¹.

Scadența față de Turcia nu era prevăzută. Regele Muntenegrului, care, prin legea din 1912, fixa ca termen de serviciu militar 45 de ani (18-62; activ 20-52; în total 40-43.000 de oameni), se însărcină a o grăbi. În legătură cu luptele din Albania trebuiau să răsară nouă conflicte la graniță, și ele aduseră rechemarea ministrului otoman din Cetinie. Tot în acest timp la Iștip se reîncepu din partea Bulgarilor vechea luptă cu bombele, și Turcii răspunseră prin măcelul de la Coceana; creștini fură omorîți și la Berana, în teritoriul de curînd părăsit de Austriaci. Campaniile vehemente duse de presa din Sofia făcură ca Guvernul turcesc să orînduiască mari manevre în Tracia, și aceste manevre aduseră Guvernul bulgar să adauge la plîngerile sale pentru masacre, la pretențiile sale de noi reforme în Macedonia somația de a se licenția trupele de la hotarul său.

Executarea tratatului din Berlin în ce privește articolul 23, care prevedea reforme serioase în Macedonia, era lozinca. A primi un îndemn amenințător în acest sens, chiar din partea Puterilor, însemna pentru noul regim turc a renunța la situația de inițiativă absolută pe care de la începutul său chiar o reclamase, însemna a redeschide calea umilințelor care înjosiseră Domnia lui Abdul-Hamid. Chiar cînd se vorbi în acest sens de aiurea decît din Sofia, Belgrad și Atena, se făcură silinți desperate pentru a scăpa

¹ Afară de divulgațiile din *Dnevnic*, întâiu în *Le Temps* din 19 Iunie; apoi și în *La vérité sur le désaccord serbo-bulgare*, Geneva, 1913, p. 17 și urm. În sfîrșit, cu anexa ce privește Austria și România, în *Le Matin* din 24 Novembre 1913.

de această micșorare morală. Dar Balcanicii erau grăbiți. Încă de la 29 Iunie, — cu toată moartea, la 1-iu, a lui Milovanovici, autorul alianței, și venirea în fruntea Guvernului a lui Pașici —, șefii de stat-major ai armatelor sârbească și bulgară, Ficev și Putnic, se întâlneau fiind lupta comună în Macedonia, cu voia acordată Bulgarilor, cari și hotărâseră a da lupte în Tracia, pentru Adrianopol, de a-și retrage trupele îndată ce ele n'ar mai fi crezute necesare pe cellalt câmp de luptă, iar la 23 August Ficev cerea chiar să fie lăsată cu totul la o parte clauza privitoare la Macedonia ¹.

La 30 Septembre, fără a se fi ajuns la o înțelegere deplină — Bulgarii oferiau o singură divizie de ajutor — se ordonă mobilizarea în toate țerile balcanice. Turcia, care nu-și avea putința de a strânge destul de rapide trupele asiatice, făgădui Europei aplicarea proiectului de reforme din 1880, dacă nu a celui de provincii autonome, pe care noul ministru de Externe al Austro-Ungariei, contele Berchtold, un cetățean maghiar, îl înfățișase. În acest sens Puterile înștiințară Curțile balcanice, cu amenințarea că un război victorios nu li va aduce nicio schimbare a hotarelor. „E prea târziu“, răspunse, mînat de o atotputernică opinie publică, regele Ferdinand, pe care tipărituri de ocazie îl înfățișau ca șef al ligei creștine și conducător al cruciatei ce era să înceapă, ca viitor Țar bizantin în stilul lui Simion. La 8 Octombrie trupele muntene-grene treceau hotarul, luînd Bielopolie în Sangeac și înaintînd spre Berana, care fu ocupată, pe cînd armata prințului moștenitor Petru lua Decici, Rogani și, la 14, Tuzi. La 13 încă, nota decisivă a celor trei regate cerea, pe lîngă demobilizarea turcească imediată, autonomia, supraveghiată de Puteri și de aliați, a unor provincii în hotare etnografice, cu adunări

¹ Broșura din Geneva, p. 21. Se încheiară convenții rectificative la 2 Iulie și 28 Septembre. V. și Gauvain, *l. c.* La 5 Octombrie abia, înțelegere militară greco-bulgară (*ibid.*, p. 672).

și trupe proprii după proiectul Berchtold, adăugind că guvernatorii vor trebui să fie Elvețienii ori Belgienii. În aceeași zi, Venizelos primia pe deputații Cretei în Camera din Atena. Poarta-și rechemă miniștrii din Capitalele balcanice și, în credința că armata lui Osman și Edhem, aceia care recucerise Constantinopolul contra reacțiunii, supt Mahmud Șefchet, că armata care luptase trei ani în Albania și avuse succese contra Italianilor în Tripoli, va putea face „o primblare militară” la Sofia, războiul se declarase la 17 de Guvernul moderat, al biruitorului de la 1877 în Asia, Gazi-Muctar, care urmase Junilor Turci în urma conflictului cu Italia.

Muntenegrul fu lăsat să-și urmeze anexările: la Plava și Gusinie, teritoriile cedate la 1878 și răpitate de Albanesi, cari *acum nu se mai mișcău*, la Plevlie, iarăși în Sangeac, la Ipec (31 Octombrie). Fără mare împotrivire, armata sîrbească a lui Jivcovići putu să ocupe restul Sangeacului, Novi-Bazar (24), Sienița, și aceia a lui Iancovići Vechea Serbie: Priștina cneazului Lazăr, Cosovopolie (23), teatrul vechii înfrîngerii de la 1389, a cării răsburare o așteptase nația sîrbească peste 500 de ani, apoi Prizrenul Albanesilor, rămînînd ca aceste forțe și ale Muntenegrilor să atingă Marea spre care rîvniaă Sîrbiî, la Alessio, la San Giovanni di Medua, capul liniei proiectate către Adriatica, la Durazzo, portul cel mai mare și mai favorabil, la Valona (Avlona), pline de amintiri medievale albanese și venețiene. Din partea lor, Grecii, comandați de principele de Coroană Constantin, biruiaă în micile întîlniri de la Elasona, Santaporos, Serfigè, Cociani, Caraferia și Ienigè-Vardar (18-28 Octombrie), pe cînd generalul Sapuntzakis asedia (până la 3 Novembre) Prevesa.

Armatei sîrbești de căpetenie, a prințului Alexandru, de cîtva timp comandant suprem al oștirii, cu toată vrîsta sa încă fragedă, și acelei a generalului Stepa-

novici, care, cu 25.000 de Sîrbi și 20.000 de Bulgari — cari-l părăsiră îndată —, intra în Macedonia prin Chiustendilul bulgar, după aclamații frățești la Sofia, i se opuseră puteri însemnate supt Țechi-Pașa în linia întâiu, supt Giavid, bun cunoscător al locurilor, în a doua. Stepanovici luă Egri-Palanca (23), răspinse pe Turci la Cratovo și Coceana, îndreptîndu-se spre Iștip, care căzu numai la 27. În acest timp, Moștenitorul sfărma forțele principale ale lui Țechi la Cumanovo (24), cea ce-i deschidea drumul spre Monastir. Uschiubul lui Dușan fu părăsit de fugari, și soldații sîrbi străjuiră pentru întâia oară în locurile unde stăpînise marele Țar sîrbesc al veacului al XIV-lea.

În aceeași zi biruiaș Bulgariii lui Ratco Dimitriev la Chirchilise (Lozengrad), de unde Turcii lui Mahmud Muctar, prinși pe neprevestite, fură izgoniți, cu pierderi mari, printre vii, noaptea. Trei zile (29-31), se opuseră armatelor reunite ale lui Dimitriev și Ivanov, venit din Filipopol, pe o cale ce se credea imposibilă, celor mai bune trupe ale Turciei, între care însă mulți redifi asiatici rău instruiți, la Liulè-Burgas, pe vechiul drum al invasiunii din 1360.

Putința ofensivei din partea turcească se isprăvisc. Retrași la Ceatalgea, locul unui vechiu chioșc de vînătoare al lui Soliman-cel-Măreș, ei cereaș, încă de la 4 Novembre, întăriți de trupe asiatice mai bune, dar decimați de holeră, intervenția Europei, pe cînd aliații innaintaș: în Macedonia de Nord — Sîrbii —, unde se luă Chiupruli (Veles), Prilep, Gostivar și Monastir (la 18 Novembre), în Macedonia de Sud — Grecii —, spre Florina și Salonic, ocupat pe rînd, în cumplită rivalitate, de Greci și Bulgari (8 Novembre), în Epir — aceeași —, unde, după căderea Prevesei (3 Novembre), se cuceriaș Pentepigadia și Mețovo. Flota greacă — cea turcească apăru în zadar la Cavarna și Burgas — ocupă ușor insulele Lemnos, Thasos, Psara,

Tenedos, Lesbos, Chios, până la sfârșitul lui Novembre, pe cînd Rodos și Sporadele vecine rămîneau, și după pacea din 18 Octombree, ocupate, „până la executarea tratatului“, de Italiani. Onoarea militară a Turciei o represintă de acum înainte, în afară de înviersunata defensivă de la Ceatalgea, apărarea celor trei cetăți; Adrianopol, de Șucri-Pașa, contra lui Ivanov și a Sîrbilor lui Stepanovici, Scutari, de Ali-Riza, apoi după asasinatul său misterios, de Eșad-Pașa, bogat și influent politician albanes mohammedan, contra Muntenegrenilor și Ianina, de alt Eșad, contra Grecilor generalului Suțu.

Negociațiile pentru armistițiu duseră la 3 Decembrie la bun capăt. Pentru pace, se hotărî Londra, și tot odată începu a lucra acolo, în chestiile de interes european, și Areopagul european, necompetent, încet și desbinat prin vechi și ireconciliabile rivalități. Greutăți mari se ridicau de la început, în afară de aceia de a face ca Poarta să renunțe la aproape totalitatea posesiunilor sale europene, continentale și insulare (recunoașterea Unirii Cretei cu Grecia, la 26 Novembre; proclamația de Unire a Samosului la 24). Austria, sprijinită în principiu, dar nu și în tendințe, de Italia, cerea, pe basa principiului național invocat de „cruciați“, crearea unui Stat pentru Albanesi, pe cari Sîrbii și Muntenegrenii îi măcelăriau fără milă în teritoriile ocupate, și, în același timp, amenința Serbia cu război pentru maltratarea consulilor săi, (în special Prohaszka) cari, din partea lor, sprijiniseră rezistențele locale. Încă din Novembre, la 28, steagul albanes fusese ridicat la Valona de filo-austriacul Ismail-Chemal-bei. În niciun cas, Serbia nu era să-și aibă portul la Adriatica: ea trebuia să iasă din Durazzo și Muntenegrul nu trebuia să ocupe Scutari. Iar România, în urma unui șir de întruniri publice ale „Ligei Culturale“, pornită pe alt drum decît cel normal, dînd compensația Cadrilaterului Rusciuc-Șumla-Varna,

care i se oferise de Ruși în 1878 în schimbul părăsirii formale a Basarabiei, prezenta Congresului, pe lângă cererea, legitimă și naturală, a respectului drepturilor religioase și școlare ale Aromânilor, încă una, asupra căreia apăsa toată greutatea: cedarea pentru motive strategice, întărindu-se astfel granița Dobrogii amenințate statornic de șovinismul bulgar, a liniei de hotar Turtucaia (orașul e românesc)-Balci.

Puterile recunoscute la 20 Decembrie Albania independentă, răspingând ideea, combătută și de Albanesi în congresul din Triest, de a face o provincie albanesă tributară Sultanului, dar chestia hotarelor ei — căci Tripla Înțelegere voia să le restrângă la o bandă a litoralului adriatic — fu așa de grea, încît abia în Iulie, după ce se petrecuseră multe alte lucruri, ea putea fi rezolvată. Față de cererile României, Guvernul bulgar, în care influența lui Danev, „Bismarckul Balcanilor“, era tot mai preponderantă, se arată inexorabil, și nu-l opri nici perspectiva, deschisă în Decembrie-Ianuar, a unui nou război cu vecinul de la Nord. Tot așa de inexorabil se arată președintele Sobraniei și față de Turci, cari trebuiau să iscălească ce li se prezenta, cedînd Bulgarilor Adrianopolul, fără a-și putea rezervă măcar drepturi asupra moscheilor, între care splendida zidire a lui Selim I-iu. Puterile izbutiră însă a convinge pe Chiamil-Pașa, noul Vizir, că trebuie să se hotărească la cele din urmă concesiuni, și chiar la părăsirea chestiei insulelor în mîinile Europei, cînd o nouă revoluție în Constantinopol, condusă de Enver-bei, întors din Tripoli, așeză în locul bătrînului Evreu pe mîndrul războinic Mahmud Șefchet, care călcă pentru aceasta pe cadavrul generalismului înfrîngerii, Nazim-bei (23 Ianuar 1913).

Negociațiile de la Londra fură imediat rupte, și ostașii oboșiți, decimați de holeră, ai amînduror părților, Bulgari și Turci, se încăierău iarăși, după o strașnică iarnă, la Ceatalgea și Adrianopol, pe cînd Grecii luau

Parga și flota lor se ciocnia cu cea dușmană la Gura Dardanelor¹.

În sfârșit primăvara aduse căderea prin asalt, după un învierșunat asediu, a Ianinei (7 Mart) întâi, apoi a Adrianopolei (26 Mart), și după câteva săptămîni, și a Scutariului (22 April)². Acest din urmă fapt, care împiedeca pacea generală, păru că va aduce din nou războiul european. Cu niciun preț Austria nu consimți să lase pe regele Nichita a-și strămuta reședința în vechea cetate venețiană, cucerită cu cele mai scumpe jertfe. Europa nu se mulțami cu o presiune morală; ea își trimetea soldații, cari scoaseră (6 Mai) pe Muntenegrenii din Scutari, consumat de flăcări în urma retragerii lor. Și încercarea Muntenegrenilor de a da ca rege Albanesilor pe Eșad, înțeles cu dinșii, nu izbuti; ultima călătorie a acestuia în Austria și Italia nu-i aduse niciun folos.

Rămînea însă ca un punct amenințător la orizont împărțirea între aliați a teritoriilor cucerite, căci Turcia le cedase *în bloc* acestora. Cu Grecia nu exista un tratat prealabil de repartizare, iar tratatul prealabil cu Bulgaria nu voiă să-l recunoască Serbia pentru că Bulgarii nu colaboraseră, după învoială, la cucerirea Macedoniei, ci, din potrivă, ceruseră ajutorul sîrbesc ca să poată lua Adrianopolul. Arbitragiul Țarului, prevăzut înainte de acțiunea militară, era primit de Bulgari pe baza tratatului, iar de Sîrbi dincolo de marginile tratatului. O telegramă fulminantă a lui Nicolae al II-lea, care declara că un război între foștii aliați,

¹ Baruh Semah, al cărui ziar e publicat în „Écho de Bulgarie“, recunoaște (în n-1 42), că se țintea asupra spitalului Semilunei Roșii. Protestările consulilor nu fură ținute în seamă decît cu zăbavă, cum la Scutari nu se îngădui ieșirea femeilor și copiilor. — Se asigura că regele Ferdinand și prințul Boris aŭ fost prinși la Eschi-Sagra (*ibid*). La somația de predare, Șucri-Pașa răspunse: „Ține-ți scrisoarea și vină de iea orașul!“. Trenurile de aprovizionare pentru Bulgari treceau, în cursul armistițiului, prin gara Adrianopolei flămînde (no. 441; cf. no. 46). Sîrbi ar fi avut relații cu locuitorii, dorind să-i cruce (no. 46).

² Un jurnal de asediu în *Revue de Hongrie* pe 1913.

ar fi o „crimă“, a cărei răspundere ar cădea pe capul cui l-ar începe, aduse din Sofia un răspuns ascuțit. Pe cînd se vorbea totuși de o apropiată călătorie a primilor-miniștri respectivî la Petersburg, Bulgarii dădeaū ordinul de atac la Ghevgheli pentru a rupe legătura dintre Greci și Sîrbi,—ceia ce și îndeplini (Iunie).

Urmarea fu izgonirea garnisonei bulgare din Salonic, comandată de generalul Hesapciev, de către Greci și înnaintarea Sîrbilor spre Chustendil. Bulgarii nu mai erau în stare de ofensivă, de și defensiva lor îndărătnică, dacă nu putu să împiedece năvălirea sîrbească până la Belogragic, Vidin și Bercovița, apără săptămîni întregi drumul Sofiei. În acest timp însă, trupele lor fiind concentrate aici, supt conducerea lui Ratco Dimitriev — după demisia silită a lui Savov, sfătuitorul războiului nenorocit; Danev îi urmă peste puțin în disgrație —, Grecii putură răspinge pe Ivanov, fără a fi în stare însă să-i taie comunicațiile, și astfel ei ocupară Nigrita, Cucuș, după o luptă care-i costă 10 000 de oameni, Doiran, Seres, Cavala, De-deagaci. Cele mai groaznice cruzimi, din partea comitațiilor primiți ca ajutoare, și chiar din partea soldaților, cu ofițerii în frunte, semnalară aceste lupte odioase, care lăsaū în urmă sate și orașe în cenușă și lagăre de holerici fără îngrijire.

Pe cînd Turcia, care-și refăcuse armata, profita de faptul că pacea nu fusese ratificată și că încetase de a trăi acea Ligă căreia-i cedase teritoriile ei europene, pentru a smulge, nu numai evacuația Rodostului și a teritoriilor dincolo de linia Enos-Midia fixată de Europa, dar și Chirchilise și Adrianopolul însuși, părăsit și el de Bulgari (Iulie), România intra în acțiune.

Pretențiile sale fuseseră supuse, după cererea Puterilor, unui arbitragiu. Resultatul conferinței din Petersburg fu atribuirea Silistrei cu trei kilometri de încunjur, — o soluție care găsi un răsunset defavorabil

în opinia publică; numai cu greutate ea putu fi primită de Parlament. La fixarea hotarului delegații bulgari ridicară atâtea greutăți, încît discuțiile trebuiră să fie întrerupte.

Conflictul dintre aliați părea că va aduce zdrobirea de către Bulgari a fraților de arme, crearea unei Mari Bulgarii de la lacul de Ohrida până la Struma, aruncînd România pe planul al doilea. Pe de altă parte, de oare ce atacul bulgar era vădit rezultatul unei înteziri austriece, cu scopul de a anula Serbia, singurul aliat posibil în urmărirea viitoare a drepturilor românești peste Carpați, un nou și puternic motiv se adăugia pe lîngă cel d'întăiū și pe lîngă acela care venia din complecta atonie economică și din enervarea extraordinară produse de luptele ce amenințau să se eternizeze peste Dunăre. În astfel de împrejurări, la sfîrșitul lui Iunie, primul-ministru Maiorescu înfățișă Regelui Carol decretul de mobilizare.

În cele d'întăiū zile din Iulie cinci corpuri de armată, întreaga forță militară de întăia linie a României, erau la Dunăre, alcătuiind o armată de 500.000 de oameni. Ea intră imediat în acțiune fără a se preocupa de sfaturile ce veniau din Viena. Silistra și teritoriul până la linia Turtucaia-Balcic fură ocupate fără rezistență de generalul Culcer. Pe șlepurî la Bechet, pe podul de vase de la Corabia, — un nou pod fu făcut apoi la Turnu-Măgurele — trecură corpurile I, IV, II și III, înnaintînd în această ordine. Pe cînd divisia de cavalerie independentă a generalului Bogdan prindea la Ferdinandovo una din divisiile generalului Cutincev, ajutînd înnaintarea armatei Timocului asupra Vidinului, generalul Cotescu pătrundea, cu o vertiginoasă iuțeală, până la Vrața, la Orhania și pe înnălțimea de la Arab-Conac, încununată cu monumentul din 1877 al lui Gurco ; trupele se coborîră în vale până la Saranți și Novoselți, pe cînd generalul Musteață, cu cealaltă divisie de cavalerie independentă,

se opria la Zlatița. La Etropol și până în vârful defileurilor pătrunse generalul Lambrinò cu trupele Moldovei, iar la Plevna, la Lucovit, corpul II, al generalului Crăiniceanu, se așeza în locurile care văzuseră îndărătnicele lupte românești din 1878. Comunicațiile Sofiei erau în zece zile complect tăiate, și ocuparea Capitalei Bulgariei, aproape goală de trupe, se putea face în orice moment. Fostul atașat militar la București, Stanciov, apăruse la Arab-Conac pentru ca să anunțe primirea de regele Carol a cererii de cruțătoare oprire făcută direct de regele Ferdinand.

Ministeriul de coaliție Radoslavov-Toncev nu putu ascunde mult timp o situație pe care nimeni în lume n'ar fi putut-o îndrepta. Pe cînd holera, intrată și în armata romînă, făcea groaznice ravagii între Bulgari și Sîrbi, pe cînd mii de oameni fugiau din Tracia înaintea Turcilor, se luă greaua hotărîre de a propune pacea. Negocierile de armistițiu care trebuiau să înceapă la Niș n'aură loc, și pentru pacea definitivă se deschisera între Venizelos, Pașici și Toncev negocierile de la București care consacraū hegemonia românească în Balcani. Președintele Conferinței, d. T. Maiorescu, știu să înlătore multe greutăți, și astfel, cu toate sforțările Austro-Ungariei, ținută în loc data aceasta de Germania însăși, se ajunsese la un tratat care lăsa Serbiei mai toată Macedonia până dincolo de Vardar, la Radovița și Strumița, care atribuia Greciei Salonicul, Peninsula Chalcidică, portul Cavala și cea mai mare parte din *hinterland*, lăsînd Bulgarilor numai Lagos și Dedeagaci¹. Chestia Adrianopolei fu dată

¹ Anuarul bulgar din 1888 înseamnă școlii bulgare la Bunar Hisar Uzun-Chiupri, Demotica și Dedeagaci, și Lamouche semnalează 35 de sate ale Bulgarilor în „cazalele” Ceatalgea, Selimbria și Ciorlù (*l. c.*, p. 145).

În „Écho de Bulgarie” de la 19 Iunie (2 Iulie) 1913 un Frances, fost ofițer în jandarmeria macedoneană (adecă d. Léon Lamouche, iscăbind L.), observă că în părțile Uschiubului, Prilepului și Monastirului limba Slavilor locali formează genitivul cu *na* ca Bulgarii și presintă articolul; ar lipsi și deosebirea vocalelor lungi și scurte, caracteristică pentru sîrbește. Bulgară ar fi limba poesiilor populare culese de frații

în seama Europei, puțin dispusă a interveni, odată ce Rusia-și rezervă ei această linie de înaintare asupra Constantinopolei. Bulgaria „plăti contul“ și refuză să admită în tratatul din București, pe care Austria ar fi vrut să-l revizuiască, dacă nu s'ar fi opus Germania și dacă Franța nu i-ar fi răpit concursul, un moment căpătat, al Rusiei, — cuvîntul asigurator de „armonie“. Prin proclamația sa către oștire regele Ferdinand arăta, la capătul unei nouă pregătiri naționale, un nou război.

La 30 Septembre el trebuia să părăsească în mîna Turciei și cuceririle din Tracia, și silințele ce făcu Bulgaria nu împiedecară iscălirea, în Novembre, a păcii turco-grecești.

Pe de altă parte, o mare năvălire albanesă, care, străbătînd Serbia Veche, în Septembre, ajunsese, până la Monastir, fu răspinsă de Sîrbi cu pierderi mari, cu toate sfaturile militare din Sofia: supt principele de Wied, nepot al reginei României, o Albanie orînduită și pașnică se desemnează la orizont.

* * *

Mladinov și Vercovicî (același, *La Bulgarie*, pp. 503-4). Engelhardt vedea Bulgari în $\frac{2}{3}$ din Macedonenî. Gopcevicî socotia însă că Sîrbiî sînt 900.000 din 1.200.000 de locuitorî.—Deosebite socotelî dau (Lamouche, *l. c.*, p. 501) cam 1.200-1.300.000 de Bulgari, deci majoritatea. Așa era însă și în regiunea Pirotului, unde supt Turci, școala se făcea bulgărește (Laveleye, *l. c.*, II p 39), și totuși regiunea s'a serbisat.— D. Lamouche admite (*l. c.*) preponderanța aromânească printre „patriarhiști“ la Monastir, Crușevo, Tîrnovo, Magarevo, Nicopole, etc. Cei 6.000 de „patriarhiști“ de la Ohrida sînt Romîni, ca și o parte măcar din cei 4.600 de la Prilep. Se admit Aromîni și între cei 27.000 de patriarhiști din sangeacul Uschiubului. Peste Vardar ar fi numai 20-25.000 de Aromîni (la Baraclî-Giumaia, la Poroi), în grupe de 10-500 de locuitorî.— La Veles Bulgariî („ECHO de Bulgarie“, n-1 51), ni dau numai 358 de Aromîni și 179 de „grecisanți“. — D. Driault crede că Aromîniî de toți sînt 20 000 (*l. c.*, p 284)! Socoteala lui Jercovicî e de 81 000, a lui Ţeicov de 101 500, a lui Bianconi de 80.000, dar aceia din „Otecestvena geografia“ e de 292 000 și a lui Risticî de 422.357, pe la 1890 (Lamouche, *La Bulgarie*, p. 501). — Și acuma ce poate hotărî diplomația, firește superficială în materie de etnografie?!

Totuși chestia macedoneană și albanesă sînt primejdia viitorului. Va izbuti Serbia să facă a se primi *de populație*, mai chemată să se pronunțe decît Europa, dominația ei? Albania va fi ea mai mult decît un avanpost austriac, și Italia o va primi ea în această calitate pe malul opus al Adriaticei¹? S'ar putea ca aceste chestii să se resolve mai curînd. Dar ele vor trebui să facă parte din marele proces sîngeros al lichidației austriece, care se anunță pentru un mai îndepărtat viitor.

¹ Cf. articolul meu „Chestia albanesă“ în *Svensk Tidskrift*, 1913, p. 447 și urm., și contribuția mea *Albanien* în vol. II din *Weltgeschichte* a lui Helmolt, ediția a 2-a.

TABLA NUMELOR.

A.

- Abaza-Paşa** (de Silistra), 50.
Abdul-Aziz (Sultan), 283, 297.
Abdul-Hamid (Sultan), 301, 356, 362, 366.
Abdul-Megid (Sultan), 242, 256, 264, 267, 283.
Abdul-Cherim-Paşa, 299.
Abel (von, consilier bavares al lui Othon I-ül), 230, 234.
Abü-Bechir-Paşa, 107.
Acarmania, 18, 218.
Acpalanca, 298.
Adrianopol, 16, 33, 46, 78, 92, 332-3, 346, 367, 371, 373, 375.
Adriatica, 10, 26-7, 73-4, 83, 168, 264, 368, 370, 377.
Agura (profesor), 319.
Ahaia (principat), 17-8.
Ahmed-Eiub-Paşa, 299.
Akkerman (convenţia de la), 142, 209.
Albanesi şi Albania, 6, 9, 23-5, 27-9, 36, 40, 46, 69, 86, 100, 129, 167-8, 171, 229, 244, 255, 264, 288, 304, 307, 310 u., 343-5, 354, 357, 362-3, 368, 370-1, 376-7.
Alecsandri (Vasile), 256.
Alep (Pavel de), 64.
Alessio, 368.
Alexandrescu (Grigore, poet), 256.
Alexandria (Patriarhat de), 40, 51, 63, 153.
Alexandria (în Teleorman), 246 n. 3, 249.
Alexandru I-ül (Ţar al Rusiei), 97, 112, 125, 130, 156, 166, 174, 248, 270, 316-8, 322, 324, 327-9, 334-5, 342, 347-8.
Alexandru al II-lea (Ţar al Rusiei), 303, 309, 316.
Alexandru al III-lea (Ţar al Rusiei), 328, 332, 337.
Alexandru (Ţar bulgăresc), 8, 21, 23.
Alexandru-cel-Bun (Domn al Moldovei), 43, 51.
Alexandru Lăpuşneanu (Domn al Moldovei), 17, 39.
Alexandru I-ül şi al III-lea (Domni munteni), 8, 43, 51.
Alexandru (Ipsilanti, Domn muntean), 172.
Alexandru (Carageorghevicî, principe al Serbiei), 243, 251 260-1, 265, 342.
Alexandru (rege al Serbiei), 334 u., 347-8 u.
Alexinaţ, 282, 297, 299, 301.
Alger, 107.
Ali-Paşa (de Ianina), 100, 109, 129, 168, 260.
Ali-Paşa (Vizir), 284, 290-1.
Ali-Paşa Rizvanbegovicî, 262.
Ali-Rıza (preşedinte al Camerei otomane), 370.

- Altomanovici (Nicola),** 24.
Altona, 151.
Amalia (regină a Greciei), 235, 258, 266, 275.
Amiens (pacea de la), 97.
Amit (localitate), 81.
Amlaş, 19, 82.
Ana (princesă chieviană), 54.
Ana (Țarină), 127.
Anca (ficalui Alexandru-Vodă), 8.
Andrássy (ministru), 295.
Andreï al III-lea (rege al Ungariei), 75.
Andréossy (generalul), 131.
Andros, 223.
Angelos (Alexie), 18, 26.
Angelos (Isac), 75.
A'gevinî, 17, 24, 26.
Anghelovici (Cocea), 102.
Anglia, 91, 96, 124, 143, 162, 207, 209-11, 216-9, 221, 223, 228, 235-7, 244, 252, 254, 256, 258-9, 265, 267, 269, 271-3, 276, 280, 283, 297, 299, 305-6, 309, 316 n. 1, 323, 330, 339, 341, 348, 357.
Angora, 26.
Anhial, 21, 36.
Anți, 11.
Antiohia, 40, 63.
Antivari, 24, 266, 269, 272, 303, 305, 357.
Apaffy (principele Mihail), 80.
Apostoli (căpitan), 222.
Aprilov, 289.
Arab-Conac, 374, 375.
Arad, 127, 285.
Arcadia, 220 n. 5.
Ardeal, 7, 40, 50, 58, 60, 63, 73, 75, 77-82, 84, 89, 91, 141, 167, 260.
Argeș (cetate), 8, 45-7.
Arghiropol (Iacovachi), 165.
Argos, 27, 213-4, 221-2, 224, 226, 228, 230, 272.
- Argyrokastron,** 362.
Arhipelag, 9, 345, 365.
Aristarchi (Logofătul), 238.
Arkadion. 283.
Armansperg (regent în Grecia) 230, 232-5.
Armeni, 10, 30, 340, 344, 354.
Arominî, 6, 16-8, 24-5, 49, 61, 100, 149, 168, 291, 346, 351, 354, 363, 371, 376.
Aron-Vodă, 49-50, 60. (mănăstirea), 61 n. 1.
Arpadieni, 73, 175.
Arsachi (dr.), 359.
Arta, 17, 24-5, 28, 46, 227, 306-7, 341.
Asanes (familie), 16.
Asănești (dinastie bulgară), 16, 20, 75.
Ascold (șef rus), 55.
Asia-Mică, 30, 100, 217.
Aslan-beg, 217.
Asproprotamos (rîu), 218.
Astrahan, 56.
Astros, 230.
Așir. 279.
Athos, 39, 41-2, 46, 48, 50, 63.
Atanase (arhiepiscop de Corfû), 274.
Atanasovici (dr., ministru), 315.
Atena (Acropolea), 212, 220, 276.
Atica, 217.
«Aurora» (foaie), 72.
Austerlitz (lupta de la), 115.
Avacumovici (Ștefan), 104.
Avacumovici (ministru), 335, 348.
Averescu (generalul), 352.
Avlona, 18, 23-4, 362, 368, 370.
Axintie (episcop bulgar), 290.
Azarie (cronicar), 47.
Azov, 58, 66, 68, 80.

B.

- Bacăna**, 260.
Baden (marchisul de), 80-1.
Baiezid I-iü (Sultan), 18, 19, 22.
Bairactar (Mustafa, Vizir), 125, 128.
Balabanov (ministru), 314, 327.
Balbis (ministru), 276, 326.
Bălcescu (Nicolae), 244.
Balcic, 371, 374.
Balduin de Flandra (Impărat), 15.
Balș (familie), 105.
Balșa (senior albanes), 28.
Balșizi (dinastie), 24, 27-8.
Balta-Liman, 260.
Bamberg, 275.
Banat, 74, 76, 78, 80-1, 84, 141, 261.
Bani: Barbu, 47.
Banialuca, 294.
Baracfi-Giumaia 376 n.
Barozzi (generalul), 71, 155.
Basarab-Vodă I-iü. 8.
Basarabia, 131, 139 n. 1, 142, 172, 248, 254, 268, 289, 304, 334, 371.
Batac, 293.
Báthory (Sigismund, principe), 60, 78.
Báthory (regele Ștefan), 57, 79.
Báthory (cardinalul Andrei), 79
Battenberg (Alexandru de, prinț-al Bulgariei), 313 și urm.
Bavaria și Bavaresi. 230, 232, 234, 275.
Bechet, 374.
Bechir-Pașa, 105, 112, 115.
Béclard (consul), 271.
Behadir-Ghirai, 129.
Beldiman (Alecu), 174.
Belgia, 219, 368.
Belgrad (pașalic și Pași), 103, 113 n. 3, 137, 265 n. 3. (episcopii). 119 n. 2. (biserica Paliula), 272, 347.
Belimarcovicî (general), 303, 334.
Belogragic, 262, 373.
Bender, 67, 94.
Benderev (căpitan), 328.
Beoția, 217.
Berana, 366-7.
Berca, 262.
Berchtold (contele), 367-8.
Bercovița, 373.
Berlin, 295, 305-6, 311, 316, 318, 320, 323-4, 336, 340, 357, 362, 366.
Bermann (Adolf, tipograf), 142.
Beron (Berovicî), 288, 333, 340.
Berrhoe, 25.
Bethlen (principele Gavril), 79.
Bibescu (Gheorghe-Vodă), 248, 255, 260, 321.
Bielopolie, 367.
Bihac, 262.
Billecoq (consul), 245, 252
Biograd, 73.
Bismarck, 257, 305, 371.
Bistrița (mănăstire olteană), 42, 47.
Bitolia, 27, 296, 333, 344 6, 362-3 369, 376.
Blagai, 299.
Blaj, 259.
Blajnavăț, 292.
Blanqui, 289.
Bocche-di-Cattaro, 99.
Boemia, 9.
Bogdan (senior macedonean), 23, 32.
Bogdan (Sasul), 32.
Bogdan (generalul), 374.
Boiana (rîu), 302.
Bojici (Pantelimon), 68 n. 1.

Boletinaț (Isa, șef albanes), 362.
 Bolgrad, 244, 314.
 Boliac (Cesar), 244.
 Bomarsund, 124.
 Boris (prinț de coroană), 332, 362.
 Bosnia, 7-8, 26-7, 33, 69, 77, 81,
 110, 115, 120, 127, 137, 262-4 n. 1,
 281, 285, 287, 293-4, 296, 299,
 301-2, 306, 318 n. 3, 337, 356, 364.
 Bosniac-Aga, 129.
 Botev, (Hristu), 293.
 Botzaris (Costa), 229.
 Bourboni, 88, 332.
 Bozveli (Neofit), 290
 Brăila, 129, 176, 244, 249, 288.
 292, 351.
 Branco (senior macedonean), 25.
 Brancoviči (Gheorghe, despot sir-
 besc), 27, 44-5, 76. (soția Irina),
 44-5.
 Branicevo, 74.
 Branovacichi (șef de ceată), 102.
 Brașov, 75, 161 n. 1, 170, 288.
 Brătianu (D.), 285.
 Brătianu (I. C.), 289, 305, 330,
 332.
 Bregovo, 120, 299.
 Brema, 232.
 Bresnic, 374.
 Brincoveanu (Constantin-Vodă),
 40, 50-1, 64-6, 80, 82.

Brincoveanu (Grigore), 170.
 Brincoveanu (Zoița), 175.
 Brza-Palanca, 118.
 Bucovina, 83, 141.
 București (și păcile din), 35
 39-40, 50, 60, 69, 82, 84, 95,
 99, 111, 114-6, 118 n. 5, 119 n.
 2, 121, 125, 127, 131, 136, 140,
 142, 150-1, 154, 169-70, 173-5,
 221, 238-9, 244, 246, 248-9, 261,
 268-9, 271, 281, 285, 288-92,
 315-6, 319, 322, 324, 326-7, 330,
 342, 351, 364, 375. (Dealul Spi-
 riți), 260.
 Buda, 77, 80, 141. (episcopi de),
 104.
 Budua, 24.
 Bulgaris (Evghenie), 167.
 Bulgaris (Dimitrie), 272, 275-7,
 305.
 Bulgaris (Marcu), 216.
 Bulgaris (Leonida), 274.
 «Bunăparte», 99.
 Burgas, 330, 369.
 Burian (ministru), 314.
 Burmov (ministru), 315, 327.
 Buteniev (ambasador rus), 238,
 244, 248.
 Butrintò, 99.
 Buzău, 50.
 Byron (lord), 162, 213.

C.

Cabul-Efendi, 260.
 Caciănic, 362.
 Cadir-beiü, 99.
 Călărași, 125, 288.
 Calender-Chioșc, 218.
 Calerghi (Dimitrie, ministru), 236,
 252, 267, 283.
 Calice (baronul), 344.
 Calievici (ministru), 297.
 Caliman (Țar bulgar), 20.

Calinichia (Doamna), 8.
 Callimachi (familie), 67.
 Callimachi (Scarlat-Vodă), 97,
 121, 165, 174.
 Callimachi (Mitropolitul Gavriil),
 105.
 Calmășul (familie), 67.
 Camenița, 118.
 Campbell (James), 166.
 Candia, 79, 341.

- Caneia**, 307, 340, 358, 360.
Canina, 18, 24.
Canini (Marc' Antonio), 273 u.
Canlië (pacea din), 267.
Cantacuzini (familie), 16, 19, 23, 36, 44-5, 49, 68-9, 81, 153, 222, 287, 321.
Cantacuzino (Constantin Postelnicul), 50.
Cantacuzino (Ioan al VI-lea), 16, 41.
Cantacuzino (Andronic), 49-50.
Cantacuzino (eteristul), 173, 176. (Gheorghe beizadea), 82.
Cantacuzino (I. A.), 285.
Cantacuzino (Iordachi), 50.
Cantacuzino (Manuil), 16-7.
Cantacuzino (Mateiü), 16.
Cantacuzino (Mihail, Şaitanoglu), 36 49, 60-1.
Cantacuzino (Banul Mihail'), 69.
Cantacuzino (Fîrvu), 69.
Cantacuzino (Şerban-Vodă), 50-1, 65-6, 81-2.
Cantacuzino (Ştefan-Vodă), 82.
Can acuzino (Toma), 46.
Cantacuzino (Toma principe), 46.
Cantacuzino (Toma, boierî) 50, 68.
Cantacuzino (generalul, ministru bulgar), 287, 319-20, 32-1, n. 1.
Cantemir (Constantin-Vodă), 81.
Cantemir (Dimitrie), 67-8 n. 1.
Capistrano (Ioan de), 88.
Capodistria (Augustin), 341, 225-6, 228, 235.
Capodistria (preşedintele Ioan), 155 6, 166, 174, 210, 212-3, 215-7, 218-20, 224-5, 231-2, 235-6, 254, 257, 274.
Capodistria (Viaro), 213, 225.
Capudanî, 70, 108.
Carafeis (şef de bandă), 116.
Caraferia, 368.
Carageă (Ioan Gheorghe-Vodă), 165, 166, 289.
Caragheorghe, 102, 105, 111-2, 115, 117-20, 127, 132-7, 139, 146, 172, 296. (familia), 139 n. 1.
Caragici (Vuc), 134-5, 141, 148.
Cară-Mustafă (Vizir), 65, 79.
Çaranovaţ, 112.
Caransebeş, 78, 82, 104.
Carateodori (Alexandru), 340.
Caravelov (Liuben şi Petco), 289, 313, 315-7, 319-21, 338-9, 331, 342.
Carazin (ofiţer rus), 69.
Carlovăţ, 141, 259.
Carlovăţ (pacea de la), 81.
Carlovăţ (Mitropolia de la), 112.
Carmanioli (partid corfiot), 167.
Carol Quintul, 57 n. 1, 77.
Carol al VI-lea (Împărat), 80, 83.
Carol al X-lea (regele Franciei), 316.
Carol al XII-lea (regele Suediei), 67.
Carol I-iü (rege al României), 275, 282, 284-5, 287, 294, 329, 343, 374-5.
Carol (arhiduce), 113.
Carol (duce de Bavaria), 227.
Carolingieni, 55.
Carp (P. P.), 343.
Casimir-cel-Mare (rege al Poloniei), 56.
Castoria, 41, 151, 296.
Çaşovia, 79.
Catacaţi (gubernator al Basarabiei), 155. V. şi Katakatzî.
Catalani, 15.
Catargi (familie), 259, 334.
Catcov (publicist rus), 318.
Catici (Iancu, ministru), 111, 337.
Cattaro, 16, 272, 310 n. 1.
Caucas, 238.
Cavala, 16, 373, 375.
Cavarna, 369.
Cazaci, 53, 56, 58-60, 64, 80, 329.
Cazan, 156.

- Ceatalgea**, 218, 369-71.
Cedolini (Pietro, episcop), 59.
Cefalonia, 18, 28, 258.
Celebi-Mustafă, 192.
Celebi-Tatzatin, 19.
Ceasunt, 19.
Cercaschi (prințul), 312.
Cerchesi, 289.
Ceretlev (consul), 321.
Carnaiev (general), 297-9, 301.
Cernavoda, 292.
Cernica (mănăstire), 127.
Cernoievici (familie), 28, 45. (Ar-
senie, Patriarh). 68 n. 1.
Cetinie, 319.
Chabot (generalul), 99.
Chalcidica, 266, 375.
Chalke (insulă), 148, 164.
Chalkedon, 218 n. 1.
Chalkokondyles (Laonikos, cro-
nicar), 35, 60.
Champlitte (Guillaume de), 15.
Chenghelaț (scriitor), 104.
Chénier (André), 162.
Cherson, 54, 156.
Cheșcu (familie), 334.
Chiajna (Doamnă), 48-9.
Chiamil-Pașa (Vizir), 248, 371.
Chiev, 40, 50, 54, 56-7, 172.
Chigheciū (Postolachi), 66.
Chilia, 15, 27, 76, 94, 131.
China, 54, 66.
Chios, 28, 117-148, n. 1, 164, 217,
223, 370.
Chirchilise, 344, 369, 373.
Chirico (consul), 155.
Chișinău, 172, 303.
Chiuciuc-Cainargi (pacea de la),
83.
Chiuciuc-Hasan (comandant),
107-8.
Chiuprița, 114.
Chiupruluii, 65, 79, 369.
Chiupruluiul (Ahmed, Vizir), 79.
Chiustendil, 15, 23, 26, 291, 312,
n. 1, 331, 369, 373.
Chiustenge, 291-2.
Choiseul-Gouffier (ambasador),
162.
Christopulo (Atanasie, poet), 150.
Chryssaphina (fica Mariei lui
Iancu Sasul), 49.
•Chronos• (foaie), 231.
Church (amiral), 162, 215, 233.
Giardacliia (șef sîrb), 113 n. 3,
114, 116, 127.
Giarapici (Vaso), 111.
Ciceagov (amiral), 130.
Ciclade, 218.
Gidonia, 148.
Cimpineanu (C.), 244.
Ciomacov, 394.
Cipru, 15, 28, 48, 306.
Cirmen, 18, 25.
Cladova, 41, 116, 118.
Clement al VIII-lea (Papă), 59, 62.
Clementina (de Orléans), 60, 330.
Cleobul (scriitor), 214.
Climent (Mitropolit bulgar), 314-5,
323, 328.
Cniajevaț, 118, 299.
Cniajevicî (conspirator), 337.
Coburg (Casa de), 34, 275, 284, 332.
Coburg (Filip de), 337.
Coceana, 366, 369.
Cochrane (amiral), 215.
Cociani, 368.
Codrington (amiral), 211.
Colacin, 294.
Colettis (ministru), 253 u.
Colintina, 174-5.
Coloman I-iū (rege al Ungariei),
73-4.
Colțea (Sandu), 67.
Gomana (mănăstire), 69.
Comita (profesor), 161 n. 1.
Comneni (dinastie), 14-5, 18-9,
24.

Comnenul (Împăratul Ioan), 74.
 Comnenul (Împăratul Manuil), 74.
 Conda (căpitan), 116.
 Constandatos (morar), 352.
 Constantin-cel-Mare, 14, 62.
 Constantin Porfirogenetul, 54,
 Constantin (Tih, Țar bulgăresc).
 21.
 Constantin (Mare-Duce), 98-9, 255.
 Constantinovici (Anca și Ecaterina), 291, 348.
 Constantinopol (Sf. Sofia), 88.
 (Patriarhi de), 117, 125.
 Copenhaga, 323.
 Coprivștița, 293.
 Corabia, 364, 374.
 Corai (scriitor), 95, 147-9, 151-2,
 162, 222.
 Corbea (David), 68 n. 1.
 Corbea (Teodor, scriitor), 68.
 Corfă, 99, 166-7, 228, 243, 274,
 276.
 Corint, 228.
 Coron, 28.
 Corsica, 99, 163.
 Cosierevo, 294.
 Cosovo, 8, 25-6, 291, 324, 345,
 365, 368.
 Costachi (Mitropolitul Veniamin),
 174.
 Costandă (Grigore), 157 n. 1.
 Coșanțali-Halil, 112, 116, 118,
 129.
 Cotel, 288, 320.
 Cotescu (generalul), 374.
 Cotroceni (mănăstire), 66, 174-5.
 «Courrier de Smyrne», 222.
 Craguievaț, 136-7, 142, 237, 243,
 247, 282.

Craina, 41, 109, 115, 119.
 Crăiniceanu (generalul), 375.
 Craiova, 47, 84, 120, 249, 288.
 Cralievici (Marco), 26, 135, 259.
 Cratovo, 26, 369.
 Crescimir (șef croat), 73.
 Creta, 28, 48, 214, 217, 236, 273,
 282-5, 287, 295, 304-6, 326, 337-
 41, 344, 352, 358-61, 364, 368.
 Crilov (ministru), 318.
 Crim-Ghirai (Han), 93.
 Crimeia, 68, 71, 83, 265, 270.
 Cristian al IX-lea (rege al Danemarcei), 276.
 Cristici (ministru sîrb), 334.
 Cristici (Artemisa), 348.
 Cristide (Dimitrie), 254.
 Criștioviți (Gavril, guvernator
 al Rumeliei Orientale), 320,
 322.
 Crivoșcia, 294.
 Croația, 73, 75, 110, 256, 261.
 Croia, 27-8, 46.
 Crucica, 134.
 Cruședol, 272.
 Crușevaț, 115, 282.
 Crușevo, 345, 376.
 Culcer (generalul), 374.
 Culcuș, 373.
 Culicovo (lupta de la), 56.
 Culin (Căpitan-), 115.
 Cumant și Cumania, 73, 75.
 Cumanovo, 369.
 Curșid-Pașa, 118-9, 132, 138.
 Curu-Ceșmă, 148, 160.
 Cutincev, 274.
 Cutluc-beg, 19, 130.
 Cuza (Alexandru Ioan I-iu), 270,
 279-81, 284, 296, 317, 322, 328.

D

Dacia, 10, 98, 113, 134.
 Dagno, 27.

Dalmația 45, 73-5, 86, 99, 100, 102,
 115-7, 136, 263, 294, 296.

- Damian** (Mitropolitul Moldovei), 44.
Dan al II-lea (Domn), 76.
Danemarca, 276, 322, 329.
Danev (ministru), 345, 361, 371, 373.
Danilo (prinț muntenegrean), 262, 266, 269, 272, 285.
Dașcov (consul rus), 244.
Davidovići (Dimitrie), 141-2.
Dawkins (Eduard, resident în Grecia), 217, 228, 233, 235.
Dealul (mănăstire), 367.
Deciçi, 369.
Dedeagaci, 373, 375.
Deian (senior sîrb), 23.
Delianis, 305, 326, 339, 349, 359.
Deli-Cadri (șef de ceată), 116, 120.
Deligheorghe, 275.
Deligrad, 115, 118, 301.
Derbescu (deputat), 271.
Derviș-Pașa, 294, 306.
Descorches (ambasador francez), 95.
Diaconoviçi Loga (scriitor), 104.
Diacovo, 306, 362-3.
Dibra, 333, 362.
Dickson, 320.
Diocleia, 24, 27, 74-5.
Dimitriev (Ratco, general), 369, 373.
Dionisie (Eclesiarhul (cronicar), 99, 161.
Dir (șef rus), 55.
Disraeli (ministru), 306.
Dobracia (Ioan), 136.
Dobriniaș (Petru), 115, 117-8, 120.
Dobrogea, 8, 16, 43, 139, 244, 304, 307, 315, 329.
Dobrotici (despot), 8, 15, 21, 39, 291.
Dochici (Lazăr, ministru), 335.
Doiran, 373.
Dolgoruchi (prinț), 240, 329-9.
Domokos, 266, 305, 341.
Domontevici, 331.
Donducov Corsacov (guvernator al Bulgariei), 304, 312.
Doroșenco (șef de Cazaci), 59.
Dorev (dr), 354.
Dosofteiū (Mitropolit al Moldovei), 65.
Draga (regina), 337, 346, 348.
Dragases (din Chiustendil; și dinastia), 15-6, 26.
Drăgășani, 172.
Dragomestre, 99.
Dragomir (Ștefan), 359.
Drandarevschi (generalul), 330.
Drigalski (ofițer), 320.
Drinov (Marin), 288, 293, 312, 318.
Drumev (scriitor), 315. V. Climent.
Duca-Vodă, 51.
Duca (Neofit), 169.
Duckworth (amiral), 97.
Duhamel (consul), 247, 260.
Dulcigno, 24, 303, 305-6.
Duncas (Ștefan), 149.
Durazzo, 24, 368, 370.
Durnovo, 330.
Dușan (Țarul Ștefan), 8, 23-7, 41-2, 53, 112, 118, 266, 334, 369.
Dutrône, 216.

E.

- Ecaterina a II-a** (Împărăteasă), 49, 69-70, 83-4, 88, 94, 125, 156-7, 348.
Ecaterina (Mare.Ducesă), 98.
Edhem-Pașa, 341, 368.
Edinburg, 275.
Edinburg (Alfred, duce de), 275.
Eftimie (Patriarh de Tîrnova), 40.

Eftimie (cronicar moldovean) 40.
Egina, 6, 212, 214, 222, 224.
Egipt, 30, 95-7, 99, 215-7, 283.
Egri-Palanca, 365, 369.
Ehrenrooth (generalul) 316-7.
Elasona, 368.
Elena (Doamna lui Petru Rareș), 23, 45, 48.
Elena (Doamna lui Matei-Vodă) 47.
Eleonora (regina Bulgariei), 355.
Eleusis, 212.
Eliad (Ioan, scriitor), 148, 150, 246.
Elisaveta (Țarina), 172.
Elisaveta (Doamna Movilă și fiii), 32.
Elphinstone (amiral), 70.
Elveția, 162, 368.
Ematia, 362.
Enos, 28, 373.

Enver-beiü, 353, 371.
Epir, 16-7, 20, 23-4, 27, 148-9, 255, 266, 273-4, 304-5, 326, 340-1, 369. V. și Albania.
Erfurt (tratatul de la), 98, 129.
Eschi-Sagra, 304.
Eșad-Pașa, 370.
«Eterii», 145, 157, 159, 163, 166, 168, 170, 274, 340.
Etolia, 18.
Etolianul (Gheorghe, scriitor), 61.
Etropol, 374.
Eubeia, 28, 218, 253.
Eudochia (Țarița), 26.
Eufrate 10.
Eugeniu de Savoia, 80, 83, 115, 263, 280.
Eynard (bancherul), 162, 212.
Evrei, 159.
Evrenos-beg, 31.

F.

Făgăraș, 81.
Fanagoria, 71.
Fanarul, 7, 12, 70, 94, 97, 105, 110, 120 n. 3, 122, 134, 150, 155, 157, 160, 164-5, 170, 172, 213, 222, 228-9, 232, 244.
Farmachi (căpitanul), 171, 176, 254.
Farsala, 341.
Fauriel (consul), 100, 162-3.
Fazil-Pașa, 362.
Ferdinand (rege al Bulgariei), 330, 333, 354-5, 363, 367, 376.
Ferdinand (arhiduce), 77, 98.
Ferdinandovo, 274.
Ferhad-Pașa, 37.
Fet-Islam, 280. V. Cladova.
Ficev (generalul), 367.
Filadelfia (Mitropoliți de), 48. V. și Severos (Gavriil).
Filip de Flandră, 284.

Filipopol, 9, 21-2, 33, 109, 314, 321-2, 327-8, 342, 350, 369. (episcop de), 173 n. 1, 290.
Filipovici (generalul), 141.
Filov (maiorul), 322.
Finlanda, 124, 156, 318.
Firmilian (episcopul), 337.
Florența, 44. (Pippo Spano din), 76.
Florina, 369.
Focșani, 84, 174, 270.
Fonton (secretariü rus), 265.
Francisc I-iü (Împărat), 90. 118. (soția sa), 98 n. 3.
Francisc-Iosif (Împăratul), 260, 264, 290, 294, 348.
Franciscani, 93, 263.
Franța, 25, 80, 86, 91, 93-6, 126, 129, 147, 151, 161-2, 167, 210, 213, 216-7, 223-4, 228-30, 234, 244-5, 252, 254, 256-7, 259, 265,

268-70, 274-5, 288, 306-7, 326,
340-1, 354, 376.
Frinci, 17.

Frusici (Dimitrie), 141.
Fuad-Paşa, 260.

G.

Gabrovo și -eni, 289, 312, 315.
Gaj (scriitor), 256.
Galați, 174, 244-5, 351.
Galaxidi, 257.
Galia, 10.
Galipoli, 264, 304.
Galiția, 49, 55, 74, 83.
Garașanin (ministru), 243, 247,
265, 270, 274, 279-80, 335.
Garibaldi, 273-4. (Menotti), 340.
Gattilusio (dinastie), 28.
Gavril (senior sîrb), 24.
Gavrilovici (om politic sîrb), 292.
Gavriil Protul (Atosuluî), 46.
Gazi (Antim), 148 n. 1.
Gennatas (om politic grec), 213,
225.
Geneva, 211 n. 1, 213, 363, 366-7.
Genova, 91-2.
Georgia, 19, 59, 156.
Germania, 73, 80, 231-2, 254,
311, 314, 325-6, 357, 365, 375-6.
Gérard (generalul), 216.
Gerlach (predicator), 42.
Gevad-beiü, 340.
Ghegl, 362.
Ghenadie (Scholarios, Patriarh de
Constantinopol), 38.
Ghenciu (șef de ceată), 171, 174-5.
Gheorghe al IV-lea (rege al An-
gliei), 219.
Gheorghe (rege al Greciei), 276,
288, 298, 341, 348.
Gheorghe (prinț al Greciei), 340-2,
352, 357-8.
Gheorghe Ștefan (Domn al Mol-
dovei), 64. .

Ghermani (Mihail), 142, 238.
Gheșov (ministru), 313, 326, 329,
361.
Gheuca (Mitropolitul Leon), 105.
Ghevgheli, 363, 373.
Ghiazî (Comisul), 49.
Ghica (Alexandru-Vodă), 142.
238-9, 244-7, 262, 274.
Ghica (Grigore I-ü), 81.
Ghica (Grigore Alexandru-Vodă),
222, 35, 69, 155.
Ghica (Grigore, Domn al Moldo-
vei), 260.
Giavid-Paşa, 362, 369.
Gin-Ali (Vizir), 81.
Giunis, 301.
Giurgiu, 129-30, 352.
Gladstone, 276, 293.
Glavaș (Stanoe), 111.
Golemi-Vrh, 365.
Golubaț, 26, 76.
Goluchowski (cancelariü), 330.
Golz (von der), 330, 341.
Gonemi (Diamantina), 166.
Goranică, 294.
Gorc acov (cancelariü), 304.
Gordon (filelen), 215, 220.
Gorj (munți), 107.
Gostivar, 369.
Grahovo, 272.
Gratiani (Gașpar-Vodă), 7.
Gracov (ministru), 314, 318, 324.
Greiner (consilier al lui Othon
I-ü), 230.
Gribovo, 341.
Grigorie (Patriarh de Constanti-
nopol, ucis în 1821), 156.

Grisiotis, 233.
 Grivas, 209, 226, 229, 233-5, 253,
 266, 274.
 Grodzka (lupta de la), 83.
 Gropa, 27.
 Gros (baronul), 259.
 Gruici (Sava), 296, 334-5.
 Gruiev (maiorul), 322, 328.

Grumbkow (generalul), 341.
 Guduov (Boris), 58, 65
 Guilleminot, 97.
 Guilford, 213.
 Guras, 212.
 Gurco (generalul), 374.
 Gusinie, 306, 368.

H

Hafiz-Paşa, 105, 115.
 Hagi-Mihali, 305.
 Hagi-Mustafa-Paşa, 106-7.
 Hagi-Petro, 220, 266.
 Hagi-Prodan, 136, 239.
 Hagienov, 314.
 Hahn (generalul), 273.
 Haideck (consilier în Grecia), 230,
 234.
 Haiduc-Velico, 109, 117, 119, 120,
 171, 185.
 Halepa, 307, 340.
 Halet-Efendi, 170.
 Haliciu, 55.
 Halil (prinţ otoman), 18.
 Halle, 94.
 Hamburg, 285.
 Hangerli (Ioan Gheorghe Vodă),
 35, 165.
 Hangerli (Mihail), 165.
 Harcov, 141.
 Hartvig (ministru), 365.
 Hasan-Paşa, 113. n. 1.
 Hastings (filelen), 215.
 Heidelberg, 320.
 Heineccius, 170.
 Heissler (generalul), 81.
 «Hellas» (corabie), 231.
 Henric (Împăratul Constantino-
 polei), 75.
 Henric (rege al Poloniei), 57-8,
 90-1.

Henric al IV-lea (regele Fran-
 ciei), 90.
 «Heptanesos», 166.
 Hereşti, 262.
 Hertegovina, 27, 45, 69, 110, 201,
 264, 266, 269, 272, 281, 285,
 287, 293, 296, 301-2, 306, 313,
 337, 356, 364.
 Hermupolis (Syra), 221. V. Syra.
 Hesapciiev (ofiţer), 373.
 Hesa (Casa de), 313.
 Hesa (Emil de—Darmstadt), 227.
 Heyden (amiral), 211.
 Hidra, 213.
 Hierax (Logofătul), 60.
 Hilmi-Paşa, 344, 353.
 Hitov (Panaiot), 289.
 Hitrovo (diplomat rus), 317-8,
 336.
 Hlapen (senior macedonean şi
 Manea-), 25, 45.
 Hmiltm̃tchi (Bogdan), 58.
 Hmiltm̃tchi Timuş), 49.
 Hobart-Paşa, 283, 287.
 Hodges (consul), 240.
 Horbaţchi (ofiţer muntean), 246.
 Hotin, 84, 94.
 Hrelia (senior macedonean), 23.
 Hrisant (Notara, Patriarh de Ie-
 rusalim), 40.
 Hrisoveloni (bancher), 351.
 Hrvoie (senior croat), 28.

Hunyady (Ioan), 27-8, 58, 76, 89, 281.
Hunyady (principeasa Iulia), 281.

Hust, 77.
Hydra, 160, 169, 214, 222-3, 226, 230, 236, 272.

I

Iachint (Mitropolit al Țării-Ro mănăștii), 43.
Iagello (duce litvan, și dinastia sa), 26, 77.
Iagodina, 112, 114, 118. (proto-popul de), 102.
Ialomița (rîu), 131.
Iamboli, 22.
Iancovici (Emanuil), 141.
Iancovici (generalul), 368.
Iancu-Vodă Sasul, 32, 44, 48, 281.
Iani (Banul), 49.
Ianina, 17, 25, 28, 218 n. 1, 306, 372.
Iași (și pacea de la), 35, 39, 50, 71, 91, 112 n. 4, 117 n. 1, 127, 142, 150, 154, 169-71, 173, 244, 260, 263, 284, 334.
Iberia și Iberi, 19, 39.
Ibrahim-Pașa (de Scutari), 115.
Ibrahim-Pașa (de Egipt), 212, 216.
Ibrahim-Pașa (din 1912), 363.
Icicalê, 212.
Icico (Petru, negociator), 115.
Iconomov (ministru), 318-9.
Iena, 123.
Ieniceri, 107, 112, 114-5.
Ienigê-Vardar, 368.
Ieremia (Patriarh de Constantinopol), 43, 50-1, 63.
Ierusalim, 40, 50-1, 59, 63-4. (Patriarhul Dosofteiû), 40, 68 n. 1. (Sf. Sava din), 50.
Iesuiți, 59, 89, 92-3.
Iezero, 262.
Ignatie. V. Rîmnic (episcopî de).
Ilarian (Papiu), 141.
Ilarion (exarh bulgar), 291.

Ilarion (episcop de Argeș), 171.
Ilfov, 262.
Ilic-Oglu (șef de bandă), 129.
Ilie-Vodă (Rares), 32-1 n. 1.
Iliria și Iliri, 9, 115.
Imbros, 27.
Insulele Ionice, 86, 99, 167, 218 n. 1, 225, 257, 266, 273-4, 276, 283.
Ioan Asen (Țar bulgar), 16, 20.
Ioan (despot sîrbesc), 45.
Ioan-cel-Bun (regele Franciei), 16.
Ioan-cel-Grozav (Țar rusesc), 57.
Ioan (arhiducele), 98.
Ioasaf (Patriarh de Constantinopol), 49.
Iolanta (regină a Ungariei), 75.
Ionima (senior albanes), 27.
Iordachi (căpitanul), 171-2, 176.
Iorgovici (Pavel, scriitor), 104.
Iosif al II-lea (Împărat), 70, 83-4, 88, 103, 105, 108.
Iosif (Patriarh), 43-4.
Ipec, 23, 26, 37, 368, 40, 48, 155, 362. (Patriarhiî Macarie și Antonie), 37.
Ipsilanti (Alexandru, șeful Eteri-ei), 115, 117, 121, 134, 157, 170-5, 327.
Ipsilanti (Constantin-Vodă) 97 u., 118 n. 3, 126, 155-6, 172.
Ipsilanti (Dimitrie), 213, 217, 222, 224, 228.
Ipsilanti (Ecaterina Doamna), 190 n. 3.
Ipsilanti (Elena), 190 n. 3.
Ipsilanti (Maria), 190 n. 3.
Isac (beg în Albania), 27.

Isaiev (general rus), 118.
Ischenderogli (familie), 31.
Ischl, 335.
Islaz, 260.
Ismail, 129, 131-
Ismail-beg (de Seres), 116.
Ismail (guvernator al Cretei),
 283.
Ismail-Chemal (șef albanes), 370.
Isvolschi (ministru), 363.
Iștip, 26, 366, 369.
Italia, 80, 161, 166 n. 1, 167,

211, 273, 278, 299, 302, 349,
 355, 363, 370, 372, 377.
Iugo-Slavia (proiect), 281.
Iurageviči (senior albanes), 27.
Iustinian, 14.
Iustiniana Prima, 40, 46.
Ivanco (fiul lui Dobrotici), 8.
Ivanov (generalul), 369-70.
Ivelici, 132 n. 1.
Izvoare, 246.
Izzeddin (Iusuf, prinț moștenitor),
 364.

J.

Jellacich (Banul), 259, 264.
Jercovici, 376.
Jicia (mănăstire) 355.
Jireček (C. J.) 314-5, 317.
Jivcov, 329.

Jivcoviči (Ștefan), 114.
Juchereau de St. Denys, 216.
Jurien de la Gravière (amiral),
 272.

K.

Kalamas (rîu), 306.
Kalamata, 223, 257.
Kalavryta, 17.
Kallay, 113.
Kanaris, 220, 273-7, 305.
Karaiskakis, 212, 266.
Karakassi, 94.
Karapanos, 339.
Karatassos, 221, 233-4, 255, 266,
 273-4.
Karlstadt (episcopie), 104.
Katakatzı (diplomat), 233.
Katzonis (Lambro), 318, 328-30.
Kaulbars (generalul), 318.
Kemény (Ioan), 79.
Khairedin Barbarossa 90.
Khevenhüller (ministru), 316,
 325.
Kiriko (consul), 71.
Klapka, 281.
Klarentza, 17.
Klek, 264.

Klonaris, 213.
Kodrikas (Panaioti), 103 și n. 1,
 152 n. 1.
Königsberg, 123.
Kogălniceanu (Mihail), 256.
Kojander (diplomat), 320.
Kolettis, 213, 225-6, 228, 231,
 234-6, 253-5.
Kollár (poet), 256.
Kolokotronis (Teodor), 209, 214,
 224-30, 232-3, 236, 273, 285.
Kolokotronis (Gennaios), 273.
Konduriotis, 226, 228, 230, 254.
Kopassis (beiu de Samos), 352.
Korakas (șef cretan), 283.
Kork, 232.
Koronaos, 283.
Kossuth, 274, 281-
Kotzebue (diplomat), 143, 244.
Kriesis, 254.
Kriezotis, 253.
Krupa (rîu), 262.

Kumunduros, 277, 288, 305.
Kulm, 172.

Kurzböck (Iosif, tipograf), 141.
Kutra, 326.

L.

Ladislău al II-lea (rege al Ungariei), 74.
Lagos, 375.
Lahovari (generalul), 351.
Lalâ-Şahin, 22.
Lambrinô (generalul), 375.
Lampros (profesorul), 149, 169.
Langeron (generalul), 118.
Larisa, 218, 307, 341.
Lascarov (consul), 156.
Laskaris (dinastie), 14.
Laurian (August), 141.
Laybach, 174.
Lazăr (cneazul), 26, 41, 303, 368.
Lazăr (Gheorghe), 141.
Lazarevicî (Alexe, protopop), 114.
Leiningen (contele de), 264.
Leipzig, 141, 149, 215, 337.
Lejeune, 339.
Lemberg, 48, 328, 352.
Lemnos, 369.
Leonardi (familie), 139 n. 1.
Leontie (episcop sîrbesc), 110, 117-8 n. 5, 127.
Leopold I-iũ (Împărat), 80.
Leopold I-iũ (rege al Belgiei), 219.
Lepanto. 27-8, 220, 227.
Leshos. 28, 352, 370.
Lestarih (Hermodor), 48.
Leşianin (generalul), 292, 325.
Leuchtenberg (ducele de), 275, 330.
Levantini, 92, 307.
Levschi (Vasile), 292.
Liascovaş, 312.
Liban, 100, 287.
Lievena (prinţul de), 248.
«Linardia» (ţara lui Leonard Tocco), 46.

Lipova, 82.
Lisabona, 258.
Lituania, 55-7.
Liubiţa (princesa), 240, 243, 248, 272.
Liubhraticî, 294.
Liubovicî (beg), 337.
Liulê-Burgas. 369.
Livadia. 313.
Livotnia, 57.
Logotheti (familie din Constantinopol), 165.
Logothetis (Licurg), 217.
Lom (rîu), 7.
Lomaca (familie), 162.
Lombardos, 274.
Lomonosov, 127.
Lompalanca, 312, 324.
Londos (Andreî), 236, 259.
Loudra, 149, 209, 227, 233, 256, 285, 303, 305, 355, 370-1.
Lotaringia, 80.
Lovcea (şi episcopul de), 78, 320.
Lozengrad, 369. V. Chirchilise.
Luca (Mitropolit muntean), 50.
Lucian (fratele lui Napoleon I-iũ), 99.
Lucovit, 375.
Ludovic al XI-lea (regele Françiei), 25.
Ludovic al XIV-lea. 81, 100.
Ludovic al XVI-lea, 317.
Ludovic I-iũ (regele Bavariei), 227, 234-5, 275.
Ludovic-Filip (regele Francesilor), 222, 252, 257, 330.
Ludovic-cel-Mare (rege al Ungariei), 26, 56, 83.

Ludovic al II-lea (rege al Ungariei), 76-7.
Lüders (generalul), 260.
Lugoș, 78, 81, 104.
Luitpold (principe bavares), 275.
Lukaris (Chiril, Patriarh), 90-1, 153.

Lunievita (Nicolim), 347.
Lusignan (dinastie), 16.
Lyon, 15.
Lyons (lord), 235, 256.

M.

Macarie (Patriarh de Antiohia), 64.
Macarie (Mitropolit muntean), 37, 45, 47.
Macarie (cronicar moldovean), 47.
Macarie (de Cernica, gramatic), 127.
Macedonia, 21, 23, 25-6, 29, 40-1, 47, 69, 149, 168, 264, 290-1, 304-5, 324, 332-3, 337, 342-5, 349-51, 353-4, 363, 365-7, 369, 375-6.
Macedonschi (șef de bandă), 171.
Madagascar, 230.
Magarașevici, 141.
Magarevo, 376.
Mahmud (Sultanul), 106, 128-30, 144, 238, 240, 362.
Mahmud-Pașa (de Scutari), 288.
Mahmud-Muctar (generalul), 369.
Mahmud-Șefchet (Mare-Vizir), 368, 371.
Maina și Mainoși, 99, 163, 219, 223, 226-9, 234, 349.
Maior (Petru), 110.
Maiorescu (Ioan), 141.
Maiorescu (T.) 374-5.
Maison (generalul), 215.
Maitland (sir Thomas), 166.
Malcociu-beg, 31.
Malinov, 354.
Malisori, 362.
Mallet (scriitor), 336.
Malvasia, 48.
Mamerciov, 288.

Mamiani (Terenzio), 273.
Mamuris, 253.
Manchester, 314.
Manu (Mihail), 165.
Mantov, 327.
Manuil (Împăratul). V. Paleologî (Manuil).
Mara (Țarița), 27.
Marașli-Ali-Pașa, 137-8.
Marcov (generalul), 130.
Marcovici, 347.
Marcu (Filocarab, Patriarh), 46.
Mărgărit (Apostol), 351.
Marghiloman (Al.), 343.
Maria (Țarina), 313, 329.
Maria (Doamna, Amiral), 49.
Maria (princesă a României), 275, 360.
Maria-Luisa (princesă a Bulgariei), 332.
Maria-Teresa (Împărăteasă), 8°, 83-4.
Marincovici, 292.
Maița (rîu), 25, 304.
Marmarâ (Marea de), 97.
Marsigli (contele), 80.
Marsilia, 231.
«Marsiliesa», 95, 150.
Mașin (colonelul, și fratele), 337, 346.
atapan (capul), 9, 157, 172.
Matei Basarab, 39, 50-1, 64.
Matiaș (rege al Ungariei), 77, 107.

- Maurer** (consilier al lui Othon I-i \ddot{u}), 230, 232, 234.
Maurovlahi, 7.
Mavrocordat (familia), 67.
Mavrocordat (Alexandru, Exaportitul), 188 și urm.
Mavrocordat (Alexandru Ioan-Vodă), 71, 116 n. 1, 180.
Mavrocordat (Alexandru, om politic grec), 213, 222-3, 228, 231, 236, 252, 267.
Mavrocordat (Dimitrie), 283.
Mavrocordat (Nicolae-Vodă), 190 n. 3.
Mavrocordat (Sultana), 190 n. 3.
Mavrodi (Alexandru), 150.
Mavrogheni (Nicolae-Vodă), 84.
Mavrogheni (Ștefan), 165.
Mavromihali (Constantin, Gheorghe, și bătrînul beiu), 213, 220, 224, 228.
Mavromihali (ministru), 349, 359.
axim (Mitropolit muntean), 47.
Maximilian (de Bavaria), 317.
Mecklenburg-Strelitz (Jutta de), 349.
Megara, 212, 226.
«Megidie» (Ordin), 270.
Mehadia, 82, 139.
Mehedințeanul (Drăguț), 120.
Mehemed-Ali (vice-rege), 216, 303, 306.
Melas (Paul), 350.
Melenic, 97.
Meletie Pigas. V. Pigas (Meletie).
Meluna (pas), 341.
Mencicov (diplomat), 264.
Merenditi, 254.
Mériage $\frac{1}{2}$ V. Pasvantoglu.
Mesembria, 21, 291.
Mesina, 220, 229.
Mesopotamia, 137.
Mesta (rîu), 304.
Metaxas (ministru), 230, 236-7, 266.
Meteora (mănăstiri), 266.
Metternich, 209, 256, 266, 307.
Meșovo, 266, 307, 369.
Mexic, 317.
Miaulis, 212, 223, 226, 229, 232 273, 359.
Michelidakis (șef cretan), 358.
Michelson (generalul), 116.
Micul-Zvornic, 280.
Midhat-Pașa, 289, 292, 297, 302, 353.
Midia, 15, 47, 373.
Mihail (Țarul), 58, 63-4, 68.
Mihail (despot de Epir), 17-8.
Mihai Viteazul, 40, 48-50, 60, 65, 78 9, 91.
Mihail Obrenović (prinț), 242-3, 246-7, 251, 254, 261, 263, 270-2, 279-80, 282, 285-6, 291, 338, 346, 348.
Mihail (Mitropolit sîrb), 324.
Mihăileanu (Ștefan, publicist), 343.
Mihali (eterist), 174-5.
Mihalievici (șef de ceată), 102.
Mihanović (consul), 240.
Mihnea-Vodă I-i \ddot{u} , 47.
Mihnea al II-lea, 32, 39, 49, 51.
Miiatovicî, 326.
Milan Obrenović (fratele lui Miloș), 136.
Milan Obrenović (fiul lui Miloș), 242.
Milan Obrenović (rege al Serbiei), 272, 292, 296-7, 299, 301, 303, 323, 334-7, 347-8.
Milescu (Nicolae, Spătarul), 66.
Milița (Doamna), 45, 47.
Miloie (diacul), 140.
Miloradovicî (generalul), 125.
Miloș Obrenović (cneaz), 111, 132, 135-46, 171, 173 n. 1 175, 217, 237-51, 261, 270-2.
Milovanovicî (ministru), 357, 367.
Mircea-cel-Bătrîn, 18.

- Mircea-Vodă Ciobanul**, 43, 49, 76.
Mirco I-iu (prinț munte negrean), 272.
Mirco al II-lea (prinț munte negrean), 348.
Mirdiți, 306.
Mirelor (Matei, Mitropolit al), 62-3, 153.
Misithra, 16-7.
Misolonghi, 220, 224, 227, 252, 274.
Mișar, 115.
Mișcenco, 327.
Mișea (d-r), 354.
Mitrofan (de Nisa, Mitropolit muntean), 50.
Mitrovița, 345, 363.
Mitrowitz, 298, 337.
Mladinov, 376.
Modon, 28.
Mohács, 77. (episcopi de), 104.
Mohammed I-iu (Sultan), 13, 18.
Mohammed al II-lea (Sultan), 13, 17, 20, 23, 28, 38, 44, 46, 57, 60, 62, 77, 88.
Mohammed Socoli (Mare-Vizir), 37, 39, 48.
Molâ-Aga (aian), 109.
Molâ-Pașa (de Vidin), 117, 132.
Moldovița, 42.
Moler (Petru), 139.
Momcilă, 15.
Monastir. V. Bitolia.
Montesquieu, 165.
Montferrat (Bonifaciu de), 15.
Montlhéry, 25.
Moraitinis, 276.
Morlahi, 7. V. și Maurovlahi.
Moruzi (familia), 131, 222.
Moruzi (Alexandru-Vodă), 97, 113, n. 3, 121, 148, 152 n. 1.
Moruzi (Constantin-Vodă), 164-5.
Moruzi (Dimitrie), 160, 165, 166 n. 1, 190 n. 3.
Moruzi (Zanetti), 190 n. 3.
Moscova, 39-40, 53-4, 56-9, 63, 65-6, 68 n. 1, 80, 89, 150, 313, 349.
Mostar, 306.
Movilă (Bogdan), 33.
Movilă (Gheorghie Mitropolitul), 50.
Movilă (Ieremia-Vodă), 39, 49.
Movilă (Petru Mitropolitul), 50.
Mrcșa (senior de Avlona), 21.
Muctar-Pașa fiul lui Ali de Iannina), 129.
Muctar-Pașa (Gazi; Vizir), 296, 299.
Münich (generalul), 69.
München, 227, 263, 232, 236, 275, 348.
Muncaciü, 176.
Munte negru (Danilo de), 68 n. 1.
Mürzsteg, 350, 353.
Murad I-iu (Sultan), 13, 22, 303.
Murad al II-lea (Sultan), 267.
Murad al IV-lea (Sultan), 79.
Murad al V-lea (Sultan), 298, 301.
Murgul (Eftimie), 244.
Musa-Efendi, 243.
Mustafă al IV-lea (Sultan), 98, 128.
Mustafă-Pașa (gubernator de Creta), 282-3.
Mustafă-Celebi (Mare-Vizir), 125.
Musteață (generalul), 374.
Mustoxidi, 257.
Musurûs-Pașa, 255-6.
Mușcatirvicî (poet), 104.
Mutcuov (maiorul), 322, 328-9.

N.

- Nabucov** (conspirator), 330.
Nacevicî (ministru), 314, 318, 329.
Napoleon I-iu, 86-8, 92, 94-5, 97-9, 102, 107, 113, 115-6, 118, 124, 126, 128-31, 156, 162-3.
Nepoleon al II-lea, 227.
Napoleon al III-lea, 267-9, 272, 275, 284, 293, 309.
Napoletani și Neapole, 17, 23, 76.
Natalia (regina Serbiei), 334-6.
Nauplia, 220, 223, 227-31, 238, 273. (arhiepiscopul de), 222.
Navaresă (Compania), 18.
Navarino, 212, 219, 230.
Neagoe Basarab, 44, 47.
Neagoslava (mama lui Neagoe Basarab), 47.
Neamț (Ținut), 176.
Neamț (mănăstire), 42.
Neapole V. Napoletani.
Neculce (cronicar), 68.
Nedoba (agent), 132.
Negoiu (moșie), 262.
Negotin, 117, 119, 132.
Negris (M.), 274.
Negroponte. V. Eubea.
Nemania (Marele-Jupan Ștefan), 75.
Nenadovicî (protopopul Matei), 112-3, 243.
Nenadovicî (Iacob), 132, 142.
Nenovici, 288.
Neoplanta, 104, 141, 281.
Nesselrode, 244, 265.
Nestor (jurist), 170.
Nevesinie, 294, 299.
Niazi-beiu, 353.
Niceia, 14, 20-1, 218. n. 1.
Nichifor (despot de Epir), 16-7, 25.
Nichifor (dascălul, exarh patriarhal), 50.
Nichita (rege al Muntenegrului), 212, 214, 229, 272, 287, 296, 301, 348, 357, 359-60, 363, 372.
Nichitici (comandant), 119.
Nicodim („popa“), 42, 43, 47.
Nicolae I-iu (Țar), 209, 222, 248, 263.
Nicolae al II-lea (Țar), 332, 350, 372.
Nicolae (Mare-Duce), 303.
Nicolae Aga, 50.
Nicolaiev (maiorul), 322, 329.
Nicolaievici (ministru sîrb), 336.
Nicon (Patriarh moscovit), 63.
Nicopol, 7, 22, 29, 41, 107, 317, 376.
Nicșici 294, 299, 301-2. (episcopii de), 139.
Nifon (Patriarh de Constantinopol), 45-6, 50.
Nigrita, 373.
Nipru (rîu), 56-8, 102.
Nisi, 224.
Nistru (rîu), 57, 69, 71, 102, 116.
Niș, 33, 74, 106, 115, 118-9, 127, 140, 291, 296, 299, 303-5, 335, 338.
Nogai (Han), 21.
Normanzi, 76.
Notaras, 229.
Novacovicî (Stoian), 336, 338.
Novacovicî (Ștefan), 141.
Novi-Bazar, 74, 115, 118, 306, 356, 368.
Novi-Sad. V. Neoplanta.
Novobrd, 27.
Novoseli, 374.

O.

- «Obilici» (societate), 337.
Obradovici (Dosofteiū), 104-5,
 110, 116, 119 n. 1, 127, 141, 149.
Obradovici (Grigore), 104.
Obren, 136.
Obrenovici (Velimir), 340.
Obrenovici (dinastie), 247, 255,
 261, 271, 342, 348. V. și Alexan-
 dru, Milan, Miloș.
Obrenovici (Ifrim), 239, 241-2,
 243, 292.
Obrenovici (Ioan), 242, 245.
Odesa, 114, 156, 164-5, 172, 245,
 319.
Odobescu (Alexandru), 94.
Odobescu (Ioan, generalul), 120,
 245.
Ohrida, 20, 23 n. 1, 25, 274 290,
 333, 350, 365, 374.
Olanda, 90-1, 153. (Frederic de),
 227.
Oldenburg (și Casa de), 98, 330.
Olga (Mare-Ducesă de Chiev).
 53-4.
Olga (regină a Greciei), 288.
Olimp, 149, 168, 171.
Oliverio (Francone), 23, 117.
- Olt și Oltenia, 42, 81, 83, 176,**
 244, 261.
Omer-Pașa, 262-4, 272, 283.
«Omladina», 281, 285.
Opovo, 42, 141.
Oradea-Mare, 77.
Orașavaț, 111
Orbini (Mauro, scriitor), 68.
Orhanie, 374.
Oropos, 298.
Orsini (familie), 18.
Orșova, 240.
Orșova-Nouă, 112.
Orurk (generalul), 118.
Osborne, 269.
Osman I-iū, 26, 36.
Osman-Pașa, 299, 303, 368.
Ospitalieri, 28, 76.
Ostrog, 48.
Ostrovski, 68 n. 1.
Ostrovul-Mare, 117, 120.
Othon I-iū (rege al Greciei), 227,
 229-30, 233, 235-6, 244, 252,
 255, 257, 259, 266, 272-5, 324,
 358.
Ouchy (pacea de la), 363.
Oxford, 44.

P.

- Pacifico** (don), 258.
Padova, 166.
Paipert, 19.
Palamed (Gheorghe), 48.
Palamidi (cetate), 212, 228.
Palamidi (Riga), 254.
Paleologi (dinastie), 14, 16, 23,
 28, 36, 44, 56, 89, 222.
Paleologul (Andronic al II-lea),
 17-8.
Paleologul (Andronic al III-lea),
 23.
- Paleologul** (Constantin), 17.
 „ (Dimitrie), 16, 18.
 „ (Ioan al V-lea), 15-6,
 18-20.
 „ (Ioan al VIII-lea), 16,
 44.
 „ (Manuil), 16-7, 19, 22,
 75.
 „ (Maria), 49.
 „ (Mihail), 15.
 „ (cei doi Teodor), 16-7.
 „ (Toma), 16-8.

- Palmerston, 258.
 Panaghiuriște, 293.
 Panciova, 103.
 Pangal, 71, 164.
 Panița (maiorul), 322, 330-1.
 Panov (ofițer), 330.
 Panu (Hagi-Cristea), 171.
 «Pantazi» („Dialogurile ui“), 222.
 Papacosta (colonelul), 257.
 Papadopoulos (generalul Spiridon),
 71, 156, 167.
 Papamihalopulo, 339.
 Paracin, 114.
 Parga, 27, 99, 372.
 Paris, 68, 91, 95, 147, 149, 163-4,
 172, 214, 222, 235, 252, 260,
 267, 269, 272, 274, 283-4, 288,
 308-9, 314, 335, 338-9, 344, 355,
 358.
 Parker (amiralul), 258-9.
 Parma, 332.
 Partenie al III-lea (Patriarh),
 39, 64.
 Partenie (episcop bulgar), 290.
 Passarowitz (pacea de la), 82,
 112, 118, 137, 282, 338.
 Pasvantoglu, 97, 107, 114, 116-7,
 140.
 Pașici (Nicola), 324, 335-6, 357,
 367, 375.
 Patras, 17, 212, 229, 254, 257,
 275.
 Paulucci (agent), 117, 119 n. 1.
 Pauw (De), 147.
 Pauzié (ofițer), 216.
 Pavel (Tarul), 156.
 Pavlovići (Peco), 294, 324.
 Pavlovići (Teodor), 141, 256.
 Pavlu (Andreï, bancher), 173.
 Paxo, 276.
 Peć. V. Ipec.
 Pecenegi, 73.
 Pehlivan (șef de bandă), 129.
 Pélion (locotenent-colonelul), 216.
 Peneu (rîu), 306.
 Pentepigadia, 266, 311, 369.
 Pera, 93, 254.
 Perecopul, 68.
 Perevos, 168.
 Pericici (Toma), 239.
 Pero (prinț de Muntenegru), 266.
 Pesta, 141, 247, 256, 356.
 Peștera, 317.
 Peta, 266.
 Petcov, 346.
 Petersburg, 113-4, 211, 233, 240,
 263, 295, 302, 316, 318-9, 323,
 332, 335, 346, 373.
 Peterwardein, 104.
 Petrov (ministru), 346.
 Petronievici (Avram), 239, 241-2,
 248-9.
 Petrovići (Naum), 104.
 Petrovići (om politic sîrb), 292.
 Petru-cel-Mare (Țar), 64-r, 68, 80.
 Petru-Vodă Rareș, 47-9.
 Petru-Vodă Șchiopul, 39, 49, 51.
 Petru-Vodă Cercel, 91.
 Petru al II-lea (Vlădică al Mun-
 tenegrului), 250, 257, 262.
 Petra I-iu (rege al Serbiei), 296,
 324, 336, 342, 347-8.
 Peyssonnel (consulul), 93.
 Philippide (Daniil), 149, 157.
 Piaști (dinastie), 57.
 Piccolo (Nicolae), 156.
 Pigas (Meletie), 40, 49.
 Pind, 6, 10 83.
 Pini (consul), 155, 172, 175.
 Pireu, 257, 267, 275, 326, 360.
 Pirot, 140, 289, 299, 303, 305,
 315, 325, 376.
 Pisanis (consul), 155.
 Piscatory (resident), 252.
 Pitești, 176.
 Plaputas, 229, 233-4.
 Plava, 306, 368.
 Plevlie, 368.
 Plevna, 8, 78, 296, 303, 329, 375.
 Plocinic, 22, 25.

Ploiești, 175, 303.
 «Podunavia», 26, 47.
 Poiana, 239.
 Pojarevac. V. Passarowitz.
 Poloni și Polonia, 9, 56-9, 65-6, 76,
 78-9, 82, 89, 91, 124, 130.
 Pomaci, 323, 327.
 Pop (Zenobie), 169.
 Popov (ofițer), 328.
 Popovici (Ioan Sterici), 142.
 Popovici (preotul Mihail), 127.
 Poroj, 376.
 Poros, 212, 214, 223.
 Portugalia, 258.
 Possart (scriitor), 135.
 Possevino (padre), 59.
 Poșega. 136.
 Potemchin (generalul), 156-7.
 Pouqueville, 100.
 Praga. 78.
 Preglediște, 325.

Prăliub (senior), 23-5 și n. 2.
 Preslav, 20.
 Pressburg (pacea de la), 115.
 Prevesa, 99, 227, 306-7, 340,
 368-9.
 Prilep, 25, 27, 369, 376.
 Prislop, 41.
 Priștina, 26, 362-3, 368.
 Prizren. 26, 362, 368.
 Prodan (Hagi, șef de ceată). 171.
 Prohaszka (consul), 370.
 Pronia, 229.
 Protici (Costa). 334.
 Protici (Gheorghe), 239, 242-3.
 Protici (Ioan), 113.
 Prusia, 124, 210, 215, 287.
 Prut, 68, 130-1, 173, 176.
 Psara, 160, 220, 223, 399.
 Punta, 227, 307.
 Putnic (generalul), 325, 367.

Q.

Quinet (Edgar), 212, 220-1.

R.

Racovschi, 281, 289.
 Radașevici, 243.
 Rădăuți. 44.
 Radonici (Vuc), 250.
 Radonici (căpitan), 287.
 Radoslavov (ministru), 320, 327,
 329, 375.
 Radovița, 375.
 Radu I-iu (Domn muntean), 41.
 Radu-Vodă Pleșuvul, 76.
 Radu-Vodă cel Mare, 45, 47, 50.
 Radu-Vodă Mihnea, 50, 61 n. 1,
 153.
 Radu-Vodă Șerban, 50.
 Ragusa, 6, 24, 27, 68, 102, 294.
 Rahova, 328.
 Rahovița, 262.

Raici (Iovan), 110, 127.
 Rákoczy (Gheorghe I-iu și al
 II-lea), 79.
 Râli (Dionisie, Mitropolit de Tir-
 nova), 50.
 Rali (Dimitrie), 339, 341, 349,
 358 9.
 Rali (G. A.), 232 n. 2.
 Rangavi (Alexandru), 305.
 Rascia, 74-5.
 Ravanita, 45, 103.
 Răzvan (Ștefan-Vodă), 60.
 Regulamentul Organic, 241, 243-
 4, 259.
 Reichstadt, 301.
 Reinhard (consul), 98.
 Reni, 244, 328.

Resna, 353.
Reșid-Pașa, 260, 275.
Reuss (principe de), 355.
Reval, 353.
Reveni, 341.
Rhigas, 95, 149, 150, 160, 341.
Ricord (amiral), 223, 226, 230, 232.
Rigny (amiral), 211.
Rimnic, 50. (Ignatie, episcop de) 50.
Rîmniceanul (Naum), 176.
Rimnicu-Sărat, 84.
Rilo (mănăstire), 42 n.
Ristici (Iovan. ministru), 292, 297, 323, 334-6, 376.
Ristici (Stoian) 296.
Rizo (Iacovachi), 155.
Rizo (Nerulos Iacovachi), 157 n. 5, 165, 170, 222, 228, 254.
Robert (de Tarent, Împărat latin), 16.
Roberts-College, 314.
Robilant (generalul), 352.
Rodich (generalul), 296.
Rodofinichin (consul), 71, 116-8 și n. 5, 127, 155.

Rodope, 365.
Rodos, 20, 49, 370.
Rodosto, 373.
Römlingen, 317-8.
Rogani, 367.
Roger (demnitar frances) 100 n. 1.
Roger de Flor, 15.
Roma, 14, 59, 88, 290, 353.
Roncov (locotentent), 226.
Rouen, 228.
Rovine, 26.
Roznovanu (Roseti), 214, 284, 334.
Ruckmann (consul), 221, 229-30, 238, 243-4.
Ru hnic, 26, 112, 136.
Rudolf al II-lea (Împărat), 59-60, 77.
Rumelia, 97, 106, 109, 137, 214, 221, 226-7, 229, 234, 303, 305, 317, 320-1, 323, 326-8, 331, 342, 344, 454.
Rumili-Hisar, 314.
Ruphos (Venizelos, politician grec), 276.
Ruric (șef rus), 54-5.
Rusciuc, 107, 129-30, 284, 292, 312, 324, 327-8, 330, 350-1, 370.

S.

Saardam, 68.
Saint-Marc Girardin, 287.
Saint-Martin, 216.
Salamina, 212, 223, 360.
Salomo (poet), 148.
Salona, 227.
Salonic, 17-8, 27, 46, 50, 333, 337, 342, 344-6, 369, 373, 375.
Salvaresso (familie), 49.
Salzburg, 293.
Samara, 303.
Samos, 217, 234, 340, 342, 352, 359, 370.
Samotracia, 27.

Samuil (Patriarh de Constantinopol), 55.
Samuilovici (Hatman căzăcesc), 58.
Sandali Hranici (Voevod bosniac) 28.
Sandanschi (șef de bande), 350, 354.
Sangeacul (Novibazar), 366-8. V, și Novibazar.
San-Giovanni di Medua, 368.
Sankt-Gotthard, 79-80.
San-Stefano, 303-5, 332.
Santa-Maura, 28, 167. 100 n. 1.

Santaporos 368.
 Sapuntzakis (ofițer). 368.
 Sarafov (Boris, șef de bande). 343.
 Saranți 374.
 Sardes, 47.
 Sași. 75.
 •Satirul. 230.
 Sava (Căpitanul, în 1821). 109, 171.
 Savoia, 80.
 Scanavi, 165.
 Scanderbeg, 28, 46, 68, 362.
 Schleswig-Holstein (Casa de). 276.
 Sculenî, 176.
 Scutari. 27-8, 115, 127, 264, 272, 288; 302. 357, 370, 372.
 Seadeddin-Pa-a, 310.
 Sebastiani (ambasador). 96-7, 121.
 Secu (mănăstire), 176.
 Seghedin (episcopî de), 104.
 Segna, 7.
 Ségur (de, ambasador). 156.
 Selgiucizi, 30.
 Selim I-iü (Sultan), 371.
 Selim al III-lea (Sultan). 93-4, 97-8, 106, 112, 128-9, 141, 148, 298.
 Semendria, 26, 46, 112, 115, 132, 138, 247, 280.
 Semlin, 113, 242, 248, 263, 271.
 Seraievo, 359.
 Seres, 19, 22-3, 25, 39, 47, 116, 291, 373.
 Serfugè, 368.
 Sevastopol, 264.
 Severin, 75-6, 261, 330, 337.
 Severos (Gavriil), 48.
 Seymour (Hamilton), 263.
 Sfentislav (Teodor, Țar), 21.
 Sibiiü, 169.
 Sienita, 118, 368.
 Sighet (episcop de), 104.
 Sigismund (Împărat și rege), 26-7, 76-9.

Sigismund (de Suedia, rege al Poloniei), 58.
 Sigismund-August (rege al Poloniei), 57.
 Silistra, 8, 22, 29, 32, 54, 107, 129, 288, 312, 330, 374.
 Simbschen (generalul), 117.
 Simicî (Stoian, ministru), 142, 243, 248, 261, 336.
 Simion (fratele lui Dușan), 24-6.
 Sinadinos (boier), 42.
 Sinai, 51.
 Sinaia, 364.
 Sinan-Pașa (Vizir), 37, 78.
 Sinope, 264.
 Siretiü 130.
 Siria, 15, 30, 75, 100.
 Sirmia, 86.
 Siștov, 7, 84, 103, 246, 248-9, 304, 314-5, 317, 364.
 Skyros, 218.
 Slaveicov, 290, 314, 316-7, 319-22.
 Sliven, 321.
 Slivnița, 330.
 Slobozia (armistițiul din), 98, 117, 126, 128, 130.
 Smilec (Țar), 23.
 Smirdan, 303.
 Smirna, 95, 148, 151, 164, 236, 293.
 Smolensk, 58.
 Smolenschi (generalul), 341.
 Sobieski (Ioan, regele), 79, 82.
 Sobolev (generalul), 318-9.
 Sobolski (episcopul), 290.
 Soco-Bania, 118.
 Socol, 280.
 Sofia, 56.
 Sofronie (episcop de Vrața), 109, 288.
 Soliman cel-Măreț (Sultan), 28, 35, 369.
 Soliman-Pașa, 112, 116, 137. (altul, în 1877), 303.
 Solomon (colonelul), 120.

Sorochin (consul), 321.
Sozopol (și biserica Sfântului Ioan), 46, 50.
Spahici-Efendi, 337.
Spania, 30, 160.
Sparta, 16. V. Misithra.
Spatas (Paul), 17, 25, 27.
Sperchios (rîu), 218.
Spetza, 160.
Sphakia, 283
Sphakianakis, 340, 391.
Spizza, 201-2, 305.
Sponneck (preceptorul lui Gheorghe I-iu), 277.
Sporadele, 370
Sracimir (Țar de Vidin), 8, 22, 39.
Stamati (Constantin, consul), 100, 151-2, 162.
Stamati (ginerere Chiajnei), 49.
Stambulov (Ștefan), 289, 319, 327-9, 331, 333, 337, 342.
Stanciov (colonelul), 375.
Stăniilești, 67.
Stavrincs (cronicar), 48.
Steeg (consul), 344.
Stefanopoli (Corsicanii), 99, 163.
Stanimaca, 291, 350.
Stepanovici (generalul), 369-70
Stockholm, 244.
Stoianov (Zaharia), 322, 329.
Ștoicovici (Milenco), 117-8, 119 n. 2. 120.
Stoilov (dr.), 314, 318, 328-9.
Stolaț, 299.

Șabaț, 77, 112-3, 115-6, 132, 280, 282, 346.
Șardag, 365.
Șebeco (ofițer), 28 u.
Șechib-Efendi, 217-8.
Șipca, 289, 304.
Șișman (Țar), 22, 40.
Șișmanizi (dinastie), 21.
Șișmanov (Ivan, ministru), 351.
Știrbei-Vodă, 260-2.

Stone (miss), 343.
Strambio (consul), 281.
Stranschi (d-r), 314, 321-2. 333.
Stratford (ambasador), 226.
Stratimirovici (Ștefan, Mitropolit), 112.
Strecker (instructor militar), 320.
Struma (rîu), 328, 331, 365.
Strumița (rîu), 26, 333, 375.
Studența (mănăstire), 103, 115.
Sturza (A. de), 214, 247.
Sturza (Ioan Sandu-Vodă), 238.
Sturza (Mihaï-Vodă), 142, 232, 239, 244, 246-8, 251, 255, 260, 265, 267-8, 271, 273, 321.
Sturza (D. A.), 352.
Subotici, 330.
Suda, 327.
Suli, 168
Sutorina, 264, 293, 302.
Suțu (Alexandru-Vodă), 97, 117, 121, 134, 170, 174.
Suțu (Alexandru, scriitor), 224, 231.
Suțu (Costachi), 249.
Suțu (Mihaï-Vodă), 157, 170.
Suțu (Nicolae), 165.
Suțu (Panaioti), 222.
Suțu (generalul), 370.
Suvorov (Maxim, dascăl), 127.
Suzdal, 55.
Sviatoslav (cneaz rus), 54.
Syra, 223, 257, 273, 288.

S

Ștefan (Sf.), 72, 103.
Ștefan-cel-Tinăr (al Ungariei), 74.
Ștefan-cel-Mare, 76-7.
Ștefan-cel-Tinăr (Domn al Moldovei) 76.
Ștubic, 117.
Șubnița, 111.
Șumla, 129, 312, 370.
Șuplicaț (ofițer), 259.

T.

- Tacovo**, 136.
Taganrog, 156, 172.
Tahir-Paşa, 262.
Talaat-beiü 260.
Tatari, 70, 73, 93, 129, 239.
Tayget, 234.
Techeliia (Sava), 113.
Tenedos, 370.
Teoctist al II-lea (Mitropolit al Moldovei), 47.
Teodorovici (frații; scriitorii), 104.
Teodosie-Vodă, 43.
Teodosie (Mitropolit sîrbesc), 334.
Teofan (Mitropolit al Moldovei), 48.
Teoharov (Gheorghe), 317.
Teolept (Patriarh de Constantinopol), 47.
Terterii (Gheorghe, Țar; și dinastia), 21.
Tesalia, 18, 23-6, 149, 236, 255, 267, 273, 283, 288 304.5. 307, 351, 359, 361.
Teșo (tatăl lui Miloș Obrenovici), 136.
Teutonii, 75-6.
Thamar (princesă bulgară), 22.
Thasos, 16, 369.
Theotokis (Emanuel) 168, 358-9.
Thentokis (Nichifor), 71.
Thiersch (filelen), 211 și urm, 227.
Thopia (dinastie), 24-5, 27.
Tilsit, 97, 99, 128.
Timișoara, 77, 81, 104, 141.
Timoc (rîu), 7, 119, 299, 325, 374.
Tirgoviște, 39, 91, 153, 175.
Tirgu-Frumos, 174.
Tirint, 214.
Tismana, 41, 47.
Tirnova, 8, 21-2, 39-40, 76, 78, 290, 312, 319, 324, 328-9, 355, 376.
Titov (ambasador), 244.
Tocco (dinastia), 17, 28.
Tököly (Emeric), 79, 82.
Tomșa (Leon-Vodă).
Toncev (ministru), 375.
Topcider, 113, 140, 272, 291-2, 338.
Torcy, 320.
Torgud-Șefchet (generalul), 262.
Tosci, 362.
Tott (baronul de), 93-4.
Totu (șef de bandă) 289.
Tracia și Traci, 10, 21, 154, 304, 314, 332, 342, 366-6, 375-6.
Traian (Împăratul), 10.
Trapezunt, 19. (principesa Maria de). 19.
Trebinie, 294.
Trelawnay (filelen) 162.
Trézel (ofițer), 216.
«Tribuna» (ziar), 427.
Tricala, 25.
Triest, 70, 371.
Trikupis (Charilaos, și partidul său), 229, 231, 233, 305, 326, 337, 339, 349.
Tripoli, 362, 368, 371.
Tripolitsa, 217, 220, 273.
«Triptolem» (foaie), 230.
Trn, 324.
Tronoșa (mănăstire), 102.
Tsavellas, 229, 233 5, 254.
Tulcea, 262.
«Tuna»-Vilaiet, 292.
Tunis, 107.
Turali, 19.
Turchestan, 297.
Turkban, 340.
Turnu-Măgurele, 317, 374.
Turtucaia, 7, 37, 374.
Tuzi, 367.
Typaldos (ofițer), 339, 369.
Tzuphala, 27.

T.

Țacalov (Atanase) 164.
Țancov, 290, 313-20, 227-8. (fratele său, Chiriac), 316.

Țaibrod, 312, 325.
Țechi-Pașa, 369.
Țințar Marcovici (generalul), 247.

U.

Uciacov (amiral), 99.
Uglieșa (despot), 15, 25, 41.
Ujița, 119, 136, 280, 282.
Unchiar-Schelesi (tratatul [din]), 264.
Urcan (Sultan) 13, 16, 18-9.
Urlați, 68.
Uroș (Mare-Jupan), 74.
Uroș (Țar), 8, 25-6.

Uroș (Ștefan), 21.
Uroș (Ioan-Paleologul), 25.
Urquhart (David), 252.
Uscoci, 7, 68 n. 1.
Uschiub, 68 n. 1, 118, 296, 333
 346, 369, 376.
Uzun-Hasan, 18.
Uzunov (ofițer), 330.

V.

Văcărescu (Ienăchiță), 84. (Safta), 172.
Văcărești, 150.
Valdemar de Danemarca, 322, 329.
Valona. V. Avlona.
Vanovschi (generalul), 329.
Vardalah (dascăl), 148.
Vardar (rîu), 324, 365-6, 375-6.
Varegi, 54-5.
Varlaam (Mitropolit al Moldovei), 55.
Varna, 129, 291-2, 312-3, 322, 329, 350, 370.
Varvarin, 116.
Vasilachi Spătarul, 113.
Vasseur (misiune), 339.
Vasile I-iu (Împărat bizantin), 19.
Vasile-Vodă Lupul, 39, 50-1, 54, 59, 64.
Vassos (colonelul), 340.
Vasvár (pacea de la), 79.
Vaşcenco (consul), 240.
Vatatzes (Împărat), 14, 21.

Vathy, 352.
Vatoped, 46.
Vauban, 94.
Velbujd. V. Chiustendil.
Veles, 296, 365, 369, 376.
Veleștin, 95, 149, 341.
Veli-Pașa, 129.
Veli-Pașa (gubernator al Cretei), 283.
Venelin, 288.
Veneția, 7, 15, 27-8, 32, 45, 48, 62, 65, 73, 75, 80, 91-21, 96, 110, 127, 160, 167, 275, 303.
Veniamin (profesor), 160 n. 1.
Venizelos (Lefter), 342, 358, 360-1, 364, 368, 875.
Venzi, 11.
Vercovicî, 376.
Veria, 125. V. Berrhoe.
Veterani (generalul), 18.
Vicina, 43.
Victoria (regină a Angliei), 269
 275,
Victor-Emanuel al II-lea, 349.

Vidacoviči (Milovan), 141.
 Vidaici (beg), 103.
 Vidin, 7-8, 21-2, 29, 39, 41, 107,
 114, 117 8, 129, 132, 239, 262,
 289, 299, 303, 324-5, 328, 330,
 373-1.
 Virșeț, 104, 104, 142.
 Vellehardouin 15.
 Vinga, 104.
 Vitalis (instructor militar), 320.
 Vlachos, 258.
 Vlad Țepeș. 76.
 Vladimir (cneaz chiebian), 54.
 Vladimir (Mare-Duce), 355.
 Vladimirescu (Tudor), 120, 136,
 171, 174-6, 239.
 Vladislav Lochietec (rege al Po-
 loniei), 56.
 Vladislav al VIII-lea (rege al Po-
 loniei), 58.
 Vladislav-Vodă (Vlaicu), 8, 22, 41.

Vladislavoviči (Sava), 68.
 Vlastó, 148 n. ó.
 Vlcașin (Craiu), 25-6.
 Vodița, 41.
 Vogoridi (Aleco-Pașa), 32C-1.
 Vogoridi (Nicolae), 269, 288.
 Vogoridi (Ștefan), 234, 246, 248,
 269, 288, 295, 317.
 Voihnás (Cesar), 15, 25.
 Voislav (cneaz), 24.
 Voiusa (rîu), 27.
 Volo, 227, 267, 307, 341.
 Vonitza, 99, 253, 257, 325, 274.
 Vostitsa, 17.
 Vrania, 303, 303.
 Vrața, 109, 293, 312, 318, 325,
 Vucaloviči (Luca), 270, 293.
 Vucici (Voevod), 239, 241-2, 247-
 9, 270-1.
 Vucidol, 296.
 Vucomanoviči (Gaia), 243.

W.

Waddington, 306.
 Ward (Henry), 258.
 Wied (principele Wilhelm de),
 376).
 Wiesbaden, 324

Winckelmann, 162.
 Wittgenstein (generalul), 172.
 Wrede, 297.
 Württemberg (Paul de), 227.
 Wyse, 254, 259.

Z.

Zabiacco (Zabliac). 262.
 Zaccaria (Centurione), 17.
 Zaccaria (Coia), 27.
 Zaharia (Patriarh de Ohrida), 46.
 Zaicțar, 282, 299, 324.
 Zaimis (Alexandru), 226, 230,
 305, 352, 360.
 Zambelios (scriitor), 161 n. 1, 167.
 Zamoyski (Ioan), 58.
 Zante, 28, 220.
 Zappa, 351.
 Zenebisi (Gin), 27.
 Zenta, 27, 357.

Zerbos, 258.
 Zihni-Pașa, 340.
 Zimnicea, 171, 246, 304.
 Zirnești, 82.
 Zlatița, 374.
 Zographu (mănăstire), 236, 359.
 Zorbas (ministru), 359-60.
 Zrinopolie (episcopii de), 104.
 Zsitvatorok (pacea de la), 78.
 Zuccato (generalul), 118.
 Zvonimir (jupan), 73.
 Zvornic, 103.
 Zymbrakakis (șef cretan), 283.

CUPRINSUL.

C U P R I N S U L.

	Pag.
<i>Prefața</i>	3
Capitolul I-iū. — Introducere : Necesitatea studiului istoriei Statelor balcanice.	5
Capitolul al II-lea. — Condițiile căderii Statelor creștine din Balcani supt stăpînirea turcească	13
Capitolul al III-lea. — Viața creștinilor din răsărit supt stăpînirea turcească	29
Capitolul al IV-lea. — Principatele românești și viața de cultură religioasă a creștinilor din Balcani	38
Capitolul al V-lea. — Legăturile dintre Ruși și populațiile din Balcani	53
Capitolul al VI-lea. — Legăturile dintre Austria și populațiile din Balcani	72
Capitolul al VII-lea. — Apusul și popoarele creștine supuse Sultanului. Creștinii din Balcani și proiectele din epoca napoleoniană	86
Capitolul al VIII-lea. — Cea d'întăiu mișcare spontană de eliberare: Caragheorghe și răscoala sîrbească	101
Capitolul al IX-lea. — Părăsirea răsculaților de către Ruși prin pacea de la 1812	121
Capitolul al X-lea. — Miloș Obrenović și ideea unei desfaceri încete din Împărăția otomană	133
Capitolul al XI-lea. — Originile comploturilor grecești pentru eliberare. Ideia Împărăției bizantine	145
Capitolul al XII-lea. — Eteria legăturile cu guvernul rusesc ; personalitatea și acțiunea lui Alexandru Ipsilanti	159
Capitolul al XIII-lea. — Albania lui Ali-Pașa și mișcarea Grecilor. Pornirea mișcării revoluționare în Moreia	178
Capitolul al XIV-lea. — Fanarioții și silințele de eliberare	187

	<u>Pag.</u>
Capitolul al XV-lea. — Atitudinea Puterilor. Silințe diplomatice pentru pace. Discordii grecești în Moreia. Intervenția egipteană	201
Capitolul al XVI-lea. — Lupta de la Navarin Războiul ruso-turc. Pacea de la Adrianopol. Președinția și asasinatul lui Capodistria	241
Capitolul al XVII-lea. — Domnia regelui Othon până la proclamarea Constituției (1833-43). Evenimente balcanice contemporane. Schimbări dinastice în Serbia	225
Capitolul al XVIII-lea. — Influența franceză în luptă cu tendințele de protectorat rusesc în Balcani înainte și după războiul Crimeii (—1860)	251
Capitolul al XIX-lea. — Pregătirea războiului din 1877. Cinsprezece ani de conspirații și revolte	279
Capitolul al XXI-lea. — Războiul de la 1877 și cele d'întăiu urmări ale sale. Constituirea Bulgariei pe baza tratatului din Berlin. Regalitatea Serbiei	300
Capitolul al XXII-lea. — Constituirea Bulgariei. Unirea cu Rumeia Orientală. Războiul bulgaro-sîrb	311
Capitolul al XXIII-lea. — Revoluția turcească din 1908. Consecințele ei. Anexarea Bosniei și Herțegovinei. Independența Bulgariei. Lupta aliaților creștini pentru Tracia și Macedonia. Discordia dintre dînșii și noul război. Pacea din București (1913)	353
<i>Tabla numelor</i>	381

E R A T Ă.

- P. 16, r. 16 de jos, cetește: slavă. latină, în loc de: slavă, politică.
P. 19, notele 2 și 3 sînt a se schimba între ele.
P. 58, r. 3 de jos: Hmilnițchi p. Hilmnițchi.
P. 61, r. 17 de sus: hainele lor, în loc de lor hainele.
P. 62, r. de sus: Eynard în loc: de Eyraud.
P. 63 nota 2: Silviu p. Liviu.
P. 169, r. 4 de jos: Lampros Photiades pentru: Spiridon Lambros.
P. 247, r. 14 de sus: Duhamiel p. Duhamie.
-

